

Бела Ілеш
**КАРПАТСЬКА
РАПСОДІЯ**

Ullis'kely

Бела Іллеш

**КАРПАТСЬКА
РАПСОДІЯ**

РОМАН, ОПОВІДАННЯ

*Переклад з угорської
М. М. Івашковича та І. П. Мегели*

Художник Я. М. Гашипарович

Ужгород
Орден Дружби народів
видавництво «Карпати»
1987

В книгу вошли известный роман венгерского писателя-коммуниста о жизни трудящихся Закарпатья, их борьбе за социальное и национальное освобождение, а также лучшие из его рассказов о Закарпатье. Перекладено за виданнями:

Р о м а н:

Illés Béla. Kárpáti gapszódia.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.

О п о в і д а н н я:

Harminchat esztendő.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956; A pemetei csoda.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968; Kenyér. Novellák (1920—1960).— Вр.: Magvető, 1961; Háztűznéző.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

Редакційна колегія:

В. І. Данканич, [О. І. Дей], П. К. Добрянський,
К. Г. Зозуляк, В. М. Лесин, Р. М. Лубківський,
Ю. В. Мейгеш, В. Л. Микитась,
О. В. Мишанич, В. С. Поп

Передмова та примітки І. П. Мегели

Рецензенти І. П. Мегела, Є. Ф. Гортвай

Бела Іллеш

I-44 Карпатська рапсодія: Роман, оповідання. /Пер. з угор. [М. М. Івашкович та І. П. Мегела; Передм. та приміт. І. П. Мегели]; Худож. Я. М. Гашпарович.— Ужгород: Карпати, 1987.— 566 с.: іл.— (Б-ка «Карпати» / Ред. кол. В. І. Данканич та ін.).

До книги ввійшли однойменний роман угорського письменника-комуніста про життя трудящих Закарпаття, їх боротьбу за соціальне і національне визволення, а також його кращі оповідання про Закарпаття.

84(4Вн)-4

ШЛЯХОМ ОНОВЛЕННЯ

В історії угорської літератури ХХ століття є немало славних сторінок, тісно пов'язаних з соціальною боротьбою народу за кращу долю. Оновлення мистецтва, його демократизація особливо інтенсивно відбувалися на початку нашого віку. Зародження робітничого масового руху, зростання ролі пролетаріату, поширення соціалістичних ідей на угорському ґрунті породили нові явища і в мистецтві слова. Угорська література виходила на європейські рубежі, сміливо пориваючи з провінціалізмом, периферійністю, соціальною інертністю.

Після повалення Угорської Радянської Республіки до влади прийшов контрреволюційний режим. Настали дуже несприятливі умови для розвитку прогресивної літератури. Частина прогресивних письменників змушена була емігрувати. Одним з найбільших центрів угорської революційної еміграції став Радянський Союз. У нашій країні працювало понад 60 угорських письменників. І лише після 1945 року, коли Угорщина була визволена від фашистських загарбників, коли народ став господарем країни і почалася нова сторінка в історії країни — будівництво на демократичній основі, — літературні сили злилися в єдине могутнє річище. Кращі досягнення прогресивних письменників, які працювали на батьківщині, і пролетарських письменників, які творили в еміграції, стали основою дальшого розвитку угорської соціалістичної літератури.

Одним із творців літератури соціалістичного реалізму в Угорщині по праву вважається Бела Іллеш. Активний учасник Міжнародного об'єднання революційних письменників, він сприяв згуртуванню прогресивних літераторів під прапором соціально активного, партійного, високохудожнього мистецтва. Пройшовши нелегкий шлях творчого зростання від ідеалізуючої романтики, через спокуси експресіонізму та інших авангардистських течій, Іллеш зумів виробити свій неповторний стиль, своє оригінальне бачення світу, прийти до соціалістичного реалізму. Бела Іллеш один з популярних угорських письменників. Його твори часто перекладаються мовами світу. «Карпатська рапсодія» витримала понад 20 видань в Угорщині. Оригінальна побудова, актуальний соціальний зміст і художня переконливість підняли цей роман на рівень мистецького документа доби.

Ім'я Бели Іллеша добре знайоме радянському читачеві. Його твори не раз виходили у нас різними мовами. Популярності письменника сприяв і той факт, що його перу належить ряд творів про соціалістичне будівництво у нашій країні. Тісні зв'язки едали Іллеша з Радянською

Україною. Він не раз бував у нашій республіці, брав активну участь в роботі II Міжнародної конференції пролетарських письменників 1930 року в Харкові. В 1936 році разом з групою угорських революційних письменників — Мате Залкою, Анталом Гідашем, Шандором Гергеєм, — Іллеш здійснив поїздку по Україні, побував в Каневі на могилі безсмертного Кобзаря, серед сталеварів Запоріжжя й Дніпропетровська. Дружні зв'язки еднали Іллеша з українськими письменниками Іваном Микитенком та Іваном Куликком.

Тема Закарпаття увійшла органічною складовою у творчість Бели Іллеша. Життю закарпатських трудящих в період між двома світовими війнами присвячені численні оповідання письменника, повість «Микола Шугай». Головні події в романах «Тиса палає» та «Карпатська рапсодія» також відбуваються в цьому краї — тодішній провінції Австро-Угорської імперії, а згодом — Чехословацької буржуазної республіки.

* * *

Бела Іллеш (справжнє прізвище Ліпнер) народився 1895 року в м. Кошіце (ЧССР) у сім'ї заможного міщанина.

Дитинство майбутнього письменника пройшло у містах Берегові та Сваляві на Закарпатті. Вже з дитячих літ допитливий хлопчик цікавиться історією, виявляє інтерес до соціальних питань. Спостереження над життям угорських, українських, єврейських та словацьких робітників згодом послужать основою для його кращих творів.

Колі Белі було 14 років, родина Ліпнерів розорилася і переїхала до Будапешта. Формування характеру хлопчика відбувалося в умовах ломки патріархальних уявлень, проникнення капіталу у відсталу провінцію, зародження робітничого руху на Закарпатті. Батько Бели належав до тієї верстви єврейських торговців, котрі шанували традиції епохи реформ та боротьби за національну незалежність 1848 року. В душі цих ідеалів виховував він і своїх дітей. З батьківського дому Іллеш виніс волелюбний дух культу Ференца Ракоці і любов до класичної угорської літератури, зокрема творчості Кальмана Міксата та Мора Йокаї, з її пафосом революційної боротьби за національне визволення, любов'ю до свого народу, його культури. На формування світобачення, естетичних засад майбутнього письменника певний вплив справили також твори Жюль Верна, Фенімора Купера, Вальтера Скотта. Найбільше у творах цих майстрів слова юнака вабила романтика подвигу, незвичайні пригоди, буяння фантазії. Справжнім кумиром Іллеша-підлітка став Максим Горький. Високий гуманізм, незламне життєлюбство і світла мрія творчості Горького спонукали спостережливого юнака іншими очима поглянути на світ, на рідну літературу.

«Якби мене спитали, що саме в мені змінилося, відколи я попав під вплив Горького, відповісти на це я б не зміг. Я тільки знаю, що

щось докорінно змінилося у мені й навколо мене. Я почав, сам того не усвідомлюючи, навпомацки переоцінювати речі й людей»,— писав Іллеш згодом.

Перезїзд до Будапешта тільки погіршив становище родини. Важко було звикати до стилю життя великого міста, нестабільності економічного становища. Батькові доводилося часто міняти роботу, його заробітку не вистачало на утримання сім'ї. Спостережливий, допитливий юнак вивчає життя міського пролетаріату.

Після закінчення гімназії Іллеш вступає на юридичний факультет університету. В цей період він остаточно вирішує стати літератором. Кипуче мистецьке життя напередодні першої світової війни, жваві дискусії про характер і шляхи розвитку угорського мистецтва сприяли визріванню прогресивних поглядів серед молоді. Кумиром студентства тоді був Ендре Аді. Його бунтівна, насичена символами поезія найкраще передавала настрої часу, кликала до соціальної активності.

Нова угорська література стала розвиватися під знаком боротьби з консерватизмом, вона сміливо трансформувала досягнення світового письменства.

1916 року Іллеша мобілізують в армію. Він воював на румунському, албанському, італійському фронтах, тут встановив тісні контакти з солдатами, які поширювали ідеї більшовизму. Зазнають змін і його політичні погляди. Іллеш стає переконаним соціалістом.

Твори молодого письменника засвідчують розуміння ним соціальних процесів, вміння знаходити відповідну художню форму для відображення життєвої конкретики. В цьому плані вирізняються брошура «Інтелігенція і революція» (1919), де Іллеш аналізує Жовтневі події в Росії, та есе «Життя Спартака» (1917), в якому на історичному тлі автор прагнув показати вирішення соціальних проблем радикальним шляхом, що його проповідував «Союз Спартака» в Німеччині.

Ранні твори Іллеша написані переважно у формі есе. У них відчутна та глибока інтелектуальність, яка була притаманна передовій угорській інтелігенції. Духовна, філософська насиченість, невтомний пошук істини стануть згодом визначальними рисами творчості Іллеша. Вдосконалюється, збагачується новими прийомами і стильова манера, зазнає змін композиція. Письменник починає активно використовувати прийом парадоксу.

Захоплено, з романтичним піднесенням зустрів Іллеш пролетарську революцію 1919 року. Він став активним її учасником, був командиром революційної ради в Уйпешті, брав участь у реалізації культурної політики Угорської Радянської Республіки.

Однак захоплення, оптимізм молодого письменника, який сміливо поставив своє перо на службу революції, швидко затьмарили трагічні події. Після повалення Угорської Радянської Республіки в країні зазнавав жорстокий терор. Почалися переслідування прогресивних сил. Іллешу загрожувала небезпека. Залишався єдиний вихід — емігрувати.

Першою зупинкою на його шляху став Відень. Згодом Іллеш для участі у підпільному комуністичному русі їде на Закарпаття, яке ввійшло до складу буржуазної Чехословаччини. Тут знову розгорнулося полум'я революційної боротьби. Те, що йому доводилося теєр бачити тут, різко контрастувало з тими враженнями, які він зберігав з дитячих літ. Загальне зuboжіння після першої світової війни найбільше позначилося на цій відсталій провінції колишньої Австро-Угорської імперії. Чеська буржуазія перетворила край в свою колонію, нещадно експлуатувались природні багатства. Іноземні хазяї намагалися викоренити із свідомості трудящих усвідомлення їх нерозривної єдності і спільності походження із братами по той бік Карпат, їх прагнення до воз'єднання, тримали трудящих у темряві і покорі.

Боротьбу трудящих за своє соціальне і національне визволення очолила комуністична організація краю.

Проводячи активну пропагандистську роботу серед населення, Бела Іллеш шукає шляхи для художнього зображення того, що відбувалося у нього на очах. Найбільш відповідною формою виявився нарис, близький до гарячого агітаційного закликку. Спочатку публіцистичні репортажі Іллеша з'являлися в газеті «Мункаш Уйшаг», але цензура швидко їх заборонила. Однак літератор не відмовився від свого прагнення говорити правду про події на Верховинській землі. Побачивши, що цензура менш прискіплива до художньої літератури, він починає писати повели, оповідання.

Перша збірка новел під назвою «Як ховали русина Петру» вийшла у Братіславі 1921 року. За своїм характером і художнім вирішенням вона ще не дуже відрізнялася від угорської новелістики натуралістичного спрямування початку ХХ століття.

Новаторський пошук помітний у новелах, написаних у Відні і присвячених нелегкому життю політичних емігрантів, у них вже відсутній вплив експресіонізму. Яскраві й екзотичні образи мешканців емігрантського баракку № 26, гротескні фігури «Затоптаних людей», долі статистів з новели «Самсон і Даліла», безправної Доні з оповідання «Золота гуска» викликають співчуття й болючий жаль. Увага письменника спрямована на розкриття духовного світу героїв. Якими б різнотипними не були персонажі його новел, чи то мрійник, фантазер, чи божевільний філософ, чи митець-кубіст, чи революціонер-емігрант,— всі вони взяті з реального оточення, живуть в атмосфері 20-х років.

Новели Іллеша були позитивно оцінені Роменом Ролланом. Після появи «Золотої гуски» в журналі «Ле Монд» французький письменник писав: «Майстерним є не тільки вибір матеріалу, а й його побудова, і не на останньому місці вміння будувати драматичні діалоги, малювати долю героїв новели».

Подальша доля Іллеша складалася так, що він довгий час жив у нашій країні.

Залюбленість в угорську літературу, в живе слово дозволили йому

розвиватися як письменникові, навіть будучи відірваним від національного ґрунту.

1923 року Іллеш переїздить до Москви. Деякий час він працював робітником на заводі «Серп і Молот», а згодом, познайомившись через Мате Залку з Д. А. Фурмановим, О. С. Серафимовичем, при сприянні А. В. Луначарського, був прийнятий до Наркомату освіти. «З Фурмановим,— писав у своїх спогадах Іллеш,— який видав мою книжку «WL № 16», я був зв'язаний аж до його смерті. Він і Серафимович рекомендували прийняти мене до Асоціації пролетарських письменників».

Вимогливість до себе, високий авторитет художника, політична проникливість, досвід партійної роботи, ерудиція й організаторське вміння висунули Іллеша в ряди керівництва Міжнародного бюро революційних письменників. Згодом його обирають генеральним секретарем Міжнародного об'єднання революційних письменників (МОРП). За час роботи на цьому посту Іллеш близько зійшовся з багатьма відомими радянськими та зарубіжними письменниками. «Участь у письменницькій організації дала мені багато... Я пізнав культурне життя СРСР, його майстерню. Потоваришував з рядом радянських письменників, такими, як Серафимович, Фадеєв, Сурков, Горбатов, Панфьоров, Первомайський. Познайомився з Горьким, Шоу, Роменом Ролланом, Барбюсом, Маяковським. Став близьким товаришем Андерсена-Нексе, Юліуса Фучіка та Луї Арагона»,— писав Іллеш у своїх спогадах.

Зростання майстерності Іллеша йшло в ногу з становленням радянської літератури. Тема Радянської країни зайняла чимале місце у його творчості.

«Тиса палає» — справжній новаторський роман, який знаменував собою якісно новий шабель не тільки угорської, а й загальноєвропейської революційної літератури.

Цей роман багато в чому споріднений з кіноепосом, зокрема з пошуками Ейзенштейна, Пудовкіна. У своїй художній концепції прозаїк значною мірою спирався також на спадщину Йокаї та Міксата і взагалі епічного роману, що тяжів до романтики, однак безпосередній поштовх для створення саме такого типу роману йому дали пошуки радянської прози 20-х років.

Визначний діяч угорського і міжнародного робітничого та комуністичного руху, вождь угорської революції Бела Кун писав з цього приводу: «Твір Іллеша — перша найбільша художня спроба зображення позитивного досвіду угорської революції». Поява роману «Тиса палає» викликала жваве обговорення на сторінках преси. Виник навіть термін для його характеристики — «роман класового досвіду».

Завдяки драматичній стислості, виділенню великих композиційних вузлів Іллеш зумів охопити головні події угорської революції 1919 року. Дія твору розгортається на початку липня, в самий розпад боротьби за встановлення диктатури пролетаріату. У другій частині змальовані

події 1920 року на Закарпатті, повстання в тилу у білополяків, коли Червона Армія почала наступ на Варшаву, у третій книзі показана підпільна боротьба комуністів, хвиля нового революційного піднесення.

Обравши героєм свого роману рядового комуніста, уйпештського робітника Петера Ковача, письменник веде його через складні етапи революційної боротьби — через підпільну роботу серед селян, ув'язнення, участь в революційних боях аж до політичної еміграції після повалення Угорської Радянської Республіки.

Найбільш успішними й плідними для творчості Іллеша стали 30-і роки. Вони були позначені тяжінням письменника до зображення долі народу в драматичні, переломні моменти історії, до синтетичного охоплення історичних подій, до написання великих епічних полотен.

В 30-і роки романи-епопеї створюють Теодор Драйзер, Ромен Роллан, Люїс Сінклер, Андерсен-Нексе. Особливо плідною ця епоха виявилася для радянської літератури. О. Толстой пише «Ходіння по муках», продовжує роботу над «Тихим Доном» М. Шолохов, завершив роботу над «Життям Кліма Самгіна» Максим Горький. Твори радянського епосу, продовжуючи традиції світової літератури, і в першу чергу російської класики, відтворювали історію в її русі, її поступальній ході, розкривали закономірності її розвитку.

Для угорської літератури велика епічна форма — явище не дуже типове. Воно викликане, крім всього іншого, й досить пізнім розвитком роману як жанру. Однак прагнення вийти за рамки вузьких традицій, йти в руслі сучасних пошуків намітилось в творах багатьох угорських прозаїків. Вже в цей період створюється ряд великих романів.

Синтезом художніх пошуків Бели Іллеша у 30-і роки став роман «Карпатська рапсодія» (1941).

Тема, організація матеріалу та художній стиль «Карпатської рапсодії» якимось чином продовжують роман «Тиса палає».

Більша частина подій — за винятком коротких епізодів з життя Будапешта та Кошице — відбуваються на Закарпатті. Проте роман не став локальним, провінційним. Навпаки, він дає яскраву картину життя всієї старої Угорщини — оскільки автор зумів вийти через призму класової боротьби показати не тільки соціальні, а й національні суперечності.

У центрі роману «Карпатська рапсодія» — доля двох закарпатських революціонерів: угорця — інтелігента Гези Балінта та українця-лісоруба Миколи Петрушевича. Поруч з ними письменник малює колоритні типи українських, угорських лісорубів, спритних підприємців, які наживаються на багатствах Карпат, цілу галерею ділків-авантюристів.

Запізнілий розвиток промисловості, приплив іноземного капіталу породив на Закарпатті ряд нових проблем. Іллеш переконливо показує, що робітники невеличких, переважно деревообробних підприємств це ще не сучасні пролетарі, над ними ще тяжіють традиції вікової експлуатації. Повільних змін зазнавало мислення верховинців: казки, легенди, забобони все ще глибоко коренилися в їхній свідомості. Але

гордий волелюбний дух жив у їх серцях, як і пам'ять про Ференца Ракоці та Томаша Есе, відважних борців за свободу народу, як і віра в справедливе майбутнє.

У «Карпатській рапсодії» Іллеш показує, як на зміну старому патріархальному місту, де людей часто єднали родинні зв'язки, приходить капіталістичне місто з жорстокою конкурентною боротьбою. Старі міщанські принципи не витримують випробувань часу. Ломка старих уявлень особливо яскраво проявилась у плеканні ілюзій про старі добрі часи. Символічною виглядає внутрішня боротьба старого Балінта, який поряд з портретами Кошута та Гарібальді виставляє портрет імператора Вільгельма II, щиро вірячи в те, що цей правитель з великими вусами буде допомагати угорцям у їх боротьбі проти австрійців. Життя не раз било цю людину, але Йозеф Балінт не втрачав надії на справедливість. Його беззахисність перед сліпими силами капіталізму не вбиває в ньому, незважаючи на удари долі, співчуття до знедолених. Більше того, він сам виступає за соціальну й національну рівноправність. На прикладі Йозефа Балінта письменник піддав критиці ілюзорну віру в можливість незалежного існування у світі експлуатації, визиску, віру в збереження моральних устоїв «добрих старих часів».

Подібна тема не була новою для угорської прози. Вона розроблялася майже в кожному значному творі, починаючи від Дюлаї, Міксата, Толнаї — аж до Круді, Моріца. Іллеш вже не шукає шляхів вдосконалення буржуазного суспільства. Він не ідеалізує минуле, а показує невиліковні протиріччя капіталістичного суспільства. Марксистське розуміння історії допомагає Іллешу створити об'єктивну картину соціальних процесів.

Якісних змін зазнає й художній метод письменника. Збагачується його художня палітра. Багатство стильових засобів, зріла життєва позиція автора позначилися на побудові твору, в змалюванні образів. Більш пластичних рис набувають як головні персонажі, так і другорядні постаті. Твір густонаселений, але кожний з персонажів наділений чіткими характеристиками. Колоритними вийшли образи Йозефа Балінта — полум'яного угорського патріота, сваявського лікаря Філіпа Севелли, агітаторів-соціалістів Кальмана Асталоса та Яноша Фоті, лісорубів та робітників пеметинської лісопильні. Справжніми народними героями постають Микола Петрушевич та ведмедник Михалко.

Іллеш не обмежується чорно-білим зображенням. Для нього мало соціального протиставлення. Письменник прагне художніми засобами розкрити огидне обличчя ворогів народу: власника оцтового заводу Марковича, який заради збагачення влаштовує пожежу на власному підприємстві, Елека Дудича — проповідника, «патріота» всього українського, «захисника» інтересів корінного населення Закарпаття і водночас агента угорської поліції. Особливість манери Іллеша при змалюванні людських постатей полягає в тому, що він не ставить собі за

мету показати розвиток характеру. Його герої постають у своєму, так би мовити, закінченому вигляді. Такий прийом був характерний для народної казки, для експресіоністської драми. Проте образи Іллеша не страждають односторонністю. У кожного з них є своя доля, цілісний характер. Вони яскраво індивідуальні і аж ніяк не є рупорами окремих поглядів чи соціологічних тез, як це подекуди мало місце в ранніх творах письменника. В іронічній манері, з використанням гротескових моментів змальовано образи довіреного пивного тресту з Брно, уповноваженого чеського уряду на Закарпатті пана Седлачека, командуючого французьким експедиційним корпусом генерала Парі, який наводив у провінції «марокканські порядки», Георгія Жатковича, який у далекій Америці раптом відчув болісну ностальгію за рідною землею і пристає на пропозицію фірми «Дженерал моторс» бути «керманічем» закарпатського краю.

Письменник зробив значний поступ в умінні типізувати, виділяти головне в характері. Загостривши патріотизм старого Йозефа Балінта, його альтруїзм і донкіхотство, письменник показав його як дивиний контраст оточенню. Григорій Михалко своєю велетенською фізичною силою набуває рис міфічного героя. Однак, вміло користуючись іронією, Іллеш ніколи не вдається до гіперболізації: під його пером Михалко залишається вайлуватим лісорубом, в якому тільки-но прокидається самосвідомість.

Досягненням письменника можна вважати змалювання образу народного героя Миколи Петрушевича. Революція пробудила його до активної діяльності, в рядах пролетаріату зростає його соціальна свідомість. Письменник не заглиблюється в деталі, для нього найважливіше намалювати перспективу розвитку. Микола — прихильник радикальних дій, людина рішуча, нестримна. Із своїм загоном, в якому двісті лісорубів, озброєних сокирами, він наважується напасти на польських білогвардійців, чеських легіонерів. Іллеш малює енергійними мазками; зображення бою в лісі Цінка Панна підноситься до рівня народного епосу, набуває баладного звучання.

Однією з найпривабливіших рис світосприймання Іллеша є здоровий гумор. Коли автор розповідає про симпатичних йому героїв, гумор його м'який, але він стає уїдлигим, нещадним, наближається до гротеску, коли Іллеш засуджує те чи інше явище, як, наприклад, у сцені з «національними зборами» руснів.

Стиль «Карпатської рапсодії» виявляє споріднені елементи з оповіддю Міксата, тяжіючи до анекдотично-парадоксальних форм. Проте анекдот, незважаючи на своє часте соціальне наповнення і викривальний заряд, для Іллеша вже гальмо в зображенні розвитку персонажа. Іллеш пішов значно далі.

Його роман набагато складніший за композицією і за розвитком дії. Це вже справжній епічний роман. Сюжет в ньому побудований таким чином, що дія через окремі, здавалося б, завершені новели на-

буває своєї розв'язки, коли колізії, що довгий час розвивалися розрізнено, сходяться. Мозаїчність композиції — це не тільки традиція класики, це й використання новітньої техніки роману.

Економний, стислий опис суспільства, розлога характеристика персонажів, переплетення історичного минулого, світу легенд з сучасністю, ліричне світосприймання письменника — все це породжує щемливо-болісну ностальгію, якою пройнятий весь твір. Не треба забувати, що Іллеш писав роман в еміграції, напередодні другої світової війни. Для осмислення історичного матеріалу він не чекав часової дистанції, поки в Угорщині переможе демократія. «Не час, а зріла самосвідомість письменника, благородне співчуття пригнобленим, непохитна віра в перемогу соціалізму, інакше кажучи, — політичні засади письменника й художня віра... роблять «Карпатську рапсодію» справжнім набутком молоді угорської демократичної літератури», — відзначала угорська критика після визволення країни.

Розвиваючи епічну форму, Бела Іллеш йшов від романтичного сприйняття революції, схилання перед силою і величчю революційного руху до художньої конкретності, створення живих і соціально переконливих людських характерів, до розробки історично важливих проблем.

Роман «Карпатська рапсодія» швидко завоював прихильність читачів. Симптоматичним виглядало звернення до теми Закарпаття зарубіжних письменників у 20—30-х роках. Досить згадати хоча б відомі твори чеського письменника Івана Ольбрахта «Микола Шугай — розбійник», «Анна-пролетарка», репортажі і нариси Людвіга Ренна, Анни Зегерс, Ладислава Новомеського та інших. Інтерес той не був випадковий. Поза увагою прогресивних зарубіжних письменників не могла залишитися злиднена доля трудящих Закарпаття, цього «забутого богом» краю.

Події оживають в розповідях безпосереднього їх очевидця, живого учасника — Гези Балінта. Його устами Іллеш розповідає про те, що самому доводилося бачити і пережити в дитинстві. Робить це у формі захоплюючої оповіді саме за рахунок розкритості викладу, буяння фантазії. «Карпатська рапсодія», хоч і ввібрала багато фактів з біографії письменника, все ж не є автобіографічним романом. В образі Гези Балінта показано типовий шлях молоді людини від дрібнобуржуазного інтелігента до комуніста, революціонера. Саме ця абстрагованість від героя дозволила Іллешу вільно ширяти на крилах фантазії, відтворювати факти минулого через магічний кристал пам'яті, допускаючи вигадку, переосмислення.

Іллеш не випадково назвав свій роман рапсодією. Роман і справді побудований за зразком музичного твору, що не знає вузьких рамок. Як і в музичному творі цього жанру, в романі виділяється основний мотив. Ним є наскрізна тема інтернаціонального єднання. Мотив соціальної єдності українських, угорських, єврейських трудящих переростає в широку симфонію братерської солідарності.

Стиль Іллеша дуже розмаїтий, він міняється залежно від характеру зображуваних подій. Умовно роман можна було б поділити на три частини: в першій оживає минуле, побачене очима підлітка. Картина життя виглядала тоді ще цілісною, міцними були моральні устої, іншими були й стосунки між людьми. Хоча дитинство Гези Балінта й не було безхмарним, та яскраві свята збору винограду, веселі дитячі розваги, народні легенди надавали якоїсь особливої привабливості людському існуванню в чудових Карпатах на тлі райської краси лісів. Іллеш майстер пейзажних картин, він доводить їх майже до зорового відчуття. В кожній з них пульсує реальна сила життя.

У другій частині атмосфера зображення вже не така оптимістична й радісна. Як контраст до розкішної природи у твір вривається тема соціальної нерівності. Життя вже сприймається не як розвага, а як постійна боротьба за існування. Оповідь насичується драматичними нотками, палітра художніх барв стає темнішою.

Третя частина найбільш драматична. Вона сповнена дисонансів, гострих соціальних та національних протиріч; і вже не тільки між бідними й багатими, але й між урядами окремих держав, які претендують на експлуатацію зелених багатств Карпат. Більш суворим, тверезим стає погляд на життя самого Гези Балінта, який приходить до марксистського розуміння історії, необхідності суспільної боротьби. Але головною причиною такої зміни став реальний погляд на стан речей, розвиток історичних подій на Закарпатті у 20—30-х роках.

«Карпатська рапсодія» — поліфонічний твір. Мозаїчність побудови, різні плани зображення, переплетення традицій і новаторства викликають багатопланове прочитання і сприймання. Найперше в око впадає ліричність, пафос життєствердження, гуманізм, співчуття до знедолених. Ліричність йде не від манери розкриття характеру, хоча окремі образи випісані просто по-горьковськи (мати Миколи Петрушевича нагадує Палагею Нилівну). Зворушливої ліричності твориві надає зображення природи, ностальгія за рідним краєм, що ставала з роками все сильнішою. Тому ландшафт — це одночасно й тло, на якому відбуваються події, і разом з тим активний елемент рапсодії. Однак роман далекий від сентиментальності, оскільки пафос, возвелчення виступають у нерозривному зв'язку з суворою об'єктивністю, предметністю і гумором, що часом доходить до сарказму. В романі багато афоризмів, прислів'їв, анекдотів, що створюють особливу атмосферу. Мова твору колоритна, образна, насичена метафорами, порівняннями.

Здійснити нові творчі задуми Іллешу на кілька років завадила війна. З перших її днів він в рядах Червоної Армії. Спочатку — народний ополченець, учасник оборони Москви, потім учасник боїв на Дону і вже перед Карпатами майор Іллеш — активний агітатор серед угорських військовополонених. Згодом він працює редактором угорською мовою газети «Мадяр уйшаг», яка виходила у Львові. 1944 року разом з радянськими військами Іллеш вступає на рідну землю. Збу-

лася його мрія: він нарешті побачив Угорщину вільною, став учасником демократичного будівництва.

Нелегкий шлях країни до свого визволення, багаті враження від фронтних подій спонукали письменника до створення монументального епосу. Так виник план трилогії. 1950 року вже вийшла перша її частина — «Співаю славу герою і зброї», а ще через рік друга частина — «Битва за Вігсінгаз». Обидва твори є серією фронтних епізодів, розказаних у циклі повел. Така незв'язана побудова дісталася в спадщину від класичного пригодницького роману. Та в конкретному випадку йдеться про цілком сучасну романічну техніку. Третя частина так і не була написана письменником.

Однак прагнення увіковічнити в художній монументальній прозі процес визрівання ідеї нової нації не покидало Іллеша. І він пише героїчний епос «Віднайдена Батьківщина» — широке художнє полотно про прозрівання угорських солдатів, які під впливом баченого на фронті, внаслідок болісних роздумів переконуються в тому, що їх обманули, що вони захищають чужі інтереси і проливають кров, віддаючи своє життя далеко від рідної землі. Цей твір зайняв важливе місце в доробку письменника. Насамперед не як історичне полотно про події другої світової війни, хоча він і малював правдиву картину подій і процесів, що відбувалися в той період, а як роман, в якому знайшли відображення моральні пошуки, як переосмислення драматичної сторінки в історії угорського народу.

Хоча у «Віднайденій Батьківщині» багато персонажів, вузловими стають долі трьох героїв: Дюли Пастора, Петера Толнаї, Гези Балінта, які символізують загальні настрої угорців, долю найширших мас. Взяті з різних соціальних верств, характери ці передають весь трагізм становища угорських солдат на початку війни. Разом з тим, це й символ того здорового ядра, що завжди жило в угорському народі. Твір писався з метою пройти разом з своїми героями шлях очищення, в якому гартується сила, необхідна для творення нового.

Образ Гези Балінта багато в чому автобіографічний. Він символізує шлях кращих синів Угорщини, борців за її соціалістичне майбутнє. У кізці твору всі три лінії сходяться. Цим самим письменник прагнув показати широку демократичну основу «віднайдення батьківщини», нового історичного рубежу для Угорщини. Твір цей перівний в художньому відношенні. Помітна певна романтизація, часом ідеалізація у вирішенні образів головних героїв. Але не слід забувати, що письменник першим звернувся до такої складної теми; він тільки накреслив один з можливих шляхів її освоєння. Подальший розвиток угорської літератури засвідчить, що «тема відповідальності», «нової свідомості» у зв'язку з другою світовою війною стане провідною у 60-і роки, коли країна твердо стала на шлях соціалістичного будівництва.

Останні роки життя Іллеш провів прикутим до ліжка. Однак і тоді він продовжував працювати. Незламний життєлюб, він подарував

читачеві цілу серію блискучих коротеньких новел, написаних у стилі анекдоту. У цих новелах знайшов відображення багатий досвід спілкування з видатними діячами світової культури. Мужній патріот і полум'яний інтернаціоналіст, Іллеш гостро засудив у 1956 році спроби контрреволюції повернути назад хід історії. 1974 року письменника не стало.

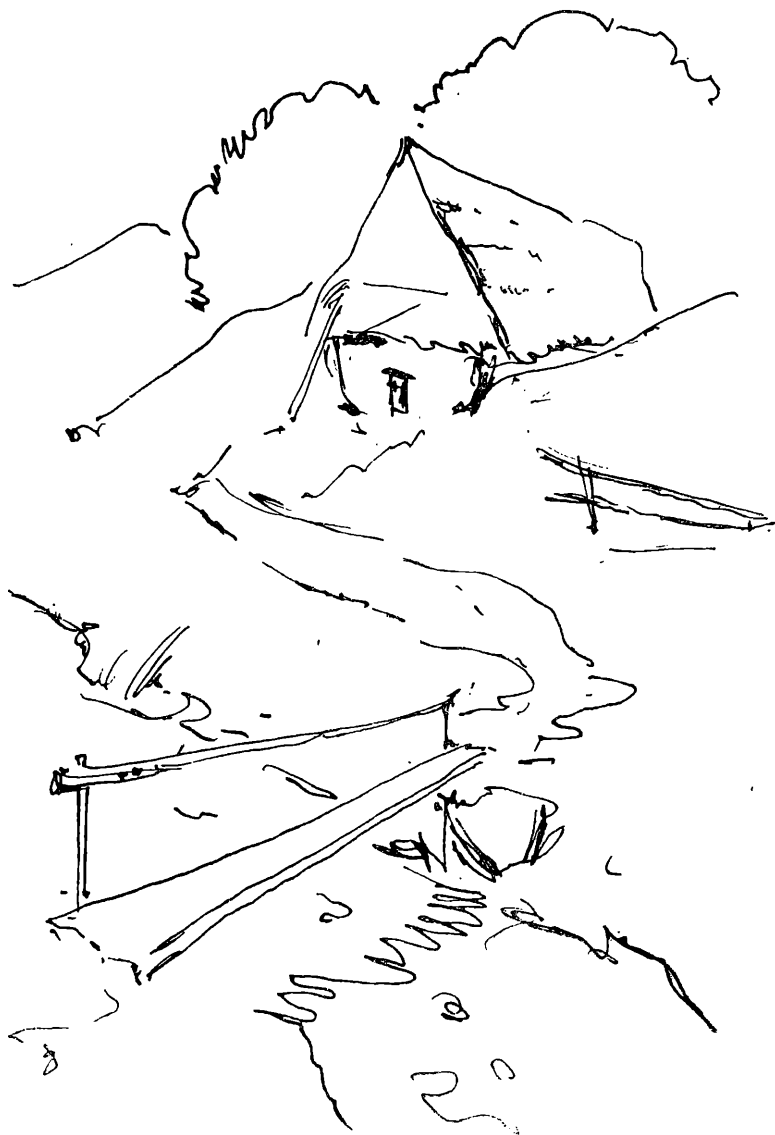
Послідовність, принциповість, висока вимогливість до художнього слова забезпечили йому гідне місце в історії угорської літератури.

ІВАН МЕГЕЛА

КАРПАТСЬКА РАПСОДІЯ

РОМАН

Частина перша

МОЛОДЕ ВИНО

ГАРІБАЛЬДІ ТА КАЙЗЕР ВІЛЬГЕЛЬМ

Стіни нашої кімнати прикрашали дві кольорові олеографії. Одна зображала Гарібальді,— великого героя боротьби за свободу італійців, у його славнозвісній червоній сорочці. Друга — Вільгельма II, молодцюватого кайзера Німецької імперії, з гострими вусами, що задержувато стирчали у небо. Ці два портрети не випадково потрапили до нас. І Гарібальді, і імператор Вільгельм могли похвалитися таким вчинком, який зміг покорити серце мого батька. Стомлений цілоденною роботою, батько вечорами дуже любив казувати. Мирно розкурюючи свою люльку, він уже в сотий раз переповідав нам подробиці героїчного подвигу Гарібальді і благородного вчинку кайзера Вільгельма. Ми, діти, однак завжди були раді, коли батько розпочинав:

— Чому почуваю прихильність до Гарібальді, великого героя італійського і угорського народів? Якщо дуже бажаєте знати, то це не секрет, і я можу про це розповісти.

А було це так,— згідно розповіді батька,— що Гарібальді більше любив угорців, ніж італійців, і безмежно шкодував, що народився італійцем, а не угорцем. Однак — хоч, до речі, для Гарібальді нічого неможливого не існувало — цього прикрого ганджу, з яким мав нещастя народитися, він так і не зміг позбутися. «Після того,— наводжу слова батька,— як цей безстрашний герой у червоній сорочці прогнав клятих німців із чудової Італії, він придумав такий прекрасний план, який, коли б тільки був здійснений, приніс би вічну славу для Гарібальді і вічне щастя для нашого багатостраждального угорського народу. Протягом багатьох безсонних ночей Гарібальді з усіх боків обмірковував і доповнював свій план, і коли знайшов його безпомилковим, написав листа Лайошу Кошуту — великому угорському герою боротьби за свободу, який у той час у Лондоні їв гіркий хліб вигнанця. Гарібальді у своєму листі просив Кошута, щоб той відвідав його у Римі, а якщо на це не має бажання або часу, нехай дозволить йому, Гарібальді, власною персоною відвідати полум'яного угорця у покритій туманом столиці британців. Лист був відсланий, і через кілька тижнів італійський герой вирушив у дорогу.

Кошту план дуже сподобався, а суть його була в тому, що Гарібальді на чолі однієї тисячі італійських бійців у червоних сорочках і стількох угорських гусарів у своєрідних мундирах буремної ночі висадиться в одному із адриатичних портів і, як прогнав він австрійців із Італії, так прожене їх і з Угорщини. План цей — а батько мій знав із вірогідних джерел,— викликав сльози у полум'яного героя угорського народу, однак, на жаль, так і залишився планом. Два герої не могли зійтись на тому, що ж буде після перемоги. Гарібальді хотів, щоб угорським королем став Кошут, а Кошут ніяк не погоджувався на це. Королем він бути не хотів.

— І даремне,— обірвала батька моя мати, яка, штопаючи панчохи, слухала казку.

Батько раптом замовк.

Гнів або образу упродовж усього свого життя батько виявляв мовчанням, впертим мовчанням. І коли він замовкав, то було вже важко примусити його знову заговорити. Іноді це все ж таки вдавалося. Тоді ми дізнавалися, що Кошут не захотів стати королем, а запропонував корону святого Стефана Гарібальді. Але Гарібальді теж не захотів бути королем. І якщо мама тут знову перебивала його, мовляв, «І даремне!», на цьому історія враз обривалася, а ми тільки з того могли робити висновок про повний крах Гарібальді, що австрійський імператор і в часи нашого народження продовжував своє панування в Угорщині. Батько більше й слова не промовив, допалив свою люльку, випив ще дві-три склянки берегівського вина і вкладався спати. Коли ж мати, судячи з її мовчання, нарешті згоджувалася з тим, що великий італієць в червоній сорочці й справді міг одмовитися від корони святого Стефана, то ми в додаток дізнавалися, що на прощання двоє героїв із сльозами на очах обійняли один одного, але через те, що не могли прийти до згоди, в Угорщині продовжували депотувати Габсбурги, яких батько — лише в сімейному колі — називав «філоксерою угорського народу».

З цього виразу для кожного стане зрозумілим, з одного боку, те, що мій батько був прихильником партії незалежності, а з другого боку — займався виноробством і тому найпідлішим ворогом людства вважав філоксеру, що знищує виноград. І — німця. Високо цінував вино і ненавидів філоксеру, однак ні любов, ні ненависть не пояснюють його ставлення до Гарібальді. Воно тільки для тих стане зрозумілим, хто знайомий із романтичною історією життя його діда по батькові.

Мій дід по батькові у 1849 році двадцятидвохрічним юнаком вступив в армію Кошута. Після того, як імператорський та царський генерали Віндшгрец та Пашкевич в крові потопили угорську свободу, дід мій втік в Італію. До речі, емігрант, він же герой війни за незалежність, був євреєм і готувався в рабини. Ця обставина, а, можливо, також ще й те, що дуже гарно співав,— дозволили йому при сприянні одновірців не працювати років зо два-три і при тім жити—не тужити, власне, доти, доки італійське вино не звело його з якоюсь неаполітанською вуличною співачкою. З подробицями цього кохання не знайомий, однак із його наслідків знаю те, що дід, всупереч категоричному бажанню своїх одновірців, не відмовився від своєї коханки і змушений був шукати роботу. Він став столяром. Потім, щоб звільнитись від предмета свого кохання, став корабельним поваром і потрапив у Південну Америку. В Аргентині деякий час працював офіціантом, а згодом відкрив «Угорську чарду»¹. Набив свої кишені і одружився з донькою єврейського кантора італійського походження, себто з мою бабкою, для якої найбільшою гордістю було те, що особисто зналася з дружиною Гарібальді.

У 1867 році, коли угорські пани помирились із Габсбургами і австрійського імператора проголосили угорським королем, мій дід розпрощався з Південною Америкою і повернувся на батьківщину, в лісисті Карпати. На південноамериканські гроші купив виноградники від колишнього імператорського службовця, який повернувся назад у Австрію. Відчуття рідної землі знову пробудило у моєму дідові жадобу до святого вчення. Ходив в угорському костюмі із шнурівкою, заглиблювався у читання єврейських церковних книг і пив у великій кількості вино. Філософськи поєднував наукове дослідження із власне споживанням. Годинами, бувало, бився над розв'язанням питання, якого ж все-таки кольору нове берегівське вино, вирощене на Мойсєєвій горі: зеленувато-жовтого чи жовтувато-зеленого? При тому наливав і наливав. Від зеленувато-жовтого чи жовтувато-зеленого напою обличчя його незабаром набуло кольору бронзи, а його височезна постаць поступово згорбилася. Коли йому минуло шістьдесят, почав пригадувати те, що у молоді роки був особисто знайомий із Лайошем Кошутом. Наближаючись до сімдесяти, вже й те згадав, що кілька разів бачив Гарібальді. Із сімнадцятьох своїх дітей він поховав шістьнадцять. Тільки

¹ Чарда — корчма, трактир.

мій батько, як наймолодший син, пережив його і успадкував виноградники. Він дав вигравіювати на надмогильній плиті діда, що померлий був «рабином із серцем угорця, вірним до смерті солдатом Кошута і Гарібальді».

Крім виноградників та молитов за Кошута і Гарібальді, ми успадкували від діда будинок з величезним садом. Гордістю цього саду було «дерево Кошута», здоровенна абрикоса, яка вже у мої дитячі роки дарувала нам тільки цвіт. Під цим деревом — у Берегові про це кожний знав — перед виторгненням Пашкевича Лайош Кошут цілу ніч радився із своїми генералами. Коли старе дупляве дерево звалилось, батько вирішив подарувати його Національному музею. Але музей подарунок не прийняв. Якийсь лайливий музейний сторож відповів на патріотичну пропозицію батька, що Лайош Кошут ніколи не був у Берегові, і порадив кинути цю трухлявину в піч. Ця відповідь обурила не тільки батька, але й усе місто. Власник оцтового заводу, наш сусід, порадив батькові звернутися безпосередньо до короля, і батько неодмінно б це зробив, оскільки мова йшла про дерево Кошута, якби не отой його твердий принцип: на образу відповідати мовчанням. Мати використала дерево Кошута на паливо.

Я вже сказав, що від діда ми успадкували величезний фруктовий сад. Це правда. Однак правдою є і те, що коли дерево Кошута впало, наш фруктовий сад залишався вже тільки великим, а не величезним. Добру половину саду батько продав невеликими ділянками забудовникам. Якщо хто-небудь думає, що ми на цій операції набили кишень, — помиляється. Батько не тому продав дідівський сад, що хотів розбагатіти, а тому, що сад з кожним роком біднішав.

— У важкі часи живемо, — частенько нарікав батько і лаяв уряд.

А мати в свою чергу лаяла батька.

— Ти дбаєш не про те, щоб виробити побільше вина, а тільки про те, щоб побільше його видудлити.

— Скільки вродить — це справа бога, — міркував батько. — А щодо споживання...

Батько говорив тихо і повільно. Материн язик не знав перепочинку. Денно й нічно вона лаяла «неробу», однак, і в цьому вона сама зізналася нам, своїм дітям, уже да- леко не так, як колись.

— Так, я уміла тримати вашого батька в руках, поки цей убивця не відібрав мої сили.

«Вбивцею», який відібрав у матері всі її сили, був я.

У дитинстві мені доводилося чути це дуже часто. Вбивство я вчинив при народженні. А справа була така, що лікар дядько Яноші, акушерка тітка Керекеш і моя рідна мати з усією точністю визначили, коли я мав з'явитися на світ. Для цієї зустрічі усе було дбайливо підготовлено. Однак я не дотримувався визначених ними строків. Моя бабуся по матері, яка за всяку ціну бажала бути присутньою при народженні внука, телеграфувала з Будапешта: «Прибуваю у понеділок о сьомій ранку». Батько пішов зустрічати бабуся на залізничну станцію, а служниця відправилась на базар за покупками. Мати залишилась дома сама і кип'ятила молоко. Однак я перешкодив їй у цьому. Я не дав їй часу не тільки на те, щоб хтось покликав акушерку, але навіть на те, щоб вона змогла лягти у ліжко. Мати опустила посеред кімнати на барвистий український селянський ліжнич, і таким чином я з головою пірнув у життя. Коли прийшла бабуся, її першими словами було:

— Нічого не скажеш, гарно хазяйнуєте. Молоко википіло!

Маму знайшли непритомною на підлозі.

Цілих три місяці пролежала вона у ліжку, а коли встала, вже не була тою меткою, гострою на язик молодницею, як колись. Відтоді стала нервовою. Можливо, трохи і нервово хворою. На кожний несподіваний звук здригалась. Якщо у неї гриміло, заходилась плачем.

Звинувався я у всьому, мабуть, ще й тому, що у хаті не було чоловіка, який би міг дати раду виноградникам, аби вони не вислизнули з наших рук. А прізвисько «вбивці» наклеїла на мене бабуся по матері.

Як і батько, бабуся теж була прихильницею дворянських традицій. Але якщо батько тілом і душею був угорцем, то бабуся пишалася своїм іспанським походженням. Зі своїм колишнім чоловіком, який вже помер, вони із Солонікі перебралися на південь Угорщини, у місто Байя. Рідною для неї була іспанська мова. Іспанська мова середніх віків, а угорською вона розмовляла із великим зусиллям. Ї хоч її родина втекла з Іспанії ще в 1492 році, під час єврейських погромів у Солонікі, мова, звички до сьогодні залишились іспанськими. Коли бабуся розповідала нам казки, то завжди героями тих казок були мудра королева Ізабелла й енергійний Фердинанд. Саме ті, хто вигнав євреїв з Іспанії.

— Чому ж ти, бабуся, продовжуєш любити ту Ізабеллу, якщо вона так погано ставилась до вас?

Бабуся це питання здивувало. Вона замислилася.

— Ізабелла принесла Іспанії велич,— згодом промовила вона.

Тоді я повірив їй. Але відповідь все ж не до кінця мене задовольнила.

— Але ж з вами вона повелася погано! — продовжував заперечувати я.

— Вона була великою королевою,— відповіла бабуся.

— Однак...

Її бліде обличчя раптом стало червоним, мов у індика:

— Якщо чогось не розумієш — то краще мовчи!

Цей аргумент переконав мене.

Бабуся була маленькою, худорлявою, дуже жвавою. Ми, внуки, вважали її трохи дивакуватою. Сторонній людині вона могла здатися несповна розуму. Нас до такого висновку схилили суто її розповіді. Інші ж судили про неї з того, як вона була вбрана. Уявіть собі появу на немощених вуличках Берегова, де носять угорські костюми із нашивками, русинські кожушки та постолі, єврейські каптани і шапки, обшиті лисячим хутром, костюм, що своїм кроєм нагадує одяг бачених на портретах середньовічних іспанських інфант. Неохоче виходили ми з бабусею на вулицю, бо прохожі посміювалися з нас, однак дуже любили залишатися із нею дома. Надзвичайно гарно розказувала вона про інфантів у оксамитових костюмах та про шовковолосих інфант. Правда, бувало, що без усяких на те причин вона чогось раптом розізлилась. Але за хвилинку бабуся вже цілувала того, на кого вилила свій гнів.

Чому багатодітний нащадок родини відомого солонікінського рабина вирішив переселитися в угорське місто Байя — не знаю. Достовірним є тільки те, що коли діда у Байї обрали рабином, він припинив усі зв'язки зі своїми родичами у Солонікі. Також достовірним є і те, що Хосе Севелла всього-на-всього три місяці був душпастирем байянських євреїв. Одного разу вранці він пішов на Дунай купатися і втонув. Удова його листовно помирилася зі своїми солонікінськими родичами, від яких згодом через один віденський банк почала одержувати щомісячну допомогу в сумі ста форинтів.

Брат моєї мами, Філіп Севелла, був окружним лікарем у Сваляві — селі, розташованому в чотирьох-п'яти годинах їзди від Берегова, де вже не росте виноград і на вершинах покритих лісом гір тільки у червні зникає сніг. Мати у свої дівочі роки кілька разів проводила у Сваляві літо. Так ми і підійшли до портрета імператора Вільгельма.

У дівочі роки моєї мами у Сваляві жила надзвичайно

гарна вчителька по імені Вільма, яка мешкала в будинку дядька Філіпа. Панянка Вільма гаряче здружилась з моєю мамою, яка у той час теж була дуже гарною дівчиною.

Мама була у захопленні від рудого волосся та блакитно-сірих очей панни Вільми, а вона від карих мигдалевих очей та синяво-чорного волосся моєї матері.

Панна Вільма згодом попала в Будапешт і там зробила блискучу кар'єру. Вона познайомилась з якимось бароном Деже Банфі, депутатом парламенту, і незабаром стала баронесою. Барон Банфі згодом теж зробив велику кар'єру. Він став прем'єр-міністром Угорщини, а панна Вільма таким чином зараз вже титулюється Ваша милість.

Батько мій, втомлений від роботи, покурюючи люльку, дуже часто розповідав мені історію знайомства, кохання та подружнього життя Вільми і Банфі. Із тієї історії, яка так надихала батька, у моїй пам'яті залишилося тільки те, що всемогутній прем'єр-міністр Угорщини і її милість з рудим волоссям Вільма не були безтурботно щасливі. Як ми вже довідалися, Вільма до одруження була вчителькою. Тобто вона сама собі заробляла на хліб. Тому зрозуміло, що угорські герцогині, графині та баронеси так і не прийняли її у своє середовище, бо вона до одруження чесною працею «заплямувала» себе, незважаючи на те, що зараз вже стала баронесою.

— Зрозуміло, — промовила мати.

— Зрозуміло, — пробурчав батько, — що поведінка тих шлюх вищого гатунку надзвичайно засмутила пані Вільму та його милість барона.

— А я б плювала на них! — зауважила мати.

Якщо батько не дуже ображався на цю репліку, тоді мова заходила про імператора Вільгельма.

— Сталось так, — розповідав батько, — що всемогутній правитель Німецької імперії відвідав Будапешт. На честь високого гостя імператор Франц-Йосиф влаштував у королівському замку чудовий бал. Німецький посол попередив Вільгельма про напружені відносини між угорським прем'єр-міністром і угорською аристократією, і (це знову батькові слова) «молодцюватий» імператор вирішив показати, що він протягом п'яти хвилин зуміє впорядкувати те, чого старий фінансист, себто Франц-Йосиф, не міг владнати роками. Яким чином? Одним поцілунком руки. Одним його милості імператорським поцілунком руки.

А сталося так, за твердженням батька, що імператор Вільгельм на чудовому балу нікому, справді нікому, не поцілував руки, окрім дружини Банфі, тобто нашій панянці

Вільмі. Після цього поцілунку руки Вільму прийняли як рівноправну партнерку усі герцогині, графині та баронеси Угорщини.

Коли звістка про імператорську милість дійшла до Берегова, мій батько написав вишуканого листа баронесі Вільмі, у якому бажав їй багато щастя і довгого радісного життя. Однак її милість Банфі залишила цей гарний лист без відповіді, що, зрозуміло, було дуже боляче моему батькові. Однак цей біль не став перешкодою у тім, щоб він прийняв імператора Вільгельма з любов'ю у своє серце.

— Шурине,— сказав якимось дядько Філіп, коли батько одного разу розповідав про імператорське цілування руки,— слухай-но, шурине, мені здається, що ти вже забув відповідь з Національного музею на твою пропозицію подарувати йому дерево Кошута. Боюсь, що коли згодом запропонуєш руку Вільмі Німецькому музею, то одержиш відповідь, що імператор Вільгельм ніколи не був у Будапешті і навіть поняття не мав про якусь там пані Банфі.

Батько залишив це сумнівне зауваження без відповіді. Він турбувався насамперед про те, щоб ми, діти, якнайчастіше, наперемінно захоплювались то Гарібальді, то імператором Вільгельмом.

Так продовжувалось до того часу, поки одного чудового дня батько зняв зі стіни портрет кайзера Німецької імперії і — що гріха таїти — викинув його у клозет.

А чому зробив він так, розповім згодом.

НАШІ ДРУЗІ

В ті роки, коли дерево Кошута ще стояло, батько з ранньої весни до пізньої осені приймав своїх друзів під розкритими обіймами гілок цього історичного пам'ятника. Приймальня була умебльована садовим столиком та чотирма нефарбованими дощаними лавицями. Навесні молоді віти старого дерева прикрашали приймальню. Лози дикоростучого винограду обіймали його стовбур, а влітку своїм листям навіть захищали втомлене дерево од вітру. Восени жовте листя падало у їжу й напої. Багато хто із відвідувачів — шанувальників Кошута, або ж гості, які намагалися догодити моему батькові, підбирали його і брали собі «на вічний спогад». Тут часто сиділи друзі мого батька, які приходили посмакувати вином і пограти в карти, а також ділові партнери, які також пили вино і вели бесіди про політику. Під діловими партнерами батька слід

розуміти тих, хто на виборах у парламент, які відбувалися раз у п'ять років, віддавали свої голоси за Імре Ураї.

Імре Ураї був депутатом парламенту від міста Берегова та Тісахатського повіту від «партії незалежності 48-го року». А мій батько — одним із головних, якщо не найголовнішим, вербувальником голосів для цієї партії. Тому зрозуміло, що багато хто із сільських прихильників Ураї часто приходив до батька за порадою. А батько не скупився ні на поради, ні на вино. Чи були ті поради добрими, я не знаю, але що вино було хороше, в цьому не могло бути ніякого сумніву. Особисто я вважаю, що батько свій політичний вплив здобув саме завдяки гарному вину.

Пан Ураї щорічно приїздив на кілька тижнів у Берегове, і під час таких відвідин депутат по черзі обідав або вечеряв у своїх найбільш видатних прихильників. У таких випадках і нас вшановував або на обід, або на вечерю. Мені було десь за п'ять років, коли я вперше побачив Імре Ураї.

Він обідав у нас. Це був високий, кремезний чоловік, з червонуватим обличчям і сивіючим волоссям. Носив великі, гарно причесані вуса. Він поцілував руку матері, підніс їй у подарунок флакончик столичних духів. Батькові міцно потис руку і передав привезений для нього «сюрприз» — пінкову люльку. Мені він дав міцного щигля у голову і за заподіяний біль подарував казково гарний червоний гусарський кашкет.

Обідали ми під деревом Кошута. Дерево було все у блідо-рожевому цвітінні.

Під час обіду я, за звичкою, багато балакав. Очевидно, я явно збочував зі шляху правди, бо славетний гість зробив мені зауваження:

— Хто говорить неправду, у того ніс буде червоним.

Я тут же захотів перевірити це твердження, яке дуже вразило мене.

— Збреши що-небудь, дядечку. Я хочу побачити, як твій ніс почервоніє.

Батько перелякано дивився то на мене, то на гостя. Він боявся, що настав кінець дружбі. Але Ураї голосно розсміявся.

— Що ж мені збрехати, синку? — спитав він, витираючи слізьми від сміху обличчя.

— Збреши, наприклад, що на цьому абрикосовому дереві ростуть яблука,— запропонував я.

Ураї так розсміявся, що навіть сльози потекли у нього з очей.

— Ну, пані Балінт,— звернувся він до мами,— із цього хлопця виховаємо не те що депутата, а прямо-таки міністра. Він буде першим міністром Угорщини від «партії незалежності».

Батько зворушливо кусав свої вуса. Мати блискучими від гордощів очима дивилася на мене — майбутнього міністра. До цього часу вона не була в захопленні від вербувальної діяльності батька (що обійшлася в половину нашого саду), але з цієї хвилини сама почала заохочувати заняття батька політичною діяльністю. Від цього дня під деревом Кошута споживалося ще більше вина.

Я хочу познайомити вас із друзями батька. Ураї, звичайно, не можна назвати другом батька — він був для нього ідеалом. Друзями батька були: оцтовий фабрикант Маркович, керуючий міським господарством Балог і Томаш Есе-молодший, запізнільний внук, праправнук Томаша Есе-Великого.

Управитель міста Балог служив колись разом із батьком в армії, де і зародилася їхня дружба. Крім того, їх зв'язувало і те, що дядько Балог теж був великим прихильником Імре Ураї, що він теж — і навіть ще більше, ніж батько, — любив і міг пити вино. У дядечка Балоба ніс був червоним, як червона мідь, навіть коли він говорив чисту правду, що іноді все ж таки з ним траплялося, хоча й дуже рідко. Найчастіше ж він говорив про те, що справами міста відає, власне кажучи, не мер міста Гаті, а він, Балог, простий керуючий міським господарством, до якого часто звертається за порадами навіть такий всесильний представник влади, як віце-губернатор Гулачі. Іншою улюбленою темою для дядька Балоба було те, що у них в домі влада належить не дружині, а йому самому, тобто не жінці, а чоловікові. Як дехто ходить з цівком або парасолькою в руці, так дядечко Балог, куди б не йшов — на службу чи в гості, — завжди носив із собою в правій руці п'ятилітрову сулію у плетенці. З цим бутлем управитель Балог радився значно частіше, аніж віце-губернатор Гулачі із управителем міста. В усяку пору року дядько Балог носив гусарські чоботи з острогами, штани з кантами, доломан і капелюх з бантами. І — мало не забув сказати — борода і вуса його були такі ж самісінькі, як на портретах і пам'ятниках Лайоша Кошута.

Саме у цьому і виявлявся найбільш помітний контраст між ним і другим приятелем батька — оцтовим фабрикантом Марковичем. Дядько Маркович носив бороду і вуса точнісінько такі, які прикрашали обличчя імператора

і короля Франца-Йосифа. Бо — ніде правди діти — цей приятель батька належав до урядової партії. Був навіть її вербувальником на виборах. Коли під час передвиборної боротьби у віконці нашого горища майорів прапор з написом: «Хай живе наш любий кандидат у депутати Імре Ураї!», над будинком дядька Марковича майорів червоно-біло-зелений прапор, на якому було написано: «Хай живе наш любий кандидат у депутати — граф Шандор Лоняї!» Якщо під час передвиборної боротьби батько роздавав кожному зустрічному пофарбовані в червоний колір гусячі пера для того, щоб їх чіпляли до капелюхів на знак приналежності до опозиції, то дядько Маркович роздавав білі пера — значок урядової партії.

Ураї був обраний, Лоняї провалився.

Після оголошення результатів виборів батько від душі висміював свого політичного противника, сусіда і нерозлучного друга Марковича. А Маркович висміював батька.

— Чого ти смієшся? Адже твій граф знову провалився.

— З тебе сміюся,— відповідав Маркович.— Через те, що обрання Ураї тобі знову коштувало кілька бочок вина. А що мій граф провалився, додало мені дещо в кишені. Нічого ти не тямшиш у політиці, Йошко.

— Я не тямлю в політиці? Я, який переміг? — обурювався батько.— А ти тямшиш, Давиде? Ти, який провалився?

— Саме так,— сміявся дядько Маркович.— Точнісінько так, як ти кажеш.

Третій друг батька, Томаш Есе-молодший, жив не в Берегові, а в селі Тарпа, розташованому на відстані півтори години ходу від міста. За народним переказом, Тарпа була місцем народження Томаша Есе-Великого. Селяни Тарпи залишилися вірними заповітам свого великого земляка — всі без винятку були куруцями. Коли вони приїздили до міста на вибори, перед довгою валкою возів гордовито їхав гарний молодий вершник у вбранні часів Ракоці. Вбрання подарував тарпинцям пан Ураї. Його подарунком був і той зелений, як морська гладінь, шовковий прапор, на якому золотими літерами було написано: «Тарпинці були і залишаються куруцями».

Із Томаша Есе, селянського генерала Ракоці, який зі своїми босими або взутими у постолі піхотинцями, озброєними дрюками і мотиками, гамселив імператорське військо,— з цього Томаша Есе ні один сучасник не залишив портрета. Люд Березького комітату до сьогоднішнього дня шанує цього босого генерала, як рідного батька. Оскільки не існує намальованого з нього портрета, кожен уявляє

його собі по-своєму. Лісоруб русин вважає, що Есе носив постולי і русинську гуню¹, угорський селянин одягає його у широкі білі полотняні штани.

Наш Томаш Есе, який вже два десятиріччя займав пост сільського старости тарпинців, був, звичайно, за угорське вбрання. Він, як і його прапрадід, носив вузькі штани із шнурками. Від традицій відійшов тільки в тому, що на ноги взував жовті чоботи, а такі за часів Ракоці носили тільки пани-дворяни. Волосся у нього було довге, до плечей, як у Ференца Ракоці. До міста він приходив зрідка і в таких випадках завжди обідав у нас. По обіді вони з батьком годину-другу попивали вино.

І він, і батько пили мовчки. Есе не любив говорити, не любив він, коли й ми багато балакали. Коли він зустрічав у нас Балоба, відвідини його дещо затягувалися, а коли Марковича — скорочувалися. А через те, що безкоштовний обід ніяк не поєднувався з гідністю тарпинського старости, Есе завжди приносив з собою подарунок: то грудку масла, то кошик яєць, то пару курчат чи качок. А мене він нагороджував тим, що тис руку, як дорослому.

Імре Ураї я, із скромності, не зараховую до друзів мого батька. Так само можу, із гордощів, не рахувати сюди і дядька Фечке. Щодо Фечке, то батько був швидше покровителем його, ніж другом. Увесь батьків поношений одяг і черевики переходили до дядька Фечке, і коли б він до нас не завітав, для нього завжди знаходили тарілочку супу, трохи вина і тютюну на одну люльку.

Дядько Фечке жив у Циганському Ряді. Офіційною назвою Циганського Ряду була «вулиця Деяка», але мешканці Берегова вперто називали її Циганським Рядом, хоч на вулиці, певно, не жив жоден циган. Янош Берегі Кіш, перша скрипка циганського оркестру, мешкав на вулиці Ракоці, решта музик проживали в одному будинку на вулиці Есе, а цигани, які виготовляли деки, і казанярі, тулилися у шатрах на березі Верке, за «Садом лазні». У Циганському Ряді мешкали люди, які пили вино тільки під час збирання винограду і депутатських виборів, хоч вони — це я знав від батька — не користувалися правом голосу. Коли якось у присутності Марковича я запитав у батька, чому мешканці Циганського Ряду не мають виборчих прав, батько відповів:

- Вони ж податків не платять!
- А чому вони не платять податків?

¹ Шуба хутром наверх.

— Бо вони не люблять працювати,— сказав оцтовий фабрикант.

Щодо дядька Фечке, я не знаю, чи любив він працювати чи ні, але можу твердити, що він не працював. Працювати він не міг, бо у нього не було правої руки. Коли я був маленьким, то подумав, що він утратив її на якійсь війні, але насправді було не так. Із мукачівського піхотного полку, де він разом з батьком і дядьком Балогом їв гіркий хліб імператора, Фечке повернувся додому цілий і здоровий. Руку він втратив на лісопилному заводі у Сваляві під час випробування якоїсь нової машини для розпилювання дошок. Коли дядько Фечке почав вимагати від заводу компенсацію, суд встановив, що причиною нещасного випадку був не недогляд заводоуправління, а необережність самого Фечке. Таким чином, він сам був причиною свого лиха і тому ні на яку компенсацію не має права.

Батько в інтересах свого друга вирішив піти до судді.

— Нічого зробити не можу,— сказав суддя.— Якби Фечке одержав компенсацію, робітники русини теж почали б вимагати компенсацію за кожную руку або око. Гадаю, пане Балінт, ви теж не хочете, щоб угорський завод платив компенсацію русинським робітникам.

Ні, цього і батько не хотів. Таким чином, дядько Фечке із мукачівської лікарні потрапив у Циганський Ряд у середовище тих, хто не платив податків, бо не любив працювати.

Всупереч суворій забороні матері я інколи проходив вздовж довгого і брудного Циганського Ряду у товаристві дядька Фечке. Тут, за його словами, на одній тільки вулиці мешкало майже стільки ж людей, скільки в інших частинах Берегова.

Одного разу я наважився зайти і в квартиру Фечке. Будинок, в якому він жив, складався усього з однієї кімнати із малюсіньким віконцем. На підлозі лежали два солом'яних матраци, біля вікна стояв столик і два стільці. На столику розстелена газета, на якій лежали півбуханки чорного хліба, дві чи три червоні цибулини і стояла шербата склянка, наповнена сумішшю солі і червоного перцю. В кімнаті неприємно пахло.

Другим жильцем кімнати був кульгавий Кальман Аста-лош, який приходився далеким родичем Фечке. Цей Аста-лош багато років працював у Німеччині і Швейцарії, потім у Будапешті друкарем. Повернувшись додому у Берегове, він довго не міг знайти ніякої роботи. Зараз він розносить

газети, але, за словами Фечке, заробляє так мізерно, що грошей не вистачає навіть на голодну смерть.

— Він повернувся у Берегове тому, що тужив за батьківщиною? — запитав я дядька Фечке.

Вираз «тужив за батьківщиною» дуже сподобався мені, хоч саме почуття не було мені знайоме, бо я ще ніколи не виїздив із свого рідного міста далі Сваляви. А був там я чотирирічним хлопчиком, коли хворів на коклюш.

— Тужив за батьківщиною? — здивовано промовив Фечке.— Чорта з два! Привезли його етапним порядком. Той мерзотник Банфі!..

— Який Банфі?— спитав я перелякано.— Чи то не чоловік нашої панни Вільми, якого ви називаєте мерзотником?

Фечке замість відповіді сплюнув.

Для того, щоб перевести розмову на іншу тему, він показав мені книги Асталоша, що лежали на підвіконні. Берегівський рознощик газет, як з'ясувалося, читав не тільки по-угорськи, але і по-німецьки, й по-французьки.

Фечке теж умів читати. І по-угорськи, і по-єврейськи. Якщо хто-небудь дивується з того, як цей істинний угорський лютеранин міг вивчити єврейську мову, то признаюся, що я й сам спочатку теж вважав це дивним. Але тільки до того часу, поки не познайомився з умовами життя у Сваляві. Справа в тому, що у Сваляві на лісопильні і на будівництві залізниці Свалява — Поляна працювали угорські, русинські та єврейські робітники. З них тільки євреї мали щось на зразок гуртка для самоосвіти, заняття якого відвідували і угорські, і русинські робітники. І там, якщо іншого і не навчилися, то єврейську мову засвоїли.

Я здивувався, коли дізнався, що Фечке розмовляє і читає по-єврейськи. Він ще більше здивувався, коли довідався, що я не розумію жодного слова по-єврейському.

— Та який же ти після цього єврей?— спитав він сердито.

— Я угорець! — відповів я йому з гордістю.

Фечке засмутився з того приводу, що не зможе у розмові зі мною вдосконалювати свої знання з єврейської мови, однак зрозумів, що тут нічого не вдієш. З усіх законів Мойсея і всієї єврейської культури в нашому домі були святими тільки дві речі: батько суворо дотримувався суботи як неробочого дня, а мати чудово вміла готувати фаршировану рибу. З числа батькових друзів і Балог, і Фечке були любителями фаршированої риби. Маркович обмежувався дотриманням суботнього неробочого дня. Якщо він їв фаршировану рибу, відразу ж блював. У нього

був хворий шлунок. Якщо споживання цієї чудової їжі матері відбувалося в його присутності, Маркович завжди виявляв явне незадоволення. Одного разу, саме в такий момент, прийшов до нас сусід по кімнаті Фечке Кальман Асталаш. Він приніс батькові опозиційну, а Марковичу урядову будапештську газету.

Асталаш був низьким і широкоплечим. Ані бороди, ані вусів не носив, його світло-русяве волосся було коротко підстрижене. Одяг, черевики та все інше, мені здається, він одержав від Фечке.

— Так, так, тільки цього мерзотника-соціаліста не вистачало ще у Берегові! — сердито пробурмотів Маркович, коли Асталаш повернувся до нього спиною.

Асталаш почув слова Марковича. Його каштанові очі стали великими.

— Паршивий соціаліст! — вирвалося знову у Марковича, як тільки Асталаш залишив кімнату.

Соціаліст? Я любив чудні, рідкісні слова, що гарно звучали. Запитав батька: що таке соціаліст?

Замість відповіді батько стелував плечима.

— Чому не виховуєш свого сина, Йошку? — скипів гнівно Маркович. — Портрет кайзера Вільгельма висить у тебе на стіні, а золоті слова його ти замовчуєш. Про Банфі теж мелеш нісенітницю — що він чи то руку цілував, чи то одружився, чи бозна-що іще там робив із вашою Вільмою, замість того, щоб роз'яснити: як він провчав цих падлюк, оберігаючи таким чином батьківщину. Я б на його місці шкіру зняв з них усіх! А як цей голодранець дивився на мене своїми дурними очима!

— Соціалісти, синку мій Гезо, — звернувся зараз до мене оцтовий фабрикант, трохи заспокоївшись, — соціалісти, як сказав кайзер Вільгельм, це голодранці без батьківщини. Так, я теж кажу те, що сказав кайзер Вільгельм, — вони голодранці без батьківщини!

«Голодранці без батьківщини?» Вираз цей теж звучав гарно. Мені хотілося спитати, що він означає. Але я бачив, що дядько Маркович дуже схвилюваний, і тому потамував своє бажання допитуватись далі.

Не зайве знати, що Балог називав дядька Марковича поза очі — а якщо вони під час гри у карти сварилися, то й у вічі, — «рудим кінським гендлярем». Волосся, борода і вуса оцтового фабриканта дійсно були кольору іржі, навіть краї його повік теж були червоні внаслідок якоїсь хронічної очної хвороби. Щодо баришування кіньми, то основною професією Марковича і справді була торгівля

кіньми. «Оцтовим фабрикантом» тільки тому назвав себе, що цей титул звучав гарніше. Право на титул «фабрикант» йому дала та обставина, що на подвір'ї його будинку у напівзруйнованому приміщенні один глухонімий слуга дійсно виготовляв оцет. Оцтовий фабрикант, як і Балог, і взимку, і влітку ходив у чоботях, але замість галіфе носив смугасті панталони, заправлені у чоботи. Буденний одяг оцтового фабриканта складався ще з темно-синього двобортного піджака, вицвілої сірої краватки, що була коліс чорною, м'якого зеленого капелюха з широкими полями. Його штани ніколи не були як слід застібнуті. Якщо на це звертали його увагу, він починав голосно сміятися.

Маркович мав дев'ятеро дітей. Трое з них були приблизно моїх років. Шаму був старшим від мене майже на рік, Мікша народився на два дні пізніше, ніж я, а Тереза через чотирнадцять місяців після нас обох.

Тереза Маркович, червонощока, рудоволоса, кремезна дівчинка, була моїм першим коханням. Коли почалося це на диво чисте кохання, я вже не пам'ятаю. Пригадую тільки, що незважаючи на те, що сад Марковича був не менш багатий від нашого на всілякі фрукти, в час мого кохання я день за днем носив у подарунок Терезці яблука, грушки і сливи. Пригадую також, що скільки б фруктів я не дарував своїй коханій, маленька Марковичка завжди вимагала ще більше. Тому перша моя любовна трагедія полягала в тому, що мої кишені, у яких я носив фрукти, не були таких розмірів, як вантажні вози.

Під час цього першого кохання мені було вже п'ять років.

Як і більшість берегівських дітей, я теж у п'ять років навчився плавати у тренера Гомоннаї. Берегове перетинає річка Верке. Сонна, мілководна, вузька Верке. Посеред цієї річки на прикріпленому до берега плоті стояв Гомоннаї, товстопузий, лисий тренер з плавання, який постійно смоктав кислі цукерки і про якого місцева газета якось писала, що він не здатний перепливти навіть склянку води. Допустимо, що Гомоннаї дійсно не вмів плавати, але це не применшує його заслуг в тому, що берегівську молодь протягом багатьох років виключно він навчав плавати.

Педагог він був чудовий. Коли його учні збиралися на плоті, він роздягався до купальних трусів і, лежачи на животі, показував рухи, які необхідно робити під час плавання. Ми, його учні, теж лягали на сухий, гарячий від сонця пліт і робили перші необхідні під час плавання рухи. Засвоївши таким чином елементарні основи плавання, Гомоннаї кидав нас по черзі у воду.

— Пливіть! — наказував нам.

Ми верещали, борсалися, руками і ногами били по воді і ковтали немало брудної жовтої води Верке.

Наш тренер тримав у руці довгу бамбукову жердину. Якщо хто-небудь з учнів починав тонути, Гомоннаї простягав йому жердину і кричав:

— Тримайся, шмаркачу!

Серед нас було чимало таких, які не виявляли ніяких здібностей до плавання і після першого або другого заняття розпрощалися із Гомоннаї. Тренера це не турбувало, бо плату за плавання — два форинти з кожного — він брав наперед. Щороку знаходився і такий учень, який хоч і мав здібності, все ж таки плавати не навчився, бо, знаходячись уже на правильному шляху до самостійного плавання, тонув. Це трапилось, наприклад, з Мікшою Марковичем, який записався на ці курси одночасно зі мною. Якимось чином Мікша потрапив під пліт, звідки Гомоннаї за допомогою трьох рибалок витяг його тільки через годину. Тим часом решта учнів розбіглися, тільки я, сидячи згорбившись під гіллям верби, спостерігав за рятувальними роботами. При цьому я ані хвилини не думав про те, що Мікші Марковича більше немає. Спокійно жував хліб із маслом, і єдине, що турбувало мене, так це те, що коли ми вирушали на Верке, то дядько Маркович сказав Мікші:

— Якщо на обід не будеш дома, то повідриваю тобі вуха!

Коли бідолаха Мікша знову лежав на гарячому плоті, де він три дні тому виконував перші рухи плавання, я глянув на його обличчя з відкритими очима — і світ переді мною раптом закрутився. Один із рибалок узяв мене на руки і відніс додому. Мама три дні не дозволяла мені вставати з ліжка.

Після цього нещасного випадку школа тренера була закрита на кілька днів. Але через те, що Гомоннаї приходився далеким родичем віце-губернатору Гулачі, за тиждень ми вже знову продовжували навчання. У серпні я вже так плавав, як ота жаба, але міг плавати і так, як собака. Побившись об заклад, я переплив Верке і без зупинки приплив назад.

Восени батько записав мене в перший клас початкової школи.

Згідно з угорськими королівськими законами, учнем не міг стати той, кому ще не виповнилося шість років. Батько відвідав удома завідуючого школою Шандора Тереша, щоб умовити його як угорського пана, що таємно симпатизує

«партії незалежності», забути у даному випадку про цю заборону.

— Візьміть до уваги, пане завідуючий, що мова йде про таку дитину, якій Імре Ураї напрозорочив, що з нього буде міністр. Міністр-незалежник! Коли-небудь берегівська школа, а може, і все Берегове, пишатиметься моїм сином Гезою.

Переконавшись, що цей аргумент не зробив потрібного впливу, батько, за порадою оцтового фабриканта, послав Шандору Терешу ще й бочку вина. Цей аргумент виявився переконливішим.

У школі я навчився не тільки письма і вивчив таблицю множення, але від старенького, товстенького, завжди неголеного вчителя Гальмоша, який нестямно страждав від нежитю, я одержав чітке уявлення про навколишній світ.

Я дізнався, що Угорщина найкраща країна у світі. «Якщо Земля капелюх божий, то моя батьківщина — це букет на ньому». Довідався я і про те, що угорський народ — найгарніший і найхоробріший у світі — на нього всі інші народи земної кулі дивляться із захопленням й острахом. Я мало не забув, що змушений був засвоїти і те, що всі інші народи світу не такі благородні, як угорці, і тому всі вони заздять нам, ненавидять нас, більше того, зазіхають на наше життя.

Найбільш злісний і мерзенний ворог — росіянин.

Коли пан учитель Гальмош розповідав про росіянина, я уявляв перед собою рудобороду, косооку людину з брудними руками, у брудному одязі, яка, заховавшись за дерево, з ножом у руці вистежує угорця. Ніж, який росіянин держав у руці, схожий на лапу ведмедя, був таким, як отой ніж різника. Ох, як я ненавидів росіянина!

Пан учитель Гальмош налякав росіянами своїх учнів, однак в наступну хвилину уже і заспокоїв нас:

— Немає такого ворога, якого треба було боятися угорцям, бо вони впевнені, що їх сон охороняє найкращий і наймудріший на світі король — його величність Франц-Йосиф і найхоробріший на світі воїн — угорський гусар. Якщо росіянин нападе на нас, то ми, угорці, знищимо всіх їх до одного. Навіть немовлятам пощади не буде.

Так, я свято вирішив, що навіть немовлятам не буде від мене пощади. Бо в той час я більш за все на світі любив тисячолітнє угорське королівство, навіть більше, ніж Терезку Маркович, і більше усього ненавидів росіянина.

Вчився я дуже добре. За словами вчителя Гальмоша, я був «гордістю» 1-а класу, приміщення якого розташова-

лось у старому одноповерховому шкільному будинку на подвір'ї реформатської церкви. На кінець року у мене були тільки відмінні оцінки, і я одержав у нагороду книжку. Батько, мати і всі наші знайомі були в захопленні від мене.

За винятком однієї людини — доктора Іштвана Яноші, нашого домашнього лікаря.

— На літо необхідно влаштувати хлопчика куди-небудь у гори,— радив наш дядько Яноші.

БЕРЕГОВЕ

Тонку, у зеленій обкладинці книжку, у якій мова йшла про історію заснування міста Берегова, я одержав у подарунок від Ібої, дочки нашого сусіда зліва по вулиці, комітатського прокурора Яноша Варги.

Янош Варга був дуже неприємною людиною. Якщо я вітався з ним, він ніколи не помічав мене, у всякому разі не відповідав на вітання. Коли ж я не привітав його, він одразу помічав мене, зупиняв і питав, чи не сидить пташка під моїм капелюхом. Зрозуміло, що я по можливості уникав зустрічі з ним.

Зате Ібою Варгу я дуже поважав, бо у каштановому волоссі вона завжди носила квіти, її одяг і руки мали якийсь надзвичайно приємний запах, і часом вона дарувала мені цукерки, а іноді навіть шоколад.

Панночка Ібоя була найгарнішою дівчиною у всьому Берегові, а можливо, і в усьому комітаті. Очі її були такого ж кольору, як достиглі сливи, уста її були червоніші за найчервонішу троянду, а коли вона погладила моє обличчя кінчиками своїх довгих пальців, я зовсім сп'янів — можливо, від запаху бузку, але найімовірніше — від щастя. Панночка Ібоя! Коли вона вперше подарувала мені шоколад, я віддав його увесь Терезці Маркович. Коли подарувала вдруге — я вже дав Терезці лише половину, а потім і зовсім перестав ділитись із нею шоколадом, навіть носити фрукти.

До Ібої Варги в гості ходило багато дівчат, і всі вони широко зустрічали моє вітання через огорожу: «Цілую ручку». Але жодна з них не була такою гарною, як панночка Ібоя. З цих дівчат я знав особисто тільки одну. Цю єдину дівчинку звали Гералдіна, вона була донькою лікаря Яноші. Своїми солом'яно-тонкими ніжками вона так уміла стрибати, що їй можна було б з успіхом виступати в цирку. Коли в суботу по обіді я привітав її через огорожу, вона

покликала мене і запитала, чому в мене очі такі чорні і чи не мащу я їх ваксою. Я присягався, що ніколи свої очі не мастив ваксою, але Гералдіна недовірливо похитувала своєю білявою головою. Потім, щоб я не подумав, що вона ображається на мене за мої ваксово-чорні очі, причепила мені в петельку гарну чайну троянду.

Прочитавши книжку у зеленій обкладинці, яку подарувала мені Ібоя, я довідався, якому дивовижному випадкові зобов'язане людство існуванням міста Берегова (по-угорськи Берегсас). Місце, де тепер знаходиться Берегове, у давні часи було необжитим гаєм (берек¹), у якому якийсь чередник Сас пас корови. Там, де є корови, завжди знайдеться і бик, а в череді Саса їх було навіть два. У биків вдача така, що вони люблять тільки товариство корів, а присутність іншого бика ніяк не можуть стерпіти. Бики нашого Саса одного разу дуже побилися: кололи один одного рогами і так били ногами, що розкопирсали, немовби зорали, землю. Коли чередник Сас своєю гачкуватою палицею нарешті розборонив розлючених забіяк, він побачив на розритій бичачими ногами землі велику золоту монету. Піднявши її, побачив другу, а потім третю, четверту... Взяв у руки заступ і незабаром викопав цілий чан золотих монет, захованих під землею у давні часи, може, ще в період панування короля Аттіли. Сас вийняв чан, золоті монети продав, а на одержані гроші збудував місто. Через те, що чан був знайдений у гаю, а знайшов його Сас, то місто назвали «Берексас», а пізніше — не знаю, з чієї помилки, — змінили цю назву на «Берегсас».

Або чан із монетами, який знайшов чередник Сас, був замалий, або будівники-майстри обдурили засновника міста, але по забудові не було видно, що на нього витратили багато золота. На все місто було всього чотири двоповерхові будинки, всі інші — одноповерхові. Дахи багатьох будинків, а в Циганському Ряді — всіх, були з соломи, деякі з дранки, і тільки окремі із черепиці. Тільки дві вулиці мали асфальтовані тротуари, три інші — бруковані, решта вулиць та провулків були немощеними. Ходити ними під час танення снігу та осінніх дощів було небезпечно. Те, що в місті було гарного, навряд чи коштувало чередникові Сасу багато золота: на вулицях росло багато старих диких каштанів, а ще більше акації. Вони стояли то в ряд, немов солдати, то як попало, немов ті селянські вози на базарі. Китиці акацієвого цвіту сповнювали повітря

¹ Гай, діброва (угор.).

солодкуватим ароматом, «свічки» каштанів були різнобарвними. Влітку дерева вкривалися густим сірим порошком, бо у місті чередника Саса нічого не було в такому достатку, як вуличної куряви. А в неділю, коли в місто приїжджали на своїх бричках пани з околиць, і в середу, коли селяни з'їжджалися на своїх возах на щотижневий базар, славнозвісна берегівська курява піднімалася до небес. Із нею воював дядько Яноші у газеті «Берег». Лікар Яноші писав у своїх статтях, що цей порох є ганьбою і прокляттям міста та розсадником туберкульозу. Він запропонував місту закупити поливальну машину, яка влітку щодня поливатиме вулиці. Бургомістр Гаті відповів Яноші статтею «З яких коштів?».

Вечорами вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями, до того ж погано і на короткий час. Ліхтарі горіли тільки до десятої години вечора, після цього місто поринало в темряву і тишу. Порушувати темряву мав право тільки місяць, а порушувати тишу — лише ті паничі, які ночами влаштували дівчатам на виданні серенади. Циганський оркестр Яноша Берегі-Кіша тишком розташовувався біля сонного будинку і затягував:

Лиш одна є дівчина на світі,
Це моя голубка золота...

Дівчина, якій дарувалася серенада, після другої пісні швидко запалювала один за одним три сірники. Цим вона давала знати, що пісню співають для неї і вона дякує за увагу.

Ібої Варзі часто влаштовували серенади, які, звичайно, будили всю вулицю. Найчастіше ці серенади Ібої замовляв помічник нотаря комітату Ференц Вашаргелі, який носив жовті штиблети і зелений мисливський капелюх із жмуктом щетини кабана, а у правій руці постійно тримав гарапник. Цього Вашаргелі вважали у Берегові такою людиною, яка більше всіх може випити і яка має найбільше боргів у комітаті. Крім того, він був найвідомішим антисемітом міста, що, однак, не заважало йому до нестями напиватися на гроші, позичені у багатих євреїв, а напившись, нацьковувати свого собаку на бідних євреїв. Того року, коли я закінчив другий клас початкової школи, — з таким же блискучим успіхом, як і перший, — Вашаргелі майже щоночі у травні тихенько підкрадався разом з оркестром Яноша Берегі-Кіша під вікна Ібої Варги. У червні Вашаргелі теж майже щоночі влаштовував серенади, але вже не під вікнами Ібої Варги, а Маріки Сабо.

Гарний, новий, вкритий черепицею будинок директора фінансового управління Сабо стояв недалеко від нас, на розі вулиці Есе, поруч з корчмою Пінкуса Кребса. Звідти теж линула до нас пісня: «Лиш одна є дівчина...»

Однієї ночі, коли ми прокинулися від звуків музики, мати сказала батькові:

— Не доньці Сабо влаштовує серенади той Вашаргелі, а тим п'ятдесяти тисячам форинтів, які вона одержала в спадщину від покійного дядька по матері.

У напівсні я довго ламав собі голову над тим, хто ж запалить сірники, якщо Вашаргелі влаштовує серенаду п'ятдесяти тисячам форинтів. Вранці я прокинувся дуже пізно. В кімнаті сиділи дядько Яноші з мамою і пили каву. Я тільки зиркнув на гостя і знову заплющив очі. Я знав, якщо дядько Яноші побачить, що я прокинувся, він в ту ж хвилину прожене мене з ліжка.

— Уявіть собі, пані Балінт, нещасна вмерла в ту ж хвилину.

Мати плакала. Сльози її скочувалися у каву. Я бачив напівзаплющеними очима, як дядько Яноші намагався бути твердим, але це йому не вдавалося. Він теж недалекий був від того, щоб розплакатися.

Коли у кімнату увійшов батько, дядько Яноші і йому розповів, що трапилось в будинку Варги. Рано вранці, коли Варга вибрався ловити рибу на Верке, Ібоя винесла із батькової кімнати мисливську рушницю, прив'язала до курка стрічку, другий кінець стрічки зачепила до ноги, а дуло рушниці приклала до серця. Коли служниця, почувши постріл, прибігла в кімнату, Ібоя вже була мертва. Зараз її кладуть у труну.

Я голосно плакав. Мати поцілунками, дядько Яноші цукерками намагалися втішити мене, але ті цукерки пахли тютюном, і я ще дужче розплакався, бо мимоволі згадав про смачні атласні «подушечки», що їх давала мені Ібоя. Батько примусив мене випити склянку старого вина, від якого я знову заснув і прокинувся тільки біля полудня.

Через два дні після цього випадку півміста зібралося на подвір'ї і перед будинком Варги, дуже багато людей приїхало у місто з провінції на похорони Ібої. Сидячи верхи на огорожі, я слухав прощальну промову кальвіністського пастора Каллоша. Старий Каллош чудово говорив про Ібою, яка була такою гарною і такою скромною, як та квітка, від назви якої вона і дістала своє ім'я, про дівчину,

яка росла без матері і яку ціле місто любило так, як тільки мати може любити свою дитину.

Як тільки Каллош закінчив свою прощальну промову, кантор Говрик почав пісню:

Тату, рідний тату,
Час настав прощатись.
Хай вас щастя не лишає —
Це лиш я прощаюсь...

З прощальної пісні я встиг почути тільки ті слова, з якими мертва Ібоя Варга прощалася із живими.

Я знепритомнів і впав з огорожі.

Вісім днів я змушений був пролежати у ліжку. У мене виявилася важка нервова гарячка. Коли на дев'ятий день я встав і випадково глянув у дзеркало — звідти на мене дивився чужий хлопчик. У чужого хлопчика волосся, ніс і рот були, як у мене, але він все ж таки не був схожий на мене. Очі, а можливо, тільки їх вираз, були іншими, і від цього змінилося все обличчя.

— У цієї дитини очі старця,— дуже часто чув я з того часу.

— Такі очі тільки у тих, яких бог дуже любить,— хрестячись на православний лад, сказала колишня моя мамка Маруся, коли через кілька днів після мого видужання вона приїхала із Сольви¹ у Берегове. Маруся, яку до чотирьох років я любив більше, ніж рідну маму, тепер була у нас нечастим гостем, бо вона жила дуже далеко від Берегова — у Сваляві. Зараз вона приїхала у Берегове по мене.

Маруся прибула вранці, а по обіді ми виїхали у Сваляву. В поїзді, в купе другого класу, ми були тільки двоє — нянька Маруся і я. Маруся гладила мою голову, а я дивився в її широке веснянкувате обличчя. Ніс у неї був кирпатим, а губи м'ясисті,— на всьому обличчі, здається, не було нічого гарного. Але коли мамка Маруся сміялася, тоді на диво гарнішала і ставала прекрасною. Коли я дивився на неї, мене охопило бажання знову стати маленьким, зовсім маленьким хлопчиною, таким, яким був, коли вона ще жила у нас. Наче вгадавши мою думку, Маруся заспівала гарним, чистим альтом:

Коли я була маленька,
Колихала мене ньєнка...

І я знову став маленьким хлопчиком, зовсім маленьким, як чотири-п'ять років тому, коли мамка Маруся щовечора

¹ Тогочасна назва м. Сваляви (*приміт. перекл.*)

заколисувала мене цією піснею. Більшу частину дороги я проспав, поклавши голову на коліна мамки.

О сьомій годині вечора ми прибули у Сваляву, де я мав пробути два місяці, але пробув аж два роки в будинку дядька Філіпа і тітки Ельзи.

СВАЛЯВА

Хоч у дорозі я спав, проте до Сваляви приїхав стомленим. Тітка Ельза відразу ж постелила мені постіль на широкому шкіряному дивані, що стояв у робочому кабінеті дядька Філіпа. Над диваном, на світло-сірій стіні висіли в чорних рамках дві мідні гравюри. Я роздягався, а дядько Філіп пояснив мені, що на одній з гравюр зображено голландського філософа Спінозу, а на другій німецького поета, єврея за походженням, Генріха Гейне. У сні я добре бачив, як Спіноза в яскраво освітленому бальному залі цілує руки пані Банфі, руській панночці Вільмі, яка була дуже схожою на тітку Ельзу.

Вранці о шостій годині тітка Ельза наказала мені встати і примусила з'їсти великий шматок хліба з маслом і випити дві склянки сирого молока. Молоко ще було теплим. На подвір'ї мене вже чекали мої два двоюрідні брати. Карой, син дядька Філіпа та тітки Ельзи, був приблизно моїм ровесником. А Дьєрдь був сином найстаршого брата моєї матері, американця Фердинанда, і на півроку старшим від нас. Розташувались на порожніх винних бочках, що знаходились біля смітника, ми через деякий час посварилися. Я, гордий син десятитисячного міста Берегова, ставився з презирством до п'ятитисячного села Сваляви. Це, зрозуміло, ображало Кароя, і він охоче погодився із Дьєрдем, який казав, що Берегове теж таке собі брудне село, бо Дьєрдь жив у Кошіце, що налічувало сорок тисяч мешканців. Його батько у Кошіце був учителем танців. Я доводив, що Берегове — це справжнє місто і посилався на підручник географії.

Дьєрдь махнув рукою.

— Подумаєш, підручник з географії... А якщо в підручнику напишуть про кішку, що вона корова, як ти гадаєш, у неї від цього відразу роги повиростають?

Тітка Ельза помітила, що ми сидимо біля смітника, і вигнала нас на вулицю.

— Ідїть у лїс!

У Сваляві, куди не підеш, за десять хвилин вийдеш у лїс. Село, що складається із маленьких саманних хатинок із

солом'яними або дерев'яними дахами, оточене високими горами, вершини яких вкриті снігом. На схилах — ліси, що перериваються тільки там, де річка Латориця, петляючи поміж горами, біжить на південь, у Тису, і де розташована лісопилка, два блідо-червоних димарі якої вищі, ніж вкрита бляхою дзвіниця реформатської церкви.

У дообідній час сніг — блідо-рожевий, по обіді — ліловий. Якщо сонце сховається за хмарами, сніг стає голу-бувато-сірим. Схили гір вкриті строкатою зеленню. Смереки в цей час, у червні, — темно-зелені, буки — ясно-зелені, липи — жовтувато-зелені, а берези — сріблясто-зелені. Якщо вітер повіє із півночі — приносить з собою аромат смерек. При південному вітрі смерековий запах змішується з ароматом липи і акації.

Поки ми розмірковували про те, куди нам податися, до нашого товариства приєднався ще один хлопчик: це був син мамки Марусі і попівського кучера Петрушевича — Микола, який приніс мені в подарунок їжака.

Микола — мій молочний брат — був вищий від мене більш ніж на голову. У нього були блакитні очі, світле волосся, на обличчі багато ластовиння. З-під м'ясистих губ поблискували великі, дуже білі зуби.

Не важко вгадувалося, що босий мій молочний брат, який носив штани з ряднини, і одягнений по-міському Карой не були у гарних стосунках. Коли син няньки Марусі приєднався до нас, смагляве, як у цигана, обличчя Кароя пересмикнулося, а Микола зробив вигляд, буцімто не помітив Кароя. І, немовби то була найприродніша справа у світі, Микола одразу ж узяв керівництво у свої руки. Йдучи вибоїстими вулицями, він розповідав, в якому будинку живуть русини¹, у якому угорці і в якому євреї. Перелічив назви усіх гір і показав, де найглибша Латориця.

— Чия це гора? — спитав я, показуючи на одну з вершин.

— Графа, — відповів Микола.

— А та, з двома вершинами?

— Графа.

На яку б гору я не показував, відповідь була одна і та ж: графська. Для того, щоб почути що-небудь інше, я показав на димар лісопилки.

— А завод чий?

— Графа, — прозвучала монотонна відповідь Миколи.

---

¹ Так називали в ті часи українців Закарпаття.

«Ой, Миколо, ти мене не перехитриш!»— вирішив я і, показуючи на халупу з солом'яною стріхою, спитав:

— А це чия?

— Теж графа.

— Що ти! Цей свинарник?

— Це не свинарник, а житловий будинок,— тихо відповів Микола.— У Сваляві всі житлові будинки належать графові. Власні будинки мають тільки троє священиків — русинський, угорський і єврейський, та ще аптекар і лікар-єврей.

— Брешеш, Миколо!

Микола почервонів і знизав плечима.

— Чому ж вас учать у тій берегівській школі, якщо ти навіть цього не знаєш,— прийшов раптом на допомогу Миколі Карой.— У Сваляві все належить графові. І не тільки у Сваляві, але також і в Неліпині, Полянні і у Волівці. Латориця теж графська власність. Ловити рибу або мати човна може тільки той, кому граф дозволяє.

— У Берегові,— признався я,— такої багаті людини немає. Навіть Берталон Кацман, директор банку, не такий багатий. А де живе граф? Певно, не в такому маленькому будинку?

Микола мовчав. Карой голосно розсміявся.

— Ну і дурень ти! Граф живе у Відні, на одній вулиці з королем.

— Граф — угорець,— сказав Микола.

— Австрієць,— виправив його Дьєрдь.— Його звать граф Ервін Шенборн-Бухгейм.

Дьєрдь зробив вигляд, наче це йому достоту відомо, наче він навіть особисто знайомий із графом. Через те, що він приїхав у Сваляву на чотири дні раніш за мене, можливо, вже чув про цього графа, який мешкає у Відні.

— Так, але...— почав я.— Так...

Не знаючи точно, що я хочу спитати, розмову повернув в інший бік:

— Так, але чому ми не граємось?

— Правда. Давайте гратись!

На березі Латориці ми почали грати у схованки. Гратися мені дуже заважав подарунок Миколи — їжак. Якщо я не досить міцно тримав його, він падав на землю; якщо міцно притискав під пахвою, він колов мене у живіт кризь одяг.

— Краще покупаємось,— запропонував я.— Купатись, сподіваюсь, граф не забороняє?

— Ні.

Ми швидко роздяглися. Мої товариші по грі не вмiли плавати, тому вони хлюпалися в мiлкій водi бiля берега. Один я поплив на середину рiки, а це було не зовсiм безпечно. Латориця не широка рiчка, але дуже бистра, до того ж по нiй пливли у напрямку лiсопилки величезнi колоди. Треба було бути дуже обережним, щоб не дiстати удар у бiк вiд такої колоди довжиною в дванадцять-п'ятнадцять метрiв, бо цього, гадаю, було б досить, щоб надовго втратити будь-яке бажання плавати. Я швидко здогадався, що найкращим захистом вiд швидко пливучих колод буде, коли сяду на одну з них. Вилiз на величезну липу i поплив на нiй верхи, опустивши ноги по обидва боки. А хлопцi, взявши увесь наш одяг, йшли за мною берегом.

Коли їзда верхи набридла, i я збирався злiзати, то виявилось, що я пiдплив до лiсопилки. Плескiт води загубився у гуркотi машин i скреготi гострих зубiв парових пил.

Зiбрався було злiзти зi свого липового коня, щоб плисти назад до берега, але це виявилось зовсiм неможливим. Тут уже колоди пливли так густо, то затримуючи, то штовхаючи одна одну, що, зiскочивши у воду, я вiдразу дiстав би доброго удару. Навiть ноги змушений був пiдняти догори, iнакше яка-небудь iз колод, напевно, зробила б мене калiкою.

— Хлопцi! Хлопцi! — кричав я. — Я не можу злiзти!

Хлопцi смiялися. Потiм, пiсля короткої наради, зрозумiвши, що становище зовсiм не смiшне, почали кричати:

— На помiч! На помiч!

Дьердь i Карой на березi кричали, а Микола побiг у напрямку заводу.

Моє тiло та волосся давно вже висохли на сонцi. Промени обпiкали спину. Гiрше було те, що вода зникла не тiльки з мого тiла, немовби пропала i з самої Латорицi. Колоди, що збилися до купи, вкрили майже всю поверхню рiчки. Попереду якась перешкода стала на їх дорозi. Стовбури нетерпляче чекали, очевидно, коли можуть попливти далi. Один з них високо пiднявся iз води i полiз на спину другого; другий так ударив свого неспокойного сусiда, що той вiдлетiв далеко вбiк. А та липа, на якiй перелякано сидiв я, виявилася мирного характеру. Йi не було чого боятися, тим бiльше легких колод смerek.

Микола повернувся у товариствi височенного чоловiка, босого, в штанях iз ряднини. Обидва вiд бiгу задихалися.

— Щоб тебе, нещасний шмаркачу! — погрожував у мою сторону супутник Миколи.

Він погрожував кулаком лівої руки, а у правій руці тримав довгий, тонкий багор з блискучим сталевим гаком. Багром русин зачепив одну з колод, що пливла близько біля берега, і, перестрибуючи з однієї колоди на іншу, наближався до мене. Під час цієї своєї подорожі він щільно стискав губи. І тільки скочивши на ту липу, на якій, шулячись з переляку і від спеки, чекав його я, він знову почав кричати:

— Щоб тебе біс вхопив, раніш ніж ти народився! Зуби тобі мало вибити! Чого тремтиш, паршивцю? Сідай мерщій на мою спину і тримайся добре за шию. Якщо впадеш, залишишся. А якщо затиснеш мені горло — голову тобі скручу. Щоб тебе всевишній скарав...

На спині довгов'язого русина я щасливо досяг берега.

Рятівник мій не дуже обережно кинув мене на прибережний пісок.

Кілька хвилин я лежав із заплющеними очима.

Микола гладив мое волосся.

— Правда, сильна людина мій батько? — гордо спитав Микола.

Таким чином я довідався, що лайливий русин то був Миколин батько, кучер Петрушевич.

Отямившись, я одягнувся і з'ясував, що мій їжак втік.

— Оце ти встругнув, Миколо, — сказав Карой. — Навіть їжака Гези не міг втримати.

Микола мовчав. Дьєрдь сміявся. Він умів так сміятися, що ті, хто почувли цей сміх, відразу втрачали веселість. Щоб припинити розмову про їжака, я запропонував погратися.

— Граймо у розбійників і жандармів, це найкраща гра, — запропонував Дьєрдь.

— Згода. Микола і я будемо розбійниками, а ви двоє жандармами.

Це була моя пропозиція.

— Два розбійники і два жандарми? Це не проходить, — зауважив Карой. — У нас у Сваляві на кожного розбійника йдуть чотири або принаймні три жандарми.

— Це правда, — сказав Микола. — Особливо тепер, перед виборами старости, жандармів багато.

Слово «вибори» зацікавило мене. Адже я був сином головного вербувальника.

— У Сваляві відбудуться вибори? Оце дуже добре! А хто переможе, кандидат незалежних чи уряду?

Микола здивовано глянув на мене. І хоч він говорив по-угорськи майже так само добре, як і ми, мого запитання він, здається, не зрозумів.

— Ти хочеш знати, оберемо ми старостою русина чи угорця? — відповів він запитанням на запитання.

— Цього Геза не питає,— відповів за мене Карой.— Він дуже добре знає, що старостою може бути тільки угорець. Цього не знають тільки дурні.

Микола замовк.

Він став розбійником, а ми трое жандармами.

Гра тривала недовго. Розбійника ми спіймали. За берегівськими правилами на цьому гра мала б закінчитися. Але у Сваляві правила гри були іншими. Мої два двоюрідні брати накинулися на спійманого розбійника з кулаками. На таке продовження гри Микола не розраховував або принаймні не хотів його визнавати. Але коли Карой вдарив його кулаком в обличчя, то він дав Карою такого ляпаса, що той ледь встояв на ногах. Тоді Дьєрдь накинувся на Миколу ззаду. Почалася бійка. Двоє проти одного. Я вже збирався стати на сторону розбійника, незважаючи на те, що був за правилами гри жандармом, як Карой закричав:

— Бий паршивого русина!

— Вперед, угорці!

І зараз вже трое бойових угорців били русина.

Микола повернувся додому з подертими штаньми і з закривавленим носом.

Був час обіду, отже ми теж пішли додому. Дома вже знали про мою верхову їзду на Латориці. Я чекав великої бурі, але дядько Філіп сказав тільки ось що:

— Це дуже гарно, Гезо, що ти вмієш добре плавати. Але після цього запливати слід тільки туди, звідки можеш і повернутися.

Буря, якої я чекав, наближалася зовсім з іншого боку.

Коли нянька Маруся побачила подергі штани і закривавлений ніс Миколи, вона його докладно допитала, де він був і що робив.

Микола розповів усе.

— Так?— крикнула сердито Маруся.— Ти, певно, гадаєш, що я тебе повела до мого Гезушки, щоб ти з ним бився? Так я тобі покажу, сучий сину!

Ухопивши в буквальному розумінні слова Миколу за вухо, нянька Маруся повела його в дім Севелли, щоб він попросив у мене вибачення.

Ми сиділи ще за обідом, коли появилася збуджена

Маруся з Миколою, який сердито мовчав. Дядько Філіп досить важко зрозумів плутану розповідь Марусі, але кінцеькінцем насилу добрав, що ж трапилось.

— Дай Миколі спокій, Петрушевичко! — мовив він підвищеним тоном.— Я попрошу вибачення за нього.

Дядько Філіп погладив біляву голову Миколи, потім поклав на чисту тарілку шматок торта і подав хлопчику.

— Іж, Миколо!

Микола тільки похитав головою, даючи цим зрозуміти, що торта їсти не буде.

На це дядько Філіп потис йому руку.

— Все гаразд, Петрушевичко. Я попрошу вибачення за Миколу. Ідіть спокійно додому, а Миколу не чіпайте.

Перед тим, як піти, нянька Маруся поцілувала мою голову.

— Чому ви побили Миколу?— спитав дуже суворо дядько Філіп, коли ми залишилися самі.

Всі мовчать.

— Чому ви побили Миколу?

Карой і Дьєрдь штовхали один одного. Кожен хотів, щоб говорив інший, але обидва мовчали. Я дав відповідь:

— Бо він русин!

— Бо він русин? — здивувався дядько Філіп.— Хіба ж то причина для того, щоб його побити?

— Причина! — відповів я, перелякано кричучи.— Микола русин, а ми угорці.

— Гм. Виходить, ви побили Миколу тільки за те, що він русин. А ви, отже, угорці? Непогано. Скажи, Гезо, ти всіх русинів збираєшся побити тільки тому, що ти угорець?

— Усіх русинів,— відповів я, скаженіючи,— і всіх, хто не угорець.

— Гарний план, розумний план! — тихо сказав дядько Філіп.— Ну, починай! Як тобі відомо, я єврей. Іспанський єврей. Отже, не угорець. Твоя тітка — австрійка. Тірольська австрійка. Теж не угорка. Нянька твоя — русинка, русин і батько Миколи, який на своїх плечах виніс тебе сьогодні з води. Гадаю, поки, вистачить. Вперед, угорцю! Бий нас!

Кілька секунд я пильно дивився у вічі дядька. Потім розплакався.

Вдома, коли я плакав,— а траплялося це здебільшого в тих випадках, коли мені було соромно за якийсь вчинок,— батько або мати негайно починали втішати мене. Батько — грошиками, мати — поцілунками і фруктовим компотом.

Дядько Філіп не втішав мене. Вони разом із тіткою Ельзою вийшли з кімнати.

А я пішов у ту кімнату, де на стіні висіли два портрети, і, скоцюрбившись на дивані, довго плакав, поки не заснув.

ВИБОРИ СТАРОСТИ

Коли я прокинувся, дядько Філіп сидів біля столу. Напроти нього — якийсь незнайомиць.

— Іди-но сюди, Гезо,— сказав дядько, помітивши, що я не сплю.— Я хочу тебе познайомити з його преподобієм паном Недьеші. Ось мій племінник, Геза Балінт, найполум'яніший угорець на земній кулі.

Його преподобіє, посміхаючись, подав мені руку.

Угорський пастор Сваляви був людиною могутнього зросту. Навіть коли він сидів, то був вищим від мене. Його голене обличчя нагадувало скоріше обличчя офіцера, аніж пастора. Значно пізніше дядько Філіп якось сказав, що Недьеші схожий на провінціального актора, який грає роль столичного офіцера.

Колір своїх маленьких, впалих очей мабуть він сам не зміг би визначити. Рідке волосся на голові було темносіре.

— Сідай поруч мене, синку,— промовив Недьеші, примушуючи мене сісти на один з вільних стільців.— Сподіваюся, із славнозвісного гнізда куруців Берегова ти привіз з собою бойовий угорський дух, який тут, у прикордонних районах, дуже потрібний.

— Щодо бойового духу,— зауважив дядько,— нестачі в ньому нема. Геза тільки вчора ввечері прибув у Сваляву, а сьогодні вже, так би мовити, «скупався у русинській крові».

Дядько Філіп розповів, як ми побили Миколу, а також і те, як ми виправдовували свій вчинок. «Ось вам і справжній куруц — Геза Балінт!» Недьеші посміхнувся.

— Я не прихильник того,— сказав задумливо Недьеші,— щоб принципи питання розв'язувалися кулаком. Але якщо справа дійде до кулаків, то краще коли три угорці поб'ють одного русина, ніж коли три русини відлупцюють одного угорця.

— Кому краще, кому гірше,— промовив дядько.

Смаглявий, із втомленими мрійними очима доктор Севелла і пастор із військовою зовнішністю розмовляли про справи, не дуже зрозумілі для «гордості» другого «а» кла-

су Берегівської народної школи. Але все-таки, наскільки я зрозумів, мова йшла про наступні вибори старости. У зв'язку з цим пастор сказав, що жменьці угорців загрожує небезпека — їх може проковтнути російський цар і море слов'ян. На думку ж дядька, небезпеку для народів Карпат становлять великі землеволодіння. Більшість дітей знають про існування м'яса, масла та яєць тільки з розповідей.

— Коли народ весь стане угорським, у кожному горщику варитимуть курку.

— Можливо. Але поки що угорець-лісоруб голодує так само, як і русин-лісоруб. М'ясо вони їдять тільки тоді, коли здобудуть його браконьєрством. Якщо браконьєрство закінчиться вдало, вони їдять дичину, а якщо їх зловлять — конину у тюрмі.

Пастор пояснював, що коли угорці мойсеєвого віросповідання разом голосуватимуть з угорцями-реформатами, то їм пощастить відбити наступ русинів. А дядько мій говорив про причини злиднів, про тих, хто наживається на народному горі. Почулися для мене незнайомі слова: угорська супремачія¹... латифундії... Дядько Філіп говорив тихо, задумливо, а пастор войовничо.

Коли Недьеші вже зібрався йти, він помітив на стіні портрет Гейне і спитав мене, чи читав я його вірші.

— Не читав.

— А дарма! Кожен справжній угорець повинен знати Гейне, бо він трохи і наш, угорський поет. Ось що він писав:

Мені сюртук німецький зразу
стає тісний, як чую я
ім'я — маляр. Воно, як море,
як сурми звук, завжди буя.

Дядько провів гостя. Повернувшись у свій кабінет, довго сидів мовчки, нерухомо, навіть очі приплющив.

Потім раптом підвівся, підійшов до книжкової полиці, на якій було дуже багато книжок угорською, німецькою, французькою і іспанською мовами.

— Навчись, Гезо, по-німецьки, — сказав дядько, шукаючи щось серед книжок. — Тоді ти познайомишся із Гейне, поетом угорців. А тепер іди краще гратися. До вечері ще у тебе години півтори.

¹ Зверхність, керівна дія.

Хлопці кудись подалися. На подвір'ї я застав тільки Луегера.

Луегер — гарний темно-сірий, із блискучою шерстю осел, якого так охрестили на честь бургомистра міста Відня Карла Луегера. В ті часи багато собак і ослів в Угорщині прозивалися цим ім'ям. А пояснювалось це тим — і це було відомо по всій Австро-Угорській імперії, — що Луегер набув великої слави переслідувача угорців і великого антисеміта.

Наш Луегер ходив за тіткою Ельзою, як собака. Якщо його не проганяли, він супроводжував її навіть на вулиці. Та й інших справ у нього не було. Свалявські діти, без огляду на свої національність і віросповідання, дуже любили і поважали Луегера і приносили йому багато паперу, а він надзвичайно любив його їсти. Спочатку він був ласий на будь-який папір, але коли діти з усього села почали приносити йому папір, він зробився більш вибагливим і їв тільки книжковий та газетний.

Одного разу, в той час як я займався тим, що шкрябав за вухом Луегера, на подвір'ї з'явився жебрак.

— Тітко Ельзо, — гукнув я у стайну, де тітка в той час доїла корів, — дайте крейцера жебракові.

Тітка Ельза вийшла із стайні і дала жебракові один крейцер.

Як тільки жебрак пішов, тітка зауважила мені:

— Цьому жебракові крейцера не належить, — сказала вона. — Він русин. Ми подаємо тільки єврейським жебракам, а іноді угорським.

Дальших пояснень не вимагалось. У Берегові, коли у хату єврейського господаря заходив жебрак-християнин, діти, що гралися на подвір'ї, зустрічали його криком:

— Тут угорці не живуть!

Жебрак уже знав свій обов'язок. Сплюне і йде геть.

Якщо ж єврей-жебрак навідає християнський будинок, то діти гукають:

— Тут євреї не живуть!

І цей жебрак знає свої обов'язки.

На ціле Берегове тільки наш дім був винятком.

Син вербувальника незалежних не може дозволити собі сказати, що «тут угорці не живуть». А внук сотні мудрих рабинів теж не може сказати, що «тут євреї не живуть!»

Поки я грався з Луегером, тітка Ельза подоїла двох корів — Манці і Ольгу — і тепер годувала домашню птицю. Тітка Ельза працювала не знаючи втоми. Хоч вона тримала служницю, усю важку роботу виконувала сама. За звичкою. Раніше, ніж стати дружиною лікаря Севелли,

тітка Ельза працювала кухаркою в одній з будапештських лікарень. Це була сувора таємниця. Проте всі діти нашої сім'ї ще немовлятами знали про цю таємницю.

— Життя вашого дядька Філіпа — це справжній роман, — казав батько вечорами, коли, втомившись від денної роботи, запалиював свою люльку. — Навіть не один, а цілих два романи.

— Знову псуєш дітей? — дорікала йому в таких випадках мати.

— Та не псую я, зовсім не псую. — Я їм розповім тільки перший роман. Перший роман життя Філіпа.

— Добрих сімнадцять років тому, — почав розповідати батько, — прибув у Будапешт на цілий світ відомий німецький професор, доктор Кох, той самий, який відкрив бацилу туберкульозу. На залізничному вокзалі його зустрічали багато академіків, університетських професорів, журналістів. Як тільки всі вітальні промови закінчилися, Кох запитав у президента Академії наук, чи присутній тут лікар Севелла. Лікаря Севелли серед світлих угорської медичної науки, що зібралися на вокзалі, звичайно, не було. Президент Академії наук почув це прізвище вперше. На банкеті, влаштованому на честь гостя містом Будапештом, професор Кох спитав міністра освіти, який сидів поруч нього, яким чином можна б зустрітися з лікарем Філіпом Севеллою. Міністр, звичайно, уяви не мав про те, хто такий Севелла. Але, бажаючи догодити своєму славнозвісному гостеві, попросив начальника будапештської поліції, який, звичайно, теж був серед запрошених, щоб він наказав розшукати якогось лікаря Філіпа Севеллу.

Начальник поліції телефоном віддав наказ черговому поліцейському радникові, щоб на ранок за всяку ціну йому знайшли лікаря Філіпа Севеллу. Черговий поліцейський радник передав наказ начальникові розшукового відділу, а той, у свою чергу, якомусь працівникові... Так сталося, що о четвертій годині ранку Філіпа, який був тоді ординатором у лікарні святого Рокка, витягли з ліжка двоє детективів. А через те, що після банкету начальник поліції дозволив собі довго спати, Філіп просидів в поліцейській камері-одиночці до дванадцятої години. І коли нарешті начальник поліції прибув у свою канцелярію і начальник розшукового відділу доповів йому, що Севеллу доставлено, можете уявити, який галас зняв начальник поліції!

— Через те, що одного єврея заарештовано, ніхто не буде знімати галасу, — висловила своє припущення мати.

— З'ясувалося,— продовжував батько розповідь першого роману із життя дядька Філіпа,— з'ясувалося, що двадцятитрьохрічний лікар Севелла уже протягом двох років писав довгі статті у якийсь товстий і дуже науковий німецький журнал. За словами професора Коха, ці статті були «сенсаційно розумні». Через ці статті Філіп потрапив у поліцейську камеру, але завдяки цим же статтям він уже в двадцять чотири роки став приват-доцентом будапештського університету.

Це був перший роман дядька Філіпа. Другого роману батько ніколи не розповідав, але ми, діти, невідомо звідки, знали його так само добре, як і історію поцілунку руки баронеси Банфі кайзером Вільгельмом.

Коли професор Кох відвідав Будапешт, дядько Філіп уже мав шестирічну дитину — Ізабеллу. Мати Ізабелли не була дружиною дядька Філіпа. Була кухаркою в одній з будапештських лікарень. Ізабелла жила з матір'ю, і дядько Філіп раз на тиждень навідував їх.

Одного разу, повертаючись з університету, дядько Філіп випадково зустрів Ізабеллу на вулиці у сльозах. Він завів дівчину до кав'ярні. Ізабелла нічого не хотіла їсти, сльози котилися у каву-глясе, і вона не хотіла розповісти, чому плаче. Але дядько Філіп не давав їй спокою доти, поки не сказала:

— У школі ніхто не хоче сидіти поруч зі мною, бо у мене немає справжнього батька!

Через тиждень лікар Філіп Севелла, приват-доцент угорського королівського університету, одружився з матір'ю Ізабелли, Ельзою Ріттер.

Одночасно він розпрощався з університетом і поїхав у Сваляву округним лікарем. Встає він о п'ятій годині ранку і часто до пізнього вечора відвідує хворих, але при цьому завжди знаходить час для того, щоб прочитати медичну літературу, а часом навіть для того, щоб писати статті про ті хвороби, причиною яких є злидні.

Тітка Ельза ще і по сьогодні гарна жінка. Синьоока блондинка з білосніжною шкірою, тільки ноги і руки у неї трохи завеликі. Вона працювала з ранку до вечора. За дядьком Філіпом доглядала, як за власною дитиною.

Ізабелла дуже схожа на мою матір, вона вчиться в будапештській консерваторії.

Після вечері до дядька знову завітав гість.

Свалявський греко-католицький священник Дудич, височенний, повний, уже немолодий чоловік. В його чорній

бороді було багато сивого волосся. А очі блищать, як у гарячці. Говорить він голосно, мало не кричить. Коли Дудич говорить: «Треба любити народ»,— то скрегоче зубами. Він чомусь такий злий, що нічого не бачить, нічого не чує. Може, навіть не помічає, що я лежу, скорчившись на дивані.

— Гляньте, лікарю, на статистику! Навіть вона, офіційно припудрена статистика, вказує, що майже половина мешканців Сваляви — русини, а угорців тільки одна чверть... Якби ви, євреї, не підтримували угорців...

Під час бесіди, яка тривала досить довго, він часом доходив до такої люті, що грюкав п'ястуками об стіл.

— Під любов'ю до батьківщини угорці розуміють пригноблення всіх не угорців. Свобода для них означає повне безправ'я неугорськомовних громадян. А ви, євреї, підтримуєте таку любов до батьківщини, таку свободу! Чи не так? Тож покажіть під час виборів старости, що ви не такі патріоти, які русина вважають тільки робочою твариною. Маєте можливість це довести!

Коли дядько Філіп на ці прямі і крикливі питання нічого не відповів, русинський піп трохи стишив голос.

— Євреї, гадаю, докторе, цього не будете заперечувати,— прихильники угорців. Кризь вогонь і воду разом крокують із угорцями. Це факт. А зараз мене цікавить тільки одне: чому євреї стає угорцем? І чи завжди він таким буде?

— Чи завжди він таким буде? — повторив запитання дядько Філіп, заплющивши очі, наче хотів відповідь вичитати із свого серця.— Чи завжди він таким буде? Хто ж зможе заглянути у майбутнє? Чому євреї стають угорцями? З усяких причин. Ось, наприклад, дід цього хлопчика,— тут дядько показав на мене,— став угорцем на полі бою, коли угорці боролися за свободу. Його син, батько цього хлопчика, народився вже угорцем. Про Симеона Галілейського він ніколи не чув і обожнює Ракоці. Внук, ось цей хлопчик, почуває себе, перш за все, угорцем і тільки потім людиною. Все, що йому здається гарним, добрим і правильним, він називає «угорським». Так, стати угорцем гарно! Люди, які були без батьківщини, тепер її отримують. Але є і інша причина. Існують і такі євреї, які називають себе угорцями тому, що бути угорцем в Угорщині справа вигідна, у той час як бути євреєм деінде складно. Стати угорцем через це огидно. Але діти заповзятливих євреїв народжуються вже угорцями і щиро обожнюють Ракоці і Кошута. А якщо розібратися у питанні, чому угорці допуска-

ють у своє коло євреїв? Угорці в Європі самотні, без друзів і родичів. Як не радіти угорцям, коли до них приходять народ і мовлять: ми теж хочемо бути угорцями, я теж угорець; і спільно працює, спільно бореться з угорцем? Ви кажете, ваше преподобіє, що угорці пригнічують наші народи, які живуть в Угорщині. Це неправда! Не угорський народ, а угорські крупні землевласники пригнічують русинських, словацьких і румунських трудящих, вони ж пригнічують і угорських трудящих за допомогою румунських, словацьких і русинських багатих. Ви дуже спрощуєте це питання, ваше преподобіє, і трохи прикрашаєте дійсність. Тут угорець, там не угорець. Тут єврей! Про якого єврея йде мова? Про єврейського банкіра чи про єврейського лісоруба? Єврейський банкір завжди з тим, хто захищає його гроші. А бідний єврей з тим, хто бореться за краще майбутнє.

— Питання, лікарю, в тому,— перебив дядька Філіпа русинський піп,— питання в тому, за кого євреї віддають свої голоси?

— Повірте мені, ваше преподобіє, що це десятирядне питання. Суть цього питання майже не має відношення до виборів старости. Можу тільки запевнити вас, що хто б не став старостою Сваляви,— угорець, русин чи готентот,— старостуватиме доти, доки танцюватиме під дудку Гулачі. Це сумно, дуже сумно, але, на жаль, правда.

Коли Дудич пішов, дядько Філіп сів біля мене.

— Ти чув, Гезо, обидві розмови. Що ти скажеш?

— Я — угорець, дядьку Філіпе.

— Знаю,— говорить дядько серйозно.— Але чи думав ти коли-небудь про те, що угорці бувають усякі? Граф Шенборн—угорець. Він член угорського парламенту. Має п'ятсот тисяч гектарів землі. Його батрак теж угорець. У батрака четверо чи п'ятеро дітей і вони голодують. Тільки подумати...

Тут дядько замовк.

— Який я осел! — сказав він після короткого мовчання.— Все забуваю, що ти ще дитина. Час спати, Гезо.

Я ліг спати, але довго не міг заснути. Мене мучило почуття, що, хоч я і є гордістю другого «а» класу берегівської школи, все ж існують речі, яких навіть я не розумію.

Наступного дня ввечері, коли я вже збирався лягати, дядько Філіп спитав мене:

— Що ти сьогодні робив, Гезо?

— Попросив у Миколи вибачення.

тітка Ельза працювала кухаркою в одній з будапештських лікарень. Це була сувора таємниця. Проте всі діти нашої сім'ї ще немовлятами знали про цю таємницю.

— Життя вашого дядька Філіпа — це справжній роман, — казав батько вечорами, коли, втомившись від денної роботи, запалював свою люльку. — Навіть не один, а цілих два романи.

— Знову псуєш дітей? — дорікала йому в таких випадках мати.

— Та не псую я, зовсім не псую. — Я їм розповім тільки перший роман. Перший роман життя Філіпа.

— Добрих сімнадцять років тому, — почав розповідати батько, — прибув у Будапешт на цілий світ відомий німецький професор, доктор Кох, той самий, який відкрив бацилу туберкульозу. На залізничному вокзалі його зустрічали багато академіків, університетських професорів, журналістів. Як тільки всі вітальні промови закінчилися, Кох запитав у президента Академії наук, чи присутній тут лікар Севелла. Лікаря Севелли серед світил угорської медичної науки, що зібралися на вокзалі, звичайно, не було. Президент Академії наук почув це прізвище вперше. На банкеті, влаштованому на честь гостя містом Будапештом, професор Кох спитав міністра освіти, який сидів поруч нього, яким чином можна б зустрітися з лікарем Філіпом Севеллою. Міністр, звичайно, уяви не мав про те, хто такий Севелла. Але, бажаючи догодити своєму славнозвісному гостеві, попросив начальника будапештської поліції, який, звичайно, теж був серед запрошених, щоб він наказав розшукати якогось лікаря Філіпа Севеллу.

Начальник поліції телефоном віддав наказ черговому поліцейському радникові, щоб на ранок за всяку ціну йому знайшли лікаря Філіпа Севеллу. Черговий поліцейський радник передав наказ начальникові розшукового відділу, а той, у свою чергу, якомусь працівникові... Так сталося, що о четвертій годині ранку Філіпа, який був тоді ординатором у лікарні святого Рокка, витягли з ліжка двоє детективів. А через те, що після банкету начальник поліції дозволив собі довго спати, Філіп просидів в поліцейській камері-одиначці до дванадцятої години. І коли нарешті начальник поліції прибув у свою канцелярію і начальник розшукового відділу доповів йому, що Севеллу доставлено, можете уявити, який галас зняв начальник поліції!

— Через те, що одного єврея заарештовано, ніхто не буде знімати галасу, — висловила своє припущення мати.

— З'ясувалося,— продовжував батько розповідь першого роману із життя дядька Філіпа,— з'ясувалося, що двадцятитрьохрічний лікар Севелла уже протягом двох років писав довгі статті у якийсь товстий і дуже науковий німецький журнал. За словами професора Коха, ці статті були «сенсаційно розумні». Через ці статті Філіп потрапив у поліцейську камеру, але завдяки цим же статтям він уже в двадцять чотири роки став приват-доцентом будапештського університету.

Це був перший роман дядька Філіпа. Другого роману батько ніколи не розповідав, але ми, діти, невідомо звідки, знали його так само добре, як і історію поцілунку руки баронеси Банфі кайзером Вільгельмом.

Коли професор Кох відвідав Будапешт, дядько Філіп уже мав шестирічну дитину — Ізабеллу. Мати Ізабелли не була дружиною дядька Філіпа. Була кухаркою в одній з будапештських лікарень. Ізабелла жила з матір'ю, і дядько Філіп раз на тиждень навідував їх.

Одного разу, повертаючись з університету, дядько Філіп випадково зустрів Ізабеллу на вулиці у сльозах. Він завів дівчину до кав'ярні. Ізабелла нічого не хотіла їсти, сльози котилися у каву-глясе, і вона не хотіла розповісти, чому плаче. Але дядько Філіп не давав їй спокою доти, поки не сказала:

— У школі ніхто не хоче сидіти поруч зі мною, бо у мене немає справжнього батька!

Через тиждень лікар Філіп Севелла, приват-доцент угорського королівського університету, одружився з матір'ю Ізабелли, Ельзою Ріттер.

Одночасно він розпрощався з університетом і поїхав у Сваляву округним лікарем. Встає він о п'ятій годині ранку і часто до пізнього вечора відвідує хворих, але при цьому завжди знаходить час для того, щоб прочитати медичну літературу, а часом навіть для того, щоб писати статті про ті хвороби, причиною яких є злидні.

Тітка Ельза ще і по сьогодні гарна жінка. Синьоока блондинка з білосніжною шкірою, тільки ноги і руки у неї трохи завеликі. Вона працювала з ранку до вечора. За дядьком Філіпом доглядала, як за власною дитиною.

Ізабелла дуже схожа на мою матір, вона вчиться в будапештській консерваторії.

Після вечері до дядька знову завітав гість.

Свалявський греко-католицький священник Дудич, височенний, повний, уже немолодий чоловік. В його чорній

Дядько погладив мое волосся.

— Міністром ти не будеш, як гадає твоїй батько, але, сподіваюся, ти будеш справжньою людиною.

За два дні до виборів старости з Мукачева до Сваляви прибув взвод жандармів на підмогу місцевим стражам порядку.

Напередодні виборів за наказом окружного начальника було взято під стражу сорок шість русинських «браконьєрів».

На виборах більшістю голосів переміг угорський кандидат. Євреї всі до одного проголосували за нього.

Другого дня після виборів начальник округу звільнив усіх «браконьєрів».

Жандарми з Мукачева залишилися в приміщенні сваявської школи ще на чотири дні.

Через десять днів після виборів у Сваляві було засновано «панське казино». Членами казино стали благородні люди Сваляви, в тому числі, звичайно, Недьєші й Дудич. Одному тільки «пану» не було запропоновано вступити в члени казино — лікарю Філіпу Севеллі.

ЧОТИРИ ЛІСОВИКИ

Протягом кількох днів усі сваявські діти готували мечі і щити. Мій важкий гусарський меч, так само, як і Миколин, вистругав із дуба кучер Петрушевич. Мечі ці мали схреститися в бою між двома ворожими сторонами.

Командуючі двох армій точно визначали правила боротьби.

1. Вогнепальна зброя — жолуді і шишки.

Холодна зброя — меч.

2. Оборонна зброя — щит.

3. Стріляти в голову дозволено. Бити по голові заборонено.

4. Поранені виходять з лінії вогню. Зброю вони можуть винести з собою, але повернутися у бій не мають права.

5. Ті, хто потрапить у полон, повинні здати зброю без бійки.

6. Воєнні дії починаються о сьомій годині ранку, і якщо до обіду не закінчаться, то продовжуються наступного ранку.

7. Місце бою — гора з двома вершинами на другому боці Латориці.

Доля — кинутий вгору крейцер — вирішила так, що захищати гору будуть русини. Угорське військо наступатиме.

Син рабина Ежжайш Френкель, один із старших командирів угорської армії, запропонував, щоб невеличка група угорців обійшла гору і напала на русинів з тилу. Ця група не перейде міст, а перепливе Латорицю.

З солдатів угорської армії четверо погодилися перепливти Латорицю. Командиром цього «морського десанту» став я.

Одяг свій ми заховали під кушем на березі. Я скочив у Латорицю в трусах і сандалях, трое моїх солдатів — в трусах, босі. Без будь-яких труднощів допливли ми до протилежного берега. Тільки щит одного з солдатів і один кошик, повний жолудів, були загублені під час переправи.

Гора, на яку нам потрібно було вибратися, була досить стрімка. Мої ноги, що звикли до берегівських горбів, ніяк не могли зрівнятися із звиклими до гір ногами сваяльців. Скоро я таки добре відстав від групи, якою командував.

На схилі гори була тільки одна вузька, змієюю покручена стежка. Стежка пролягла зарослями ліщини, терну, малини, шипшини, обплутаних довгим гіллям витких рослин. Для того, щоб скоротити дорогу, я зійшов зі стежки. Із сміливістю, гідною командира морського десанту, пробивав я собі дорогу через кущі, не звертаючи ніякої уваги ні на кропиву, ні на колючки шипшини.

За моїми розрахунками я давно вже повинен був прибути туди, де біля старої братської могили лісова стежка приводить в тил русинської армії. Але ні братської могили, ні стежки я не знаходив. Я змінив напрям і потрапив у таке місце, де дерева утворили майже цілком непрохідну стіну. Деревя, немов люди, билися, вбивали і знищували один одного. Їхнє гілля, немов руки борців, перепліталось, перепліталось і їхнє коріння в боротьбі за земну вологу. Одну струнку ялину її вороги вивалили із землі. Ця ялина своїм гіллям зачепилася за вершини сусідніх дерев, а обірване коріння висіло за двадцять сантиметрів від землі.

Тоді я знову змінив напрям. Тепер йшов на гору, розраховуючи, що коли зверну, певно, побачу, де точиться бій. Може, я прийду у найвирішальнішу хвилину, щоб своїм мечем розгромити, знищити сп'янілу від почуття близької перемоги русинську армію. Угорці, які потрапили у скрутне становище, побачивши мене, дістануть нову надію, нові сили. А я на весь голос закричу:

— Вперед, угорці! Перемога за нами!

Розробляючи цей план, я й не зоглядівся, як загубив свого меча. Але щит продовжував висіти на правій руці. Вирішив повернутися, але потім зрозумів, що меча однаково навряд чи знайду, а на бій можу не встигнути. Від злості я заплакав. Плачучи, йшов я в напрямку вершини гори. Дорога була довга і важка.

Коли дивишся знизу, сніг здається то рожевим, то ліловим, то синьо-сірим. Але коли підходиш близько,— вкрита снігом вершина була від мене на відстані не більше як півтораєта метрів,— сніг виявляється брудно-сірим; власне кажучи, це навіть не сніг, а тільки снігова грязюка.

Сів на повалену ялину. Мені було так холодно, що зразу ж встав. Гадав, що звідси побачу армії, які борються. Насправді ж побачив Сваляву. Лісопилку. Реформатську церкву. Латорицю, що залишала Сваляву. Але наших армій не бачив. І навіть звуки битви сюди не долітали. Вітер рвав листя дубів і грав шпильками сосен. Співали птахи. Недалеко кувала зозуля:

— Ку-ку! Ку-ку!

Був голодний. Шматок хліба з маслом, який дала мені з собою тітка Ельза, залишив у кишені штанів, що лежали на березі Латориці. Зібрався йти назад. Звичайно, не з-за хліба з маслом, але, тверезо зваживши становище, вирішив, що так буде найкраще. Якщо знову перепливу Латорицю, то зможу наздогнати основні сили угорської армії.

Я йшов з гори. Це було легше, але не набагато. Зійшов у долину, але Латориці й сліду не було. Я взяв, очевидно, неправильний напрямок і тепер був одрізаний від Сваляви горою з двома вершинами.

Раптом, без усякого переходу, різко стемніло. Я сперся на дерево і, тремтячи, вдивлявся у темряву. Як добре зараз вдома! Тільки не в Сваляві, а в Берегові.

Батько, певно, втомившись від роботи, запалює свою люльку і починає:

— Ну, якщо ви вже обов'язково хочете знати, хлоп'ята...

Я розплакався.

А якщо зараз з'явиться ведмідь, такий вслнчезний, як той, якого кучер Петрушевич навесні вбив голоблею, або ж дикий кабан, той самий, який чотири дні тому розпоров одному лісорубові живіт...

Тремтячи в страхові, й справді побачив ведмедя, що наближався. Я чув, як тріщало гілля під його величезними

лапами. І навіть не один ведмідь, а два, три, ціла ведмежа родина. А я тут стою сам, беззбройний.

— Мамо! — крикнув я.

— Що за чортівщина, тут хтось чужий ходить! — заговорив один з ведмедів по-русинськи.

Біля мене зупинились чотири русини. Один з них черкнув сірником і освітив моє обличчя.

— Племінник лікаря-єврея, — сказав той, і я впізнав по голосу батька Миколи.

— Який біс приніс тебе сюди?

— Я заблудився.

— Щоб тебе дідько забрав!

Тільки тепер я помітив, що русини щось волочать. Це «щось» мало гіллясті роги. Убитий олень!

— Браконьери! — подумав я.

Четверо русинів пошепки радились. Нарада затяглась надовго, а через те, що мені було дуже холодно, я прикрився овечим кожухом Петрушевича.

— Ти вмієш мовчати? — спитав мене Петрушевич.

— Вмію.

— Обіцяєш, що будеш мовчати? Якщо ти розбазікаєш, усе село сміятиметься з нас, що ми, уже бородаті чоловіки, теж заблудились.

— Я не розбазікаю. Хай мене вб'ють, я все одно не скажу, що бачив вас, і про оленя теж нічого не скажу.

— Добром це не скінчиться, — сказав один із русинів.

— Справи погані! — промовив рішуче Петрушевич. — Якщо хлопець що-небудь ляпне, я до смерті поб'ю Марусю.

Петрушевич узяв мене на руки. Під його овечим кожухом було приємне тепло і дуже тхнуло потом.

Я заснув. Коли прокинувся, ми були вже біля самого села.

— Дійдеш звідси додому?

— Дійду.

— А мовчати будеш?

— Мовчатиму.

— Не забудь: якщо ляпнеш — я поб'ю мамку Марусю.

Почало розвиднюватись. Вікна нашого будинку були освітлені. Я постукав у одне з вікон.

— Лікар пішов до хворого! — крикнула тітка Ельза.

— Це я, тітко Ельзо, я — Геза.

— Боже ти мій! Геза знайшовся.

Тітка Ельза, натираючи мене борним спиртом, весь час плакала. Служниця принесла тепле молоко і яєшню.

— Де ти був? — спитала тітка Ельза, коли я вже трохи опам'ятався.— Від самого обіду шукають тебе двоє лісорубів, увесь ліс обшукали.

— Я заблуdivся і дуже втомився. Ви не знаєте, тітко Ельзо, хто переміг?

— Негайно спати! — наказала тітка Ельза.

Було вже за полудень, коли я прокинувся. Поруч з моїм ліжком сидів Карой з забинтованою головою. За його спином стояв Дьєрдь,— з перев'язаною рукою.

— Ми перемогли? — були мої перші слова.

Карой глянув на Дьєрдя, Дьєрдь на Кароя.

— Більш-менш,— відповів, нарешті, Карой.

— Поранених багато?

— Батько від обіду до самого вечора ходив з хати до хати.

Тільки після довгого розпитування мені пощастило дізнатися від Кароя про хід битви.

— Спочатку перемога нам не давалась,— сказав він.— Русини стріляли в нас, заховавшись за товстими деревами, і ми ніяк не могли підійти близько. Послали до них парламентарів і запропонували здатися. Але вони висміяли наших парламентарів. «В атаку!»— наказав воєначальник угорців Бодор. Ми пішли в атаку і, незважаючи на сильний вогонь, добралися до того дуба, за яким стояв авангард русинів — Легоцький і Шушляк. Френкель стукнув Шушляка по голові, а Шушляк у відповідь на це вдарив його ногою в живіт. Що було потім? Кажу ж я тобі, що тато до самого вечора промивав рани. Але серйозно поранено тільки Френкеля. Повибивано кілька зубів і розбито кілька голів. Це все.

— Але врешті-решт ми все-таки перемогли?

— Перемогли. Наші, за винятком Ежайаша Френкеля, всі вже знову на ногах, русини ж не наважуються вийти на вулицю. Вони бояться, що начальник округу заарештує їх.

А начальник округу справді втрутився у війну дітей.

Два жандарми ходили з хати до хати і реквізували дерев'яні мечі.

На обід повернувся додому дядько Філіп. Оглянувши мене з голови до ніг, він встановив, що у мене невелика гарячка, і наказав залишатись у ліжку. По обіді, коли хлопці вихвалялися на вулиці своїми пов'язками, дядько Філіп, присунувши стілець, сів біля мого ліжка:

— Тепер розкажи мені гарно, як ти заблуdivся і як потрапив додому.

Я пояснив йому, яке завдання було поставлене перед «морським десантом» і як я потрапив на той бік гори з двома вершинами. А тим часом у кімнату ввійшла тітка Ельза.

— І все ж таки, як ти добрався додому?

— Почувши в лісі важкі кроки, злякався, думав, що ведмідь, і почав верещати. Але це був не ведмідь, а чотири чоловіки.

«Ось тобі на. Проговорився!»

— Які чотири чоловіки?

Я мовчу.

— Які чотири чоловіки? — повторив своє запитання дядько Філіп.

— Чотири лісовики.

— Що-о-о? Що ти мелеш?

— Я кажу: чотири лісовики. Одяг у них був зелений, як мох, черевики і шапки червоні, бороди по коліна і біло-сніжні. У трьох були срібні мечі, а у четвертого, в якого на голові була не шапка, а корона, на боці світилася шпага із чистісінького золота.

— Не бреш, Гезо! — перебила мене тітка Ельза.

Але дядько Філіп рухом руки примусив її замовчати.

— Я ніколи не брешу! — запротестував я сердито.

— Це ми знаємо, добре знаємо, Гезо,— заспокоїв мене дядько Філіп.— І тітка Ельза не сприймає серйозно, якщо ти брешеш. Ну, що було далі? Що робили оті лісовики?

— Старший з лісовиків, у якого на голові була не шапка, а золота корона, підійшов до мене і спитав, що я забув у його володіннях. Я сказав йому, що заблудився. «Хто ти такий?»— спитав мене король лісовиків. Я відповів йому, що племінник дядька Філіпа. «Це племінник лікаря-єврея»,— звернувся король лісовиків до своїх підлеглих. Лісовики довго говорили поміж собою якоюсь чужою мовою, певно, по-французькому, потім король знову звернувся до мене. «Заплющ очі!»— наказав він. Я скорився. «Нічого не бачиш?»— «Нічого не бачу».— «Коли я скажу «пора», ти мусиш повільно лічити до семи, після цього можеш розплющити очі і будеш на краю села. Але якщо ти ще раз порушиш спокій моїх володінь, я вб'ю няньку Марусю. Зрозумів? Ну, якщо зрозумів, тоді «пора!» Я почав повільно лічити до семи, коли розплющив очі, справді опинився на краю села.

— У дитини страшна гарячка! — сказала тітка Ельза.

Дядько Філіп заперечливо похитав головою.

— Ось що, Гезо. Ти казав, що в лісі було зовсім темно. Як же ти бачив, що у лісовиків одяг був зелений, а черевки червоні?

— Як? Як я бачив? А хіба я не казав, що у кожного з них був ліхтар, такий, як у шахтарів. У трьох вони були срібні, а в короля ліхтар був золотий.

— Ну, тоді все зрозуміло. А король лісовиків загрожував тобі, що коли ти ще раз вторгнешся у його володіння, він уб'є няньку Марусю?

— Так.

— Все зрозуміло! — повторив дядько Філіп.— Все!

— Ти впевнений, що у нього немає гарячки? — спитала тривожно тітка Ельза.

— Цілком певен!

За розпорядженням дядька Філіпа я два дні пролежав у ліжку. Коли на третій день я вийшов на вулицю, багато дітей ще продовжували ходити з пов'язаними головами або перев'язаними руками. У мене ж був тільки нежить, яким ніяк не можна було похвалитися. Скільки я не сякався, ніхто не знав, що нежить, так само, як і рани інших, було одержано в боротьбі за батьківщину.

ПОЛІТИКА

Майже щоденно читаю будапештську газету, яку випи-сує дядько Філіп. Карой теж. Він цікавиться розділом «Гу-мор дня», я читаю звіти про засідання парламенту. Довгих промов не читаю. Вони для мене незрозумілі і нудні. Але коли трапляється, що депутати-незалежні кричать членам уряду: «Лакеї Відня!» або «Ви продаєте батьківщину по фунтах!», такі місця перечитую разів зо три і відчуваю себе щасливим. Я страшенно обурююся, коли читаю у газеті, що ці «лакеї Відня» насмілюються називати борців національної незалежності «блазнями». Нема кращої справи, ніж політика!

З наближенням осені я дізнався, що мій тато пристав на пораду дядька Філіпа — «родича і лікаря», — щоб я вчився у Сваляві ще рік, а може, і два. Навіть на канікули не зміг поїхати додому. Життя у цей період здавалося мені пустим і сумним, у мене не було ніяких радощів, окрім угорського парламенту.

Отам весело! Отам вирує життя!

Уряд вимагав від країни більше солдатів і більше грошей для оснащення армії. Партія незалежності від імені країни на ці вимоги відповідала так: «Жодної людини,

жодного крейцера!» Депутати частенько обзивали один одного то мерзотниками, то зрадниками вітчизни. Партія незалежності боролася завзято. Неприємно було тільки те, що румуномовні депутати теж боролися разом із незалежними. Але одного разу цим румунам теж перепало. Один трансільванський депутат з урядової партії кинув їм у вічі, що вони — підкуплені вороги Угорщини. А депутатів сербської національності звинуватили в тім, що вони теж зраджують угорську батьківщину.

Все це було дуже цікаво і дуже хвилювало. Але все стало для мене дріб'язковим, коли я прочитав у газеті промову депутата урядової партії від Свалявського округу Саболча Гідвегі.

Гідвегі виступив проти «російських агентів».

«Російськими агентами» він називав русинів.

Він перелічував жахливі випадки, які доводили, що російські агенти порушують спокій лісистих Карпат, що вони зятято борються проти угорців. Гідвегі назвав сімнадцять конкретних випадків. Сімнадцятий з них був найбухурливіший.

— Може, це звучить неймовірно, шановна палато,— сказав Гідвегі,— проте це факт, який можна довести. На вулицях Сваляви російські агенти побили до крові беззахисних угорських дітей. Для того, щоб розвіяти всі ваші сумніви, я назву прізвища.

І Гідвегі назвав прізвища біля двадцяти угорських дітей — всіх тих, хто після битви біля гори з двома вершинами протягом кількох днів гордовито ходив на вулицях Сваляви з зав'язаними головами або перев'язаними руками.

— Я питаю пана міністра внутрішніх справ,— закінчив свою промову Саболч Гідвегі,— що він зробив або що збирається зробити для захисту спокою населення лісистих Карпат, для захисту інтересів угорців, які живуть у лісистих Карпатах під постійною загрозою.

Я цілими днями ламав собі голову над тим, де правда. Чи правда те, що я бачив, чув і знаю, чи те, що казав Гідвегі?

Важко було повірити, що все те, що я бачив, чув і знав, неправда.

Однак зовсім неможливо було припустити, що те, про що говориться в парламенті на захист угорців, не є чистісінькою правдою.

Протягом кількох днів ми не грались з русинськими хлопцями, і коли Микола прийшов до нас, я його не влустив на подвір'я.

Але через десять днів, коли довідався, що попівського кучера Петрушевича забрали жандарми, я сам відвідав Миколу. Крім батька Миколи, жандарми заарештували ще одинадцять русинів із Сваляви. Міністр внутрішніх справ повідомив парламент, що винні понесуть заслужене покарання.

Ті, хто читав у газетах парламентські звіти, знали, що «під впливом грізних подій» парламентом було в терміновому порядку збільшено чисельність армії та збільшено военний бюджет.

Але депутати, які голосували в будапештському парламенті «під впливом грізних подій», навряд чи знали, що «винні» не понесли жодного покарання. Їх навіть не віддали до суду. Петрушевич та інші свалявські русини просиділи в берегівській тюрмі два тижні. За цей час піп Дудич найняв іншого кучера, і коли Петрушевич повернувся з в'язниці, для нього у попа роботи не знайшлося. Марусю, яка прала і готувала їжу для священика, відразу ж після арешту Петрушевича вигнали з дому. Разом з Миколою вона переселилася до своєї сестри Ольги, дружини заводського робітника Міговка.

Замість Марусі піп узяв за кухарку доньку тітки Фуфки, Фросю. Від того часу у попівському будинку частою гостею стала і сама тітка Фуфка.

Горбата тітка Фуфка була лікарем. Вона називала себе «лікарем божим», бо свою науку почерпнула не з яких-небудь книжок, а по милості господа бога. У «лікаря божого» завжди вистачає пацієнтів. Народ приходив до тітки Фуфки не тому, що вона брала гонорар за послуги наполовину менший, ніж єврейський лікар. Гроші тут не грали ніякої ролі, бо хоч і лікар-єврей запросив удвічі більше, ніж тітка Фуфка, проте у кого грошей не було, того лікував безкоштовно. А тітка Фуфка тільки тоді «може» лікувати, якщо за лікування сплачено наперед. Її практика мала саме таку властивість. Люди на Свалявщині любили тітку Фуфку за те, що у «лікаря божого» знаходилися ліки на всяку хворобу. Знання ж лікаря були обмежені. Коли його викликали до дитини, у якої ноги були тоненькі, мов у скелета, живіт спухлий, а обличчя жовте, як лимон, і яка навіть у чотири роки самостійно ще не могла триматись на ногах, лікар у таких випадках казав, що від цієї хвороби в аптеках ліків немає. Дитині потрібно давати молоко, масло, яйця і фрукти, а у кімнаті повинно бути чисте повітря. За таку пораду лікар-єврей грошей не брав, і ніхто цієї поради всерйоз не приймав. Тітка Фуфка такого хво-

рого поїла водою з Латориці, процидженою через гаряче дерев'яне вугілля, а ноги хворого радила розтирати соба-
чим жиром. Ліки ці допомагали при умові, якщо тітка
Фуфка сама змазувала кволе тіло. Якщо хто твердив, що
лікування «божого лікаря» не допомагало, він брехав, бо
його підкупив лікар-єврей.

До кривавої рани тітка Фуфка прикладала слабкий
кінський кіз'як.

Хворому давала пити вранці натщесерце скляночку го-
рілки, в яку «божий лікар» власноручно сипала дрібку
порошка, виготовленого з висушеного на сонці і розтовче-
ного в дерев'яній ступі лівого крила кажана, спійманого у
ніч на святого Петра й Павла.

Чоло і обидві скроні хворого, який мав гарячку, нати-
рала сечею вагітної жінки. Вагітна жінка, яка постачає
ліки, одержує від хворого два кілограми вівсяної муки.

Тітка Фуфка була поважаною людиною у Сваляві.

Одного разу її заарештували на шість місяців. За цих
шість місяців згорів будинок сільської управи, а кінь
окружного начальника почав кульгати.

Те, що Петрушевич, який втратив своє місце кучера і
ні від управителів графа, ні на заводі роботи дістати не
міг, теж свідчило про вплив тітки Фуфки. Справа в тому,
що за кілька днів до арешту Петрушевич штовхнув на
вулиці тітку Фуфку ногою у зад через те, що вона плю-
нула, побачивши на вулиці тітку Ельзу. Гнів «божого лі-
каря», таким чином, позбавив колишнього кучера роботи.

Петрушевич переїхав жити туди, де жила його сім'я, до
Міговків. Хата Міговків стояла поблизу кладовища. Коли
я відвідав їх, Микола не хотів впустити мене. За це мамка
Маруся вилаяла Миколу, а мене повела за руку в кім-
нату.

Халупа, яку Маруся називала кімнаткою, не мала вікон.
Вона була така мала, що я ніяк не міг зрозуміти, яким
чином ночують в ній Міговк з дружиною і п'ятьма дітьми
та ще три члени сім'ї Петрушевичів. Мої відвідини були
дуже короточасні — від запаху в кімнаті мене нудило.

Під час вечері я згадав кімнату Марусі й заплакав.

На запитання дядька Філіпа розповів йому про причину
моїх сліз.

Дядько Філіп мовчки вислухав розповідь, але тітка Ель-
за роздратовано напала на мене:

— Не треба тобі було ходити туди! Якби батько знав,
які у тебе друзі, він би добре відшмагав тебе.

— Батько не б'є мене! Ніколи ще не бив!

— Воно й видно!

Після вечері я ввійшов у кімнату дядька. Дядько Філіп закрив книгу, яку читав.

— Що тобі, синку Гезо, потрібно?

— Я думаю, дядьку Філіпе, що було б добре взяти няньку Марусю сюди, до нас у дім. Вона вміє варити. Микола дуже хороший хлопчик, просто навіть не віриться, що він русин, а про Петрушевича всі знають, що він найсильніша людина на всю Сваляву. Дядьку Філіпе, візьмемо їх сюди!

Дядько довго зволікав з відповіддю.

Кусав губи. Стукотів пальцями лівої руки по темно-синьому сукну горіхового письмового столу.

— Послухай, Гезо,— сказав він, нарешті, тихо, зважуючи кожне слово,— я зробив уже для Петрушевича все, що міг. Може, переоцінюю те, що зробив. Все ж таки, мені здається, що Петрушевич і його товариші повернулися так швидко у Сваляву тільки через те, що я з власної ініціативи дав свідчення слідчому на їх користь. Ти не знаєш, Гезо, не можеш знати, чим я ризикував, роблячи цей крок. Можливо, ти мене вважатимеш боягузом, але я починаю побоюватись. Якщо людина хоче зробити корисну справу, вона повинна завжди керуватись розумом. Боюся, що якщо зараз ще що-небудь зроблю на користь Петрушевича, то більше вже нічого ніколи ні для кого зробити не зможу. А між тим у лісистих Карпатах багато, дуже багато Петрушевичів, і дуже мало лікарів Севелл.

Дядько замовк.

Ми довго сиділи мовчки один біля одного.

— От бачиш, Гезо,— заговорив нарешті дядько Філіп,— завжди забуваю, що ти ще хлопчина. А ти забудь те, що я тобі сказав. Ось десять крейцерів, купи собі шоколаду.

Через два дні дядько Філіп запросив до себе Петрушевича і порадив йому виїхати до Америки.

— Гроші на проїзд я вам дам. Повернете з того, що заробите в Америці. За час вашої відсутності Маруся і син зможуть жити у мене. Моя дружина однаково не встигає впоратись з роботою.

Петрушевич подякував йому за пораду і після короткого роздуму вирішив податися в Америку. Але не поїхав. Через кілька днів його не стало. Два лісових охоронці спіймали його на браконьєрстві. Вони крикнули, щоб кинув рушницю, але він не підкорився.

— Хіба ви збіднієте, якщо я не буду голодувати? — крик-

нув він егерям.— Та я ж знаю, що ви такі ж самі бідолашні собаки...

Більше він нічого вже не сказав.

Куля одного з егерів протягла йому живіт, а друга ліве око. З рук найсильнішої людини Сваляви випала рушниця.

Піп Дудич відмовився поховати Петрушевича. Священик із Поляни також не прийшов на похорони. Колишнього попівського кучера поховали без попа. Це був у Сваляві перший похорон без попа.

— Закопають бідолаху, як собаку,— плачучи бідкалася мамка Маруся.

На цвинтар Петрушевича проводжали тільки родина Міговків, Маруся, Микола і я. Коли цвинтарний сторож, глухонімиий Шушак, засипав труну землею, Міговки пішли додому. Мамка Маруся довго плакала, стоячи навколішках перед свіжою могилою.

Микола не плакав. Із схиленою головою, мовчки, нерухомо, стояв він на відстані двадцяти-тридцяти кроків од могили батька, на тому самому пагорбку, під яким, як кажуть, сплять загиблі гуни часів короля Аттілі.

Мій молочний брат, син мамки Марусі, стояв на тому самому пагорбку, може, навіть на тому самому місці, де пізніше — через двадцять років — безстрашний народ лісистих Карпат, схиливши червоні знамена, віддав рідній землі прах свого героя — Миколи Петрушевича.

ШКОЛА

З 1 вересня я почав навчатися в свалявській школі. В третьому класі було вісімдесят дев'ять учнів. З них сімнадцять приходили щоденно пішки з села Неліпина. Неліпинські діти виходили з дому о шостій годині ранку і все ж таки спізнювалися щодня.

— Я відучу вас спізнюватися,— погрожував пан учитель Арадї.— Хто запізниться на одну хвилину — одержить один удар палицею, за кожную наступну хвилину запізнення — ще по одному удару.

— Нахились! — кричав він дитині, яка тремтіла, чекаючи ударів.— Нахились так, щоб пальці рук торкалися носка черевиків.

— У мене немає черевиків, пане вчителю!

— За це нахабство ти дістанеш додатково до дванадцяти ударів ще три!

І, ляскаючи палицею, вчитель Арадї голосно лічив удари:

— Одна хвилинка спізнення, дві хвилини спізнення, три хвилини спізнення...

Хоч рука вчителя рухалась досить швидко, він іноді витрачав на неліпінців добрих півгодини.

У сваяльській школі було набагато цікавіше, ніж у берегівській.

— Федоренко! Назви мені найбільші ріки Угорщини.

Федоренко, батько якого тільки цього літа переїхав з лісу в Сваяльву, почувши своє прізвище, підводиться і мовчить. Стоїть і мовчить. Араді повторює запитання. Федоренко мовчить.

— Петрушевич,— наказує Араді Миколі,— поясни Федоренку, що я спитав у нього.

Микола перекладає запитання на русинську мову.

— Дунай, Тиса, Драва, Сава,— дає вірну відповідь Федоренко.

— Де бере початок Дунай? — питає Араді.

Микола перекладає запитання на русинську. Федоренко відповідає по-русинськи, а Микола повинен перекласти відповідь на угорську.

— У Шварцвальдському лісі.

Араді прибув у Сваяльву із Трансільванії. Йому минуло вже за п'ятдесят, а в такому віці важко вже вивчити нову мову, особливо вчителеві, який багато років морочив собі голову над проблемою, яким чином розподілити платню так, щоб не бути голодним і не ходити обірваним. По-русинськи він не розумів ані слова. Таким чином Микола мав змогу допомагати своїм русинським братам. Що б вони не відповідали на запитання вчителя, переклад був завжди вірним.

— Скажи, Чарада, коли відбулася битва під Мохачем?

Микола перекладає запитання на русинську мову, Чарада відповідає по-русинськи:

— Хочу їсти.

Микола слова Чаради перекладає на угорську мову так:

— У 1526 році.

— Правильно! — каже пан учитель, і йому не зрозуміло, чому всі учні сміються. Але коли після наступної відповіді Чаради клас знову заходиться реготом, він починає здогадуватись, в чому справа.

— Севелла! Ти розумієш по-русинськи?

— Розумію.

— Що сказав Чарада?

Карой якусь мить вагається.

— Він сказав, пане вчителю, що під Мохачем перемогли турки.

— Фельдман! Ти розумієш по-русинськи.

— Він сказав, пане вчителю, що під Мохачем, на жаль, перемогли турки.

Араді крутить головою. Хвилинку обдумує, потім наказує Миколі і Чараді вийти з-за своїх парт. Чарада дістав п'ять, Микола десять ударів бамбуковою палицею.

Вранці наступного дня після чергового покарання неліпінців пан учитель Араді виступив із великою промовою.

— Я звертаюся до угорських дітей! — наголошує він.

Апелує до почуття патріотизму. Говорить про любов до чудової угорської землі і до рідної угорської батьківщини.

Якщо русинські діти почнуть глузувати з угорської школи, ми повинні захистити батьківщину.

— Хай кожен угорський хлопець вважає своїм обов'язком доповідати мені, коли хтось із русинів почне глузувати з того, що для нас є найсвятішим.

Можливо, якщо б пан учитель тільки русинських дітей карав палкою, всі інші теж були б з ним проти русинів. А так ми всі проти вчителя.

З того часу Араді наболіле мовне питання розв'язував таким чином, що почав опитувати тільки угорців і тих русинів, які вміли відповідати по-угорському. Якщо русинський школяр не вмів відповідати, йому досить було сказати, що угорською мовою не володіє, і на цьому опитування русина закінчувалося.

Привілейованому становищу русинів почали заздрити деякі єврейські хлопці. Ці євреї заявили, що теж не вміють говорити по-угорськи. А в зв'язку з тим, що Фельдман, який перекладав з єврейської на угорську, був ще спритнішим, ніж Микола, то єврейські учні незабаром стали такими ж привілейованими, як і русини. З усіх благ культури вони теж почали одержувати тільки одне — удари палкою пана вчителя.

Але тепер він бив їх частіше.

Через те, що відтоді, як русинам і євреям нічого було боятися, що їх викличе вчитель, їм стало нудно. Хлопці пробували розвіяти нудьгу забавами. А забави ці часто виходили за рамки шкільних правил.

Якось Чарада насипав піску у чорнильницю Іцковича, що сидів перед ним, а на голову випустив дві мухи, одірвавши їм крила. Сам сховався під партою і міцно ущипнув його за ногу.

Хлопець закричав.

— Ти чого пищиш, Іцкович?

— Мене хтось ущипнув.

— Хто ущипнув?

Іцковича копнули ногою. Він кивнув головою на знак того, що зрозумів попередження.

— Мене вкусила блоха, пане вчителю,— відповів він.

— Блоха вкусила? Хіба ти не знаєш, що блоха — це що-небудь, а не хто-небудь? А якщо у тебе завелись блохи, тоді не приходь до школи. Негайно забирайся геть.

Іцкович пішов додому і цілих три дні і не глянув у бік школи.

Арад підозрював, що Іцковича вкусило не що-небудь, а хто-небудь, і Федоренко та Фельдман на всякий випадок дістали по п'ять ударів палицею.

Перед різдвяними канікулами на долю сваялівської школи випала велика честь: її відвідав шкільний інспектор Неметі з Берегова.

— Сваялівська школа,— звернувся до нього в присутності всього класу Арад,— дає красномовний доказ культурної переваги угорської раси. У класі сидять поруч і отримують однакове виховання угорські, єврейські і русинські діти. Угорські діти,— а ви, пане інспекторе, в цьому переконаєтеся,— вчать добре. Євреї — так собі. А русини не здатні навіть на те, щоб засвоїти найелементарніші основи знань.

Після уроку у вчительській Неметі повчає Арад:

— У сваялівській школі навчаються учні не трьох, а тільки двох національностей. Євреї — це угорці єврейського віросповідання.

— І ті єврейські діти, що не розуміють жодного слова по-угорськи, теж є угорці?

— Тут, на окраїні нашої держави, вони теж угорці.

У Берегові я був гордістю класу, але у Сваяві я опинився на другому місці після Золтана Фельдмана. З-за цієї болючої поразки я досі терпіти не можу староеврейської мови. Тому що причиною моєї поразки була саме староеврейська мова.

У Берегові євреям закон божий викладав Бела Раппопорт. Якщо Раппопорт був трохи напідпитку, він наспівував теплим баритонем веселі угорські пісні, а якщо був добряче напідпитку, то співав сумні староеврейські пісні. Раппопорт був угорським патріотом і в дні національних свят ходив із червоно-біло-зеленою кокардою в петлиці. Йому і на думку не спадало мучити довірених йому угор-

ських дітей мойсеєвого віросповідання староеврейською мовою.

Свалявський рабин Йонас Френкель на своїх уроках закону божого основну увагу приділяв вивченню староеврейської мови. Як би гарно я йому не розповідав, яким чином наш предок Яків обдурих свого брата Ісаака і як сина Якова, Йосифа, продали брати у Єгипет, Френкель завжди був мною невдоволений. Він вимагав від мене, щоб я надолужив упущене в Берегові, тобто щоб я навчився читати по-староеврейському. Він мучив мене доти, поки я не оволодів чотирикутними літерами. Але як він мене не мучив, далі цього я не пішов.

Йонас Френкель, рабин сваяльських, полянських і неліпінських євреїв, носив чорні черевики із застібками, чорні оксамитові штани «гольф», білі панчохи, чорний шовковий каптан і темно-синій оксамитовий капелюх із хутряними краями. У школі він знімав капелюх і на його голові лишалася шовкова ярмулка. Френкель був дебелим чоловіком. Його довга, старанно розчесана борода і волосся були чорні, як смола. Очі теж чорні. І як неприязно вмів він дивитись своїми чорними очима! Одного разу я бачив уві сні старого єврейського бога, Єгову, того самого, який мстить за гріхи батьків дітям до сьомого коліна. У цього жорстокого Єгови були такі ж самі очі, як у рабина Френкеля.

Якось після уроку я звернувся до рабина:

— Пане рабине, я хочу порадитись з вами в одному питанні совісті.

— Іди ти до біса! — відповів він.

Питання совісті, в якому я хотів з ним порадитись, полягало в тому, чи не є з мого боку гріхом, що я, син вербувальника незалежних і внук сотні мудрих рабинів, люблю русина Миколу більше, аніж свого двоюрідного брата Кароя. Але через те, що рабин не захотів вислухати мене, питання так і лишилося нерозв'язаним, і я продовжував палко любити Миколу, який разом з мамкою Марусею після смерті Петрушевича переїхав у дім дядька Філіпа.

Я гуляв по нашому подвір'ю, тримаючи в руках підручник закону божого. Підручником закону божого у сваяльській школі був Старий завіт. На сторінці книги був надрукований оригінальний єврейський текст, на другій — угорський переклад. З угорським перекладом я швидко подружився, але єврейський текст не викликав у мене ніяких симпатій.

«Спочатку бог створив небо і землю. І земля була пустою,

і дух божий носився над водами. І сказав господь: «Хай буде світло!» І стало світло».

Коли прочитаєш це по-угорському, все зрозуміло, і ти одразу знаєш усе те, що ти проданий предмет знати маєш... Але коли прочитаєш єврейський текст...

Замість того, щоб вивчати єврейський текст, я грався з Ніною-півнем, який мав бурхливе минуле і протиприродні нахили.

Через кілька днів після мого приїзду в Сваляву тітка Ельза посадила велику рябу квочку на дюжину качачих яєць. Тітка Ельза пояснила мені, що доводиться садити квочку на качині яйця тому, що качка не висиджує своїх яєць. Карой, який часто бачив і перед тим квочок, що висиджували чужі яйця, казав мені:

— Стривай! Ти побачиш, Гезо, як буде квочка плакати, коли качата підуть у воду!

— Чого ж вона плакатиме? — спитав я.

— Та ти що! Нічого не навчився у берегівській школі? Вона плакатиме через те, що качата плавають, а курка плавати не вміє.

— А чого ж їй плакати? Дивно. Якщо вона добра мати, то повинна радіти, що її діти знають більше, ніж вона.

У купу качачих яєць, призначених для висиджування, тітка Ельза помилково поклала і одне куряче яйце. Воно виглядало трохи більшим від звичайного курячого яйця і трохи меншим од звичайного качачого яйця. З курячих яєць курчата вилуплювалися раніше, ніж із качачих яєць каченята. Тому зрозуміло, що із одного яйця, зігрітого рябою квочкою, довгождане вилупилося раніше, в той час як інші яйця ще приховували своїх мешканців від тутешнього світу. Побачивши новонародженого, квочка уважно роздивляла довірені їй піклуванню яйця і замислилася над питанням, чи вилупився цей нащадок до строку, чи інші запізняються. «Закон визначається більшістю,— вирішила квочка, а ця потвора порушила закон». І ряба курка обурено штовхнула в бік пухнасте, ніжно-жовте курчатко. А новонароджене перелякано кинулося навітікача від кровожерливої матері. Та навряд чи йому пощастило б врятуватися, якби не було мене випадково на пташиному подвір'ї. Хоч я не знав, чому квочка так сердиться, але на всякий випадок підняв курча з землі, а квочку вдарив солом'яним капелюхом.

Курчатко я назвав Ніною, і воно знайшло собі притулок на кухні, в діжці з ватною підстилкою. Вийти на подвір'я йому самому не дозволялося, бо не тільки мати, але й усі

пташині родичі жадали його крові. Я сам виносив Ніну щодня на дві-три години подихати свіжим повітрям. Поки курча було маленьким, я тримав його на долоні, пізніше воно, сидячи на моїх плечах, насолоджувалося свіжим повітрям. Ряба квочка на той час уже виконувала обов'язки матері цілого виводка маленьких каченят. Якщо я з Ніною на плечах підходив до неї близько, вона кидала на мене погрозливі погляди.

— Ось ця зла потвора — твоя мати! — казав я в таких випадках Ніні.

Протиприродні нахили Ніни проявлялися в тому, що вона боялася мешканців пташника і безмірно довіряла людям. Коли виявилось, що у Ніни росте півнячий хвіст і півнячий гребінець, Карой хотів перейменувати її, але я не погодився. На мою думку, Ніна і так уже забагато натерпілася для свого віку.

Отже, замість того, щоб вивчати єврейський текст біблії, я грався з Ніною. Крім мене і Луегера, на подвір'ї не було нікого.

У Луегера була дуже ревнива натура. Йому ніяк не подобалося, що я грався з Ніною.

— I-a! I-a! — горланив він, щоб звернути на себе увагу. Коли він побачив, що це не дає бажаного результату, підійшов ближче, як звикла робити корова, коли збирається вдарити рогами. Луегер гадав, що цим він нажене переляк.

Щоб заспокоїти мене, він лизнув мені обличчя. Потім облизав біблію, що нудьгувала у мене під пахвою.

Це наштовхнуло мене на добру думку.

Ніну я кинув крізь відкрите вікно у кухню і повів Луегера в куток подвір'я, за той бік корівника. Там я довго гладив і обнімав його, а коли ми вже стали великими друзями, я підсунув йому біблію:

— На, їж, Луегере!

Луегер підозріло дивився на мене.

Найімовірніше, він думав про те, що я обманюю його і що, коли він захоче почати їсти апетитну книгу, вдарю його по морді. Я спокійно дивився йому в очі і продовжував припрошувати:

— Їж, любий Луегере! Дуже прошу тебе, їж, зроби мені ласку.

Луегер, врешті-решт, поступився моїй просьбі.

Від книги у твердій палітурці нічого не залишилося, крім половини обкладинки. Ці рештки я викинув на подвір'я нашого сусіди-аптекаря.

Увечері, після вечері, дядько Філіп спитав нас:

— Ну, що, діти, вивчили уроки?

— Вивчили,— відповів Карой.

— А ти, Гезо?

— Я все вивчив, крім закону божого.

— А чому ти не вивчив закону божого?

— Бо Луегер з'їв мою біблію.

— Що? Луегер з'їв твою біблію? — здивувався дядько Філіп.

— Еге. Я грався з Ніною, а він витяг у мене з-під пахви біблію.

— Поглянь мені у вічі, Гезо.

Я почервонів і схилив голову. Очі мої були повні сліз.

— Ну, гаразд,— сказав дядько Філіп.— Завтра куплю тобі нову біблію. Бережи її краще, ти внучок сотні мудрих рабинів.

Наступного дня дядько Філіп купив мені нову біблію.

На різдво, коли ми одержали табелі успішності за перше півріччя, серед усіх відмінних оцінок виявилася одна «добре» із закону божого з такою приміткою: «При вивченні староеврейської мови учень ніяких зрушень не виявив».

Якби я одержав із закону божого відмінно, то, напевно, оволодів би староеврейською мовою. Але за те, що Френкель зіпсував мені табель, щоб помститися йому, я постарався забути навіть те, що знав.

І не тільки староеврейську мову я не вивчив. Не оволодів я і щоденною єврейською мовою. Якщо мені доводилося мати справу з такими єврейськими дітьми, які знали тільки по-єврейськи, мені за перекладача був Микола. Він добре розмовляв по-єврейськи. Якщо він питав, чому я не вивчу таку легку мову, я без вагання відповідав йому:

— Тому, що я справжній угорський патріот!

«КАША — НЕ ІЖА, СЛОВАК — НЕ ЛЮДИНА»

Ці два твердження, а вірніше заперечення, що каша не їжа, а словак не людина, я чув у дитинстві завжди як одне прислів'я, хоч і те і це має свою цілком самостійну історію і пояснення. Чому каша не їжа? Признатися, я вже забув.

Зате я точно пам'ятаю, чому словак не людина.

Пан учитель Араді розповідав нам:

— Це було в ті часи, коли витязі Ференца Ракоці воювали з найманцями німецького імператора. Яюсь дорогою

ішов словак. Словак йшов, йшов, і раптом перед ним з'явилися три вершники.

— Хто ти такий? Звідки йдеш і куди? — спитали вершники словака, а він точно і правдиво відповів на всі три запитання.

— Лабанц ти чи куруц? — спитав один із солдатів.

— Куруц,— відповів словак після короткого роздуму.

Солдати дуже побили словака, бо вони були найманцями імператора.

Словак пішов далі, потираючи свій побитий зад. Раптом його знову спинили три солдати.

— Хто ти такий? Звідки йдеш і куди?

Словак знову відповів точно і правдиво.

— Лабанц чи куруц?

— Лабанц! — відповів без вагання словак.

Солдати побили добряче словака, бо вони були витязями Ракоці.

Словак пішов далі, потираючи свій побитий зад, як його втретє затримали солдати.

Ці почали допит з кінця.

— Лабанц чи куруц?

— Ані те, ані друге,— відповів словак.

— Ані те, ані друге? — здивувалися солдати.— Цього бути не може. Кожна людина або куруц, або лабанц.

— Так то ж людина, а я словак, а словак не людина.

Коли Араді закінчив це своє гарне і повчальне оповідання, угорські хлопці голосно засміялися. А коли за його наказом Микола розповів те ж саме по-русинському, а Фельдман по-єврейському, засміявся увесь клас, за винятком Ярослава Говрика. Говрик, який потрапив до нас у Сваляву з села Хутки, розташованого біля Кошіце, був словаком і тільки тепер почав навчатись по-угорському. Замість того, щоб засміятися, Говрик підніс два пальці правої руки, показуючи тим самим, що просить дозволу говорити.

— Що тобі треба, Говрику? — спитав Араді.

— Пробачте, пане вчителю,— сказав Говрик,— але цю ж саму казку наш учитель у Хутці розповідав нам так, що на початку казки дорогою йшов не словак, а русин, в середині — солдати побили русина, а під кінець казки русин сказав, що русин не людина.

В класі стало тихо.

— Хутківський вчитель, певно, сам словак,— сказав, подумавши, Араді.

— Нічого подібного! — протестував Говрик.— Він рефор-

матський угорець. Його звать Золтан Діоші. Тільки... тільки...— продовжував Говрик збентежено,— тільки Хутка — це словацьке село, де...

Я гадаю, що ні імператорські найманці, ні витязі Ракоці не побили так добре того казкового словака, як Араді відлупцював Ярослава Говрика.

Окрім цієї казки, я знав про словаків ще і те, що в Угорщині їх багато, більше двох мільйонів, і що вони живуть на захід від русинської землі. Знав також і те, що дуже багато словаків емігрує до Америки, бо землі у них немає, а знайти роботу в Угорщині важкувато. Отже, теоретично я знав, хто такі словаки, але насправді я бачив лише одного словака — Говрика — до того часу, поки удвох товарних вагонах у Сваляву не прибуло відразу сімдесят дев'ять словаків. Їх привезли на замовлення заводу метилового спирту, будівництво якого розпочалось у Сваляві.

Дирекція заводу помістила сімдесят дев'ятьох словаків в одному дерев'яному бараці. Наскільки я міг оцінити справу, ці словаки були такими ж людьми, як і інші. Вони їли, пили, розмовляли, як і свалявці, хоч, правда, розмовляли іншою мовою і їли ще менше, ніж свалявці. Одяг у них був такий же вицвілий, як і в русинів, тільки носили вони широкі шкіряні пояси, а на ногах шкіряні постолі. Словаки з ранку до вечора працювали на будівництві заводу, потім прали, прасували, варили. Коли стемніло, вони, сидячи у темряві, співали дуже сумні і дуже гарні пісні.

Працювали словаки не гірше за інших будівельників, але одержували погодинну оплату на два крейцери меншу від угорців, русинів і євреїв. Свалявці сміялися над «дешевими Янами».

Про словаків говорять, що куди б їх доля не закидала, вони всюди знайдуть знайомого, друга чи племінника. В одній пісні співається про те, що словак, який потрапив у полон до людожерів, впізнав у їх вождеві свого давнього кума. А словак, який поспішав у царство небесне, в особі святого Петра, що сторожив вхід, упізнав свого дядька.

Наші словаки проте тривалий час ні у Сваляві, ні на околиці села не знаходили ні друзів, ні племінників. Жили так, немовби окрім них під Карпатами живі істоти взагалі не існують. І все ж таки, незважаючи на своє замкнуте життя, одного разу наглядач словаків Шафраник зустрівся з полянським корчмарем Федором Гагатком. В ньому він упізнав свого давнього друга. Шафраник і Гагатко дванадцять років тому під командуванням тран-

сільванського румуна Тимеску виступили в Америці в одному техаському цирку в ролі угорських гусарів. Заняття було досить прибутковим, однак шлунок Гагатка не витримував довгого навантаження. Суть атракціону, з яким виступали угорські гусари Тимеску, полягала в тому, щоб з'їсти пом'якшене під сідлом сире кінське м'ясо. А це витримує не кожний шлунок, Гагатків шлунок не витримував, і він найнявся секретарем до одного баптистського проповідника.

Побачивши свого давнього товариша-гусара, Гагатко не тямив себе від радості. Доручивши дружині накрити стіл, сам повів бесіду з Шафраником про «добрі старі часи», на американський манер розбавляючи напої зельтерською водою. Анісова горілка із зельтерською водою, яку Гагатко подав як віскі, мала бридкий смак, але нагадувала Америку якщо не смаком своїм, то хоча б методом приготування.

Двоє колишніх гусарів доповіли англійською мовою один одному про події останніх десяти років. Коли вже добряче випили, Шафраник перейшов до питання, яке хвилювало його більш за все:

— Скажи мені, *my friend*¹, чому у Сваляві євреїв називають угорцями?

— Тому, що у Сваляві угорці тільки разом з євреями становлять більшість.

— Зрозуміло. Так само, як і в Кошіце. Тепер ще одне скажи мені, *my friend*. Чому угорці вважають євреїв угорцями — це зрозуміло. Але чому євреї називають себе угорцями?

— Та це хіба питання? Якщо хтось називає себе євреєм, то сусід вже кличе його вонючим євреєм. А якщо хтось називає себе угорцем, тоді він свого сусіда вже може називати паршивим русином. Але чому тебе так цікавлять євреї?

— Я скажу тобі, — почав, помовчавши хвилинку, Шафраник. — Справа в тому, що ми, словаки, одержуємо тепер погодинну оплату на два крейцери менше, ніж русинські, угорські і єврейські робітники. Я знаю ще по Америці, що хто-небудь повинен обов'язково одержувати менше, ніж інші. Хай це буде негр, хай це буде єврей чи словак. Тепер я морочу собі голову ось над чим: як би зробити так, — ти зрозумій мене як слід, — як би нам зробити так, щоб словак одержував стільки ж, скільки угорець, а єврей менше?

¹ Мій друже (англ.).

Адже заводові байдуже, хто буде «дешевим Яном», а нам, словакам, це не однаково.

Поки Шафраник морочив собі голову над тим, як зрівняти заробіток угорського і словацького робітника, дирекція заводу зуміла розв'язати це питання. Вона не словакам збільшила оплату на два крейцери, а, навпаки, зменшила її угорцям, євреям і русинам.

Свалявці глибоко обурились. Однак їх ненависть була скерована не проти дирекції заводу, а проти словаків, які буцімто винні у зниженні заробітку.

— Треба повбивати тих мерзотників!

— Такого якщо і вбити, то це не вбивство! Адже словак — не людина.

Свалявці такі справи вирішували досить легко. Незважаючи на різницю в мові і віросповіданні, одногolosно вирішили навчити словаків людяності. У цій педагогічній роботі кожен свалявський робітник охоче взяв би участь, однак природна розважливність закликала їх до стриманості. Якщо і русини візьмуть участь у «вихованні» словаків, то начальник округу втрутиться і накаже заарештувати нападників. Він втрутиться, можливо, і в тому випадку, якщо словаків битимуть одні тільки угорці, але таке втручання не буде небезпечним, бо в цьому випадку притягнуть до відповідальності не тих, хто нападав, а тих, на кого напали. Отже, було прийнято рішення, що словаків поб'ють угорці і в цій роботі мають право взяти участь тільки один-два євреї, саме ті, кого вважають угорцями.

В суботу ввечері, після платні, в корчмі було галасливо. Було випито багато вина й горілки.

Ті, що пили, лаяли словаків, але через те, що лаяти з цілковитим задоволенням угорець міг тільки німця, то перепадало і німцям.

Іншим разом в суботу ввечері бувало, що двоє жандармів стережуть корчму, а зараз поблизу жодного не було.

Дорога вільна!

Вино, як відомо, додає людині сміливості. Але коли його п'є людина, яка і без вина смілива, то вона втрачає розум. Так сталося і з свалявськими угорцями. Коло півночі угорські робітники напали на словаків і зробили це нерозважливо. Двоє парубків виламали двері, а ще двоє розбили вікна, і пішло...

— Бий мерзотників!

Угорці кричали, але недовго. Чи то словаки чекали їх нападу і не лягали спати, чи то сон у них був дуже чутливим — на перший же викрик всі вони були на ногах. Вони

не кричали: мовчки били нападників дрючками, жердинами, топорищами, стільцями.

Бій тривав недовго.

Угорці зазнали цілковитої поразки.

За ніч лікар Севелла перебинтував двадцять двох поранених — вісімнадцять угорців і чотирьох словаків.

Вранці, коли черговий намагався знайти у бараці хоч би один цілий стілець чи стіл, прийшли жандарми. Начальник округу велів заарештувати дванадцять словаків.

Дирекція заводу запротестувала — арештували дешевих робітників.

— Це кращі наші робітники! Вони не винні. На них напали, вони захищалися — у цьому вся їхня провина.

Начальник округу погодився з доводами дирекції заводу. Він випустив словаків, а замість них наказав заарештувати чотирнадцять русинських робітників.

Тоді запротестували робітники.

— Заарештовують невинних людей! Русини не причетні до бійки. Якщо словаки не винні, то русини — тим паче! Поки їх не випустять, працювати не будемо!

У вівторок вранці на будівництві всі угорські, русинські і єврейські робітники кинули роботу. По обіді зупинилася і лісопилка у Полянї. За годину страйк охопив також і Неліпино.

Але словацькі робітники продовжували працювати. Будівництво і словацькі бараки оточили жандарми. Свалявські робітники ж поклялись, що покажуть словакам, де раки зимують. Під час обідньої перерви пан Седлачек, чех за національністю, інженер заводу, звернувся до словацьких робітників із примирливою промовою якоюсь мовою, про яку тільки він один думав, що вона словацька.

— Ви не мерзотники-соціалісти,— декламував Седлачек,— ви вірні сини угорської батьківщини, вірні піддані нашого короля.

Словаки небагато зрозуміли зі слів Седлачека, але все ж до них дійшло, що у Сваляві відбувається страйк. Після обіду словаки підтримали страйк.

В середу начальник округу випустив усіх чотирнадцять русинів. Але страйк не закінчився. Робітники вимагали відновлення попередніх ставок. До страйкуючих приєдналася і воловецька лісопилка, що знаходилася на віддалі кількох годин ходьби від Сваляви.

У четвер дирекція заводу відновила попередні ставки для угорських, русинських і єврейських робітників. Страйк продовжувався. Робітники вимагали підвищення ставок і

для словаків. Голосніше за інших кричали угорці з пов'язаними головами, ті самі, які ще кілька днів тому хотіли побити всіх словаків.

В ніч з четверга на п'ятницю у дирекції заводу народилася чудова ідея. Сільський бубнар виголосив, що страйк організований антисемітами проти єврея — директора заводу.

Тепер на перший план виступили єврейські робітники.

У п'ятницю тон страйкуючим задавали вже не угорці з пов'язаними головами, а єврейські робітники, які засипали дирекцію заводу найжахливішими прокльонами стародавніх єврейських пророків.

— Ти, загримована вавилонська блуднице, гучна відплата настане! — гриміло навколо вілли директора, побудованої у швейцарському стилі, під червоною черепицею.

В суботу дирекція здалася. Словаки одержали ті ж самі ставки, що і решта робітників.

Після підписання угоди голова єврейського культурного товариства Фельдман звернувся з промовою до свалаявських робітників:

— Якщо хто-небудь посміє сказати надалі, що словак не людина, — це значить, що він підла німецька собака! — закінчив свою промову Фельдман.

— А що каша не їжа, можна сказати? — спитала одна стара жінка із присутніх на зборах.

— Треба щось робити, — сказав у суботу вранці директор заводу.

— Щось зробимо, — відповів начальник округу Вашархелі.

— Усе це паскудство робить єврейський клуб. Отой Фельдман.

— Знаю.

КАЛЬМАН АСТАЛОШ

Кульгавий друкар Кальман Асталаш, родич і сусід дядька Фечке, вперше потрапив у берегівську в'язницю «за образу і наклеп». Коли бургомістр Гаті затвердив удові міського ліхтарника, яка лишилася з чотирма дітьми, щомісячну пенсію в п'ятдесят крейцерів, Асталаш назвав главу міста Берегова в присутності свідків «мерзотним йолопом» і «підлим злодієм». За цю важку образу Асталаш навряд чи дістав би більше, як два місяці тюрми, якби він поводив себе на суді розумно. Але кульгавий друкар — на той час він був рознощиком газет — вів себе нерозумно. Він вирішив довести судові вірність своїх тверджень.

— Що ви хочете цим довести? — закричав суддя Штампф, намагаючись криком приховати своє збентеження.

— Я хочу довести, що хазяї нашого міста не крадуть із громадської власності тільки те, що нічого не варте.

— Це не тільки образа, це наклеп,— заявив представник обвинувачення.

І Асталоша засудили до дев'яти місяців ув'язнення.

Вдруге він потрапив під суд за те, що невдовзі після свого звільнення намагався умовити робітників цегельні протестувати проти чотирнадцятигодинного робочого дня. Власник цегельні Ясаї був католиком, а Асталош — реформатом. А через те, що було доведено, що Асталош назвав Ясаї «безбожним шкуродером», суд за «підбурення проти віросповідання» засудив кульгавого друкаря до десяти місяців.

Дванадцять місяців Асталош дістав, коли поїхав у Солотвину і там серед шахтарів соляних копалень організував щось на зразок професійної спілки. Прокурор стверджував, що Асталош купив квитка тільки до станції Королево, а решту шляху проїхав зайцем. Виправдатися Асталош не міг. За заподіяння збитку державній залізниці на суму в шістдесят п'ять крейцерів Асталош відсидів у берегівській тюрмі один рік.

Решта його злочинів мені не відома. Але їх у нього було, певно, багато, інакше б він не провів з п'яти років п'ятдесят три місяці в тюрмі.

Коли кульгавий друкар втретє потрапив до судді Штампфа, ім'я Кальмана Асталоша знав цілий Березький комітат. Щотижневі газети «Берег» і «Берегі уйшаг» багато писали про цього «запеклого мерзотника». Кілька разів — наприклад, у зв'язку з його поїздкою в Солотвину,— про нього згадували навіть у будапештських газетах. А писали про нього тільки погане. Проте Кальман Асталош завоював для себе і для справи, якій він служив, багато прихильників. У Берегові його однодумцями були виключно мешканці Циганського Ряду і робітники цегельні. Щодо останніх, то я міг би і не згадувати, бо робітники цегельні всі, без винятку, жили в Циганському Ряді. В долині Тиси і на берегах Верке, де ростуть пшениця і виноград і де ділянка господаря, який має шість биків, вважається уже значним володінням, мало хто йшов за Асталошем.

Угорці, які співчували незалежним, в тому числі і мій батько, гостро критикували припущення Асталоша: «Якби тепер жив Томаш Есе-Великий, він, напевно, був би войовничим соціалістом».

Зате далі на лісисту північ, де ліси і не родить нічого, крім вівса і картоплі, де графи Алмаші володіли десятками тисяч, а граф Шенборн сотнями тисяч гольдів землі, там, серед української і єврейської бідноти, Асталош мав багато прихильників. Чи прихильників? Ні, жоден з них не називав себе соціалістом і ніхто не діяв так, як це проповідував Асталош. Але з того часу, як Асталош оселився у Берегові, вчинки деяких людей багато в чому були іншими, ніж раніше.

Ось один випадок.

Янош Бодьо, управитель графа Шенборна, якось наказав служниці Ганні Вальківській піти в ліс, розшукати і привести додому розлюченого бика по кличці Мартон. Якщо взяти до уваги, що Ганна Вальківська була вже на сьомому місяці, а завагітніла вона від сина управителя,— то в цьому наказі нічого дивного не було.

Новою і несподіваною була відповідь Ганни:

— Не піду! Це чоловіча робота.

Бодьо, почувши таку відповідь, вдарив неслухняну робітницю ногою в живіт. У цьому теж нічого нового не було. Все як має бути. І все ж таки новим було те, що слуги, які чули крик Ганни Вальківської і бачили, як вагітна жінка корчиться на землі, кинулись на управителя з кулаками.

Бодьо, як вчинив би кожний управитель на його місці, дістав револьвер і за старою звичкою почав би стріляти в наймитів, що збунтувалися, якби...

І це знову-таки було новим,— якби за його спиною раптом не опинився лісоруб Натан Розенблат. Сильний, як бик, Розенблат так ударив управителя по голові державком лопати, що Бодьо, не встигнувши і заїкнутись, вже був готовий...

Жандарми за традицією закували Розенבלата у кайдани і відвезли в берегівську в'язницю. Не дивно і те, що граф Шенборн призначив велику пенсію вдові Бодьо, після того, як газета «Берег» написала про покійного управителя, що він «помер як мученик за свої глибокі угорські національні переконання». Газета з не цілком зрозумілих причин назвала Розенבלата «російським агентом».

Ще більш дивними були вчинки наймитів графа Шенборна. Вони почали збирати овес і картоплю для дружини і трьох дітей Розенבלата. Часом траплялось, що у хатину Розенблатів приносили зайця або шмат м'яса з козулі. Кравець Василь Бескід, що гарно грав на гармошці, пошив безкоштовно із свого матеріалу всім трьом осиротілим діткам Розенבלата штани і кожушки.

До появи Асталоса такого в наших краях не бувало. Зате зовсім не в дусі традицій було те, що восени, під час великих єврейських свят, трьох кучерявих синків Розенблата не впустили у свальявську єврейську молитовню. Марно твердили, що вони правовірні євреї,— служник прогнав їх.

— Тільки русини носять кожушки і штани з ряднини,— висловив він свою думку.

Свальявські пани часто згадували Кальмана Асталоса. Вони вважали, що саме цей «одчайдушний мерзотник» винний в тому, що життя в Свальяві не таке гарне і спокійне, як раніше. Люди зробилися нахабними, свальявці перестали шанувати панів, попів і бога. Багато розвелось такого люду! В Свальяві на лісопилці кілька років тому працювало чоловік зо триста, тепер уже тисяча сімсот. У Полянні замість шістдесяти чоловік працювало вісімсот сорок. Поміж Свальявою і Полянню відкрите залізничне сполучення, і лісоруби увесь час вештаються по Свальяві.

У Свальяві уже протягом десяти років існував «Бібліотечний і самоосвітній клуб єврейських робітників». Угорські і русинські робітники вирішили, що вони теж будуть читати книжки і підвищувати свій культурний рівень. Але Вашархелі, відомий берегівський антисеміт, який після свого одруження із Марікою Сабо став начальником округу, не дав дозволу угорським і русинським робітникам організувати свій клуб. Тоді, на безмежне обурення лютеранського пастора Недьеші і греко-католицького священника Дудича, угорські і русинські робітники вступали у єврейський клуб. Ці два священнослужителі, на превеликий подив свальявців, після багатьох років ворожнечі помирились. Дудич наніс візит Недьеші, а Недьеші відвідав Дудича. Якщо це було нечекано, то наступна подія стала прямо-таки дивовижною, коли в один прекрасний день обидва священники відвідали рабина Френкеля. Френкель не наніс візита-відповіді, але з того часу, зустрічаючи на вулиці своїх духовних колег, не відвертав голови, а відповідав на їхнє привітання.

Незабаром після примирення трьох священнослужителів окружний начальник Вашархелі запросив до себе Ігнаца Фельдмана, голову «Бібліотечного і самоосвітнього клубу єврейських робітників». Кривоногий Фельдман відчув щось недобре і, перш ніж піти до окружної управи, домовився зі своїми друзями, що на випадок його арешту клубом керуватиме комітет з трьох членів: Давида Рабиновича, Федора Фоми і Бели Кюртеша. Можна собі уявити

здивування Ігнаца Фельдмана, коли Вашархелі зустрів його не з різкою у руці, а дружнім потиском руки.

— Прошу сідайте, пане Фельдман, запалюйте, будь ласка.

Фельдман сів і взяв із золотого портсигара начальника округу сигарету. Сигарету всунув у рот, але забув її припалити.

— Я хочу попросити у вас поради, пане Фельдмане,— почав Вашархелі.— Поради і допомоги.

Почувши таке, Фельдман — чи від здивування, чи від переляку — відкусив кінчик сигарети.

— Знаєте, про що я думаю безсонними ночами? — спитав грізний начальник кривоногого Фельдмана.— Обдумую, пане Фельдмане, що нам робити, щоб у нашому селі, що уже схоже на місто, життя зробилося таким же чудовим і культурним, як... А чи бували ви коли-небудь за кордоном, пане Фельдман? Ні? Ну, припустимо, я хотів би, щоб Свалява уподобилась до швейцарського містечка. Спокій, зразкова чистота і взагалі культурність — ось що є характерною ознакою швейцарських міст. А наша бідна Свалява...

Вашархелі глибоко зітхнув. Фельдман нервово засовався на кінчику стільця.

— Ви знаєте, пане Фельдман,— продовжував Вашархелі,— знаєте, чого нам перш за все бракує тут у Сваляві? Я вам зараз скажу. Культури! Так. Наш основний і головний недолік — це брак культури. Наші робітники — нещодавно вони були ще лісорубами — некультурні. А ця некультурність, вибачайте мені, пане Фельдмане, за прямоту, є почасти, і в досить значній мірі, на вашій совісті. І тих, хто керує клубом. Як виховує ваш клуб робітників, пане Фельдмане? Я вам скажу: ніяк! Що робить ваш клуб, пане Фельдмане? Я вам скажу: спить!

Фельдман, який ішов до управи в цілковитій певності, що його притягнуть до відповідальності за діяльність клубу, на своє велике здивування констатував, що його лають за те, що у клубі нічого не робиться. Якщо б у кривоногого Фельдмана було більше досвіду, коли б він виріс не в свалявських горах і до того, як стати керівником клубу, не пас гусей, він навряд чи зрадив би, що справа повернула на таке, і навряд чи погодився б прийняти руку допомоги, яку пропонував йому пан Вашархелі. Вашархелі, який почав розмову з того, що хоче просити у Фельдмана поради, тепер сам радив йому організувати у клубі публічні лекції.

— У Сваляві не можна знайти відповідного лектора? У чому справа? Запросіть з Мукачева або з Берегова. Там знайдеться.

І Вашархелі не тільки радив, але й тут же дав Фельдманові дозвіл, письмовий дозвіл, на влаштування в клубі публічних лекцій на теми, які викличуть інтерес. На перше відкрите засідання клубу лектора було запрошено з Берегова.

Таким чином Кальман Асталаш потрапив у Сваляву.

Для першої лекції клубові вдалося випросити фізкультурний зал школи. З дощок, узятих тимчасово із заводу, члени клубу поробили в фізкультурному залі лави. На цих лавах можна було розмістити двісті чоловік. Поміж лавками та за ними були ще стоячі місця, теж чоловік на двісті.

Це було на початку березня, дерева ще не одягнулися у листя і тому вхід у зал і стіни залу були прикрашені ялиновим гіллям. За ініціативою Фельдмана біля входу споруджено — теж з ялинового гілля — щось на зразок триумфальної арки, на якій величезними, вирізаними з кольорового паперу літерами було написано трьома мовами — угорською, українською і єврейською:

Ласкаво просимо!

Ми, сваялівські діти, зрозуміло, із захопленням стежили за грандіозним приготуванням. Тому легко собі уявити, наскільки я був прикро вражений, коли тітка Ельза якнайсуворіше заборонила мені іти на лекцію.

— Навіть думати про це не смій!

А я тільки над тим і сушив собі голову, як обійти цю заборону.

Я сподівався, що з Асталашем у Сваляву приїде і дядько Фечке і що з його допомогою мені пощастить як-небудь пробратись у зал. Але я помилився. Асталаш приїхав у Сваляву сам. Отже, мені нічого іншого не залишалось, як умовити мамку Марусю допомогти мені порушити наказ тітки Ельзи. Мамка Маруся спочатку й слухати не хотіла, але досить мені було заплакати, як її серце відразу ж зм'якло і вона одягла свою святкову хустку.

Лекція була призначена на неділю, на п'яту годину дня. Біля половини четвертої зал був уже переповнений. У залі були не тільки сваялівські робітники, але й полянські і неліпінські, прийшли лісоруби навіть з більш віддалених місць — Волівця і Нижніх Воріт, щоб побачити і почути Асталаша. В приміщенні сиділи не тільки робітники і робітниця; за кілька хвилин перед п'ятою з'явився сам

Вашархелі. Фельдман хотів звільнити для нього місце в першому ряду, але начальник округу, усміхаючись, подякував за увагу і сів у передостанньому ряду на край лави. Найбільше дивувала не ця скромність Вашархелі, а та обставина, що у першому ряду сиділи виключно жінки, про яких все село говорило, що без дозволу панів вони навіть кашлянути не сміють.

Збори відкрив Ігнац Фельдман. Асталош щось шепнув йому, після чого Фельдман спитав присутніх: хто вміє співати «Марсельезу». Виявилось — ніхто. Кравець Бескід вніс пропозицію заспівати замість тої пісні, назву якої навіть вимовити неможливо, «Пісню дружка Тюкоді», яку знали всі.

І в фізкультурному залі залунала пісня двохсотрічної давності:

Кров бідарів дуже впала в ціні,
Хоч і проллеш її в лютій війні,
Кров за Вітчизну проллеш в боротьбі —
Навіть «спасибі» не скажуть тобі.

Учасники зборів співали стоячи. Бескід акомпанував на гармошці. Коли спів закінчився, ті, у кого були сидячі місця, сіли.

— Зараз виступить Кальман Асталош, — сказав Фельдман. — Він говоритиме по-угорському. Для тих, хто по-угорському не розуміє, тут же перекладемо на русинську і єврейську мови. Поки він говоритиме, прошу тиші. Палити можна, плювати ні.

Асталош піднявся на стіл, за яким сидів Фельдман. Він був одягнений в старий костюм шоколадного кольору, який належав колись моему батькові, а потім дядькові Фечке.

Протягом кількох хвилин Асталош мовчки пильно дивився на присутніх. Стало зовсім тихо.

Раптом, витягнувши злегка праву руку, Асталош заговорив:

— Брати робітники!

Далі він говорити не міг.

Жінки-святоші, що сиділи в першому ряді, наче по команді скочили зі своїх місць, повернулися до оратора спиною і швидким рухом закотили спідниці.

Увесь зал зайшовся реготом.

Приголомшений Асталош з хвилину мовчав, дивлячись на цю несподівану сцену. Ледь із столу не впав. Потім засміявся і голосно сказав:

— Ех, баби, баби! Ви що гадаєте — я жеребець?

- Ну і провчив їх!
- Так їм і треба!
- Дістали своє ці святоші!

Зал знову зареготав, ще голосніше, ніж раніш. Але цей сміх був спрямований вже не проти Асталоша, а за нього. Це відчували і знали всі.

Раптом хтось вигукнув:

- Хай живе Кальман Асталош!

Вигук підхопив увесь зал.

Жінки, які прийшли у зал для того, щоб висміяти Асталоша, вмить зникли. Більшість з них через вікна повискакували на вулицю. Ті, хто сидів у другому ряду, зайняли перший ряд. У зал ввійшло вдвічі більше слухачів, ніж тих жінок, які покинули приміщення. Під час перегрупування слухачів Асталош з серйозним виглядом непорушно стояв на столі. Як тільки у залі відновилася тиша, він знову заговорив:

- Брати робітники!

У Асталоша був гарний низький голос. Здавалося, що його голос лунає звідкись здалека.

Не знаю, про що говорив Асталош, однак знаю, що надзвичайно гарно говорив. Часто згадував Томаша Есе.

Присутні у залі не зводили з нього очей. Більшість слухала його з відкритими ротами. Відповіддю на слова Асталоша інколи був тихий стогін або ж якесь своєрідне погрозливе бурчання, яке прокочувалося по всьому залу. Асталош знаходив і такі слова, які розчулили присутніх — мамка Маруся голосно плакала; і такі слова, від яких руки стискалися в кулак.

Асталош говорив добрих дві години. Нікому з них не доводилося, мабуть, слухати таку довгу промову. І все-таки усі залишалися на своїх місцях. Той, хто чув перші слова Асталоша, хотів почути й останні.

Коли Асталош закінчив свою промову, Фельдман спитав, чи є потреба перекласти доповідь на русинську чи єврейську мови? Потреби у цьому не було. Всі відповіли, що зрозуміли.

- У кого є запитання, або хто хоче виступити, прошу.

Слова ніхто не попросив.

Збори закінчилися тим, що під акомпанування Бескіда присутні знову заспівали «Пісню дружка Тюкоді».

Робітники із Волівця і Нижніх Воріт поспішали додому, тільки свалаявці і кілька неліпінців, зібравшись біля будинку школи, обмірковували те, що почули від Асталоша.

Асталош змушений був теж послішати, щоб встигнути на поїзд до Берегова. Фельдман проводжав його на залізничну станцію.

Біля вокзалу їх чекали чотири жандарми і два шпики.

І Асталоша, і Фельдмана заарештували.

ПІСЛЯ СВЯТА

Вранці у Сваляві вже всі знали, що Асталоша забрали жандарми. Протягом дня з уст в уста передавалася звістка, що за наказом Вашархелі закутих у кайдани арештантів у супроводі кінних жандармів пішки відправили у Берегове.

Виступ Асталоша у Сваляві відбувся в неділю. В понеділок начальник округу наказав закрити клуб єврейських робітників, бо він є «розсадником богохульства і підбурювання проти короля і вітчизни». Бібліотеку клубу, що складалася з вісімдесяти трьох книг, Вашархелі конфіскував.

Коли жителі села дізналися, що трапилося, їх у першу чергу турбувало не те, що буде після цього. Кожен ламав голову над тим, що сталося і чому так сталося. Кожному стало зрозуміло, що Вашархелі сам хотів публічної лекції. Чому? Більшість була тої думки, що він зробив це за порадою трьох свалявських попів. Припущення це було дуже правдоподібним. Проте багато хто сумнівався.

— Цілком припустимо, — казали ті, хто сумнівався, — що попи справді хотіли, щоб Асталош приїхав до Сваляви, бо таким чином їм пощастило б разом з Асталошем схопити також Фельдмана і закрити клуб. Але якби Вашархелі послухався поради попів, то він заарештував би Асталоша, коли він ще не встиг би й рота розкрити. Тих, хто засвідчив би, що Асталош говорив проти бога і батьківщини, знайшли б навіть тоді, якби Асталош не сказав жодного слова. А тема, на яку говорив Асталош, — це попи прекрасно знали наперед, — не давала підстав сподіватися, що ті, хто вислухає її, і надалі віритимуть попам. Дехто арешт Асталоша пов'язував з тим, що в день публічної лекції до Сваляви прибув для відвідин батька син священика Дудича, Елек. Всі знали, що Елек Дудич є одним з ватажків слов'янських студентів, які навчаються у Будапешті. Однак це припущення знайшло мало прихильників. Хоч у тому ніхто не сумнівався, що Елеку Дудичу до вподоби вчинки начальника округу, однак уявити собі таке, щоб завзятий угорський патріот Вашархелі діяв під впливом попівського сина, вороже настроєного проти угорців, — ніхто не міг.

Були і такого характеру розмови, ніби Вашархелі спробоував Фельдмана на влаштування прилюдного виступу тому, що він побився з кимось об заклад. Поширювачі цих чуток стверджували навіть, ніби Вашархелі бився об заклад з оцтовим фабрикантом Марковичем на двадцять п'ять пляшок шампанського, що йому вдасться заарештувати Асталоша і відправити його в кайданах у Берегове. Ця версія підтверджувалася тим, що Вашархелі справді одержав поштою ящик шампанського з Берегова. Відправником, за твердженням поштового сторожа, значився Маркович. Проти цієї версії говорив той загальновідомий факт, що Вашархелі був затятим антисемітом. Пан-антисеміт не буде йти на парі з єврейським гендлярем.

Хто мав рацію — не знаю. Але факт є фактом, що Асталош і Фельдман сиділи в берегівській в'язниці. А у робітників Сваляви і Поляни руки чомусь під час роботи почали рухатися повільніше, ніж раніш. Незабаром, по кількох днях після знаменної лекції, директор лісопилки встановив, що виробіток робітників значно скоротився. Шукаючи причини, він помітив, що темп роботи з дня на день повільнішає.

Ані нещасних випадків, ані пожеж, як і бійок, як це було раніше у таких випадках, не сталося. Тільки продуктивність праці з дня на день падала, і почастишали неприємні непорозуміння. Якщо завод замовляв дуб, з лісу привозили смереку. Якщо заводу потрібна була смерека — прибували чудові берези.

Директор заводу звернувся за допомогою до Вашархелі.

Начальник округу направив на завод шістьох жандармів.

А шість жандармів їли і пили за рахунок заводу і палили ароматні сигари. Один з них, фельдфебель, який збирався одружитись, купив собі меблі для однієї кімнати по заводській ціні, в кредит. Але постійне зниження продуктивності праці від цього не припинилось.

Керівник полянської лісопилки теж скаржився. Директор воловецької лісопилки теж відвідав Вашархелі. Щоб заспокоїти директорів, які виявляли занепокоєння, начальник округу наказав затримати одинадцятьох заводських робітників. Затриманих пішки відправили у Берегове. Але виробіток і після цього не збільшувався.

Директори та інженери заводів цілу ніч радилися на квартирі головного інженера Шімоньї з одним мукачівським адвокатом. Наступного дня Шімоньї, директор воловець-

кого заводу і мукачівський адвокат поїхали до Берегова. Там вони просили аудієнції у віце-губернатора Гулачі.

Про що говорив з ними віце-губернатор Березького комітату, нікому не відомо.

Фактом залишається тільки те, що через дев'ять днів після наради на квартирі Шімонї Фельдман і його одинадцять товаришів повернулися до Сваляви. Свалявці довідалися від них, що у Асталоша перевезли в берегівську лікарню тому, що у в'язниці в нього стався крововилив.

Після лекції Асталоша мені й мамці Марусі добре перепало в будинку Севелли. Я, як джентльмен, став на захист мамки Марусі.

— Це я умовив мамку Марусю піти на збори,— сказав я.— Не треба її лаяти за те, що вона мене дуже любить і не може ні в чім відмовити мені.

— Що у тебе в голові не все гаразд, Гезо, я знаю давно,— сказала тітка Ельза,— але ж Маруся вже не дитина!

Грубість тітки Ельзи не зачепила мене так боляче, як тихі слова дядька Філіпа.

— Дуже негарно, Гезо, що ти, будучи ще дитиною, хочеш усього покуштувати. Як твій друг і лікар, я тобі скажу, що погано скінчиш, якщо поспішатимеш жити. Сподіваємося, що не втопишся і не впадеш з тополі, а доживеш до зрілого віку. А далі? У двадцять років будеш стомленим дідом, який усього трохи покуштував, але ні в чому не зазнав насолоди, багато чого розпочав, але нічого не довів до кінця. Той, хто любить тебе,— а я тебе люблю,— може порадити тобі тільки одне: поки ти дитина, будь дитиною, щоб бути справжнім мужчиною, коли це буде потрібно.

— Я рада, що Асталош, нарешті, одержав по заслугі,— сказала тітка Ельза.

— Чому ти радієш? — спитав дядько Філіп.

— Кожна чесна людина радіє, коли на мерзотників падає кара.

— А чому ти вважаєш Асталоша мерзотником?

— Чому я вважаю? — здивувалася тітка Ельза.— Та це ж відомо всім!

— Хто це «всі»? — продовжував допитуватися дядько Філіп.

— Хто це «всі»? — повторила запитання тітка Ельза.— Знаєш, Філіпе, ти почав задавати такі запитання, що можна подумати, наче не ти виховуєш Гезу, а навпаки, ти вчишся у нього.

— Усі! — повторив дядько Філіп задумливо.— Усі, всі...

Коли дядько Філіп сміється, то стає схожий на цигана. Коли він замислюється, як це було зараз, його вузьке, чисто поголене обличчя нагадує обличчя старого єврея. Навіть домислюється борода.

— Усі... Знаєш, Ельзо,— сказав дядько Філіп повільно і уривчасто,— у древніх євреїв, десь зо дві тисячі років тому, існував дуже цікавий закон. Якщо кого-небудь звинувачували в тому, що він вчинив який-небудь дуже важкий злочин, його приводили до суду, який налічував, точно не знаю, але більше сотні людей. Члени суду вирішували питання про вину людини таємним голосуванням. Простої більшості голосів було достатньо, щоб побити обвинуваченого камінням або виправдати. Але якщо всі судді проголосували за винність обвинуваченого, то його виправдовували, так само, коли б всі проголосували за його невинність. Який сенс такого закону? Давні євреї дуже добре знали самих себе. Вони знали, що коли всі вважають кого-небудь злочинцем, то він уже не звичайний злочинець, його злочин не є звичайним. Такий хоче чого-небудь не схожого на те, що є, і тому, щодо нього, суддями керувала не тільки сама любов до істини, але і їхня прив'язаність до звичних умов. Зрозуміло? А щодо Асталоша,— зараз голос дядька Філіпа зазвучав твердо,— його не всі вважають злочинцем. Треба спитати жінок, які не мають змогу дати хліба своїм голодним дітям, щò вони думають про Асталоша. Якщо ти хочеш запитати їх, я можу дати тобі кілька тисяч адрес.

Через кілька місяців після того, як Асталош відвідав Сваляву, я повернувся додому в Берегове, де не був цілих два роки.

Вдома за цей час багато чого змінилося.

Добру половину нашого саду батько продав Марковичу. Тепер сад Марковича оточував наш сад прямокутником. На одній частині купленої у нас ділянки Маркович повірбував дерева, а на місці фруктового саду збудував величезну стайню. У цій стайні містилося п'ятсот коней. В останній час Маркович почав постачати армію кіньми.

Зменшення нашого саду мене дуже засмутило. Але, на жаль, це була не найсумніша з тих змін, які чекали мене вдома.

Дуже змінився сам батько. Постарів. У Сваляві він мене тричі навідав, але там я цього не помічав. Вдома, у звичайній обстановці, я одразу помітив, що він уже не той, яким був колись. І щодо випивки, і щодо уміння розповідати. Щодо випивки — тепер він пив навіть більше, ніж

досі, але не так, як раніше. Він уже не милувався кольором вина, не заплющував очі, коли дегустував його кінчиком язика, тепер він просто вливав у себе вино, наче виконував якийсь неприємний обов'язок. А розповідати він майже зовсім перестав.

Раніше, коли він розповідав або сміявся, обличчя його робилося, мов у дитини. Сірувато-сині очі ставали дитячими, вираз обличчя не псували навіть довгі, висячі, солом'яного кольору вуса. Якщо він ображався на кого-небудь і годинами сидів мовчки, то нагадував вередливу дитину або дитину, яка грає роль дорослого і з цією метою бере в рот люльку. Тільки дивитись йому в очі було неприємно, коли він сидів мовчки, бо вони в таких випадках безмірно сумно, пильно дивились, може, в минуле, а може, в майбутнє.

Тепер батько завжди сумував. Він більше не дивився у вічі тому, з ким розмовляв.

Лекція Асталоса в Сваляві повною мірою вплинула і на долю мого батька. Як я вже сказав, Асталос жив у дядька Фечке, в Циганському Ряді. Хатинка, в якій мешкав Фечке, належала моему батькові. Тиждень по тому, як жандарми привели Асталоса із Сваляви до Берегова, бургомістр Гаті викликав до себе мого батька і дав йому «дружню пораду»: не терпіти у своєму будинку такого «підозрілого типа», як Фечке.

За кілька днів батько і дядько Фечке пішли до адвоката. Дядько Фечке купив будиночок мого батька в Циганському Ряді за сто сімдесят п'ять гульденів і тут же заплатив готівкою. Таким чином, батько вже не терпів у своєму будинку цього «підозрілого типа», через те, що будинок, в якому жив Фечке, належав тепер самому Фечке. Цей елементарний обман мав два неприємні наслідки: один для дядька Фечке, другий для батька.

Фечке викликали в поліцію і стали допитувати, звідки він узяв сто сімдесят п'ять гульденів, які заплатив за будинок. Фечке брехав, що йому спадало на думку, але це не допомогло. Він дістав змогу у поліцейській камері розмірковувати протягом шести тижнів про те, що не завжди і не для кожного приємно бути домовласником.

Батькові міська адміністрація помстилася тим, що підвищила податок. І хоч у цей період прибуток батька з року в рік зменшувався, податок на нього з року в рік збільшувався.

Про найважливіший наслідок свалявської лекції Асталоса я довідався тільки через десять років. За кілька

днів після арешту Асталоша, в присутності уповноваженого з Будапешта, у полянському лісі було засновано сваявсько-полянсько-неліпінський філіал профспілки деревообробників і лісовиків. Боротьбою за звільнення Асталоша керувала ця організація.

«ЗА БАТЬКІВЩИНУ І ВОЛЮ!»

Моя батьківщина, у вузькому розумінні слова, комітат Берег, пишався двома подіями. Ці дві надзвичайно важливі історичні події дуже тісно пов'язані із зрошеними кров'ю землями благородного комітату.

Перша з них — віднайдення батьківщини угорцями.

Як нас вчили в школі — угорці прийшли на землі майбутньої Угорщини в 896 році через Веречанський перевал, після чого відпочивали під Мукачевом сорок днів. Веречанський перевал, так само, як і Мукачеве, знаходиться на березькій землі. Значення переходу угорців через цей перевал, правда, дещо применшує та обставина, що серйозні наукові книги стверджують, нібито все це легенда, яка зовсім безпідставна, але подія такої величезної ваги дає право на гордість, навіть у тому випадку, коли вона ніколи і не мала місця. Віднайдення угорцями батьківщини є головним чином гордістю школярів. Берегівці ж, що вийшли із шкільного віку, не дуже цікавляться цією подією. Звичайно, це сталося не тому, що проходу через перевал нібито не було, а швидше тому, що коли навіть він і був, то відбувалося це дуже давно.

Інакші справи з другою гордістю Березького комітату.

Ференц Ракоці насправді був берегцем.

Мати Ференца Ракоці, відважна Ілона Зріні, колись сміливо і безстрашно боронила старий укріплений замок роду Ракоці Мукачеве від зазіхань габсбургських генералів.

Через Веречанський перевал дійсно сам Ракоці приніс в Угорщину прапор, на якому було написано:

«Pro patria et libertate!»¹

На березькій землі потисли один одному руки родич королів Ференц Ракоці й босяк Томаш Есе, на березькій землі Томаш Есе-Великий вперше гукнув так, що стало чути за тридев'ять земель:

— Вперед, жебраче, голодний жебраче, смердючий жебраче, вошивий жебраче, вперед, брати дорогі, бийте, рубайте слуг німецького імператора! Бийте, бийте! Але тільки

¹ «За батьківщину і волю!» (лат.)

по голові, щоб кульгавими не поставали! Вперед, жебраче, вошивий жебраче!

Через сім років, після багатьох боїв проти найманців імператора, у яких Ракоці виступав на чолі угорського вельможного панства й горожан, угорських, русинських, словацьких і румунських селян, він, пройшовши через Веречанський перевал, залишив Угорщину. І залишив її досить бідною людиною. Француз Вольтер пише про Ракоці, що коли він жив у місті Родошто, «мав дуже мало кухонного посуду».

Ференцом Ракоці пишається кожен берегівець.

Угорці — тому, що героєм визвольної війни був угорець.

Русини — тому, що вони були його першими солдатами.

Євреї — тому, що Ракоці одного разу написав на жовтому пергаменті першу літеру червоною тушшю, решту чорною: «Ми не маємо права робити різниці між людьми з-за їх мови або релігії. Кожен, хто любить батьківщину і ненавидить рабство,— рідні брати».

Кожен берегівець пишається Ракоці. Навіть дядько Філіп. Як тільки я розпочинав мову про минулу славу угорців, він мене приголомшував такими словами:

— Пишайся тим, що ти сам зробив.

Але якщо мова заходила про Ракоці, навіть він починав пишатись і називав себе угорцем. Це я вперше помітив тоді, коли ми влаштували екскурсію на Веречанський перевал, щоб подивитись славнозвісний шлях, по якому протягом десяти століть війська завойовників приходили в країну, а ті війська, які зазнали поразки, залишали країну.

Перевал колись славився тим, що через нього можна було проїхати верхи, а в наш час через нього проходять навіть гармати. Праворуч і ліворуч, вірніше, зі сходу і з заходу його закривають дві величезні скелясті стіни. Геть нагорі великі металеві літери сповіщають про те, що тисячу років тому тут проходили угорці. Пам'яті Ракоці в ті часи ще ніхто не присвячував металевих літер. Це обурювало навіть дядька Філіпа. Під час нашого перебування у Верецьках він весь час говорив тільки про Ракоці.

Дядько Філіп знав про Ракоці дуже багато. І все такі речі, яких у школі ми не вивчали. Він розповідав нам, наприклад, що графам Шенборнам Габсбурги подарували таку неймовірну кількість угорської землі тому, що вони відзначилися в боротьбі проти Ракоці. Про непереможних русинських сокирників Ракоці я теж почув уперше в Верецьках, з уст дядька Філіпа.

Коли я знову повернувся у Берегове, то став спеціалістом по Ракоці в нашій родині. Крім мене, ніхто із членів нашої родини не бачив Веречанського перевалу. А я бачив навіть Мукачівський замок, куди їздив теж разом з дядьком Філіпом.

Тепер я можу вже признатися, що старовинний замок роду Ракоці мене дуже розчарував. Я інакше уявляв собі це славнозвісне «орлине гніздо». Я гадав, що воно стоїть на неприступній скелі й вежі його губляться в хмарах. Насправді ж історичний Мукачівський замок споруджено на невеликому горбі, і його світло-жовті вежі разюче низькі.

Дядько Філіп помітив моє розчарування.

— Замок, як ти бачиш, Гезо,— сказав він,— не такий уже й могутній. Але ті, хто його боронив, були могутніми людьми, бо боролися вони за волю.

У погребі замку є дуже глибокий колодязь. Якщо кинути у цей колодязь камінчик, можна полічити до трьохсот шістдесяті восьми, перш ніж почувеш, що камінчик долетів до води.

Я часто бачив цей колодязь уві сні, і коли прокидався, то моє серце сильно стукотіло.

Збираючи навколо себе дітей, я часто розповідав про цей глибочечний колодязь, в глибині якого мучаться, заковані у кайдани, душі тих, хто зрадив Ракоці. Там живе предок графів Шенборнів, граф Шандор Каролі й багато-багато інших угорських панів, які одержали німецький імперський титул і багато угорських земель за те, що продали угорську свободу німцям — віденському імператору.

Обидві мої сестри тремтіли від страху, коли я розповів, як плачуть, вють і ридають продавні душі, але Тереза Маркович, моя колишня любов, голову якої чомусь мили гасом і тому було неприємно підходити до неї, не вірила, що в колодязі Ракоці в Мукачеві мучаться душі зрадників.

— Це, напевно, те ж саме, що роблять у цирку,— казала вона.— В колодязі, певно, кого-небудь заховали, і той починає вити, коли приходять відвідувачі. Йому за це добре платять.

Я дуже пишався тим, що завдяки знайомству з замком я ніби наблизився до самого Ракоці. Але мені тоді на думку не спадало, що в майбутньому я наблизюся до нього ще більше.

Сталося це тоді, коли останки Ракоці привезли додому, в Угорщину. Тоді перевезли й прах Імре Текелі, Ілони Зріні, Мікклоша Берчені, інших близьких та друзів Ракоці.

Газети кілька тижнів писали про те, що везуть Ференца Ракоці. Одного разу батько прийшов додому у піднесеному настрої:

— Ідемо в Кошіце, Гезо! — гукнув він радісно. — У Кошіце, на похорони Ракоці.

З'ясувалося, що батька було обрано в делегацію з п'ятдесяти двох чоловік, яку Березький комітат посилав у місто Кошіце, де вирішили поховати Ракоці в угорській землі. Батько вирішив взяти з собою і мене.

— Для того, синку, щоб ти бачив, як угорська нація шанує своїх великих людей, і для того, щоб протягом свого життя ти міг згадувати, що був присутній на похороні Ракоці.

Мати негайно почала варити і смажити. Вона готувала нам харчі на дорогу, яка мала тривати цілих сім годин. Батько взяв мене за руку і повів у магазин вбрання Шоломона Міттельмана, де купив мені новий темно-синій костюм. Від Міттельмана ми вирушили до шевця Керестеші, щоб купити коричневі черевики. Після цього зайшли до магазину мод Тауба. Там батько купив нові капелюхи собі й мені. Мені він купив темно-зелений мисливський капелюх з червоно-біло-зеленим пучечком пір'я.

З великим шкіряним чемоданом з харчами та п'ятилітровою сулією вина, ми вирушили вранці на вокзал. Берегівський вокзал ніколи ще не бачив такої урочистості, навіть коли статс-секретар міністерства землеробства вшанував наше місто своїми відвідинами. На пероні стояла почесна варта з жандармів у парадній формі.

Попереду варти — циганський оркестр Яноша Берегі-Кіша.

Позаду жандармів стояла з прапорами сила-силенна людей — понад тисячу. Прапори мирно колихалися один біля одного, незважаючи на те, що на одних з них було написано: «Хай живе Імре Ураї!», а на інших красувалося ім'я графа Лоняї.

Коли поїзд, що їхав у Кошіце з Марамороша, зупинився на станції Берегове, усі познімали капелюхи і заспівали угорський гімн. Із вікон комфортабельних вагонів поїзда розмахували руками пани, одягнені в староугорські національні костюми, а з вагонів третього класу — селяни в такому ж одязі, який носили вояки Ракоці двісті років тому.

Ференц Тереш, син директора школи Шандора Тереша, студент-юрист, одягнений у селянський костюм, тримаючи в руці сокиру з довгим держакон, виліз на дерев'яний ящик і продекламував:

Май, угорцю, пильний зір —
Німцєві ні в чім не вір...

Оплески. Вигуки «ура»!

Знову заспівали угорський гімн. А потім почувся голос начальника станції Золтана Кішпала:

— Заходьте у вагони! Заходьте у вагони!

Коли поїзд рушив, оркестр Яноша Берегі-Кіша загравав «Марш Ракоці».

Одні співали, інші тільки вибивали такт руками і ногами...

І навіть поїзд гуркотів у такт цій дикій, збуджуючій кров пісні Ракоці, цій чудовій бойовій пісні, почувши яку, здавалося, навіть мертві ось-ось встануть із могил, щоб бити, сікти, нищити підлих наймитів ненависного німецького імператора.

У КОШЦЕ

У Кошіце я прибув далеко не в найкращому стані.

Хотілось спати, бо цілу ніч перед від'їздом ні на хвилику не заплющив очей. Я захрип, бо від Берегова до Кошіце на кожній станції по два рази співали угорський гімн, а я співав його не тільки від щирого серця, але й на повний голос.

У мене болів живіт, бо ми їли цілу дорогу.

Але коли ми під'їжджали до Кошіце, де на верхів'ях гір горіли величезні вогнища, запалені на честь Ракоці, й коли поїзд під'їхав до вокзалу, де стояла почесна варта із студентів, одягнених в костюми куруців часів Ракоці, я відчув себе не на землі, а в червоно-біло-зелених хмарах. Я був щасливий і гордий, як ніколи раніше і дуже рідко протягом наступних сорока років.

У Кошіце ми зупинились у брата моєї матері, «американця» Фердинанда. Дядько Фердинанд був учителем танців. «Американцем» його називала наша сім'я з двох причин. По-перше, щоб не переплутати його з двоюрідним братом матері, «однооким» Фердинандом, який працював ветеринарним лікарем у Трансільванії; по-друге, тому, що дядько Фердинанд, що б він не бачив, чув, їв, або пив, завжди і про все його думка була одна: «У нас в Америці це було б неможливим».

Дядько Фердинанд у молодості провів чотири роки в Північній Америці. Він мав звичку розповідати знайомим, що займав там «конфіденційну посаду на одному транспортному підприємстві», але родина наша знала, що він

був носильником на одному з вокзалів у Чикаго. До Америки він поїхав після того, як у двадцять один рік зламав грошову скриню бабки, а в Угорщину повернувся після того, як одружився з тіткою Сіді, вдовою чикагського єврея, власника ресторану. Через кілька тижнів після свого повернення дядько Фердинанд заснував у Будапешті журнал під назвою «Світова культура», два номери якого побачили світ. Другий з них був конфіскований, бо на його сторінках були вміщені порнографічні матеріали, і у дядька Фердинанда виникли неприємності з судовими установами.

Після провалу «Світової культури» дядько Фердинанд заснував бюро для іноземних туристів. Із-за цього бюро йому довелося вдруге мати сутичку з судом.

Третьою комерційною спробою був «Американський бар» (якщо хроніка одноманітна, то я тут ні при чому), але й вона закінчилася судовим розглядом.

Після відбуття третьої судимості Фердинанд переїхав у Кошице, де став відомим учителем танців і правил культурної поведінки, його поважало все місто.

Про дядька Фердинанда у нашій родині існувало багато дотепних анекдотів. Ось один з них. Коли Фердинанд поїхав до Америки, протягом чотирьох років ніхто не знав, чи живий він, а коли живий, то де перебуває. Через чотири роки, напередодні свого повернення в Угорщину, він написав листа бабусі, який починався такими словами:

«Дорога, палко любима мамо! Три дні я змушений лежати у ліжку по причині грипу і тому не мав змоги дати вісточку про себе».

Я знав дядька Фердинанда добре. Він часто бував у нас у Берегові. Він був доброю людиною, тільки трохи черствою і хвалькуватою. Я любив його. Менше я любив його сина Джорджа, якого так назвали на честь Вашингтона. З Джорджем ми жили під одною стріхою цілих два місяці у Сваляві. Тітка Ельза завжди ставила його мені за приклад: він ніколи не лазив по деревах, рідко роздирав штани, не заглядав він і у колиби лісорубів... Джорджа я не дуже любив, а тітку Сіді терпіти не міг. Вона нікого не цілувала, тільки підставляла обличчя для поцілунку.

Тітка Сіді була огрядною, невисокою на зріст жінкою, із сильним голосом. Вона курила темні сигари із дерев'яного мундштука. Чутки про те, начебто вона біла чоловіка, не відповідали дійсності. Я про це знав від самого дядька Фердинанда.

— Ми прийшли із березькою делегацією! — сказав батько із сяючим обличчям. Але коли він побачив, що цей

факт не дуже захопив тітку Сіді,— додав: — Комітатську делегацію очолює сам граф Ервін Шенборн-Бухгейм. Він приїхав спеціально з Відня!

Ми зразу ж сіли вечеряти.

Я не їв, бо був ситий. Батько теж не їв, бо, певно, захворів би, якби не розповів усього, чого ми зазнали, або, як він висловився, пережили в дорозі від Берегова до Кошице.

— Гм,— сказав дядько Фердинанд,— коли б ти побачив, шурине мій, як у нас в Америці ховали президента Рузвельта! Нашого Тедді!

— Дядю, але ж Рузвельт ще не вмер,— сказав я, завзятий читач газет.

— Але як його ховатимуть, коли він помре! — сказав зовсім тихо Фердинанд.

За те, що «президент Рузвельт ще не вмер», дядько Фердинанд помстився мені тим, що висловив батькові своє невдоволення з приводу мого урочистого вбрання.

— Як ти міг купити йому до темно-синього костюма зелений капелюх і жовті черевики?

Але найтяжчою образою, заподіяною нам у родині американського вчителя танців у Кошице, було не це, а те, що до вечері тітка Сіді подала нам на стіл пиво.

— Пробач мені, Сіді,— сказав батько зажуреним голосом,— пива я не п'ю. Ніколи в житті не пив.

— Шкода,— відповіла тітка Сіді.— Ми ніколи не подаємо на стіл вина. В Америці вино п'ють тільки візники і безробітні каменярі.

Після вечері батько пішов у кав'ярню Шалк. Там зібралися члени березької делегації. Я рано ліг спати і відразу ж заснув. Уві сні я їхав тим самим поїздом, який віз домовину Ракоці. Не знаю, чи уві сні я бачив себе живим чи мертвим, але лежав я нерухомо. Так ясно бачив і чув, наче все це було вочевидь. По дорозі палали величезні ватри, а вздовж рейок стояло навколішках безліч людей. Угорці, русини, євреї. Серед них я побачив і знайомих: батька, няньку Марусю, дядька Філіпа і Кальмана Асталоса. Поїзд заколисував мене так само, як колись давненько нянька Маруся.

Уві сні мені було дуже гарно. Але тим сумнішим було пробудження.

В ранковій газеті опублікували наказ начальника поліції міста Кошице, який забороняв усім дітям до шістнадцяти років виходити в день похоронів на вулицю.

Батько намагався втішити мене:

— Процесія пройде головною вулицею. З вікна ти побачиш усе. Це навіть краще, ніж стояв би на вулиці.

А дядько Фердинанд утішав так:

— Нічого, Гезо. В газетах ти прочитаєш, як ховали Ракоці, а дома, в Берегові, ти всім можеш розповісти, що йшов безпосередньо за труною. Якщо хто не повірить, хай приїздить сюди, в Кошіце, нехай спитає мене. А через десять років ти можеш казкувати, що крокував на чолі процесії верхи на коні. Якщо хто не повірить, пришли його до мене.

А я втішав себе так:

«Втечу на вулицю! Якщо мене зупинить поліцай, скажу йому, що мені сімнадцять років, тільки я низького росту».

Цей план, напевно, пощастило б здійснити, якби у мене не виникла дурна думка — взяти з собою і Джорджа. Чого бідоласі сидіти дома!

— А як ти думаєш вибратися на вулицю? — спитав Джордж, коли я по секрету розкрив йому свій план.— Біля воріт стоїть вартовий.

— Хай стоїть! Немає нічого простішого, як вибратися звідси на вулицю. Дріт громовідводу проходить біля самого вікна. Ми можемо спуститися вранці, коли всі ще спатимуть. Повір мені, спуститися із другого поверху не так вже й страшно.

Джордж повідомив про мій план тітку Сіді.

Тітка наказала, щоб у день похорон мені дозволяли заходитись в тій кімнаті, вікна якої виходять на Головну вулицю (і між вікнами якої проходить громовідвід), тільки в тому випадку, якщо в цей час там знаходиться і кухарка. А тому, що кухарка робила свою справу, я мав змогу оглядати Головну вулицю лише протягом півгодини. Нічого цікавого за цей час не побачив, якщо не рахувати кількох поліцаїв у парадній формі. Більшу частину того дня я провів в одній з бокових кімнат і нудьгував. Із вікон цієї кімнати розглядав великий жовтий будинок — поліцейську казарму.

Трапилося так, що хоч-не-хоч мені довелося детально розглянути той будинок, в якому років через дванадцять я провів як вимушений квартирант досить багато часу. Тоді я не з вікон дядька Фердинанда нудьгуючи розглядав поліцейську казарму, а із заграбованого вікна поліцейської казарми жадібно розглядав той будинок, у якому жили мої родичі. Пізніше мені пощастило потайки переправити туди з камери листа, в якому я просив свого двоюрідного брата, адвоката Дьєрдя Севеллу, відвідати мене в поліції,

щоб я зміг розповісти йому про факти, про обурливі факти...

Адвокат Дьердь Севелла, мій двоюрідний брат, однак, потайки переправлений лист передав начальнику поліцейської казарми.

ДОДОМУ

Другого дня після славнозвісного на всю країну похорону батько, Томаш Есе і я поїхали додому. Делегація лишалась ще в Кошіце на декілька днів, по-перше, для того, щоб виспатись після грандіозної гулянки, влаштованої ввечері в день похорону, а по-друге — для того, щоб продовжувати гулянку. Батько і Есе вирішили поїхати не тому, що вони були проти цього, а тому, що в Кошіце їх обох жорстоко скривдили. Кривду заподіяли їм не мешканці Кошіце, а мешканці Березького комітату. Батько мій не був образливою людиною, але ту кривду, яку причинили йому у Кошіце, повністю ніколи не зміг забути. Щодо Томаша Есе, то він мав такий характер, що коли на когось образиться, то буде ображатися до самої смерті.

На вокзалі батько купив шинку: кілограмів чотири з половиною, і наповнив сулію вином.

— Налийте сюди п'ять літрів вина,— попросив він власника ресторану,— я заплачу за шість, якщо вино буде чисте.

— Заплатіть за шість з половиною,— сказав той, трохи подумавши,— тоді ми обидва будемо задоволені.

Як тільки поїзд рушив, ми заходилися коло шинки і зеленої цибулі — дядько Есе купив її два кілограми. Години півтори ми всі мовчки їли.

Я нічого не знав про те, чому ми втрюх виїжджаємо раніше березької делегації. В домі дядька Фердинанда батько жодним словом не згадав про заподіяну йому образу. Йому було соромно. Але тепер, наївшись і запивши шинку двома літрами вина, він дав волю своїй журбі.

— Так-с! Так-с!

Есе кивав головою на знак згоди.

Батько вийняв з кишені дві товсті сигари. Одну дав Есе, другу закурив сам. Есе розтер у руці свою сигару, половину розсипаного тютюну заклав у свою глиняну люльку з вишневим мундштуком, а решту сховав на потім у кисет. Батько пускав великі кільця диму.

— Коли єврей їм потрібний,— сказав він,— коли потрібні його гроші, його розум або його голос, тоді єврей —

угорець. А коли єврей каже: я хочу сумувати і радіти разом з вами, тоді йому кажуть: геть звідси, жиде!

У відповідь, порушивши правила поведінки на залізниці, Есе смачно плюнув на підлогу купе.

Із слів батька було важко зрозуміти, що з ним сталося в Кошіце. Його слова необхідно було скласти в одне ціле, як діти складають свої кубики на основі малюнків. Цілий малюнок з кубиків ми одержимо тільки в тому випадку, якщо кубики складемо правильно. Довго думав я про можливе і неможливе, поки нарешті дійшов істинної причини батькового настрою. А між тим вона виявилася дуже простою.

Берегівці направили до Кошіце делегацію з п'ятдесяти двох членів, а від Всеугорського організаційного комітету вони одержали тільки п'ятдесят перепусток, які давали право бути присутніми на урочистій панахиді в соборі. Керівники березької делегації — граф Ервін Шенборн-Бухгейм, віце-ішпан Гулачі і начальник округу Вашархелі — після півгодинної наради вирішили, що одним з тих берегівців, хто залишиться без перепустки, буде мій батько. А хто буде другий? Цього вони навіть після другої півгодинної наради вирішити не змогли. Без найменшого вагання це вирішив Томаш Есе.

— Якщо Йосиф Балінт, цей до кінця відданий угорець-незалежник, про якого навіть вороги нічого поганого сказати не можуть, вам, панове, не підходить, то на панахиду не піду і я.

Щоб заспокоїти тарпинського старосту-бунтівника, Вашархелі згадав Есе-Великого.

— Що сказав би у такому випадку Томаш Есе-Великий...

— Ось я і думаю про це саме,— перебив його наймолодший Томаш Есе.— Що він сказав би, коли б дізнався, що його внук ховає Ракоці разом із графом Шенборном. Перевернувся б у могили!

Внук Есе-Великого, хоч володів усього вісьмома десятинами землі, став окрасою на прапорі березької делегації. Щоб заспокоїти його, Гулачі дістав дві перепустки, яких не вистачало, і одну з них особисто вручив батькові. Правду кажучи, батько був готовий тут же забути про все, що сталося, але не таким виявився онук Есе-Великого.

— Йошку,— сказав тарпинський староста моєму батькові,— якщо ти підеш на свято, то я тебе поб'ю. Може, навіть плюну тобі в обличчя.

Таким чином ми утрюх поїхали додому.

Батько не перестав скаржитися. Есе мовчав. Але після чотиригодинної поїздки і він заговорив.

— Політика — не для чесних людей! — сказав він.— Від Ураї я чекав, що він гримне кулаком об стіл,— додав він, трохи подумавши.

— Не може ж Ураї з-за цього посваритись з віце-ішпаном,— відповів батько.

— А чому ні? — обурився Есе, обличчя якого раптом стало червоним.— Чому наш депутат-незалежник не може посваритися з цим підлабузником урядової партії?

— Тому що він розумний, Томашу. Через те він і не чіпає Гулачі.

— Розумний? Плюю я на такий розум!.. При чому тут розум, Йошку? Адже Гулачі завжди підтримує ставленика урядової партії.

— Це вірно, Томашу, вірно. Гулачі підтримує завжди кандидата уряду, але тільки законними способами. Якщо він іноді напередодні виборів і заарештує кількох наших, від цього Ураї немає ніякої шкоди. Але коли Ураї з ним посвариться, Гулачі покаже, на що він здатний! Почне чинити, як віце-ішпан комітату Угоча, який в день виборів оточує все місто жандармами і не пропускає виборців-незалежників до виборчих дільниць. Ти цього хотів би, Томашу, чи як?

Есе не відповів, тільки засопів.

На станції Шаторальяуйхей ми ще раз наповнили сулію вином і купили будапештські газети.

В них були чудові репортажі про те, як країна приймала і ховала славетного сина угорського народу Ференца Ракоці.

«Не в Туреччині лежав досі Ракоці, і не в Кошіце лежатиме він віднині. Він завжди жив і буде жити в серцях угорського народу, продовжуючи боротися за нього».

— Ну, ось, бачиш, Томашу,— сказав батько примирено, як тільки прочитав це вголос.

В газеті я знайшов ще одне цікаве місце. Це було таке повідомлення:

«Поїздка кайзера Вільгельма до Угорщини відкладається. За повідомленням берлінських газет, відвідання кайзером Вільгельмом міста Будапешта, яке раніш передбачалось, відкладене на невизначений час. За нанівофіційним повідомленням причиною відстрочки поїздки був не цілком благополучний стан здоров'я дружини кайзера. Але газета «Крейц-Цайтунг» робить недвозначні натяки на те, що

кайзер Вільгельм звинувачує угорські політичні кола за надто гучне вшанування пам'яті Ракоці...»

— От німецька сволота! — закричав батько, коли я прочитав це повідомлення.— Ракоці не до вподоби цьому німецькому собаці! Не досить того, що його вбили, він не хоче навіть того, щоб його тепер поховали. Постривай ти, німецька гидото!

Газета так коментувала це повідомлення:

«Вже багато років німецький кайзер збирається відвідати Будапешт, але поїздку щоразу відкладає. Є побоювання, що Будапешт ніколи не прийматиме як гостя кайзера Вільгельма».

— Батьку,— зауважив я після того, як прочитав цей коментар,— якщо кайзер ніколи у своєму житті не був ще в Будапешті, то коли ж і де цілував руки Вільмі Банфі? Батько мовчав.

Есе теж.

Мовчанку порушив тарпинський староста, коли через вікна вагона можна було вже бачити дерева берегівського Малого лісу.

— Я тобі вже сказав, Йошку, що політика не для чесних людей. А зараз скажу так — і цього буду дотримуватися — не така нам політика потрібна!

— Імре Ураї — справжній незалежник,— відповів батько,— який під політикою розумів майже виключно парламентські вибори.

— Імре Ураї теж пан! — відповів Есе.

— Томашу, Томашу! — сказав батько, взявши за руку Есе.— Я тебе не впізнаю. Не забудь, Томашу, не забудь ніколи, що справжня людина залишається вірною своєму прапору, якому вона поклялася, нехай навіть дrevком цього прапора битимуть її по голові!

Прибувши додому, батько зняв зі стіни портрет великого володаря німців. Зняв і порвав на шматки. Рештки викинув у туалет.

Другого дня він купив портрет Ракоці і повісив його на те місце, де раніше висів портрет кайзера Вільгельма.

— Батьку,— сказав я,— на мою думку, портрет Ференца Ракоці не слід було б вішати на місце німецького кайзера.

Батько на кілька секунд замислився.

— Я повісив портрет Ракоці не на місце портрета кайзера Вільгельма,— сказав він з особливим наголосом,— а поруч з портретом Гарібальді. Там його місце.

Боюся, що той, хто не жив у Берегові, не розуміє, що таке збирання винограду, а може, не знає навіть, що таке виноград.

Місцева газета «Берег» у своїй передовій статті, яка щорічно повторювалася, писала, що «збирання винограду — це свято родючості». Чистісінька правда. Але збирання винограду значить більше того.

З цього приводу оцтовий фабрикант Маркович казав так: «Кінець кінцем, після важкої роботи одержиш гроші!» Це теж правда. Збирання винограду дуже багатьом дає заробіток. Але ні в якому разі не тим, хто багато працював.

За твердженням дядька Фечке, збирання винограду — найвизначніше свято, коли зникає різниця між багатою і бідною, розумною і дурною людиною. Під час збирання винограду всі ходять захмелілі. З деякими застереженнями можна визнати, що дядько Фечке теж мав рацію. Але збирання винограду — це не просто свято.

«Це триденні канікули», — кажуть школярі. Теж правда. Збирання винограду в Берегові — триденні канікули для дітей. Але якщо б справа була тільки у цьому...

Збирання винограду продовжується в Берегові три дні.

Першого, другого і третього жовтня школи закриті, і — хоч не офіційно, але насправді — ні міські, ні комітатські установи не працюють в ці дні, і навіть суди не засідають. Місто безлюдне. Усі мешканці — за містом, у горах.

Ті, що працюють на виноградниках, здебільшого дівчата і жінки, зрізують великими ножицями виноград і кидають грона у кошики.

— Співайте! — наказує час від часу скупий господар виноградника.

Це конче важливо. Бо той, хто співає, не може їсти. Половина жінок і дівчат, що працюють, підкоряючись наказові, співає. Друга половина їсть. Потім міняються ролями.

Жінки і дівчата зрізують грона винограду і кидають його у кошики. Наповнені кошики забирають чоловіки і на плечах несуть туди, де стоять пузаті діжки. Сиплють і сиплють кошики, щоб заповнити діжу.

Скупий господар посипає діжки піском або золою, щоб ніхто не міг їсти виноград. Робітники тихенько посміюються. Хто ж буде їсти виноград там, де можна пити сік?

Відсортований виноград скидають у давильні машини.

В одну машину — темно-зелений і жовто-зелений, в другу — рожевий і «Ізабеллу». Машина розчавлює виноград, і з нього починає текти сік.

Аромат виноградного соку нагадує запах меду. Може, тому так приваблює він хмари бджіл і ос. Але сік нагадує не тільки мед, а також і запах перестиглих грушок, і зів'ялих чайних троянд.

Якщо давильна машина не справляється з роботою, частину винограду вичавлюють ногами. На повну діжку вискакують два босоногі парубки і починають танцювати на винограді.

Танцюють і співають:

Скажи, шуряк, вино — сам смак?
Вино — сам смак, скажи, шуряк?
Скажи, шуряк, вино — сам смак?
Вино — сам смак, скажи, шуряк?
Скажи, шуряк, вино — сам смак?

Коли парубки, танцюючи, виспівають до хрипоти, в нижню частину пузатої діжки вбивають спеціальний зливний дерев'яний краник і через нього випускають янтарний сік. Але цього соку пити не можна, бо від нього зразу ж розладнується шлунок. Від соку, вичавленого давильною машиною, теж буває розлад, тільки не відразу, а на другий або третій день. Але тоді це вже не така велика біда. Третього дня вже і так всі п'яні, більше пити соку не мають сил. П'ють тільки слив'янку, яку вважають ліками проти сп'яніння і розладу шлунка.

Вечері на кожному винограднику на схилі гори запалюють великі багаття. Такими вечорами на берегівських горах більші і кращі зірки, ніж на небі. Учасники збирання винограду — хазяї, збирачі, возії, «танцюристи» — всі сидять навколо ватри. У правій руці вони тримають довгий рожен, краще всього з вишневого дерева, але і горіховий підходить, а в лівій — велику скибку хліба. На рожен нализують м'ясо. М'ясо і цибулю. Шматок м'яса, кружальце цибулі, шматок м'яса, кружальце цибулі. Рожен крутять над вогнищем. Тільки над гарячим вугіллям, так, щоб полум'я не досягало м'яса і цибулі. Жир, що тече з м'яса, яке смажиться, ловлять на хліб. Чий хліб дужче просочиться жиром, той знайде до першого снігу гарну любку. У кого вогонь шкварчить від жиру, що капає на нього, тому кохана зраджуватиме. В повітрі змішується терпкий дух жовтіючого виноградного листя і солодкуватий аромат соку з гострим запахом диму від виноградного хмизу, з гіркуватим запахом смаженої цибулі й горілого жиру. Коли

приготовлена на рожні печеня готова, її посипають сумішшю солі й червоного перцю.

Від вогнища до вогнища ходять музики-цигани.

— Дозвольте побажати вам гарного збору? — питає, тримаючи інструмент під пахвою, перша скрипка оркестру Янош Берегі-Кіш.

— Аякже! Ми ж тут угорці! — відповідає господар і подає йому наповнену соком півлітрову склянку.

Циган бере склянку, високо піднімає її й, перш ніж почати пити, заплющує очі і виливає добрий ковток на землю, не маючи, певно, жодної уяви про те, що тим самим він справляє жертвоприношення якомусь язичеському богові, який давним-давно втратив свій престол. Випивши склянку соку, циган дістає з внутрішньої кишені піджака шовкову хустину і витирає губи.

— Дай, боже, на наступний рік ще кращого збору! — каже він урочисто.

Потім знову повна склянка переходить від одного учасника оркестру до іншого, і смагляві парубки один за одним повторюють добре побажання:

— Дай, боже, на наступний рік ще кращого збору!

— Грай, цигане!

Починаються танці.

* * *

Той, хто й зараз ще не розуміє, що збирання винограду — це найпрекрасніше свято, напевне, такий нетямущий тому, що не знає, що таке виноград. Бувають і такі люди. Я сам зустрічав таких, хто гадає, що людина живе тільки одним хлібом, м'ясом, яйцями, овочами, молоком та маслом і що багатство людям забезпечує вугілля, залізо, нафта, вовна і машинобудівні заводи. Якби ці люди прожили своє дитинство у Берегові, вони, звичайно, не говорили б такі нісенітниці. Вони знали б, що багатство людям дають виноград і вино. Вони знали б і те, що тямущою людиною може бути тільки той, кого відучили від материнського молока виноградним соком. Людина, вихована у такий спосіб, завжди знайде лік від будь-якої журби. Так, принаймні, стверджує кожен справжній берегівчанин.

Коли старого Деметера Сіярто, дзвонаря католицької церкви, копнув жеребець і його мало не мертвого привезли додому, дружина хотіла викликати ксьондза, але старий Сіярто не дозволив.

— Не ксьондза сюди потрібно... — стогнав він.

— Що ж тобі потрібно, чоловіче мій дорогий? — спитала в сльозах дружина.

— Два літри рожевого мускату. Ні більш, ні менш. Для моєї душі в них більше спасіння, ніж...

Цими безбожними словами прощався з життям старий Сіярто. Тому, що більше говорити не мав сили. Але два літри мускату випив. Не залишив у пляшках ані краплини.

Берегівці говорили про цей випадок так:

— Гарною смертю помер старий!

Не дарма він так багато дзвонив у своєму житті! Бог гарно відкликав його до себе.

Старий Сіярто помер так гарно тому, що змалку знав, шанував і любив виноград і саму душу винограду — вино.

Виноград треба любити, він вимагає догляду, як дитина.

Навесні — обрізувати, підв'язувати, полоти, обприскувати.

Коли наближаються дні «холодних святих» — Серваца, Понграца і Боніфация, — великими возами, запряженими волами, везуть у гори гній, він буде парувати і захищати виноград від морозу.

Наступного ранку після дня Боніфация Маркович щороку будив нас вранці такими словами:

— Божа кара настигла нас! Виноград змерз на всі сто двадцять процентів.

Коли пара від гною прожене цих злих святих, як ладан чорта, треба берегти виноград від ненажерливих птахів і від рудої пухнастої лисиці. Від птахів — опудалами, від лисиці — рушницею і пасткою.

Потім листя винограду набирає густо-зеленого відтінку. А коли густо-зелений колір поступиться місцем темному, і прожилки листків стають синювато-червоними, можна уже лічити дні. Коли на гострих кінчиках деяких листків з'являються тютюнового кольору плями, між листям починає сміятися дозрілий виноград.

А як виноград уміє сміятися!

АМЕРИКАНЕЦЬ ФЕРДИНАНД

В середині вересня до нас приїхав несподіваний гість. Берегове відвідав американський дядько Фердинанд, який прибув з двома великими чемоданами і без грошей. Навіть на сигари він позичав гроші у батька.

Мені, як пристрасному збирачеві марок, він привіз одну поштову марку. Єгипетську.

Хоч я ввічливо подякував йому, все ж таки не треба

бути великим психологом, щоб зрозуміти, що я був незадоволений таким подарунком.

— Ти знаєш, що це за марка? — спитав дядько Фердинанд.

— Єгипетська.

— Що вона єгипетська, це бачить кожен дурень. Але яка єгипетська? Яка?

Я знизав плечима.

— Коли Мойсей вивів євреїв з Єгипту, — сказав дядько Фердинанд дуже серйозно, — бог сипав для мандруючого в пустелі єврейського народу з неба манну. Цьому вас, звичайно, вчили у школі, на уроках закону божого. Але більшість викладачів закону божого забувають про те, що бог сипав з неба не тільки манну, але і поштові марки, щоб мандрівники, коли їм буде потреба написати листа в якій-небудь терміновій родинній або комерційній справі...

Тут я перебив дядька:

— Коли я жив у дядька Філіпа, він, розмовляючи зі мною, часто забував, що я ще маленький. А ви, дядьку, навпаки, забуваєте, що я вже не дитина.

Дядько Фердинанд обняв мене і поцілував.

— Шкода, Гезо, що твоє прізвище Балінт, — ти справжній Севелла. Справжній Севелла, якого жорстока випадковість закинула в цю маленьку, нещасну, відсталу країну, де ніхто не розпізнає, не зрозуміє справжнього таланту. Ах, якби ти народився у нас в Америці! Знаєш, Гезо, що? Коли закінчиш школу, обов'язково їдь в Америку. Я напишу кільком своїм друзям, вони тебе познайомлять з впливовими людьми Америки, а якщо ти будеш там, серед них...

Чому дядько Фердинанд на довгий час розпрощався із своєю сім'єю — це він розповів тільки моїй матері. А мати, в свою чергу, розповіла батькові, взявши з нього слово, що він не розголосить дядькову таємницю. А бідолаха батько дотримував слова в даному випадку навіть надто сумлінно. Під час обіду і вечері він так багато говорив про привітний характер тітки Сіді, про її американську культуру, про безхмарне щасливе сімейне життя тітки Сіді й дядька Фердинанда, що я і дві мої сестри чітко уявили стан цієї справи: дядько Фердинанд приїхав до нас тому, що тітка Сіді вигнала його з дому.

Дядько Фердинанд обіцяв, що залишиться у нас на збиранні винограду. Але найбільш колоритним гостем під час збирання винограду був не він.

Двадцятого вересня, коли ми сиділи за сніданком,

поштар приніс батькові рекомендований лист. Батько розкрив листа, глянув на нього, прочитав кілька рядків, потім зблід і голосно зойкнув. Лист випав у нього з рук...

Мати хлопнула води у бліде, наче у покійника, батькове обличчя.

— Марусю! Марусю! Швидко! Дайте пляшку з коньяком!

Дядько Фердинанд виявився проворнішим, ніж Маруся, і швидко приніс коньяк. Склянки він не шукав, а приклав до батькових губів пляшку. Батько ковтнув трохи, заплющив очі, ще раз ковтнув, і йому начебто полегшало.

Але він ледве дихав.

— Ось вам! Ось! — хрипів він. — Ось до чого ми дожили! Немає правди на світі, немає бога на небі, якщо може статись така річ.

— Заспокойся, Йожі, — вгамовувала батька мати, доторкаючись рукою до його спітнілого чола.

Я перший насмівився прочитати листа, що приніс таке нещастя, і витяг його з-під столу.

Дивний був цей лист.

У верхньому кутку стандартного аркуша блискучого першосортного паперу світло-синіми буквами було надруковано:

ВСЕУГОРСЬКЕ ТОВАРИСТВО ТВЕРЕЗОСТІ.

І нижче, вже яскраво-червоними буквами:

АЛКОГОЛЬ — ОТРУТА! ВБИВАЄ!
ОДУРМАНЮЄ! ПОРОДЖУЄ ЗЛИДНІ!

Далі йшов текст, надрукований на друкарській машинці:

«Шановний пане Балінт!

Нам стало відомо, що ви є засновником і керівником руху антиалкоголіків у м. Берегові та його околицях. Ми були б вам дуже зобов'язані, коли б Ви нас докладно ознайомили зі станом і перспективами цього руху у Вас. Просимо повідомити, чи не вважаєте Ви даний момент зручним для того, щоб зараз же розпочати створення місцевої організації нашого товариства у м. Берегові. При необхідності один із керівників нашого товариства може приїхати до Берегова для участі в установчих зборах. З антиалкогольним привітом

Деже Алдор,
генеральний секретар».

Управляючий міським господарством Балог, незважаючи на службовий час, завітав до нас на хвилинку і, про-

читавши листа, випив склянку коньяку, розпалив свою люльку і сказав:

— Цього так залишити не можна! Справу треба передати у прокуратуру! Зараз же, сьогодні ж! Якщо ти, Йошку, тільки бережеш свою честь!

Батько теж ще раз скуштував коньяку і заявив, що відносно його честі ніхто не має права сумніватися, тим більше його найближчий приятель, і що він зараз же піде до найкращого адвоката — хай би це коштувало скільки завгодно, — коли треба, він ладен продати свій власний будинок. Але якщо мова йде про честь...

— Постривай, шурине! — крикнув дядько Фердинанд, відпивши ще добрячий ковток коньяку. — Ніякого адвоката не треба. Тут потрібний я, американець Фердинанд. Справу цю треба владнати так, як би її владнали у нас в Америці. Рішуче. Ви знаєте, що таке суд Лінча? Не знаєте. Лінчування, — хитрувато лукавив Фердинанд, — це значить, що в Америці немає місця для негідників. Негідники не мають права на те, щоб заважати життю чесних людей. Гадаю, що і Берегове не повинно відставати від Америки.

Батько і дядько Балог небагато зрозуміли з туманних пояснень американця Фердинанда, що таке лінчування, але в одному вони зійшлися: Берегове не може відставати від Америки.

— Раз так, то дозвольте мені діяти! Віддай мені того листа, шурине!

Фердинанд довго перешіптувався про щось з батьком і з дядьком Балогом. Дядько Балог зрідка перебивав їх перешіптування таким голосним сміхом, що трусився не тільки його власний живіт, але й весь будинок.

Батько нерішуче дивився на все це. Останнім часом з ним траплялося таке, чого раніше ніколи не бувало, — він не один раз напивався до нестями. Обличчя його з деякого часу зробилося брезклим, очі каламутними.

Балог і Фердинанд спільними зусиллями намагалися схилити батька до своєї лінчувальної затії. Випадок привів до нас і Марковича.

Як тільки оцтовий фабрикант зрозумів, у чому суть справи, він одразу ж пристав до думки Фердинанда. Тут уже змушений був здатися і батько.

— Ланча — каланча! — горлав, щасливо регочучи, дядько Балог.

30 вересня батько одержав з Будапешта телеграму такого змісту: «Приїжджаю третього жовтня о третій по обіді.

Алдор».

Дядько Фердинанд детально розробив план прийому Алдора. План був гарний, але він так і залишився планом. Причиною цієї невдачі виявився не американець Фердинанд, а батько.

На другий день збирання винограду у батька зранку почався сильний розлад шлунка. В Берегові цю хворобу, як відомо, лікують сливовицею. Випивши дві пляшчини цих ліків, батько почав пересуватися, але дуже непевно. На щастя, проти непевненості в рухах теж є вірний засіб: міцна чорна кава. Десять чашок міцної чорної кави — і непевненість у батькових ногах була ліквідована, зате почалася сильна нудота. В першій половині дня батько кілька разів блював і люто лаявся. Після полудня він настільки виснажився, що не зміг вийти на вокзал зустрічати Алдора. Американець Фердинанд мобілізував для цього дядька Балого. Той ніяк не погоджувався, але дядько Фердинанд не відставав від нього доти, поки той не погодився. Більш того, Фердинанду навіть вдалося домогтись, щоб цього разу, як виняток, Балог лишив удома свою п'ятилітрову сулію, яку завжди носив з собою замість палиці.

Цієї великої поступки Фердинанд домігся, переконливо довівши Балого, що «розправа» з Алдором, а тим самим, і з антиалкоголізмом, є найважливішим завданням з точки зору матеріального і морального добробуту усього міста Берегова.

— У нас в Америці таких людей вішають!

Алдор приїхав. З собою у нього був маленький чемоданчик і величезний портфель.

Керівник спілки антиалкоголіків виявився чоловіком років тридцяти п'яти, високим, широкоплечим. Він був чисто поголений, в костюмі, пошитому за англійською модою. Впадали в очі його незвичайно довгі руки і широкі, жовті, як лимон, черевики. На товстому носі красувалися окуляри в золотій оправі.

Перш за все він поцікавився, де батько.

— Шурин мій захворів, — сказав Фердинанд. — Останніми днями він пив багато води, а берегівська вода, як відомо, дуже підступний напій. У кого організм кволий, вона того з ніг звалить.

Алдор здивовано поглядав на дядька Фердинанда і з підозрою на Балого. Перш ніж вирушити на вокзал, міський управляючий, щоб перебити запах алкоголю, почав жувати смажену каву, але в боротьбі вина із кавою перемогу здобуло вино. З рота Балого, від усього його одягу, навіть зі шкіри тхнуло спиртним.

— Ходімо пішки. Мій шурина живе тут неподалік, всього хвилин десять ходу.

Цей десятихвилинний шлях виявився надзвичайно почвальною для Алдора.

На вулиці зустрівся небагато людей. Та й ті не йшли, а хиталися. Все ж вони не були настільки п'яні, щоб не привітати управляючого Балого:

— Доброго збору!

— Доброго врожаю!

Будапештський гість сприймав місто не зором, а нюхом. Ніздрі його товстого носа тремтіли, як у мисливського собаки, що натрапила на слід великого звіра.

Дорогою Балог інформував Алдора про місцеві умови:

— У нас найдоцільніше виступати проти пива. Пиво не для угорців, його вигадали підлі німці, справжнього угорця нудить од пива. Задихнутись можна від люті, коли подумати, що ця кінська сеча, не варта навіть того, щоб її виплюнути, конкурує з угорським вином. Ми оберемо вас депутатом парламенту, одностайно оберемо, якщо ви тільки зможете домогтися від уряду, щоб він закрити усі пивоварні заводи і штрафувати тих, хто п'є пиво. Це, звичайно, важко, бо уряд служить Відню, а не угорському народу...

Замість відповіді Алдор кусав губи.

Батько привітав будапештського гостя кількома теплими словами, не перестаючи гикати.

Як і було домовлено, Алдора зустріли легкою вечерею.

— Ми вже поїли, — сказав Балог.

Все ж таки він сів до столу, бо його дуже цікавило, чи справді будапештський гість їстиме цю «собачу їжу». На стіл подали великий глек кислого молока. Хоробра людина поважає хоробрість навіть у своєму суперникові. Балог дивився на Алдора з явною повагою, коли той випив і другий глек кислого молока.

О шостій годині вечора Алдор на двохколісній бричці Балого виїхав у гори, щоб там, як висловився дядько Фердинанд, «під божим відкритим небом служити святій справі».

Назустріч бричці один за одним їхали запряжені волами вози. На них колихалися величезні бочки.

На схилах гір уже горіли перші багаття. Світло полум'я надало червоного кольору виноградним кущам, які стояли ніби осоромлені, бо їх позбавили того, що вони так довго і дбайливо берегли. Над багаттям у великих мідних казанах варилася прощальна вечеря — червоний, як кров, гуляш.

Виноградні куші осиротіли, учасники винобрання потемніли.

Все ж таки Фердинандові й Балогу пощастило на вигоні біля давилні зібрати майже чотириста чоловік, щоб ті послухали «будапештського дивака».

Алдор мовчки спостерігав за приготуванням, але не бездіяльно. Він швидко з'їв три великі тарілки наперченого гуляшю і залив у шлунок два кухлі козячого молока. Настілюючи приклад учасників винозбирання, він теж прикріпив до свого незвиклого до таких речей капелюха великий букет виноградного листа.

Батькові стало жаль одуреного Алдора і він вже ладен був пояснити йому, куди він потрапив. Пояснити, вибачитись і відшкодувати витрачені на його приїзд гроші. Але Фердинанд не дозволив цього робити. Застосувавши фізичну силу, тримає його осторонь, як він висловився, від «нешасника з Будапешта».

Коли публіка зібралася, Алдор витер носовою хистинкою свої окуляри в золотій оправі й виліз на тригектолітрову бочку.

— Винороби!..

Після цього звернення він зробив паузу, знову старанно витер окуляри і голосом, немов у бегемота, рявкнув:

— Старе прислів'я гласить, що коли ти живеш у Римі, то живи по-римському. Те ж саме можна сказати і зараз: якщо ти у Берегові, то живи по-берегівськи. Розумна людина вчиться розумним словам, а тому, приїжджаючи до Берегова, вона так вітає берегівців: «Доброго збирання!»

Почулися оплески і схвальні вигуки.

Батько і дядько Балог збентежено переглянулися.

— Гарне побажання — це непогана річ. Але якщо воно залишається тільки побажанням, то варте не більше порожньої бочки. Порожню бочку німець наливає пивом, а угорець добрим берегівським вином. Я угорець. Тому в бочку свого доброго бажання я наливаю вам добру порадку, — тут голос Алдора перекривав усі звуки. — Порада моя така: берегівські винороби! Бережіть виноград, який дає вам життя, бережіть його, як зіницю ока. Почувши мої слова, ви, берегівчани, певно, гадаєте: цей приїжджий говорить правильно, тільки спізнився трохи зі своїми порадами, бо ми й досі берегли свій виноград, як мати дитину. Чи ж не так, шановні берегівчани?

— Так, так, — доносилося з усіх боків.

— Я знав, що ви так думаєте, берегівські винороби, але дозвольте сказати вам, що ви помиляєтесь. Навіть най-

більш любляча мати не завжди знає, як треба берегти дитину від усякого лиха і від хвороби, як страхувати її від нещастя. І ви теж не знаєте. Мати звертається за порадою до лікаря. А ви звертайтеся до мене. Хочете поради — я вам її охоче дам. Бережіть свій виноград, бережіть, берегіть, і страхуйте. Страхуйте його від морозу, граду, повені й філоксери, страхуйте його в солідному платоспроможному страховому товаристві, скажімо, у товаристві «Генерал», основний капітал якого...

З'ясувалося, що боротьба з пияцтвом є для Алдора лиш побічним заняттям, за основною ж професією генеральний секретар непитущих був агентом страхової кампанії. Він виявився приємною людиною. Гарно співав, чудово танцював і, тримаючи в руках своїх склянку, наповнену козячим молоком, з таким пафосом цокався з нашими, повними вина, склянками, наче він пив французьке шампанське. Десь опівночі, коли він танцював з моєю матір'ю, то мав уже таку саму популярність, як директор мандрівної трупи Керестель Сентпетері. І хоч Сентпетері набув свою популярність тим, що б'ючись об заклад випивав одним духом десять літрів вина, після чого, стоячи на одній нозі, співав угорський гімн, Алдор, п'ючи виключно молоко, все-таки завоював не менше сердець, ніж Сентпетері.

Він знав, як перетворювати популярність на гроші. Врожай зібрав він гарний. Багато власників виноградників зстрахували у нього своє майно від морозу, граду, філоксери і пожежі. При світлі смолоскипів Алдор на винній бочці заповнював поліси. Йому допомагав дядько Фердинанд, між собою вони розмовляли англійською мовою.

Маркович теж застрахував свій виноградник від граду, а будинок і стайню від пожежі. Батько застрахував своє майно від усякого лиха.

Алдор пробув у Берегові три дні. В супроводі Фердинанда він обійшов усіх, хто підписав тимчасовий поліс, а після укладення угоди і одержання страхового внеску випивав у кожному домі по скляночці молока. На вокзалі його проводжали кількасот чоловік. Висовуючись з вікна вагона, він пообіцяв, що наступного року в дні збирання винограду знову вшанує своїми відвідинами гостинне Берегове.

Наступного дня після від'їзду Алдора дядько Фердинанд теж почав укладатися. У нього з'явилися гроші. Мені він купив гарний альбом для марок.

— Твій шурин великий розумаха,— сказав Маркович

батькові, коли дядько Фердинанд поїхав.— У нього розум на місці!

А коли батько здивованими очима глянув на нього, розсміявся.

— Невже ти досі не розумієш, що американець Фердинанд одурив не Алдора, а нас. Поборник тверезості і твій шурина працювали, очевидячки, як спільніки. Ваш шурина дечому навчився в Америці. Таку людину поважати треба!

ТУРНОВСЬКІ ЗАВОЙОВУЄ СВІТ

Шанований усім містом директор берегівської ощадної каси, він же голова єврейської общини, Берталон Кацман переставився на той світ. Директор банку, що славився великими вусами, завжди носив угорський національний костюм і палив селянський самосад з селянської люльки, помер чудовою смертю.

Берегівський фінансовий король побився об заклад з управляючим Балогом на суму п'ятдесят форинтів. Суперечка полягала в тому, хто з них, не встаючи з-за столу, з'їсть більше голубців. Такого роду парі звалося «південноамериканська дуель».

Умови змагання Кацмана—Балога були письмово оформлені секундантами дуелі. За цими умовами Кацман і Балог мали змагатися в ресторані готелю «Лев». Вони повинні були їсти по черзі по три голубці доти, поки хтось з них не звалиться. Після кожного голубця дозволялося з'їсти шматочок хліба і випити склянку вина. На той випадок, коли б хто з них відчув себе погано, секундант має право бризнути йому в лице содовою водою. Секундантом Балога був мій батько. Кацмана — Маркович.

«Південноамериканські дуелі» у Берегові не були рідкістю. Місцева газета навіть не згадала б про це своєрідне суперництво або на крайній випадок написала б три-чотири рядки про те, хто переміг, якби ця дуель не зробилася навіть пам'ятною, навіть історичною, з-за нещастя, що сталося в зв'язку з нею.

Кацман був не в ударі. Вже після вісімнадцятого голубця він зняв комір, після двадцять першого — черевики, а після двадцять четвертого попросив Марковича бризнути йому в лице содовою водою. Маркович охоче виконав свій обов'язок секунданта. Здавалося б, Кацман від содової води мав поновити свої сили. Двадцять дев'ятий голубець він проковтнув щасливо. Але коли після тридцятого він простяг руку, щоб узяти склянку з вином, то звалився зі стільця на

підлогу. Маркович, вірний своїм обов'язкам, вплив на обличчя директора банку і голови общини, який валявся під столом, цілу пляшку содової води.

Коли фінансовий король навіть після цієї операції не підвівся, оцтовий фабрикант змушений був визнати, що управляючий Балог виграв п'ятдесят форинтів.

Радість перемоги батько, Балог і Маркович відсвяткували тим, що лишилися в ресторані ще години на дві і, може, просиділи б там до самого ранку, якби Балог не посварився з власником «Лева». Балог без усякого сорому звинуватив власника ресторану в тому, що той «окроплює» вино, тобто наливає у вино воду. Господар, бажаючи довести свою невинність, пообіцяв з Балогом розквитатися. У відповідь на це Балог наніс йому такого ляпаса, що у того відразу ж пішла кров з носа. Тоді вся компанія зібралася йти геть, але перш ніж вирушити до ресторану «Рояль», Маркович нахилився, щоб розбудити фінансового короля, що валявся під столом.

— Пане директоре, нащо вам лежати в цій мерзенній корчмі! Ходімо з нами до «Роялю», там нам дадуть чистого вина.

Директор на ці слова ніяк не реагував, навіть згадка про чисте вино не змусила його звестися на ноги. Не підвівся він і тоді, коли Маркович почав його трясти. Батько покликав на допомогу лікаря Яноші, який саме сидів у ресторані, за другим столиком від них, і випивав разом з начальником поліції Балажем. Яноші став навколішки біля директора і почав штурхати його, потім вийняв кишенькове дзеркальце і підніс його до носа Кацмана.

— Бідолаха Берталон, він уже біля години стоїть перед престолом божим,— заявив лікар, підводячись і змахуючи пилкою з колін.

— Бідолаха не може навіть зажадати від мене реваншу,— сказав Балог, витираючи очі.

Все Берегове проводило улюбленого і шанованого фінансового короля в його останню путь.

Перед відкритою могилою рабин виголосив прощальну промову, яка перебивалася риданнями, про цю великого розуму і гарячого серця людину, воїна, завжди готового до боротьби за угорську батьківщину і Мойсееву релігію.

Ті, хто не заплакав від слів рабина, заплакали, почувши улюблену пісню покійника, яку виконував оркестр Яноша Берегі-Кіша:

Рот сухий, суха горлянка
В мене повсякчас.

Рот такий, така горлянка
В кого є із вас?!

У день похорону Барталона Кацмана головний касир берегівської ощадної каси Тіхамер Фюзі покінчив з собою. Він вистрілив собі у рот і відразу ж вмер. Наступного дня начальник берегівської міської поліції Даніель Балаж повісився. Коли його тіло вийняли із зашморгу, воно було вже холодним, задубілим. А згодом поліція заарештувала Шімона Кашшаї — головного бухгалтера берегівської ощадної каси.

Шанобливо ставлячись до родини загиблих, місцеві газети нічого не писали про те, що було знайдено в книгах банку і чого не виявлено в касі. Але зате одна з будапештських газет у своєму повідомленні про смерті, самогубства і арешти, що сталися у Берегові, дозволила собі такий жарт: «Рік тому в Берегові при закладенні нового будинку було розкопано ділянку сторічної корчми «Тюльпан». Під льохом корчми робітники знайшли одинадцять кістяків. Ті, хто натрапив на цю несподівану знахідку, навряд чи так здивувались, як ті, хто відкрив нині великий сейф берегівської ощадної каси».

Берегівську ощадну касу закрили. Коли її знову відкрили, вона мала вже зовсім іншу назву: «Берегівська філія Будапештського Угорського Комерційного банку». Керував цією філією не директор, а «прокурист»¹. Прокуристом філії став Арпад Комор. У Берегове він перебрався з Будапешта.

Наскільки покійний Берталон Кацман був популярний на все Берегове, настільки непопулярним типом виявився Комор. Кожен зрозуміє це, коли дізнається, що Комор через адвоката запропонував батькові негайно повернути всі позики, які він одержав від берегівської ощадної каси. З цією метою ми змушені були продати добру половину своїх виноградників. Їх купив оцтовий фабрикант Маркович.

Через два місяці після смерті Кацмана згоріла берегівська цегельня, на якій працювало п'ятдесят робітників. Завод було застраховано від пожежі, але його власник Ігнац Ясаї вже коло двох років не вносив страхові внески. Руїни заводу і виноградника Ясаї було розпродано з аукціону. Виноградники купив Маркович, а рештки — якийсь Мано Когут, який тільки за кілька днів до аукціону вперше

---

¹ Керівний працівник банку, який має право самостійної дії.

ступив на берегівську землю. Він був шурином прокуриста Комора.

Незабаром усе Берегове дізналося, що цей Когут дивакувата людина. Ясаї був по вуха у боргах, бо справи заводу йшли дуже погано, а божевільний Когут розбудовував далі цегельно-черепичний завод і збільшив його у чотири рази проти попереднього. На заводі Когута працювали протягом тринадцяти годин на день більше двохсот чоловіків, жінок і дітей.

Через кілька місяців з'ясувалося, що Когут зовсім не божевільний. За той час, поки завод будувався, банк по-скуповував за безцінь цілий ряд фруктових садів. Ці сади належали, здебільшого, тим берегівцям, у кого в часи Кацмана назбиралися в банку великі борги, а виплатити тепер ці борги вони не могли. На місці фруктових садів банк проклав вулицю. Ця вулиця не кривуляла ні праворуч, ні ліворуч, як старі берегівські вулиці, а вела прямо від вокзалу до базарної площі, де містилися комітатське управління, суд, банк і аптека. По обох боках вулиці банк поставив гарні будинки з черепичними дахами і заасфальтував її за свій рахунок. А через те, що протягом кількох днів майже весь рух міста зосередився на цій новій вулиці Андраші, з усіх боків з'явилися покупці, які бажали купити збудовані банком нові будинки. Комор не поспішав з продажем і вичікував максимально високої ціни. Чекати йому довелося недовго.

На вулиці Андраші жив сам Комор. Там жив і Когут. Там же купив собі будинок і новий начальник поліції Пал Шімон. Усі кращі магазини міста незабаром теж переїхали на вулицю Андраші, в тому числі й універсальний магазин мод Тауба, відомий на цілий комітат по його об'явах у газеті «Берег»:

ТРИ СТАРІ СЛОВА: ТАУБ — КОРОЛЬ КАПЕЛЮХІВ...

ТРИ НОВІ СЛОВА: ТАУБ — КОРОЛЬ КРАВАТОК.

Місто багато виграло від цієї нової вулиці. Банк виграв теж немало. Не втратив нічого і Когут. Як тільки банк одержав від уряду дозвіл на будівництво п'ятдесятикілометрової вузькоколіїної залізниці між Береговом і Довгим, де була лісопилка, одне акціонерне товариство, головним власником акцій якого були оцтовий фабрикант Маркович і окружний начальник Вашархелі, розпочало будівництво заводу по виробництву побутових печей. В той час Когут, що їздив досі велосипедом, купив собі двох чудових темносірих коней і карету. Не бричку, а справжню карету, зі скляними віконцями, якої у Берегові досі ще не було.

Поки Комор був зайнятий прокладанням нової вулиці, начальник поліції Шімон, який потрапив до Берегова з Кошице після самогубства Балажа, почистив старі вулиці міста — правда, поки що не від куряви, а від жебраків. Жебрацтво було у Берегові таким же розповсюдженим заняттям, як вживання вина. Старі робітники і винороби, якщо їхні діти не могли або не хотіли утримувати їх, йшли старцювати. Те ж саме робили і хворі, інваліди і безробітні. З цими професійними жебраками конкурували аматори. По середах селяни, які приїздили на базар, продавши привезене і закупивши потрібне, залишали свої вози з дітьми і йшли на годинку-дві жебрати. Робили це вони для того, щоб відшкодувати витрати, які вони залишать Пінкусу Кребсу, власнику корчми з написом:

«Тут найкраще вино! Пийте тут!»

Жебрали, звичайно, не всі приїжджі селяни, але більшість з них. Це були «жебраки по середах». В інші дні тижня, крім суботи, крейцери збирали учні школи талмудистів, якою керував славновісний рабин Нахман Траск.

Жорстокий начальник поліції Шімон заборонив жебрати без спеціального дозволу. Заборони він не відмінив навіть тоді, коли учні Нахмана Траска послали до нього делегацію. Власник корчми з написом: «Тут найкраще вино! Пийте тут!» Пінкус Кребс одного базарного дня напоїв вартових поліцейських, сподіваючись таким чином знову завоювати для своїх постійних відвідувачів відібране у них Шімоном право вільного жебрання. Кребс був відомим вербувальником урядової партії і взагалі дуже впливовою людиною. Якщо випивав більше належного, в таких випадках говорив: «Так підло, так по-свинськи, так безсовісно, з такою небезпекою для жертви в усьому Березькому комітаті ніхто не може наговорювати, як я». Кребс не переоцінював свої можливості, і це робило його впливовою людиною. Але на капітанові Шімонові Кребс спіткнувся. Він оголосив Шімона антисемітом. Коли ж Кребсу вже вдалося створити відповідну громадську думку про начальника поліції, Шімон вранці однієї суботи з'явився у синагозі і почав старанно молитися. Виявилося, що Кребсів антисеміт — Шімон — не хто інший, як син власника кошницької кав'ярні «Шалк», юрист за освітою.

Двох поліцейських, що з ласки Кребса напилися в службовий час, Шімон безпардонно звільнив із служби. Двадцять сімох селян, спійманих на тому, що без дозволу жебрали, посадили на день на міські харчі. А щоб селяни у в'язниці не нудьгували, Шімон посадив до них ще й дев'ят-

надцятьох талмудистів. Ця його жорстокість викликала велике обурення в місті. Траск, учитель талмудистів і, крім того, до мозку кісток прихильник незалежних, назвав Шімона «лакеєм Відня». Але начальник поліції навіть цього не злякався. Він знав, що його твердо підтримує новий бургомістр Еміл Турновскі.

Під час правління попереднього бургомістра Гаті, Турновскі був міським секретарем. Його маленьку сухорляву фігуру знало все місто. Його звали не інакше, як «маленький Турновскі». Коли Гаті не міг уже далі приховувати свого паралічу, бургомістром Берегова після впертої боротьби обрали маленького Турновскі. Обрали його не як прихильника уряду чи незалежних. Його було обрано під впливом написаної ним для газети «Берег» статті і при підтримці банку. В своїй статті під заголовком «Нові потреби нових часів» Турновскі вимагав «широких реформ». Цією статтею він схилив на свій бік прогресивно настроєних громадян і тих, хто сподівався продати банкові свій сад під нові будівлі. Решту берегівців він завоював тим, що привернув увагу до «зростаючої активності русинів Березького комітату». Наступ русинів, на його думку, могло відбити тільки «сучасне, велике і багате Берегове». «Тому,— писав він,— хай кожна наша вулиця стане такою, як вулиця Андраші. Закупимо поливальні машини. З'єднаємо місто з виноградниками гарними дорогами. Запровадимо в місті електричне освітлення,— гідне нашого віку. Конче потрібно завоювати для берегівського вина ринки Відня, Берліна, Лондона і Нью-Йорка».

Турновскі великою більшістю голосів був обраний бургомістром, і він зараз же дав Шімону вказівку встановити в місті належний порядок. А сам, за порадою прокурора Комора, присвячував більшу частину свого часу тому, щоб завоювати світ для берегівського вина. За його ініціативою було створено «Берегівське товариство збуту вина».

Директором — головою цього товариства — обрали Іштвана Тарра. Тарр, майже двометровий на зріст чоловік, був шурином віце-ішпана Гулачі, найбільшим власником виноградників у Берегові та відомим прихильником урядової партії. Через Тарра під час організації до товариства вступили тільки ті власники виноградників, які підтримували урядову партію. Але потім з'ясувалося, що товариство додержує слова, видає аванси під урожай і готове навіть купити у своїх членів вино для того, щоб, як досягне виноград, берегівці масами вступали до

товариства Тарра. Але Тарр став перебірливим. Найбільш завзятих незалежних він з тої чи іншої причини не приймав до товариства і відмовлявся прийняти також тих виноробів, які мали надто великі борги. Виноградники господарів, що заборгували, незабаром змінили своїх власників, бо банк ніяких нових позик їм не давав. Винороби-незалежники або змушені були визнати, що до цього часу вони були прихильниками помилкової політики, або ж теж потрапляли у розряд тих, які, не маючи змоги продати вино, змушені були продавати свої виноградники.

— Ну, Йошку,— сказав Маркович моему батькові,— вибирай: або ти відмовишся від Ураї, або тобі доведеться відмовитись від своїх виноградників.

— Ні те, ні друге,— відповів батько.

— Тоді ти швидко розпрощаєшся і з тим, і з другим. Віднині тільки члени товариства одержуватимуть добру платню за своє вино,— і Маркович махнув рукою...— Щодо Ураї, то б'юся об заклад, що незабаром його прізвище стоятиме в єдиному списку урядової партії.

В одному він виявився правий. Ті господарі, які не були членами товариства, вторгували за своє вино значно менше, ніж члени товариства. І все через те, що вони виробляли і продавали берегівське вино, в той час як члени товариства виробляли вино берегівське, але продавали токайське.

В цей час пивні фабриканти, що боролися проти конкуренції токайського вина, розповсюджували славнозвісний преїскурант, який був відомий кожному угорському читачеві газет, але суть його цілком розуміли тільки берегівці. В складеному пивними фабрикантами винному преїскуранті було написано:

Ціна пляшки простого токайського вина 1 гульден

„	„	доброго	„	„	2	„
„	„	чудового	„	„	3	„
„	„	першосортного	„	„	4	„
„	„	справжнього	„	„	5	„

Просте, добре, чудове і першосортне токайське вино були насправді берегівськими винами і тільки справжнє токайське вино походило з виноградників Токаю — і то не завжди.

Товариство, що ним керував Тарр, продавало більшу частину берегівського вина «Товариству збуту токайського вина» і таким чином берегівське вино попадало в Будапешт, Відень, Берлін, Лондон, Нью-Йорк з написом «Токайське». Бургомістр Турновскі завоював світ.

Коли товариство зробилося повновладним господарем у берегівських горах, батько мій наче осиротів. Однак тільки людина іноді розпивала з ним вино і цією людиною був управляючий міським господарством Балог. Але незабаром настав сумний час, коли батькові довелося пити самому.

Бургомістр Турновскі звільнив управляючого Балога, змусивши його вийти на пенсію. Ця примусова відставка так засмутила Балога, що він почав пити ще більше. Як відомо, антиалкоголіком він ніколи не був, але тепер з дня на день страшенно напивався, а для цього потрібна була чимала кількість вина. Одного разу, будучи вщент п'яним, Балог посварився з батьком і назвав його, між іншим, «смердючим жидом». Батько добре знав Балога і не взяв надто близько до серця тієї образи. Але, коли, протверзівши, Балог дізнався, що у п'яному стані тяжко образив свого кращого друга, він гірко заплакав і листовно попросив у батька вибачення. Листа цього він закінчував словами:

«Даю тобі, Йошку, слово честі, що ніколи більше в своєму житті пити не буду ні вина, ні горілки, тільки воду і молоко. Хай назвуть мене німцем, якщо я коли-небудь порушу своє слово».

Коли батько одержав цього листа, він відразу ж пішов до Балога і протягом кількох годин умовляв його відмовитися від цього жахливого плану. Але Балог залишився невблаганним.

Цілих чотири дні він жив тільки на воді й молоці і тинявся вулицями Берегова, як бездомний собака. На п'ятий день після того, як він з'їв свою улюблену страву — коложварські голубці, — почав блювати. На шостий день він зліг у ліжку. У вухах дзвеніло, і він не все розумів, що йому говорили. Перед очима у нього миготіло, часом нічого не бачив. Лікті й коліна боліли так сильно, що управляючий міським господарством заходився криком од болю.

Дружина покликкала лікаря — відомого лікаря Рейсмана, який переїхав до Берегова з Кошіце. Рейсман прописав хворому якісь ліки і сказав його дружині, що тіло хворого треба чотири рази на день натирати борним спиртом.

Ані прописані Рейсманом краплі, ані борний спирт не допомогли. Балог від болю до крові покусав собі губи, а нігтями до крові подряпав груди.

За порадою мого батька дружина Балога звернулася до лікаря Яноші. Після огляду хворого лікар написав рецепт і з рецептом сам особисто пішов до аптеки. За півгодини він прийшов у кімнату хворого з трилітровою пляшкою.

У пляшці були якісь жовті ліки. Розмір пляшки, в якій були ліки, і колір ліків викликали у хворого дивну підозру. Перед тим, як прийняти першу дозу ліків, він уважно прочитав на пляшці етикетку. На ній було написано: «Аптека «Ведмідь» Лайоша Мейзельса. Берегове. Площа Лайоша Кошута». Нижче стояла назва ліків по-латинському. Цього хворий прочитати не міг. Після латинських слів було зазначено по-угорськи, як приймати ліки: «Через кожні півгодини по одній склянці».

Першу дозу ліків дав Балогові сам Яноші. Запах ліків, а може, і їх смак були, як у вина, але хворий вже ні запаху, ні смаку не відчував. Почалася блювота. Протягом дня лікар ще кілька разів напоїв Балого жовтуватими ліками. Безрезультатно. Вночі Балог почав марити.

На ранок він помер. Перед смертю, в страшених муках, відкусив собі язика...

Така доля того, хто не п'є,— поговорювали берегівці.— Десять днів він не пив і ось помер.

Бідолаху Балого звело в могилу не те, що він протягом десяти днів не брав у рот спиртного,— запротестував Яноші,— а те, що протягом п'ятдесяти п'яти років вживав занадто багато алкоголю.

НОВИЙ СВІТ, НОВІ ЛЮДИ

Бургомістр Турновскі обіцяв докорінно змінити життя Берегова. Свого слова він дотримав. Найбільш разючою зміною було збільшення міського податку. На другому році управління Турновскі місто почало вираховувати з своїх громадян майже втричі більше податків, ніж в останній рік панування Гаті.

Бондарі, які нещодавно почували себе панами, один за одним збанкрутували. В Берегові було збудовано завод по виготовленню бочок, і вартість бочки значно впала. Це пішло на шкоду не тільки бондарям. Через велику кількість дешевих бочок втратило свою пишність і чудове свято збирання винограду. Раніш була потреба випити на місці частину сусла, бо не було достатньої кількості бочок. А зараз бочки коштували майже стільки, скільки й сусло. Тепер бочок уже було скільки завгодно, і шукати покупця на вино не доводилося. Ціни на берегівське вино підскочили, і тому вже на третій день на вулицях Берегова можна було зустріти і тверезих людей.

Колись гори тільки тоді бачили добриво, коли на них

під час травневих морозів горіли вогнища з гною. Зараз землю підживлюють і після того, як зберуть виноград, і перед снігопадом, і після танення снігу, і перед підв'язуванням. У відповідь вдячні берегівські гори прямо-таки виливають із себе жовте токайське вино.

Іштван Тарр купив автомобіль. Це був перший автомобіль на весь Березький комітат. Він був схожий на візничку прольотку, у якої відпиляли голоблю. Під час їзди він скажено стугонів — теф-теф-теф — і розпускав такий сморід, що у людей сльози текли з очей.

Але чахання автомобіля було не єдиним новим звуком у Берегові, так само, як і сморід бензину — не єдиним новим запахом. З того часу, як поліцію було реорганізовано і поліцейські були вже не тими злодіями у формі, які завжди відчували спрагу і майже завжди ходили п'яні, та яких можна було купити за літр вина, в Берегові почали траплятися небувалі дотепер злочини. Те, що за останній час не було жодного ярмарку без того, щоб у одного-двох селян не вкрали срібного годинника, — це ще нічого. Те, що в одного з кінських маклаків, кульгавого Шебека, разом з гаманцем вирізали і кишеню, — це теж ще не було ознакою нового життя. Але коли в Малому лісі знайшли літню дружину вчителя гімназії Бенди, вбиту ножем, всі відчували, що живуть не в колишньому веселому, безжурному Берегові.

Вбивцю дружини Бенди впіймали. Єне Коц, син колишнього власника, виноградники якого продали з аукціону, виключений студент, а потім писар у адвоката Чато, після двох добрих ляпасів начальника поліції Шімона признався, що він убив пані Бендову. Вбивця вперто вимагав, щоб до протоколу було внесено: свій вчинок він зробив не з метою користолюбства.

Не встигло ще улягтись хвилювання, викликане вбивством, як місто розбурхала нова сенсація. Вночі було пограбовано магазин годинникаря і ювеліра Кароя Неметі на вулиці Андраші. Грабіжники залишили стільки слідів, що знайти їх було неважко. Другого ж дня усі троє стояли перед Шімоном. Це були колишній власник виноградників Телкеш і його два сини.

Протягом кількох тижнів усе місто схвилювано чекало суду над убивцею і над грабіжниками. Багато з дам уже позамовляли собі плаття, в яких збиралися йти на процес, але потім у місті на березі Верке сталися такі події, що і вбивця й грабіжники були забуті.

На заводі Когуга почався страйк.

Власник цегельні Мано Когут — про це часто писали в газеті «Берег» — був сучасною, освіченою і гуманною людиною. Зовнішністю цей худорлявий, високий, трохи сутулий, білявий чоловік більш був схожий на вченого, ніж на фабриканта. Костюми його були пошиті з дорогого матеріалу, але він завжди давав перевагу кроеві, що вже вихиляв з моди. Когут їздив у заскленій кареті, але носив окуляри в нікелевій оправі. Під пахвою у нього майже завжди стирчала яка-небудь товста книга. Так, Когут читав грубезні наукові книги. Іштван Тарр одного разу ледве не знепритомнів, побачивши заголовок одної з книг, яку читав Когут, — «Сучасний соціалізм».

— Ви читаете такі книги? — спитав, задихаючись, хворий на серце Тарр, який про соціалізм знав тільки з газети «Берег».

— Доти, поки книги читаю я, все в порядку, — відповів з легкою усмішкою Когут.

І все ж таки, Тарр порахував за свій обов'язок повідомити начальника поліції, яку книгу він бачив у Когута.

— Я сам стежу за літературою такого роду, — відповів Шімон.

— Це матиме поганий кінець! — вимовив плаксиво Іштван Тарр.

— Безумовно, — відповів Шімон. — Питання тільки в тому — для кого?

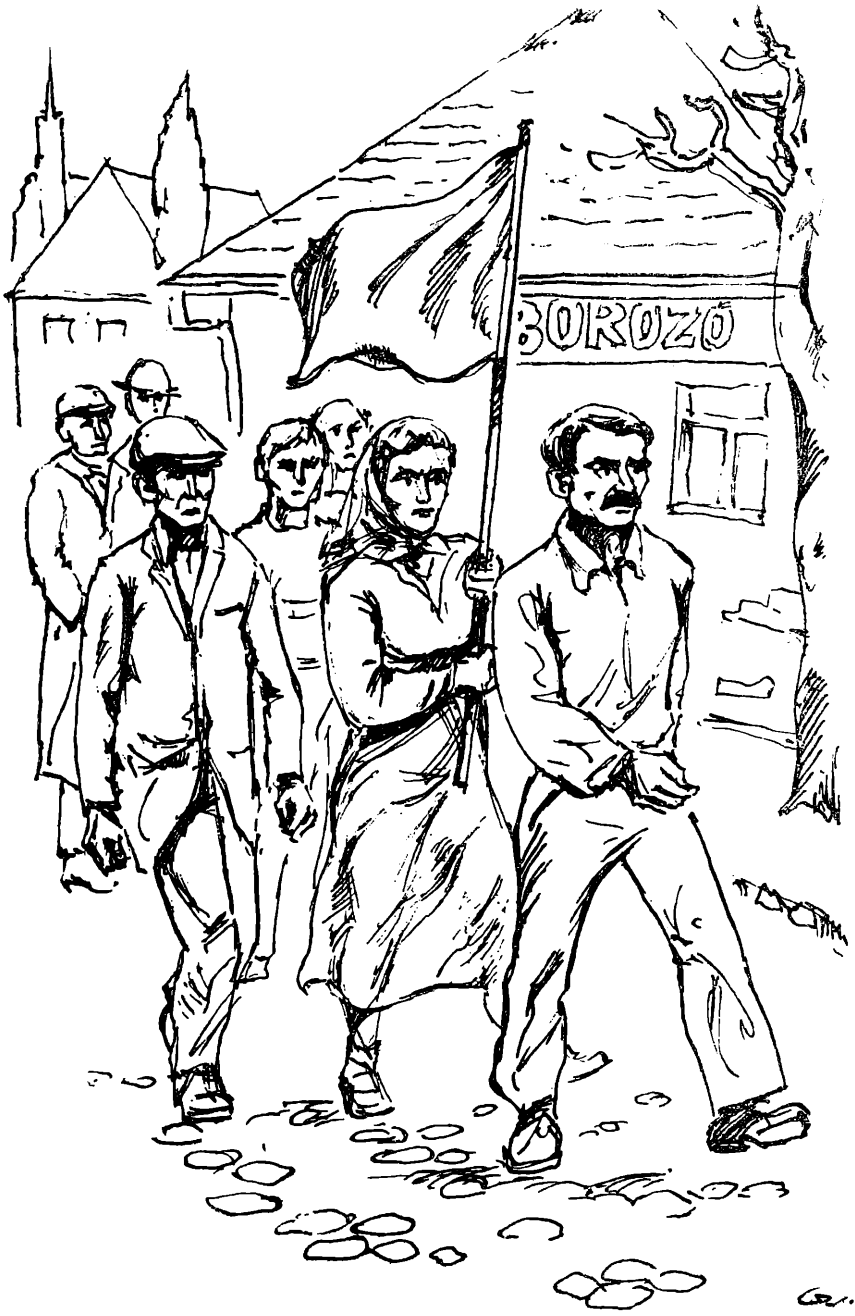
Гуманізм Когута відчував кожен робітник на заводі. При Ясаї робітники працювали чотирнадцять годин на добу. З того часу, як завод став належати Когуту, робочий день становив тринадцять годин. З п'ятої ранку до дванадцятої дня і після годинної перерви — до семи. Заробітна плата теж зросла. Не можна сказати, щоб дуже. Принаймні, випадків, коли хто-небудь з робітників під час роботи непритомніе од голоду, стало значно менше. Був навіть такий випадок — правда, за півтора року тільки один, — що одній з робітниць Когут після родів дав триденну відпустку.

Про цей випадок писали обидві місцеві газети. «Берегівська газета» вмістила серйозну, об'єктивну статтю про заходи Когута щодо поліпшення побуту робітників. Когут, наприклад, цілком покінчив з уснашкованими від Ясаї традиціями і поставив на своєму заводі окрему вбиральню для жінок і окрему для чоловіків.

Тому зрозуміло, що майже всі читачі газети вважали мало не особистою образою оголошений робітниками цегельні страйк.

Зі словом «страйк» спочатку були деякі непорозуміння.

З уст в уста передавали, що на цегельні страйк, але що таке страйк — чи його потрібно їсти, чи пити, а може, лікаря чи пожежника викликати,— про це знало дуже мало берегівців. Щастя, що газета «Берег» усе роз'яснила. «Страйк,— писала газета,— це груповий і одночасний злочин тих робітників, які не бажають працювати, а хочуть тільки їсти, пити і спати цілісінькими днями». Для всіх одразу все стало зрозумілим. Незрозумілим для багатьох лишалося тільки те, чому робітники заводу Когута не хочуть працювати.

На другий день страйку я вперше почув ім'я Яноша Фоті. Маркович сказав моїй матері:

— Цей Янош Фоті, мабуть, ще більш небезпечна людина, ніж отой негідник Асталаш.

Янош Фоті!..

Ім'я врзалося мені в пам'ять. Тоді я, звичайно, ніяк не міг передбачити, що багато років по тому, в селі Намень, на березі Тиси саме я закриватиму очі вмираючому Яношу Фоті і встанне саме я поцілую його брудне від пороху і крові чоло.

Янош Фоті, Янош Фоті,— це ім'я не сходило з уст усіх жителів Берегова.

Фоті був робітником на заводі Когута, машиністом. Він організував страйк і керував ним. Коли я вперше побачив його, він крокував на чолі страйкуючих робітників вулицею Андраші. Це був кремезний, плечистий чоловік років, може, тридцяти, з вусами, волосся коротко підстрижене. Очі карі. З усього його одягу я запам'ятав тільки синю сорочку без краватки.

Він ішов дрібними енергійними кроками. Демонстранти, що йшли за ним, прямували до міської ратуші. В колоні біля півтораста заводських робітників: чоловіки, жінки і навіть кілька дітей. Якась жінка тримала в руці прапор, пошитий із червоної хустки. Прапор був благодійний, а люди, що йшли за ним, бліді, худі, втомлені й обдерті.

Хтось з чоловіків хриплим голосом закричав:

— Тут крокують бродяги без батьківщини!

Хтось із його друзів, певно, згадавши обідраних послідовників Томаша Есе, вигукнув:

— Вперед, злиденні! Голодні, злиденні!

З будинків і магазинів вибігали люди, щоб поглянути на це диво.

— О-ось,— вигукнула огрядна жінка різника,— карнавал жебраків!

Ті, що стояли біля неї, засміялися.

З того часу я часто читав у книгах, що перші демонстрації жебраків збудили у горожан страх і ненависть. У Берегові цього не було. Ті, хто бачив цю демонстрацію, не злякалися, не відчули ненависті, просто здивувалися. Що це таке? Хто вони такі? Чого вони хочуть? Що за прапор вони несуть? Чому називають себе бродягами?

Серед зівак було багато таких, котрі, зрозумівши, що означає цей скромний червоний прапор, відчули б страх і ненависть. Але серед глядачів більшість становили прості люди, і якби вони розуміли те, що бачили, то, звісна річ, усіляко б вітали Фоті. На крокуючих у колоні дивилося багато робітників-виноробів, у яких ніколи нічого не було і ніколи нічого не буде. Але в жодного з них червоний прапор не викликав прискороного биття серця. На демонстрацію дивилося також багато хазяїв-виноробів, які давно вже не спали цілими ночами і думали над тим, хто може їх врятувати від банкрутства. Якби вони знали, що означає цей червоний прапор...

Але навіть втомлені люди, що йшли за відчайдушним Фоті, ще не знали, а тільки, можливо, здогадувалися, що вони йдуть на боротьбу за новий світ.

Страх і тривога посіялись у місті тільки тоді, коли вийшли чергові номери обох місцевих газет. З піною на губах галасували вони проти «богохульної соціалістичної банди грабіжників, убивць і зрадників вітчизни». Газета «Берег», що підтримувала уряд, закликала всіх «чесних» жителів комітату незалежно від політичних поглядів, мови і релігії об'єднатися проти цих «покидьків» людства. Газета незалежних, «Берегівська газета», звернулася до віце-іспанана з вимогою посилити загін берегівських жандармів, бо на випадок, якщо він цього не зробить, то відповідатиме «за втрату майна, образу бога, за втоптування у багно нашого національного прапора, за загибель наших дружин і невинних дітей».

В католицькому костьолі, в греко-католицькій церкві, в кальвіністській кірсі та у єврейській синагозі попи усіх чотирьох мастей з амвонів оголосили війну цим «безсовісним каналам». Кальвіністський пастор Каллош назвав Фоті «антихристом».

Берегове охопила гарячка. Багато хто почав серйозно міркувати про те, щоб підпалити Циганський Ряд. Хай він гине разом з його ненависними мешканцями.

Багато берегівських громадян придбали злих собак, і не один хазяїн-винороб закопав у землю гроші, які до цього часу тримав у старій панчосі.

Проте демонстрація і страйк закінчилися на диво гладко. Перед ратушею на демонстрантів уже чекали жандарми і поліцейські.

Бургомістр Турновскі послав до демонстрантів одного з офіцерів поліції й наказав передати їм, що він готовий прийняти делегацію з трьох чоловік.

Фоті і ще двоє робітників увійшли в будинок ратуші. У приймальні бургомістра їх усіх трьох заарештували. Демонстрантів, які втратили керівника, жандарми і поліцейські розігнали. Робітники заводу Когута другого дня вийшли на роботу.

Тринадцятигодинний робочий день і надалі зберіг свою чинність.

Щодо вимоги робітників про підвищення заробітної платні, Когут обіцяв в майбутньому обміркувати це питання.

* * *

Через кілька днів двох заарештованих звільнили. Тільки Фоті віддали під суд. Один час у місті поговорювали про те, що за страйк на цегельні притягнуть до відповідальності й Асталоша, але пізніше з'ясувалося, що Асталош уже п'ять місяців сидить у в'язниці, отже, в організації страйку ніякої участі брати не міг.

Туалети берегівських дам, що шились спеціально з нагоди суду над убивцею і грабіжниками, який, як ми знаємо, не відбувся, були все ж продемонстровані. Бо відбувся суд у справі Фоті. Голова суду розподіляв квитки на це засідання після старанного відбору, і в день засідання зал нагадував модний салон.

Саме засідання розчарувало присутніх. Фоті виявився звичайною людиною.

Двадцять дев'ять років. Угорець. Кальвініст. Не судився. Одружений. Двоє дітей. Син селянина села Берег-Ардо. До двадцяти одного року наймитував. Служив у армії, в одному з будапештських артилерійських полків. Після військової служби працював протягом п'яти років у Будапешті на одному з машинобудівних заводів. Там познайомився зі своєю майбутньою дружиною.

Фоті поводив себе на суді спокійно. Він ні одним словом не заперечував, що організація страйку на цегельні — це справа його рук і що він ним керував. Його промова для публіки здалася безперечно нудною. Він вживав багато незрозумілих і, на думку публіки, безглузких виразів, як

от: капіталіст, експлуатація, рештки феодалізму, класова боротьба, класова держава, класовий суд.

Трохи цікавішим виявився допит дружини Фоті.

Це була того ж віку, що і Фоті, худа блондинка.

За словами у кишеню не лізла.

— Мого чоловіка віддали до суду за те, що став на захист своїх прав. Когут примушує своїх робітників працювати тринадцять годин на день, а платить копійки,— заявила вона.

— Янош Фоті став перед судом тому,— з гідністю проголосив спітнілий суддя Кіцбюхлер,— що підбурював інших проти бога і вітчизни.

— Це стара пісня,— заявила дружина Фоті.— Той, хто боїться за свій гаманець, завжди апелює до бога.

Кіцбюхлер закликав її до порядку і підвишеним тоном поставив таке запитання:

— Отже, ви заперечуєте, що Янош Фоті є ворогом Угорського королівства?

— Краще б ви спитали мене, пане суддя, хто є ворогом трудящого люду Угорщини! Якщо ви не спитаєте, я скажу сама: Шенборн, Когут, Комор, Гулачі, ну і ви, пане суддя, і багато інших разом з вами.

Дружину Фоті, що прийшла на суд як свідок, Кіцбюхлер засудив за образу суду на чотирнадцять днів. Яноша Фоті засудили до восьми місяців ув'язнення.

Угорські закони і угорські суди того часу ще не були пристосовані до кривавого придушення робітничого руху.

* * *

В день народження його величності Франца-Йосифа, після урочистого обіду, влаштованого бургомістром, Кальман Вандор, член комітатського управління, незалежний, просидів в одному всім знайомому місці трохи більше часу, ніж звичайно. Від нудьги Вандор прочитав там економічний розділ однієї з будапештських газет і вирішив, що тепер він декому покаже...

І Кальман Вандор показав, на що він був здатний.

На зборах правління він викрив прокуриса банку Комора і розголосив, що той обманює куруцький комітат і на гроші пруських банків будує залізницю Берегове—Довге.

— Залізниця, про яку угорське населення комітату думало досі, що вона належить йому, насправді є власністю пруських банкірів.

Після цієї заяви на зборах здійнялася буря. Навіть члени урядової партії не на жарт розлютились.

— Нечувано! Обурливо! — кричали з усіх боків. Але бургомістр Турновскі не погоджувався з угорцями, що збунтувалися.

— З якого це часу і чому треба вважати лихом, якщо наші пруські союзники допомагають нам будувати залізницю, створювати у нас культуру? Той, хто в цьому вбачає лихо, розцінює дружню руку за хлист. Замість того, щоб закидати брудом наших друзів, ви б краще говорили про те, що у Волівці обрали старостою русина.

Здійнялася нова буря.

Тепер лавиці тріщали під членами правління русинського походження.

Слова попросив сваявський русинський піп Дудич.

— Ось вже чотириста років, як німці пригнічують, катують народи Угорщини і деруть з них сім шкур, а бургомістр Турновскі вбачає для Угорщини небезпеку в тому, що у Волівці обрано старостою русина.

— Російський агент! — крикнув Дудичу оцтовий фабрикант Маркович.

— Мовчи і забирайся звідси, жиде! — відрізав русинський піп.

Почувши грубі слова, поодинокі члени правління посхоплювалися зі своїх місць. Усі горлали, здіймалися кулаки.

Головуючий Гулачі після довгих марних дзвінків, згадавши якийсь класичний приклад, загорлав на повні груди.

— Панове, перше вислухайте мене, а потім уже й убивайте один одного!

Після цієї дивної пропозиції у великому залі запанувала тиша.

Щоб надати своїм словам особливої урочистості, Гулачі підвівся з місця.

— Я гадав, шановне зібрання, — сказав він, — всі мислячі люди зрозуміли те, що сталося за останні місяці в нашому благородному комітеті, й що кожен виконає свій обов'язок. Не росіяни і не німці загрожують тепер угорцям. Той, хто навіть після суду над Фоті не зрозумів, де криється ворог і хто є ворогом, той, боюся, прокинеться лиш тоді, коли над його головою горітиме покрівля. Тепер, шановне зібрання, немає більше місця сваркам між нас. Той, для кого священні бог, король і вітчизна, відкине давню ворожнечу і стане в лави борців, готових на захист свого родинного гнізда, стародавньої землі.

Слова віце-ішпана Гулачі були зустрінуті гучними оплесками і вигуками «ура». В цей день збори комітатського правління усі свої рішення прийняли одноголосно.

Через кілька тижнів після засудження Фоті в Берегові сталася нова сенсація.

На вулицях з'явилася перша поливальна машина.

ТРЕТІЙ РОМАН ФІЛІПА СЕВЕЛЛИ

Через два роки після того, як я повернувся до Берегова, у Сваляві та на її околицях спалахнула страшна епідемія тифу. Незважаючи на те, що з Мукачева і навіть з Берегова до Сваляви було надіслано лікарів-епідеміологів і медичних сестер, у Свалявському окрузі смерть працювала у три зміни.

По всіх церквах комітату щодня молилися за видужання хворих і за спасіння душ померлих. Берегівські греко-католики влаштували навіть процесію з корогвами. Спасінню душ померлих від тифу це, може, й допомогло, але на долю хворих не мало ніякого впливу. Епідемія вщухала тільки тоді, як настала незвичайно сувора зима. На той час число жертв наблизилось вже до двох тисяч.

Після поховання останніх жертв епідемії свалявські різні бараки спалили, а мукачівські і берегівські лікарі поїхали додому. В цей час захворів дядько Філіп. Але не на тиф. Коли з Мукачева приїхав лікар, запрошений тіткою Ельзою, і пробув з хворим півтори години, то сказав дружині Севелли:

— Колега Севелла виснажився від надмірної фізичної перевтоми і хвилювань. Зараз йому потрібен відпочинок — більш нічого. За кілька тижнів він повністю одужає.

Мукачівський лікар помилився.

Минуло три тижні, минуло чотири тижні, але стан здоров'я дядька Філіпа залишався без змін. Свалявський лікар-еврей, який протягом двох з половиною місяців епідемії не спав спокійно жодної ночі, не з'їв жоден обід або вечерю до кінця, цілими днями нерухомо сидів мовчки за своїм письмовим столом і дивився у простір. Тітка Ельза ранком одягала його, вечорами роздягала, а вдень годувала, як маленьку дитину.

Коли з'ясувалося, що втішливе пророцтво мукачівського лікаря не збулося, дружина Севелли запросила лікаря з Берегова. Лікар Яноші пробув у домі Севелли цілий день. Перед від'їздом до Берегова він сказав тітці Ельзі:

— Меланхолія. Конче треба змінити обстановку, трохи розважитись. Я б на вашому місці, шановна, влаштував колегу Севеллу в один з будапештських санаторіїв.

Тітка Ельза з вдячністю прийняла пораду.

Не маючи достатньо коштів, тітка Ельза звернулася по допомогу до мого батька. Кароя віддала нам, а сама з хворим чоловіком поїхала до Будапешта. Там дядька Філіпа — на досить рішучу вимогу мого батька — влаштували в один з найдорожчих санаторіїв для нервовохворих.

Дорогий санаторій обійшовся у круглу суму, але дядькові Філіпу не приніс користі. Тітка Ельза не довірила свого чоловіка нянькам і лишилася біля нього в санаторії. Вона сама одягала і роздягала дядька Філіпа, сама годувала його, оберігала сон, сидючи поруч його ліжка. Лікарі були впевнені, що дружина Севелли сама швидко захворіє від цього догляду за хворим. Але вони помилилися. Праця, безсоння і тривога за чоловіка не зламали тітку Ельзу. Правда, вона трохи схудла, але на вигляд стала ще молодшою. Ніхто не міг повірити, що їй було вже близько сорока чотирьох років.

У будапештському санаторії дядько Філіп, так само як і у Сваляві, цілими днями сидів нерухомо в кріслі і дивився поперед себе. Приймав всілякі мікстури й порошки, але його ніяк не вдавалося умовити взяти участь у забавах і концертах, що відбувалися в санаторії. На поставлені йому запитання він відповідав однозначне «так» або «ні», а часом і зовсім не відповідав. Лікарі, що лікували його, знаходили єдиний обнадіюючий момент — у тому, що хоч поглядаючи у хворого і був безмежно смутним, але його сумні великі карі очі залишилися цілком свідомими.

Головний лікар санаторію знав Філіпа Севеллу ще до того, як особисто познайомився з ним. Він знав його не з наукових праць, а пам'ятав той кумедний випадок, коли завдяки зацікавленості професора Коха науковими працями Севелли молодий лікар потрапив у поліцейську камеру. Головний лікар був чесною людиною. Коли він побачив, що санаторне лікування ніякої користі хворому не дає, він порадив тітці Ельзі повернутися разом з чоловіком до Сваляви.

— Звичайна обстановка і зелень Карпат, може, вилікують колегу Севеллу. Щодо нервовохворих, то ніколи не можна знати, що їх вилікує.

І ось одного ранку, одягаючи чоловіка, тітка Ельза сказала:

— Поїдемо додому, Філіпе.

Хворий спочатку заперечливо похитав головою, потім голос сказав:

— Ні, Ельзо, ми не поїдемо додому. У мене в Будапешті є ще справи.

— Які у тебе тут справи, Філіпе? — спитала тітка Ельза, не знаючи, радіти їй чи плакати.

— Я зробив деякі важливі, дуже важливі спостереження. Мій обов'язок — не ховатися з цими спостереженнями. Напишу серію статей в одну з будапештських газет. Я думаю, в робітничу газету.

Коли тітка Ельза повідомила головному лікареві, що її чоловік хоче працювати, той їй порадив переїхати з санаторію в який-небудь тихий пансіонат...

— Щодо нервовохворих, то ніколи не можна знати...

В саду тихого пансіонату на схилах Буди дядько Філіп почав працювати. Протягом двох тижнів під тінним листям він писав годин по сім-вісім на день. І робота зробила те, чого не могло зробити ніяке лікування, — вона виликувала його. За два тижні хвороба пройшла. Тільки одяг на дядькові Філіпові тепер висів та синювато-чорне волосся посріблилося на скронях, а під очима лягли дві темні тіні.

Коли тітка Ельза показала дві перші статті свого чоловіка доброзичливому головному лікареві санаторію, той похитав головою:

— Боюся, що мій колега Севелла не буде більше лікарем.

За бажанням дядька Філіпа тітка Ельза віднесла статті до редакції робітничої газети. Статті ці газета помістила одна за одною.

Лікар Севелла був переконаний, що його статті написані на медичні теми. Питання, що він їх розглядав, вирази, які вживав, справді були з галузі медицини. Але в серії його статей обстоювалась і певна політична точка зору. В цих, народжених в таких незвичайних умовах, дослідженнях зустрічались такого характеру думки:

«Причиною найбільш розповсюджених і найбільш небезпечних захворювань, які забирають щорічно життя у сотень тисяч людей, є не бацили мікроскопічної величини, а надмірно великі маетки».

«Туберкульоз, тиф і сифіліс є лише різновидністю однієї й тієї ж жахливої хвороби. До цієї хвороби важко застосувати уже відому назву. В Західній Німеччині цю хворобу можна було б назвати «крупнівською гарячкою», у Північній Америці — «рокфеллерівською», «вандербільтівською

хворобою», а в лісистих Карпатах — «шенборнівською болячкою».

Саму суть серії статей дядька Філіпа можна було б передати однією фразою: «Причиною масових заразних хвороб є приватна власність». Визначення це було не новим, але факти, якими дядько Філіп підсилював своє твердження, були приголомшувачими і новими навіть для тих, хто давно вже боровся проти крупнівської гарячки і шенборнівської болячки.

Статті ці мали на подальше життя Філіпа Севелли далеко більший вплив, ніж ті, які колись привернули увагу професора Коха.

Коли поїзд, яким подружжя Севеллів їхало з Будапешта до Сваляви, прибув у Берегове, вся наша сім'я зібралася на вокзалі.

Дядько Філіп був у чудовому настрої.

— Якщо за кілька тижнів ти почувеш, шурина,— сказав він, сміючись і поплескуючи батька по плечі,— що підпалили мій будинок або через непорозуміння мене пристрелили, не дивуйся.

Поїзд стояв у Берегові всього п'ять хвилин. Увесь цей час говорив лиш дядько Філіп. Ніколи раніше я не бачив його таким балакучим і веселим.

Чекаючи, що підпалять його будинок або через непорозуміння пристрелять, він помилився. Нічого подібного з ним не сталося.

Начальник Свалявського округу, управителі графа і попи знали про надруковані в Будапешті статті лікаря Севелли. Але помстилися вони дядькові Філіпу не так, як він цього чекав. З свалявським лікарем-евреєм нічого не сталося, просто-напросто в Сваляві його більше не вважали лікарем. Ті з хворих, які спроможні були платити за послуги лікаря, до нього більше не зверталися. Раз на тиждень до Сваляви на кілька годин приїздив графськими кіньми воловецький лікар. Усі, хто захворів за час його відсутності, чекали приїзду лікаря. Якщо ж чекати не було змоги, то зверталися за допомогою до тітки Фуфки або без жодної допомоги перебиралися на той світ. Начальник округу, управителі, трое священнослужителів і директор заводу стежили за проведенням цього бойкоту так серйозно, що не спроможні платити хворі насмілювалися відвідувати дім Севелли тільки ночами.

Це становище завдало відчутних збитків і свалявському аптекареві Михайлу Куровському. Завдяки його скаргам і все гучнішими протестами у Сваляві з'явився врешті-решт

новий лікар. Це був Пал Недьеші, племінник кальвіністського пастора.

Молодий лікар, на велике здивування дядька Філіпа, не обходив будинок Севелли, на яким лежала печать прокляття. Навпаки, він відвідував його майже щодня і в кожному серйозному випадку просив поради у свого більш досвідченого колеги. А лікар Севелла не скупився на поради. Увесь нагороджений за багато років досвід він передав у готовому вигляді своєму наступнику.

Пал Недьеші тільки розпочинав лікарську кар'єру, але він був розумною і чесною людиною. Як тільки зрозумів, яку негарну роль грає в Сваляві, одразу ж зібрався покинути місто. Але дядько Філіп стримав його.

— Свалява потребує хоч би одної чесноі і знаючої людини,— сказав він.— Ви тут потрібні, колего. Щодо мене, то я вже збираюся. Вам буде легше, колего Недьеші, ніж було мені. Ви уроджений угорець і кальвініст. Але й вам буде не зовсім легко.

Коней тітка Ельза продала ще перед тим, як поїхала з хворим чоловіком до Будапешта. Для того, щоб мати можливість послати свою доньку на навчання в Будапешт, дядько Філіп давно вже заставив будинок в одному з мукачівських банків. Цей банк, якому лікар Севелла вже боргував значну суму грошей, погодився тепер купити свалявський будинок.

Коли Севелла дістав повідомлення від однієї з лікарень Будапешта, що там згодні взяти його на посаду ординатора, йому лишилося продати тільки двох корів і частину меблів. Луегера дядько Філіп подарував лікарю Недьеші.

— Мені знову двадцять два роки! — сказав дядько Філіп, одержавши документи про призначення його на нову посаду.

Тут закінчується третій роман з життя дядька Філіпа. Далі я розповім про четвертий роман Філіпа Севелли. Заголовок четвертого роману буде таким: «Війна одного військового лікаря проти загарницької війни».

НА БЕРЕЗІ БІЛЯВОЇ ТИСИ

Тиса, як нас вчили в школі, є найбільш угорською рікою. Вода Тиси — це ми щодня чули в казках і піснях — найкраща вода в світі. В Тисі водиться найсмачніша в світі риба. На березі Тиси народжуються найхоробріші в світі солдати, найгарніші в світі дівчата і найсумніша в світі пісня.

До Тиси від Берегова можна доїхати за чотири години. Коли я був малим, в Березькому комітаті відстань вимірювали так: одностороння, двостороння відстань... Це означало дві години їзди селянським возом. Такий вимір відстані не можна, звичайно, назвати дуже точним. Бо те, скільки селянський віз може проїхати за годину, залежить від якості дороги, від сили і стану коней і в чималій мірі ще й від того, скільки на тому шляху знаходиться корчм. В даному випадку ця чотиристороння відстань становила двадцять з лишком кілометрів.

Словом, Тиса була недалеко від нас. І все-таки, на сором, я мушу признатися, що до дванадцяти років не бачив Тиси, не пив води з неї і не їв юшки з червоним перцем, звареної на її березі. Але, нарешті, я дістав змогу не тільки побачити Тису, але навіть і переплисти її. Батько мій збирався їхати в село Намень і вирішив узяти з собою й мене. А Намень розташована на березі Тиси.

У батька в Намені були важливі політичні справи. Справи ці були неприємні. Важко повірити, але це було так: наменці захотіли вирощувати тютюн. Загальновідомо, що на території Угорського королівства вирощування, обробіток, а також торгівля тютюном були державною монополією. Вирощування тютюну було справою прибутковою. Садити тютюн мав право лиш той із селян, хто одержав на це спеціальний дозвіл від держави. А дозвіл на посадку тютюну одержували майже виключно ті селяни, які під час виборів голосували за урядових кандидатів. В тих округах, які обрали до парламенту депутатів-незалежних, ґрунт для тютюну був непридатний.

Наменці були палкими прихильниками Ураї. На їхньому шовковому прапорі гордовито красувався напис:

«Намень не відступає від 48-го!»

Від вимог 48-го наменці не відступали, а все ж таки їм спало на думку почати вирощувати тютюн. А коли населення сіл на березі Тиси щось вбивало собі у голову, то навіть сокирою його звідти не виб'єш. Наменці написали листа Імре Ураї за сто сімнадцятьма підписами. В листі вони вимагали від депутата, щоб він домігся для них в уряді дозволу на вирощування тютюну.

Виконати їхнє бажання Ураї не міг. Як може депутат незалежних звертатись з проханням до тих, кого він завжди називав лакеями Відня! Що сказали б виборці з Тарпи!

Але відмовити наменцям у їхньому проханні Ураї теж не міг. Бо якби він це зробив, могло статися, що Намень і надалі залишилася б прихильником 48-го, але відмовилася б від Ураї.

Тому наменців треба було перекопати, що їхнє бажання не гідне угорців-незалежних, і, якщо можливо, довести їм, що вирощування тютюну не така вже й вигідна справа. Окружна організація партії незалежних доручила це складне завдання моєму батькові. Так я потрапив на берег Тиси.

З того часу, як сім'я лікаря Севелли переїхала до Будапешта, Микола зі своєю матір'ю, мамкою Марусею, жили у нас. Я хотів узяти з собою і Миколу.

Батько жажнувся мого прохання.

— Ти збожеволів, Гезо! Їхати у Намень з русинським хлопцем! Я почну наменцям докоряти тютюном, а вони у відповідь закинуть мені, що я російський агент!

Свою бричку і коней батько ще на весняному ярмарку продав, і зараз нам довелось їхати бричкою дядька Марковича. Це виглядало не зовсім добре, бо Маркович був прихильником урядової партії, а ми їхали в справі незалежних. Коли я дорогою признався батькові про свої сумніви щодо цього, старий боєць незалежних тільки махнув рукою.

— Людина,— сказав він,— якщо вона хоче жити, не мусить думати про все. Таке життя!

В домі наменського старости Міклоша Вараді батько протягом двох годин проводив переговори з найавторитетнішими господарями Намені. Цей час я провів під великою шовковицею, сидючи з донькою старости Ілонкою Вараді на порожньому возі. Ми не гралися, а тільки розмовляли. Я говорив мало, але із чарівних вуст моєї ровесниці Ілони слова лилися, як вода у струмочку. На Ілоні була червона спідничка, біла вишивана сорочка і червона жилетка з золотистою вишивкою. Шкарпетки і туфлі у неї теж були червоні. Її плаття, біляве волосся з волошковим вінком на ньому і дихання її наповнювали повітря ароматом свіжого сіна. Вона розповідала, а я мовчав, і все ж таки її сірі очі так вступилися в мене, наче я викладав їй найрозумніші речі в світі. Вона вийняла з кишені спіднички абрикоси і почастувала мене. Абрикоси виявилися твердими і без смаку, а кісточки були зовсім ще білі, їх можна було розкусити.

Ілона розповідала про Тису. Про тисянських русалок, які своїми чудовими співами і золотистим волоссям завожують бокорашів. Потім вона розповіла про діда Бочка. Про мерзенного старого Бочка, з риб'ячими очима, який

живе на дні Тиси і лише ночами виходить звідти на місячне світло, щоб своїми руками, схожими на плавці, переплутати сіті рибалок і продірявити їхні човни. Плоти він садить на мілину, а кровожерливих щук приводить на ті місця, де на сонці весело плещуться дрібні карасі.

Про тисянських русалок я чув і раніше. З дідом Бочко я познайомився тільки зараз. В казках, часом, є і правда. Наприклад, зараз я власними очима переконався, що на березі Тиси народилася найгарніша у світі дівчина.

Коли батько вийшов з будинку старости Вараді, я відразу прочитав з його обличчя, що коли наменці не одержать дозволу на вирощування тютюну, то вони змінять свої політичні переконання. В серці почало колоти, коли я побачив, як батько постарів за ці дві години. Він ніби ще більше згорбився.

Для того, щоб не показати, що переговори вже закінчені, батько погодився на запрошення старости Вараді залишитися в Намені до вечора. Ми з Ілоною пішли на берег Тиси.

Тиса — а про це повідають казки і пісні — білява, як льон.

На другому березі при грайливому південному вітрі колишуться біляві хвилі пшеничного колосся.

Але наменські діти, які лежали на золотистому піску або пустували в білявій, як льон, воді, не були білявими. Їхні голі тіла були засмагли, а мокре волосся чорним. Тільки Ілонине волосся перейняло свій колір від Тиси.

Хоч я був міським хлопчиком і приїхав у Намень з далекого, дуже таємничого Берегова, все-таки я швидко потоваришував із смаглявими хлопцями.

Голі люди не звертають велику увагу на правила поведінки. Ми швидко почали називати один одного на «ти» і дурнями. Вірніше, дурнями ми називали тих, хто не приєднався до моєї пропозиції і не хотів разом зі мною перепливати Тису.

— Небезпечно? Дурниці! Хіба Тиса широка? Відстань — два кидки каменю! Течія швидка? Вирів багато? Нісенітниця! Угорських хлопців такі дрібниці не лякають!

Нас було біля п'ятнадцяти хлопців, що зібралися перепливати Тису.

Перш ніж скочити у воду, я запам'ятав, що на протилежному боці, саме проти того місця, звідки ми вирушили, стояла самотня береза. Я вирішив плисти в напрямку до неї.

Вода була холоднувата. Поверхня води тріпотіла від вітру.

Тиса справді мала стрімку течію. Але і я не був з лякливих. Я плив рівномірно. Тепер, коли опинився в її течії, вода здавалася вже не білявою, а швидше зеленкуватою.

Коли доплив до середини Тиси, то з великим здивуванням помітив, що позаду нікого немає. Усі мої товариші повернулись назад. Я помітив також і те, що швидка течія віднесла мене з прямого шляху. Самотня береза лишилася десь далеко з лівого боку. Протягом кількох секунд я думав про те, що слід було б повернутися. Ні! Ні в якому випадку! Як же дивитимусь в очі Ілоні, якщо теж відмовлюся від того плану, за який так уперто боровся. Вперед!.. Я опустив голову у воду і підіймав її, щоб набрати повітря після кожного четвертого руху. Дуже втомився, поки доплив до берега. Течія ріки віднесла мене на добрий кілометр. Досить далеченько від самотньої берези дістався я берега.

Лежачи на спині, я довго дивився в блакитне небо і на перисті хмаринки, що пливли високо-високо.

Зірвав волошку і почав кусати її стебло.

На мою руку сіло сонечко. За звичкою запитав у нього:

— Сонечко, куди понесеш мене: в небо, на землю чи на цвинтар?

Поцяткований пророк довго зволікав із відповіддю. Я вже думав, що він заснув, але раптом він розправив крила і сміливо полетів вгору.

Коли шлунок нагадав мені про те, що час уже повернутися на каменський берег, я не скочив стрімголов у воду, а пішов пішки до самотньої берези. Звідти побачив, що на протилежному березі безлюдно. Всі хлопці пішли додому обідати. Стояла тільки дівчина у червоній спідничці. Серце моє сильно заколотилося.

— Ілона!

Я пройшов далі пішки, проти течії ріки, ще на добрий кілометр. Вирахував, що коли тут скочу в воду, то ріка віднесе мене саме туди, звідки вирушив, де мене чекає Ілона.

Або я був надто втомлений, незважаючи на досить тривалий відпочинок, або течія води у цьому місці була надто велика, але просувався дуже повільно. Коли вже доплив до середини ріки, мене раптом охопив страх. А якщо мою ногу зараз схоплять корчі?.. Зуби клацали від страху. Для того, щоб трошки заспокоїтись, ліг на спину. В такому положенні вистачало одного руху, однаково — руки, ноги або голови, щоб не потонути. Ріка — білява Тиса — тихо-тихо колисала мене.

Недалеко від мене плив пліт. У шкільному підручнику читав колись, що русини з Марамороша сплавають Тисою плоти з будівельною деревиною на бідну лісами велику Угорську рівнину. Але в школі нам жодного слова не казали, що коли я, пливучи Тисою, захочу наблизитись до плота, то звідти мене закидають лушпинами від кавунів і качанами кукурудзи.

Довелось якнайшвидше рятуватись.

Очевидно, я надто довго лежав на воді, бо вийшов на берег далеко від Намені. Довелось йти пішки назад майже цілу годину. Гарячий пісок пік мені ноги, які не звикли ходити без черевиків. Час від часу доводилося встромляти їх у воду.

Наближаючись до Намені, я побачив, що берег ріки знову ожив. Біля води юрбився гурт людей, може, чоловік сто. На річці плавали човни. Багато-багато човнів. Коли я підійшов зовсім близько, то побачив, що люди, які були в човнах, довгими баграми водять по воді. Якого біса вони там шукають?

В одному з човнів впізнав батька, який сидів поруч зі старостою Вараді. Я склав руки рупором і щосили закричав:

— Що ви там робите, тату?

Батько рвучко підвівся на ноги. Якби Вараді не підтримав його, він, напевно, впав би у воду.

— Гезо, синку, ти живий?

Човен приплив до берега.

Поки човен причалував, мене вже оточив натовп. Одні хвалили мене, інші лаяли. Більшість — лаяла. Ще кілька хвилин тому всі були впевнені, що я втопився. Баграми вони шукали мій труп.

Батько вискочив з човна і — перший і останній раз за своє життя — вдарив мене. А за мить — він уже плакав, і, плачучи, цілував мої очі, волосся, руки.

Наменьські діти, які не наважилися або не могли переплисти Тису, голосно сміялися з мене, над тим, що за свою хоробрість я заробив ляпаса.

Але Ілона не сміялася.

Вона дивилась на мене широко розплющеними очима.

Коли стемніло, ми знову сиділи удвох під старою шовковицею.

Ілона мовчала. Я теж мовчав.

Ілона почала:

— А ти не боявся, коли опинився на середині Тиси сам?

— Я був не сам,— відповів я тремтячим голосом,— я думав про тебе.

Ілона не відповіла. Я збентежено взяв її маленьку гарячу руку і вперше доторкнувся губами до волошкового вінка на її голові. Вона вперше поцілувала мої очі.

— Ти повернешся? — спитала вона.

— Повернуся!

— Обіцяєш?

— Обіцяю.

Якщо б тоді яка-небудь золотоволоса русалка напроорочила нам на вухо майбутнє, ми обое подумали б, що це мовить мерзенний старий Бочко. Хто ж інший, як не він, міг вигадати таку річ, що коли через десять з лишком років я повернуся у Намень, Ілона Вараді нацькує на мене собак. Тоді я буду обірваний, у запорошеній військовій формі. На ногах поношені ботинки. На голові закривавлена пов'язка. Зброю я загубив і несу у напрямку Тиси стікаючого кров'ю від чотирьох ран Яноша Фоті.

— Дай мені склянку води! — звернуся я до Ілони Вараді.

— Ось там достатньо води, пий! — і вона покаже туди, де в каламутній воді Тиси плавають набряклі трупи червоних бійців.

Зі сторони Тарпи румунська артилерія обстрілюватиме Намень, який захищає кілька десятків русинських червоногвардійців на чолі з командиром дивізії Миколою Петрушевичем.

* * *

В обід ми їли рибний паприкаш, зварений на воді з Тиси. На вечерю теж був паприкаш.

— Рибний паприкаш по-справжньому можуть варити тільки в двох місцях,— сказав староста Вараді,— в Сегеді й Намені.

Паприкаш треба прополоскати вином, бо риба, потрапивши у шлунок, хоче знову плавати, але на цей раз у вині.

— Хай плаває! — сказав староста Вараді, раз у раз наливаючи у склянки вина.

Старий, згорблений тисянський рибалка кволим, деренчливим голосом розповідав старі-старі бувальщини. Наймолодшим з його героїв був Томаш Есе, що жив понад двісті років тому. А найстарішим — якийсь витязь Кучу, який в часи короля Петра¹ сам утопив у Тисі сто німців у

¹ Петро Венеціанський — король Угорщини на початку XI ст.

залізних сорочках і сто італійських священиків, одягнених у чорні сутани.

До пізньої ночі слухали ми оповідання про чудесні подвиги предків угорців.

Потім полягали спати в будинку старости Вараді.

Встали пізно, довелося залишитись на обід.

По обіді все ж вирушили в дорогу.

За першу половину дороги батько не вимовив жодного слова. Коли він, нарешті, заговорив, то звернувся не до мене, а швидше висловив свої думки вголос.

— Подумати тільки, якщо наменьці кілька років тому ледь не до смерті порізали одного торгового агента тільки за те, що той насмілився заявити, що в урядовій партії теж може бути чесний угорець, то зараз... якщо Ураї не здобуде їм дозволу на вирощування тютюну, то в наступні вибори вся Намень голосуватиме за уряд.

— Партія незалежних не потребує голосів тих, хто за гроші ладен продати свої переконання,— сказав я.

— Берегове вже продалося чортові,— відповів батько.— Якщо тепер і Намень відійде, то завагаються й села Варі, Папі, й тоді...

Він закінчив фразу глибоким зітханням.

— На місці Ураї я навіть не приймав би голосів наменьців!

— Ти ще дитина, Гезо. Не розумієш справ мирських.

— Еге,— сказав я,— справді не розумію, чим наменьці кращі від тих, хто просто за гроші віддає свої голоси за кандидата уряду?

— Кращі,— відповів батько не цілком упевнено.

— І чим такі угорці,— спитав я тепер войовничо,— кращі за тих русинів, які голосують за свого русинського кандидата навіть тоді, коли напевне знають, що за це їх посадять у тюрму? «Не кращі вони,— відповів я сам собі,— а гірші».

— Кращі, синку, далеко кращі!

— Чим же вони кращі?

— Кращі,— повторював батько.— Повір мені, синку, кращі. Даю тобі слово честі,— а ти знаєш, я марно своїм чесним словом не кидаюсь,— даю тобі слово честі, що угорці — найкращий народ на земній кулі!

У Берегові перед нашим будинком нас зустріла мамка Маруся.

— Погані справи, хазяїне!

— В чому справа, Марусю?

— У нас судовий виконавець. Описує,

Батько зблід. Судовий виконавець Бокач прийшов до нас вперше. Та, на жаль, не в останній раз.

Коли виконавець Бокач і оцінювач Хедерварі покінчили з офіційною стороною справи, опечатавши роаяль матері, що давно вже спочивав, батькове крісло з свинячої шкіри і книжкову шафу, в якій замість книжок стояли грановані келихи, батько запропонував їм випити по склянці вина. На тому місці, де колись росло дерево Кошута, тепер стояла альтанка, оповита диким виноградом. Там частував батько непрошених відвідувачів, які раптом стали милими гостями. Після того, як уже було випито кілька пляшок вина, з'ясувалося, що Хедерварі гарно співає.

Звуки співу принадили в альтанку й мене.

Сива хвиля в Тисі лине
Розказати тій дівчині,
Що в Тисянській всій долині
Я — легінь найкращий нині.

Батько кулаком відбивав такт. Склянки підстрибували на столі.

Коли прийшов Маркович, на столі з'явилися нові пляшки з вином. Батько наказав няньці Марусі, щоб роздобула десь чотирьох курчат і засмажила їх з червоним перцем. Передбачався приємний вечір. Але Хедерварі все зіпсував.

Коли батько відкорковував нові пляшки, оцінювач, який потрапив у Берегове із Західної Угорщини, такими словами звернувся до присутніх:

— Берегівське вино — добрий напій, але все ж таки немає на цьому світі такого вина, яке могло б зрівнятися зі склянкою справжнього пльзеньського пива!

Маркович, який завжди добре володів собою, тут враз підвівся і, не попрощавшись, пішов додому.

Батько вибачився перед гостями, сказавши, що він вночі погано спав і дуже втопився від тривалої подорожі, а тому почуває себе погано, і йому доведеться лягти спати.

Судовому виконавцеві Бокачу і оцінювачу Хедерварі не довелося їсти у нас смажених курчат з червоним перцем.

ТОМАШ ЕСЕ

Тарпинський староста Томаш Есе був людиною злопам'ятною. А берегівський віце-ішпан Гулачі мстивою.

Есе надзвичайно злився на берегівських панів. У будинку сільської управи і в корчмі не раз досить відверто висловлював те, що про них думав.

Якось Гулачі усього один раз висловився про тарпинського старосту, промовивши:

— Цьому нахабному селякові я колись скручу в'язи!

Земних благ у Томаша Есе, крім його історичного прізвища, було дуже мало.

Берегівський віце-ішпан Гулачі успадкував від свого батька чотири тисячі двісті гольдів чудової землі. Цих чотири тисячі двісті гольдів придбав один з членів родини Гулачі у 1849 році, коли він, як імператорський комісар, переслідував солдатів розбитої революційної армії Кошута. Влада віце-ішпана і чотири тисячі двісті десятин... Гулачі був ідеалом берегівської угорської знаті.

Коли Есе дізнався, що Ураї здобув для наменьців дозвіл на вирощування тютюну, він заявив у тарпинській корчмі:

— Більше прапора з прізвищем Імре Ураї в моїх руках не буде!

— А який у тебе тепер прапор, Томашу? — спитав його Елек Паткош, власник шести волів.

— Угорський прапор! — відповів Есе.

— Це зрозуміло, — сказав Паткош. — Питання тільки в тому, що на ньому написано?

Есе зволікав з відповіддю. Після тривалого роздумування і двох склянок вина він знову заговорив:

— На моєму прапорі написано ось що: вперед, жебраче, голодний жебраче, вошивий жебраче...

— Хочеш стати старостою жебраків? — спитав злякано і в той же час злорадно Паткош.

На це Есе нічого не відповів.

Тарпинський жандармський лейтенант доповів віце-ішпану про дивну заяву Есе. Прочитавши донесення, Гулачі голосно засміявся.

— Настала пора! — сказав він.

Випадок був якраз слушний. В Тарпі мали відбутися вибори старости.

Керівники комітату весь час недолюбливали куруца Есе, а тепер тарпинський староста оголосив війну і партії Ураї. На що ж цей дурень розраховує?

— Жебракові потрібен крейцер, кожен віруючий подасть жебракові крейцера або шматок хліба, — сказав тарпинський кальвіністський пастор. — Але тільки дурень дає в руки жебрака булаву старости.

— Есе не жебрак! — захищали тарпинці свого старосту.

— Волею божою — ні, — сказав пастор. — Він з своєї власної волі поставив себе в один ряд з жебраками.

Тарпинці замислились.

«Вперед, жебраче, голодний жебраче!» — це звучить дуже гарно, коли мова йде про Томаша Есе-Великого, який цими словами надихав на боротьбу своїх босоногих солдат. Але в устах тарпинського старости Томаша Есе слова ці звучали не дуже гарно. Тарпинські селяни не були босоногими жебраками.

Вперше за двадцять чотири роки на виборах було виставлено, крім Есе, ще одного кандидата, — Елека Паткоша.

Почалася боротьба за голоси.

За шість—вісім тижнів до виборів стало ясно, що, як би там не говорили про жебраків, все ж таки більша половина тарпинців дуже прихильні до Есе і голосуватимуть за нього.

Прихильники Есе боялись, як би віце-іспан жандармськими багнетами не допоміг Елеку Паткошу пройти в обранці. Але Гулачі нічого подібного на думку не спадало.

Точно за шість тижнів до виборів Томаш Есе одержав листа від берегівського банку. В цьому листі представник банку Комор запропонував тарпинському старости в триденний строк повернути банкові позику, яку Есе одержав під землю й будинок, бо якщо ні...

Есе поїхав до Берегова, щоб одержати де-небудь нову позику для оплати давнього боргу. Бігав він усюди, але безрезультатно. Ніхто йому не позичав. Прийшов він і до свого батька.

— Буде, Томашу, — сказав батько, коли Есе поскаржився йому на своє горе. — Нічого страшного немає. Сьогодні ж я роздобуду тобі ці гроші.

Батько був переконаний в тому, що говорив, і не з своєї вини не зміг роздобути гроші. В банку йому грошей не дали, через те що наш виноградник та будинок і так вже були заставлені. У приватних осіб він теж нічого не домігся: ті, у кого були гроші, позичати батькові не хотіли, у тих же, хто охоче дав би, були великі неприємності з тим клятим банком.

Маркович, до якого батько теж звернувся, замість грошей дав добру пораду:

— Дбай, Йошку, краще про свої власні біди. Дбай, поки не пізно.

Те, що батько не міг добути грошей, остаточно вирішило долю Томаша Есе.

Хай той, хто стверджує, що угорські суди працювали повільно, загляне у судову справу Томаша Есе і переконається, що угорські суди можуть працювати оперативно. Через двадцять два дні після листа з берегівського банку в

будинку Есе з'явився судовий виконавець. Суд призначив продаж майна з молотка — на день виборів сільського старости.

Есе, не чекаючи дня виборів, зняв свою кандидатуру. Старостою одноголосно було обрано Паткоша.

За кілька днів після продажу будинку з молотка Есе відвідав нас. Він приніс нам подарунок — на цей раз двоє яєць і два яблука. По обіді вони з батьком попивали вино. Пили не наше власне вино, бо наше вино батько продав разом з бочками два місяці тому, коли банк дуже натискав на нього.

Тепер наш винний погріб став порожнім. Вино принесла мамка Маруся з корчми.

Куплене в корчмі вино розв'язує язики людям значно повільніше, ніж домашнє вино, але, кінець кінцем, все ж таки розв'язує.

— Ну, Йошку, — заговорив мовчазний Есе, — тепер я став безземельним Яношем.

— Що ти маєш намір робити? — боязко спитав батько.

— Піду в найми, — відповів колишній тарпинський староста.

Батько замислився.

— Я тобі раджу, Томаше, куди-небудь виїхати. Є ще багато таких місць в Угорщині, куди не дотягнеться ні рука Гулачі, ні рука Шенборна.

— Там владарює який-небудь інший пан, хіба справа в прізвищі? — відповів тихо Есе. Потім, грюкнувши кулаком по столу, закричав: — Не поїду нікуди. Залишуся тут!

Його кремезна фігура, бронзове обличчя, глибоко запалі карі очі, міцні кулаки, що лежали на столі, — все в ньому свідчило про силу й тверду волю.

— Ані на крок не зрушу! — кричав він. — Австрійський імператор роздає угорську землю панам, банк вириває у нас останню подушку, але угорська земля все ж таки не собакам належить, а нам! Зрозумій, нарешті, Йошку, зрозумій — угорську землю від нас ніхто, ніякий бог відняти не може! Вона наша, наша, наша!

— Що ж ти все-таки робитимеш, Томашу? — спитав батько тихо, коли Есе замовк.

— Я вже сказав, наймуся в батраки.

— А якщо не дістанеш роботи?

— Тоді піду жебракувати!..

Батько опустив очі й замовк. Есе продовжував:

— Піду жебракувати. А якщо вошивому жебракові не подадуть, буду красти! Злодієм стану! — кричав, прокли-

наючи все на світі, Есе.— Якщо судитимуть, плюну судді в очі, але залишуся тут, тут, тут...

— Чи не можу я допомогти тобі чим-небудь? — спитав батько після тривалої мовчанки.

— Можеш. Можеш допомогти і мені, і собі, і всім чесним людям. Усім допоможеш, якщо будеш справжнім угорцем не тільки серцем, але й кулаком. Якщо хто чіплятиметься до тебе, не схилий голови, не мовчи, а кричи і бий! Бий, бий, бий їх, паршивих собак! Бий, бий, кусай їх, поки не випустять свою гнилу душу!

І колишній тарпинський староста, нащадок Томаша Есе-Великого, спершись на стіл, затулив обличчя руками. Його мускулисте тіло затряслося у риданні.

За тиждень ми довідалися, що Томаш Есе найнявся батракувати в селі Папі до чоловіка своєї старшої дочки, заможного хазяїна Петера Сіта.

Там його і відвідав Янош Фоті, що вийшов із в'язниці.

МАКАР ЧУДРА

Я навчився грати в карти.

Для улюбленої гри батька «маріяш з прикупом» потрібні трое партнерів. Один оголошує козир, а двоє інших грають проти нього. Поки дядько Балог ще жив, партнерів завжди набиралось трое: батько, управляючий міським господарством і оцтовий фабрикант. З того часу, як дядько Балог помер, постійного третього партнера не вистачало. Місце покійного займав то один, то інший знайомий, але посправжньому замінити Балоба ніхто не міг. Серед картярів можна було знайти таких, хто грав не гірше від покійного управляючого міським господарством, але ті не вміли посерйозному пити. Гра ж без випивки — це ще не справжнє задоволення. Траплялись і такі, що могли б демонструвати в цирку своє мистецтво пити, зате вони були дилетантами в картах. Батько повчав цих слабих гравців легенькими докорами, а Маркович, не церемонячись, називав їх дурними ослиами. Скінчилося це тим, що на кілька місяців по смерті дядька Балоба батько і Маркович залишилися без партнера.

У Марковича з'явилася рятівна ідея.

— Треба навчити грати Гезу!

— Мене вчити не треба, — сказав я. — Я стільки разів бачив, як ви граєте, стільки разів чув ваші сварки, що тепер умію грати не гірше будь-кого з вас.

— Но-но! — промовив Маркович.

— Геза ще не вміє пити!

Це був аргумент батька проти залучення мене до гри. Але Маркович дуже легко обеззброїв батька.

— Для нього можна змішати вино з мінеральною водою. А якщо і цього він пити не зможе, хай п'є просто мінеральну воду. Ми на дітей повинні дивитись поблажливо.

Першого вечора, коли ми грали ще без грошей, я залуцвавши довір'я оцтового фабриканта.

Другого вечора, коли гра йшла вже на гроші, я виграв тридцять два крейцери.

З цього виграшу тридцять крейцерів я витратив на купівлю в «Магазині книг і паперового приладдя вдови Якоба Фаркаша» маленької книжки в жовтій обкладинці, яка мала назву «Макар Чудра» та інші оповідання». Автором книжки був невідомий мені російський письменник Максим Горький. На прізвище автора я звернув увагу тільки після того, коли вже прочитав книгу. Що Максим Горький росіянин, я дізнався з напису на титульному листі: «Переклад з російської Деже Амбрововича».

Коли в мої руки випадково потрапив «Макар Чудра», я вже був «начитаною людиною». До цього я проковтнув уже більш як двадцять романів Жюль Верна, прочитав усіх найбільш значних угорських класиків і з великим захопленням кілька романів Вальтера Скотта, які позичав із славявської, а пізніше з берегівської бібліотек.

Читаючи роман Жюль Верна, я вирішив, що відкрию Північний полюс.

Під впливом угорських класиків я став великим полководцем — завойовником світу і поставив собі завдання вигнати турків з Європи і знищити німецький і російський народи. Засоби, якими збирався здійснити свої задуми, були для мене поки що невиразні. Але якщо людина знає, чого вона хоче і як хоче, залишається якось навчитись цьому.

Я мало не забув про Купера! Коли прочитав «Останнього з могікан», мені стало цілком зрозумілим, що мій обов'язок створити індійську імперію, яка б тягнулася від Атлантичного до Тихого океану. В цьому напрямку мною було вжито практичні заходи — у саду дядька Марковича з допомогою німого Гугу я навчився їздити верхи, без будь-якого сідла.

Коли я вперше читав Горького, цих дитячих мрій вже позбувся. Час од часу мене ще приваблювало холодне сяйво Північного полюса і — трохи частіше — бажання самому написати роман про Ференца Ракоці в жанрі романів Вальтера Скотта.

Тепер же Північний полюс і роман про Ракоці були призабуті як і індійська світова імперія.

Якби мене спитали, що саме в мені змінилося, коли я потрапив під вплив Горького, я б не зміг на це відповісти. Знав тільки те, що щось докорінно змінилося в мені й навколо мене.

Почав, сам того не усвідомлюючи, напомуаки переоцінювати речі й людей. Наприклад, Маркович перестав бути для мене тільки нашим сусідом, що вмів добре пити і грати в карти, а Фоті з цегельні не був більше для мене просто робітником, якому після Будапешта стало нудно жити в Берегові.

«Макара Чудру» я дав прочитати Миколі.

— Як тобі, подобається? — спитав його, коли він повернув книгу.

— Подобається, — відповів Микола.

В устах Миколі це означало дуже багато. Бо з того часу, як Микола виїхав із Сваляви, йому нічого не подобалося. У Берегові він почував себе чужим. У школі нудгував, і якщо все ж таки добре вчився, то тільки тому, що не хотів, щоб хтось казав, що русинський хлопець із Сваляви не відповідає вимогам берегівської угорської школи. По обіді Микола звичайно сидів у саду мовчки під яким-небудь деревом або на дереві серед гілля.

— Дай йому спокій! — казав батько, коли бачив, що я чіпляюся до Миколі. — Він сумує за горами.

З батьком Микола був у гарних стосунках. Охоче слухав його розповіді, але свої матері і обох сестер намагався уникати.

Микола повернув мені книгу Горького, але наступного дня знову попросив і вдруге прочитав її.

— Ну як? — спитав я, коли він знову повернув книгу.

Микола не відповів, але очі його дивно блищали. І я відразу відчув ревності. У мене виникла така думка, а точніше почуття, наче у Миколі значно більше спільного з Горьким, ніж у мене. Може, тому, що Микола був русином, він міг би при зустрічі навіть розмовляти з Горьким. А може, не тільки через те.

— Цього, Миколо, від тебе не чекав! — сказав я йому вороже, і Микола подивився на мене із подивом.

Тоді ж вирішив, що стану угорським Горьким.

І це рішення було настільки серйозним, що я почав ставити собі запитання — в який спосіб? Я не сподівався, що зможу пережити в Берегові або його околицях такі події, про які розповідає Горький. Але якщо гора не йде до

Магомета, то Магомет іде до гори. Я вирішив розшукати людей, схожих на героїв Горького, і розпитати про їхні переживання і пригоди. Чи є такі у Берегові? Так. Наприклад, Гугу.

Гугу доглядав коней оцтового фабриканта Марковича. Виходець із Мараморощини, українець. Коли можна було б посидіти з Гугу на березі Верке та опустити ноги у воду, то Гугу розповів би історію свого життя! Так, це було б чудово! Але біда в тому, що Гугу був німий. Він міг говорити лише: гу-гу-гу-гу-гу. Тому його і назвали Гугу. Що б йому не казали, він тільки сміявся і відповідав: гу-гу. Чи означало це «так» або «ні», можна було довідатися тільки по тому, чи виконував він те, про що його просили, чи ні. Гугу розумів по-угорському і по-русинському, але ні говорити, ні писати жодною мовою не вмів. Отже, від нього я не міг почути нічого такого, що лягло б в основу оповідання і зробило б мене угорським Горьким. А між тим я повністю переконався, що Гугу — справді той, кого шукаю.

Адже Гугу знав, як живуть марамароські лісоруби, порівняно з якими свалярські робітники — заможні люди. Гугу знав життя шахтарів солянних копалень, бо до того, як йому відібрало мову, він жив у Шутагазі. Бував у затоплених шутагазьких копальнях. Спускався туди для того, щоб вкрати ропи. В ті часи багато хто вирушав у цю небезпечну прогулянку. Багато людей спускалося під землю для того, щоб набрати солі на два-три крейцери. Але ні з ким не трапилося те, що з Гугу. Він вийшов на поверхню землі з відром ропи саме тоді, коли підмита водою земля почала осідати разом з тваринами, будинками і деревами, провалилася вниз, на глибину майже двохсот метрів. Гугу стояв на відстані кількох кроків від воронки і з переляку не міг поворухнутися. Та частина села Шутагаз, яку називали «Добре щастя», за кілька секунд перетворилася на його очах у глибоке солоне озеро, що лежало десь далеко внизу.

З того часу Гугу втратив мову і весь час сміявся. Проте для сміху у нього було дуже мало причин. У селі, покараному долею, на нього всі сердилися, наче він був не лише свідком, але й причиною цього нещастя. Той, у кого було горе, думав, що Гугу сміється з його біди, бив і штовхав насмішника. Діти кидали в нього камінням. Жан-дарми чомусь теж недолюблювали його і посадили на кілька місяців у в'язницю. А через те, що Гугу і під арештом постійно сміявся і все продовжував говорити «гу-гу-

гу», жандарми вибили йому кілька зубів. Коли Гугу звільнили, він, не попрощавшись, покинув Шутагазу і дійшов до Тиси. Сховавшись на плоті, він добрався до Намені. Там бокораші знайшли його, побили і висадили на берег. З Намені він пішки добрався до Берегова, де Маркович узяв його на роботу. Але через те, що говорити він не вмів, Маркович давав йому наполовину менше їсти, ніж іншим робітникам, які доглядали його коней, і платив йому в десять разів менше. Робітники теж не любили Гугу і завжди знущалися з нього. Гугу любили тільки коні. І Гугу любив коней. Чи годував він їх, чи напував, мив або чистив,— усе це він супроводжував своїми «гу-гу-гу», і коні завжди розуміли, що від них хоче Гугу, їх друг.

Якби Гугу міг розповісти мені все це сам і якби його слова були такими ж простими і в той час дивними, нашо вхували б на роздуми, як герої оповідань Горького!..

Але Гугу був німий.

Тому замість Гугу мені довелося звернутися до дядька Фечке.

Коли я вирішив звернутися за порадою і за допомогою до дядька Фечке, він саме хропів у нашому саду під великим горіховим деревом. Я сів біля нього і почав чекати, поки він прокинеться. Чекати довелося довго.

Знаючи, що він давній друг мого батька і доброзичливо ставиться до мене, я відверто виклав йому, що мені потрібно.

— Розкажіть мені, дядьку Фечке, що-небудь цікаве, що можна було б описати!

Фечке дивився на мене здивовано, очі у нього були каламутні від денного сну.

— Якщо хочеш слухати байки, Гезо, звернись краще до твоєї мамки Марусі: вона краще за всіх знає, що виробляють усякі принци і принцеси.

— Не байок хочу я, дядьку Фечке, а розповіді про справжнє життя. Не про принців і принцес, а про таких людей, які хоч і працюють, але голодують і які хотіли б працювати, але не можуть дістати роботи. Про таких, яким щось страшенно болить, але вони не знають, що то так болить...

— Таких людей дуже багато, Гезо, але розповідати про них немає чого.

— Що ви, дядьку Фечке, що ви! Як ви можете так говорити! Коли б ви прочитали те, що написав Горький...

— Я, синку, нічого не читаю. Я без будь-якого читання знаю, що життя — вошива штука. Ось якби ти мені приніс

жменьку тютюну і скляночку вина, я сказав би, що ти гарний хлопчина!

Я приніс йому шматок копченої ковбаси, півпляшки вина і одну сигару.

— А про хлібець забув, чи не так?!

Я мерщій повернувся додому по хліб. Коли знову прийшов до горіха, тримаючи в руках великий шматок хліба, ковбаса вже зникла, а вина лишилося в пляшці тільки на два пальці. Хліб дядько Фечке засунув у кишеню штанів, батьківську ж сигару обслинив зо всіх боків і дбайливо розпалив.

— Яка тобі казка потрібна, Гезо? — спитав він мене, пускаючи великі кільця диму.

Я сів під горіхом, обперся спиною об стовбур, в деталях роз'яснив йому, що читав, як прочитане вплинуло на мене, що вирішив і чого від нього хочу.

Мої довгі пояснення Фечке супроводжував схвальними кивками голови.

— Гм, гм,— сказав він, коли я замовк.— Якщо це все, то цьому ще можна допомогти. Я розповім тобі,— продовжував дядько Фечке, випивши одним духом рештки вина,— я розповім тобі, як ми з одним моїм приятелем, Мікуликом, пожартували з англійського короля.

— З англійського короля? — спитав я здивовано.

— Так, так, з нього і ні з кого іншого,— рішуче підтвердив дядько Фечке.— В ті часи, коли у мене ще тільки починали рости вуса, королем Англії був якийсь собі Максиміліан. Максиміліан Третій. Він був підлою кровожерливою п'явкою... Але давай усе по порядку. Мікулик і я вирушили пішки по світі, і нам спало на думку піти працювати на яку-небудь англійську лісопилку. До Англії, як ти, певно, знаєш, шлях веде через Туреччину...

— Та що ви! Як це шлях до Англії веде через Туреччину? — заперечив я.

— Тоді ще так було, синку. Мені ти можеш повірити, бо я це знаю не з яких-небудь дурних книжок, а з власного досвіду. Словом, як я вже казав, ми з Мікуликом вирушили пішки через Туреччину. Не знаю, чи сказав я вже тобі, чи ні, що цей Мікулик був навдивовижу сильною людиною, що малі дерева він просто виривав з землі рукою, а великі звалював плечима. В один час він навіть демонстрував ці фокуси в якомусь німецькому театрі.

— В театрі немає справжніх дерев,— зауважив я.

— В угорських театрах немає, а в німецьких є. А ти, будь ласка, не намагайся знати все краще від мене, до-

свідченої людини, особливо, коли я тебе вчу. Ну, щоб не плутати свою розповідь, туркам мій Мікулик страшенно сподобався. Треба сказати, що турки взагалі дуже поважають сильних людей. Ну, і умовляли турки Мікулика, щоб він лишився жити у них, догоджали йому гарними словами, смачною їжею, міцними напоями, позолоченим одягом.

— А якою мовою турки розмовляли з Мікуликом? — перебив я повчальну лекцію дядька Фечке.

— Якою мовою? Ну, знаєш, синку мій, звичайно турки люблять балакати по-турецькому, але хоч трішечки освічені охоче говорять по-угорському.

Я підвівся.

— Куди ти йдеш, Гезо?

— Піду принесу ще трішки вина.

— Ось це розумно! Просто одне задоволення вчити тебе!

Я ввійшов у батькову кімнату і зсередини замкнув двері на ключ. Не знаю чому, але мені було дуже соромно. До того соромно, що я вийшов з темної кімнати тільки тоді, коли вже по всьому домі кликали мене вечеряти.

Наступного дня вранці Фечке знову прийшов до нас. Я хотів уникнути зустрічі з ним, але він узяв мою руку.

— Я прийшов до тебе, Гезо. Знаєш,— продовжував він, коли побачив, що я нічого не відповідаю,— вчора я говорив під впливом вина. З людиною, з якою робилося всякого лиха у житті, буває так, що коли вона не вип'є, то і говорити не може, а коли вип'є, то говорить не чисту правду. А знаєш, чому я прийшов до тебе, Гезо? Асталош лежить хворий. Він кашляє кров'ю. Якщо ти хочеш почути розумні слова, ходім зі мною. Ми з тобою попросимо гарно Асталоша, і він розповість тобі такі речі, яких, крім нього, ніхто вигадати не вміє.

Кімната, в якій жили Фечке і Асталош, з того часу, як я її бачив останній раз, була трохи дбайливіше упорядкована. Солом'яні матраци лежали на якійсь дерев'яній підставці й були вкриті українськими ліжниками. Посередині кімнати стіл, на ньому книги, папір. В кімнаті було ще два стільці.

Асталош лежав одягнений на одному з ліжок. Здивувався, коли я сказав, що слухав його виступ у Сваляві. Ми почали розмову про Сваляву, а потім про Берегове. Наша розмова час од часу переривалася кашлем Асталоша. На хустці, якою він після кашлю витирив рот, залишалися великі плями крові.

Я намагався спрямувати розмову в потрібне мені русло.

Але це не вдавалося. Дядько Фечке зрозумів мій погляд, що просив у нього допомоги.

— Знаєш, Кальмане, Геза прочитав книгу, написану якимось росіянином, і тепер він теж хоче бути таким, як той росіянин. Йому потрібна твоя допомога.

Асталаш глянув на мене із подивом.

Я думаю, що він висміє мене, коли розповім йому, чим сушу собі голову. Але він цього не зробив.

— Стародавні римляни вважали, що коли людина хоче великого, це вже саме по собі велика справа. Ти ж одразу замахнувся сокирою в дуже велике дерево, маленький Балінте. Вперед, вперед! Товариш Горький,— наголос був на «товариш»,— дуже великий письменник, великий революціонер.

І Асталаш почав розповідати про Максима Горького.

Те, що він розповідав, було для мене майже таким прекрасним, як і те, що написав Горький.

Великим, безмежним, російським степом іде, мандруючи, бідний, босий, обідраний мандрівний підмайстер. Він голодний і втомлений. На своєму шляху зустрічає безліч голодних, втомлених і нещасних людей — злидні, нещасття, рабство, відчай. І голодний, втомлений мандрівник з пораненою ногою мріє не про щедру накритий стіл, він марить не про м'яку постіль. Він готується до боротьби і закликає до боротьби всіх таких, як він. Не до такої боротьби, коли народи знищують народи і одягають на переможених ярмо, а до боротьби, в якій бідні, голодні, обідрані, пригнічені виборюють собі право на життя.

Кальман Асталаш кашляв, дуже кашляв.

Дядько Фечке подав йому склянку води. Асталаш випив. Витер губи кривавою хусткою, потім провів рукою по чолі й продовжував говорити.

А я слухав, слухав його і ладен був слухати тисячу років. Ті слова навіяли на мене безмежний смуток і щасття. І як я не намагався стриматись,— розплакався.

— Чого ж ти плачеш, Гезо,— звернувся до мене Фечке,— адже це тільки казка! А казка кінець кінцем закінчується щасливо.

— Так, кінець кінцем благополучно,— повторив Асталаш. Довго плакав я, і плакати було дуже приємно.

Коли просохли сльози, Асталаш подивився мені в очі.

— Ти теж хочеш бути мандрівником, маленький Балінт?

— Так, я теж буду таким мандрівником! — відповів я рішуче.

— Дай руку!

Ми потисли один одному руки. Права рука Асталаша була гарячою.

— Ти не знаєш, що ти щойно пообіцяв,— сказав Асталаш.— Але, можливо, дотримаєш свого слова. Будемо сподіватися, що дотримаєш.

Ми всі трое довго мовчали.

Звернені в майбутнє очі Асталаша побачили те, що тоді було мрією, а зараз на одній шостій земної кулі стало дійсністю.

Дядько Фечке, певно, думав про їжу і пиття.

А я?.. Не пригадую, про що я думав. У всякому разі, не про те, що через двадцять п'ять років гулятиму в парку під Москвою з Максимом Горьким, розповідаючи йому, як ми з Кальманом Асталсшем і дядьком Фечке про нього мріяли. У парку буде темно, і тільки сигарета Горького світитиме, як незвичайний велетенський світлячок.

ДЕТЕКТИВНИЙ РОМАН

Маркович у нас бував значно рідше, ніж колись. Він був дуже зайнятий. Разом з Когутом взявся за будівництво дороги. Тоді перебудовували шосейний шлях, що веде у Львів через Веречанський перевал, для важкої артилерії.

Оцтовий фабрикант добре знав, в яких умовах ми живемо. Приходячи до батька, він щоразу приносив з собою п'ятилітрову сулію з вином. Цей бутель, не знаю чому, він називав «ліхтарем». Поки було вино, ми грали у карти. Коли «ліхтар» порожнів, Маркович йшов додому.

Постійним третім партнером у грі був тепер я. Те, що я не пив, вже перестало дратувати моїх партнерів. Але принагідність гри псувало те, що коли мої партнери погано грали, я не міг називати їх дурнями, як щедро обсипали вони цим слівцем один одного та часом й мене. Проте людина мириться з усім. Навіть з тим, що не може назвати своїх партнерів дурнями.

Одного вечора в неділю, коли після великої перерви Маркович знову прийшов до нас з «ліхтарем», гра проходила якось кволо. В оцтового фабриканта болів живіт. Ми були змушені не раз відкладати карти і чекати, поки Маркович знову сяде на місце.

Поки наш гість ходив у своїх шлункових справах, батько пив сам, а я, стоячи біля вікна, виглядав, чи не йде вже наш партнер. Був темний, похмурий ранньоосінній вечір. Обвислі від плодів гілки дерев гойдалися од вітру, наче чорні тіні. Десь у віконній рамі цвірачили цикади.

Було близько половини одинадцятої, коли «ліхтар» спорожнів. Мати ледве не заснула, штопаючи діряві панчохи. Я теж дрімав, чекав, коли, нарешті, Маркович підведеться і попросається своїм звичайним жартом:

— Ну, бажаю кращих моральних якостей!

Але Маркович так втягнувся у гру, що й не думав збиратися.

По одинадцятій в кімнату вбігла мамка Маруся.

— Пожежа! Пожежа! — кричала вона по-русинському.

Горів не наш будинок, а стайня Марковича, що стояла в купленому у нас саду.

За кілька хвилин довгу дерев'яну будівлю з усіх боків охопило полум'я. Вогонь перебрався і на контору Марковича, розташовану поруч зі стайнею.

Дерева саду стали мідно-червоні. Небо зробилося рожевим. З трьох церков доносився дзвін на сполох.

Усі, хто прибіг на пожежу, розгубилися від жаху. Тільки Маркович зберіг спокій і розважливість. За його розпорядженням два конюхи сокирами відбили дранку на покрівлі нашого будинку. Інші два робітники розбирали дах будинку Марковича. Трьом робітникам Маркович наказав виламати двері стайні або пробити її стіну. Але виконати наказ було вже неможливо, бо вся стайня палала.

Коли людина кричить від смертельного страху, вона кричить по-звірячому. Одчайдушне іржання, ричання, хрпіння замкнених у стайні коней було схоже на людський плач. Наче тисяча приречених на тяжку смерть людей плакали вони в палаючій стайні.

В саду тхнуло печеними фруктами, але цей запах губився в нудотному гіркому смороді паленого м'яса.

Охоплені полум'ям, коні ще жили, вони ногами й головами били в стіни стайні. І коли в одному місці стіна завалилася, троє коней з диким іржанням кинулись у натовп. Осліплі від вогню, вони роздавили жінку. Одна коняка налетіла на дерево і впала. Друга стала дибки, почала скажено крутитися навколо самої себе і тільки через кілька хвилин звалилася на землю. Третя кидалася по саду. Довелося її прикінчити сокирою.

Коли на пожежу прибули члени добровільної пожежної команди, вони вже не мали що робити.

Щоб приїзд їхній не був даремним, почали зносити відрами воду з нашого колодязя, наповнили водою бак поливальної машини і пустили на руїни стайні, що диміли, тонкий струмінь води.

Після дванадцятої години ночі ми пішли спати. Вранці,

коли я встав, Гугу зі своїм напарником вже вивезли обгорілі трупи коней. Але в понівеченому саду ще стояв сморід горілого м'яса.

Кілька дерев були поламані. А ті, що залишилися, чорніли обгорілими пнями.

Це був наш старий горіх!.. Он те дерево давало чудові, червоні, як кров, вишні... Тут росли груші, солодкі як мед...

— Великі у тебе збитки? — співчуваюче спитав батько Марковича.

— З комерцією деякий час буде важкувато. У всякому разі це серйозний збиток. Стайня і коні застраховані.

— А страхові внески ти сплачував? — спитав батько, який останнім часом виплачував лише те, що у нього вимагали через адвоката.

За чотири дні після пожежі в Берегове приїхав антиалкоголік Деже Алдор, агент страхового товариства. Пробув він у нашому місті три з половиною дні, харчуючись мінеральною водою і сирым молоком. Алдор відвідав усіх своїх давніх знайомих. До нас він теж завітав і довго розмовляв з батьком. Потім відправився бричкою у Тарпу, а звідти до Намені. Побував у чотирьох селах, потім повернувся до Берегова і за кілька годин поїхав до Будапешта.

Страхове товариство «Генералі» відмовилося задовольнити вимогу Марковича про виплату страхової суми. За словами юридичного радника товариства, мали місце «грунтовні підозріння, які говорили про те, що власник застрахованого майна вчинив дії, які визначають склад злочину: умисний підпал з метою одержання страхової суми».

У відношенні, надісланому до берегівської прокуратури, радник «Генералі» виклав такі мотиви підозріння:

«1. В ніч пожежі охорона стайні Марковича була доручена конюху на ім'я Гугу. Гугу Маркович власноручно о восьмій годині вечора дав півлітра вина. Гугу випив вино, двері стайні замкнув на замок, ключі сховав у кишеню й ліг спати в дальньому кутку саду. Спав він так глибоко, що ні пожежа, ні гамір під час гасіння пожежі не могли його розбудити. Від півлітра вина берегівський конюх може заснути лише в тому разі, якщо до вина підмішане снотворне.

2. Безпосередньо напередодні пожежі Маркович грав у карти в будинку виноградаря Йозефа Балінта, який знаходиться на відстані шістдесяти—сімдесяти метрів від стайні. Гру в карти Маркович кілька разів переривав, посилаючись на біль у шлунку, й виходив у сад. Під час гасіння пожежі Маркович стояв на місці пожежі, але ніякого

болю у шлунку не відчував. Ми не раз чули, що від переляку починає боліти живіт, але це перший випадок, коли у кого-небудь від переляку припиняються болі у животі.

3. Коні Марковича були застраховані на чотириста форинтів кожний. Коней, що були в стайні й загинули, Маркович купив у селах Тарпа, Намень, Варі та Берег-Ардо за кілька днів до пожежі по п'ятдесят п'ять — сімдесят форинтів. Одну криву коняку він купив у Варі за дванадцять форинтів. Різниця між страховою сумою і справжньою вартістю загиблих коней становить не менше шістнадцяти тисяч п'ятсот форинтів».

Про надіслане до прокуратури відношення Маркович не знав, але знав, що «Генералі» платити не хоче. Він так розізлився, що вирішив негайно їхати до Будапешта.

— Вб'ю того підлого антиалкоголіка! Хай буде проклята хвилина, коли я уклав з тим негідником угоду!

Маркович не поїхав до Будапешта і не вбив антиалкоголіка. Потерпілого від пожежі оцтового фабриканта за розпорядженням прокуратури арештувала берегівська поліція. Арешт учинив особисто начальник поліції Пал Шімон.

— Ім'ям закону ви арештовані!

Коли Маркович почув ці жахливі слова і відчув на лівому плечі руку Шімона в білій рукавичці, він одразу ж забув про те, що він угорець, і звернувся до неба по-єврейському:

— Шма, Ізраель!

Марковича в Берегові не любили. Але його арештом все ж таки багато хто обурювався. Що багаті берегівці не хотіли вірити у провину Марковича, — це зрозуміло. Але дрібні виноградарі теж вважали його невинним. Можливо, тому, що газета «Берег» в одній із своїх статей обережно висловила підозру: чи не тому «Генералі» домоглося арешту Марковича, що воно не хоче платити? Але ще в більшій мірі тому, що навряд чи можна було знайти у Берегові хоч би одного виноградаря, який у важкі дні не мріяв би про те, як було б добре, коли б його застрахований у «Генералі» будинок згорів. Тепер ці люди розчаровано побачили, що від «Генералі» їм нічого чекати рятунку.

Страхове товариство не жартувало. Газета «Берег», яка висловила проти нього підозру, була притягнута до відповідальності за наклеп і вже не наважилася вести далі боротьбу, і взяла назад свої звинувачення. Для її читачів це

означало, що газета, яку вони знали як добре інформований орган, переконалася у провині Марковича.

Але в боротьбу втрутилася дружина Марковича. Адвокатом свого чоловіка вона запросила Елека Чато, шурина віце-ішпана Гулачі. За порадою Чато, вона звернулася ще до одного адвоката, Акоша Кереші. Кереші був не лише відомим на всю країну будапештським адвокатом, але й депутатом парламенту, бойовим членом партії незалежних. Усе місто знало, що перш ніж приїхати до Берегова, Кереші одержав від дружини Марковича телеграфом п'ять тисяч форинтів авансу.

Кереші пробув у Берегові всього два дні. За цих два дні кілька разів розмовляв з дружиною Марковича, адвокатом Чато і побував у Марковича в тюрмі. Потім відвідав віце-ішпана Гулачі, бургомистра Турновскі і голову окружного суду, головного прокурора і начальника поліції Шімона.

Перш ніж поїхати в Будапешт, він дав інтерв'ю незалежній газеті, в якому жодним словом не згадав про справу Марковича. Кереші говорив про те, яке охоплює почуття, коли ступаєш на березьку землю, овіану пам'яттю благородного Ференца Ракоці, священну і дорогу серцю кожного справжнього угорця.

Кереші поїхав. Через кілька днів — за рахунок дружини Марковича — до Берегова приїхав приватний детектив. Приватний сищик — детектив — був на той час одним з ідеалів молоді. Шерлок Холмс Конан-Дойля завоював половину світу, а другу половину завоювали наслідувачі Конан-Дойля, які розповсюджували свої шедеври в зошитах по десять крейцерів кожний. Чим бездарнішими і безграмотнішими були автори цих детективних романів, тим блискучіші подвиги творили їхні герої.

Шерлока Холмса один за одним перевершили Нік Картер, Набоді і цілий ряд інших незвичайних персонажів. Усі ці безстрашні герої були подібні один на одного: у всіх у них було голене обличчя, орлиний ніс, тисячі очі, сухорлява постать, сталеві м'язи, нерви міцні, як канат, всі вони були суперменами. Таким ми уявляли собі і будапештського детектива, про приїзд якого — з ласки дітей Марковича — вже знало все місто.

Будапештський приватний сищик був червонощокою, гладкою і голомозою людиною, з білявим волоссям. Зупинився він в готелі «Лев». Більшу частину часу детектив проводив у ресторані готелю за пивом. Своєю прозаїчною зовнішністю і прозаїчною поведінкою він дуже розчарував нас, хоча й у дечому розважив. Коли детектив виходив на

вулицю, навколо нього одразу ж збиралося двадцять-тридцять дітей, які крок за кроком ішли слідом за будапештським паном, і куди б він не йшов, показували на нього пальцями і, радіючи, кричали:

— Ось таємний поліцейський іде! Ось будапештський детектив!

Розвага полягала в тому, що будапештський Шерлок Холмс погрожував іноді кулаками своїм переслідувачам.

Тільки в одному випадку детектив показав себе гідним тих сподівань, які на нього покладалися. Одного разу вранці він пішов до магазину дитячих іграшок Якоба Гельба і купив там зелений сачок, щоб ловити метеликів. Повернувся він з магазину Гельба до «Лева» з цією іграшкою в руках.

— Ось він іде! Ось він іде! — кричали діти, але трохи тихше, наче зелений сачок правив для їхніх горлянок за сурдинку.

Коли детектив зник у готелі, діти ще довго міркували, яку роль цей зелений сачок гратиме в з'ясуванні невинності Марковича. Міркуванню поклав край восьмирічний син власника «Льва» Лайош, який вийшов на вулицю з сачком в руці. З'ясувалося, що сачок було куплено детективом для того, щоб по обіді, коли детектив спить, Лайош не галасував у коридорі готелю, а ловив метеликів у сусідньому саду.

Метеликів — у жовтні! Ось тобі й детектив!

Лайоша діти набили, а сачок зламали.

Приватний сищик, любитель пива, дуже скомпрометував у Берегові своє оточене ореолом таємничості заняття. Але коли ніхто більше не чекав від нього нічого цікавого, створив справжню сенсацію, встановивши, що стайня Марковича стала жертвою пожежі внаслідок злочину Кальмана Асталоша.

Адвокат Елек Чато в своїй заяві, поданій до прокуратури, так сформулював факти, що викривають Асталоша.

«а) Усім відомо, що Асталош є особистим ворогом фабриканта Марковича. Подейкують, ніби чотири роки тому пан начальник округу Вашархелі арештував Кальмана Асталоша в Сваляві згідно з укладеним з фабрикантом Марковичем парі. Відтоді Асталош має Марковича за ворога».

Чато перелічив прізвища десяти свідків, які знають про цей факт.

«б) Другого дня після пожежі, по обіді, Асталош був у дворі стайні Марковича і більш як півгодини розмовляв з

його возіями і конюхами. При цьому Асталощ, про якого усім відомо, що живе в поганих матеріальних умовах, подарував якомусь конюхові Гугу жменю тютюну.

Зрозуміло, що Гугу зробив це не без винагороди».

Газета «Берег» знову піднесла свій голос, надрукувавши статтю про Асталоща під заголовком: «Справжній вивуватець».

Другого дня після появи цієї статті поліція арештувала Асталоща.

Приватний сищик просидів за пивом у «Льві» ще два дні й лише тоді поїхав назад до Будапешта, коли поліція наклала свою лапу і на Гугу.

СУДОВЕ ЗАСІДАННЯ

Долю Марковича, Кальмана Асталоща і Гугу вирішуватиме суд присяжних. Обидва адвокати Марковича працювали блискуче: прихильник урядової партії Чато — тим, що скромно лишався на задньому плані, а незалежний Кереші — тим, що говорив багато і змушував інших багато говорити про себе. Співробітникові газети «Берег» він сказав, що берегівська вулиця Андраші виглядала б пристойною навіть у Будапешті. В ресторані готелю «Лев» прилюдно дав слово честі, що ніколи і ніде не пив такого гарного вина, як у Берегові. За два дні до початку суду Кереші в супроводі співробітника газети «Берег» поїхав до Мукачєва і поклав вінок на могилі бійців часів Ракоці.

Захисник Асталоща, молодий будапештський адвокат Кенез, соціаліст, приніс Марковичу, може, ще більше користі, ніж Кереші. Він пройшов по всьому Циганському Ряду, заходив у багато квартир, з деяких навіть зробив фотографії. Відвідав Яноша Фоті й у його квартирі протягом майже двох годин розмовляв з кількома робітниками з цегельні. Чато умовив одного із співробітників «Берег» спитати Кенеза, що він бачив у Берегові.

— Я бачив жахливі, обурливі, огидні речі,— відповів Кенез.— Робітники цегельні і бондарі живуть на становищі рабів. Циганський Ряд — це справжній розсадник туберкульозу.

Коли ця заява була надрукована у газеті «Берег», Чато почав потирати руки від задоволення.

— Вітаю вас, добродійко,— сказав він дружині Марковича.— Щодо результату сумніву бути не може!

У суді Кенез теж зазнав невдачі. Суд присяжних формуєть методом жеребкування. Прокурор і захисник мають

право відхилити шість прізвищ з числа тих, хто буде зазначений у бюлетенях, вийнятих з урни. Кенез так швидко скористався своїм правом, що коли з'явилося прізвище власника цегельні Когута, він уже не міг протестувати. Таким чином Когут став членом суду присяжних, який мав вирішувати долю Марковича, Асталоса і Гугу. Своїм авторитетом і спритністю він став найвагомим з присяжних.

Зал засідань був переповнений. Публіка складалася переважно з дам. Навколо героїв драми витав сильний аромат духів.

Головуючий суддя Кіцбюхлер одягнув чорний сюртук. Прокурор, Кереші й Чато теж були в чорних костюмах. На Марковичу було нове темно-сіре угорське національне вбрання, і це кидалося в очі, тим більше, що Асталос не посоромився повстатись на лаві підсудних у вицвілому сірому костюмі, а Гугу в одязі з ряднини.

Перш за все Кіцбюхлер розглянув обвинувачення проти Марковича.

Першим свідком виступив Йозеф Балінт.

Батько розповів, як ми грали у карти і як Маркович, скаржачись на біль у животі, кілька разів виходив із будинку.

— А довго Маркович був відсутній? — спитав Кіцбюхлер.

— Не знаю,— відповів батько.— Для картяра навіть хвилини здаються вічністю, якщо партнер відсутній.

В залі вибухнув сміх. Кіцбюхлер закликав присутніх до порядку.

— Чи був Маркович так довго на дворі, щоб мати достатньо часу підпалити стайню? — спитав прокурор.

— Не знаю,— відповів батько.— Я уяви не маю, скільки потрібно часу для того, щоб підпалити стайню.

— Чи знав свідок раніше, що у Марковича слабкий живот? — спитав Кереші.

— Так. Якщо Маркович їсть голубці або фаршировану рибу, після цього у нього завжди буває біль у животі.

Другим свідком була куховарка Марковича. Куховарка засвідчила, що в день пожежі Маркович і справді їв голубці, через що навіть посварився з дружиною. Дружина Марковича не дозволяла йому їсти цю надто важку страву.

— Звідки ви знаєте, що вони посварилися? Ви хіба були в кімнаті? — спитав прокурор.

— Ні, я була в кухні. Але коли пан Маркович свариться із дружиною, то чути навіть в кінці саду.

Домашній лікар Марковича, Рейзман, посвідчив, що він систематично лікував Марковича, у якого низька кислотність шлунка.

Захисники Марковича організували на суд двадцять сім свідків, які за тиждень до пожежі продали Марковичу п'ятдесят двох коней, по триста вісімдесят — чотириста п'ятдесят форинтів.

— Кому ви продали тих дешевих селянських коней, які ви купили протягом останнього тижня перед пожежою? — спитав прокурор Марковича.

— На жаль, не пригадую. Я веду велику торгівлю і не можу пам'ятати кожную дрібницю. Угоди ж про купівлю і продаж, як королівському суду відомо, згоріли разом з усіма моїми діловими записами в конторі. Для мене це велика втрата! — сказав Маркович зітхнувши.

Два конюхи Марковича одностайно посвідчили, що в день пожежі, по обіді, Асталош був у них і умовляв їх передплатити робітничу газету, назва якої... вилетіла з голови.

— Чому саме ту газету агітував вас Асталош передплатити, назва якої вилетіла з голови?

— Асталош казав, — відповів конюх Шомоді, — що тільки ця газета пише правду, решта ж бреше, як це до смаку Марковичам і Когутам.

Публіка захвилювалася.

— Чи бачив свідок, як Асталош давав тютюн Івану Облоку на прізвисько Гугу?

— Бачив.

— Чи розмовляв Асталош з Гугу віч-на-віч?

— Розмовляти з Гугу не можна. Він на все відповідає одним «гу-гу-гу».

Від цих слів знову вибухнув регіт.

— Попереджаю публіку, що коли вона і далі буде порушувати серйозність і гідність суду своїм сміхом, накажу звільнити зал, — закликав суворо до порядку суддя Кіцбюхлер.

— З Гугу розмовляти не можна, — продовжував Кереші допит конюха Шомоді, — але звертатись до Гугу можна. Чи бачив свідок, щоб Асталош звертався до Гугу?

— Бачив.

— Чи чув свідок слова Асталоша?

— Не чув.

— Це потрібно встановити, — звернувся Кереші до Кіцбюхлера. — На жаль, Івана Облока, на прізвисько Гугу, спитати не можна.

— Можна,— заговорив присяжний Когут.— Гугу не може говорити, але він може показати жестом те, що хоче сказати.

— Як ви собі уявляєте це, пане присяжний?

— Будьте ласкаві, викличте підсудного Гугу для подання свідчень.

За наказом Кіцбюхлера Гугу постав перед судовою трибуною.

— Запитуйте! — звернувся Кіцбюхлер до Когута.

— Що вам казав Кальман Асталаш за день до пожежі? — спитав Когут повільно, вимовляючи кожне слово.

— Гу-гу-гу-гу-гу!

Зал наповнився сміхом.

— Я востаннє попереджаю публіку, що коли вона ще раз порушить серйозність засідання, я попрошу всіх звільнити зал!

— Підсудний! Якщо ви не можете нам сказати того, що вам говорив Асталаш, то покажіть їм,— сказав енергійно Когут і передав Гугу коробку сірників.

В залі, освітленому чотирма висячими лампами, встановилась мертва тиша. Навіть суддя, прокурор і адвокати здивувалися з ідеї Когута.

Гугу крутив у руці сірники і сміявся.

— Прошу пана голову,— звернувся Когут до Кіцбюхлера,— продовжувати допит підсудного Облока.

— Гугу,— заговорив Кіцбюхлер,— покажіть судові, до чого вас схиляв Асталаш.

Гугу голосно сміявся.

— Я вам наказую: в інтересах правди і в своїх власних ви повинні показати судові, до чого вас схиляв Кальман Асталаш.

Гугу вже не сміявся, а розгублено дивився на Кіцбюхлера.

— Ну! — підганяв Гугу голова.— Виконайте свій обов'язок. Покажіть нам, чого від вас вимагав Асталаш?

Коробку з сірниками Гугу повільно засунув собі в кишеню. Потім довго дивився собі на долоню, наче хотів прочитати на ній, що йому робити. Дивився, дивився, плюнув на неї, потім підійшов щільно до Марковича і вділив оцтовому фабрикантові доброго ляпаса, такого ляпаса, що Маркович упав з лави підсудних на підлогу.

Суддя Кіцбюхлер випровадив публіку, що сміялася і плескала, з залу засідань. Коли зал було звільнено, Гугу оштрафували. Його посадили до темного карцеру на сорок

вісім годин. А через те, що час уже був пізній, Кіцбюхлер оголосив перерву до наступного ранку.

Вранці виступив прокурор. Він анітрохи не щадив Марковича, знову і знову перелічував факти, що свідчили проти нього, але головні удари він спрямовував усе ж таки на Асталоса.

— Нам відомо, що Кальман Асталос виголосив своєю життєвою метою підпал усього світу, знищення у полум'ї всього того, що гарне, благородне і священне в історії і сьогоднішньому людстві. Ми були б наївними людьми, якби повірили цьому професійному палієві, що якраз стайню Марковича він хотів уберегти від вогню.

Після обідньої перерви першим виступив Кереші.

Він був високий, плечистий, з червоним обличчям і з чорними, закрученими на угорський лад, великими вусами. У нього був низький, улесливий голос.

Кереші розповів біографію Марковича. Розказав, як бідний сільський єврей став багатим авторитетним угорським громадянином.

— Праця, його власна праця, зробила Марковича багатим, а угорська земля, угорське вино, угорська пісня зробили з нього справжнього угорця.

Довго говорив він про діяльність Марковича.

— Марковича називають оцтовим фабрикантом. І він, як скромна людина, приймає цей титул. Насправді професія, покликання, життя Марковича — це боротьба за всесвітнє визнання угорського вина і угорських коней. Маркович виробляє вино, угорське вино, яке цінують у всьому світі! І Маркович торгує кінями, угорськими кінями! Угорський кінь золотими літерами вписав своє ім'я в світову історію. Адже на угорських конях наші предки прийшли з Азії через Веречанський перевал на нашу теперішню чудову батьківщину. На угорських конях вони пронеслися по Німеччині, Швейцарії, Північній Італії, викликаючи всюди страх і здивування. На угорських конях славетні бійці берегівського Ракоці вигнали найманців імператора.

Про саму пожежу Кереші говорив дуже мало.

— Я образив би присяжних, коли б хоч в думці припустив, що вони не зуміють відрізнити винуватця від жертви.

Публіка, яка знову була допущена в зал суду, нагородила Кереші оплесками.

Адвокат Кенез був далеко не таким гарним оратором, як захисник Марковича.

— Це не перший випадок в Угорщині,— сказав він,— коли за злочин багатіїв до відповідальності притягають бідняків.

Цією заявою він викликав до себе загальну антипатію. Дальшими ж своїми словами збудив просто-таки зненависть.

Гугу він назвав «трагікомедійною жертвою капіталістичної системи».

— Пан прокурор обізнаний з соціалістичним вченням, очевидно, з гумористичних журналів. Тому йому можна вбачити, що він називає соціалістів паліями.

За ці слова Кіцбюхлер закликав Кенеза до порядку.

— Якби Асталош підпалював будинки всіх тих, хто з ним поводився підло і несправедливо, половина Березького комітату була б у полум'ї.

Публіка вже не приховувала своєї антипатії.

Але Кенез не зважав на публіку.

— Народ Березького комітату коли-небудь так пишати-меться Кальманом Асталошем,— сказав він підвищеним голосом,— як тепер по праву пишатиється великим Томашем Есе!

Як не намагався голова суду Кіцбюхлер захистити Кенеза від ворожих реплік публіки, йому це не вдавалося.

Маркович не скористався своїм правом на останнє слово.

Асталош, який, очевидно, був хворий і під час процесу дуже кашляв, сказав тільки кілька слів:

— Я знаю березьких панів з дитинства. Ніколи я від них нічого іншого не чекав. Але рано вам радіти, панове, рано!

Вже стемніло, коли присяжні вийшли в кімнату на нараду. Їхня нарада продовжувалася півтори години.

Близько півночі фабрикант Когут оголосив рішення присяжних:

— Заявляю по честі й совісті, що в кримінальній справі Давида Марковича, Кальмана Асталоша й Івана Облока, він же Гугу, березьські присяжні на основі судового слідства, незалежно від будь-якого зовнішнього впливу, захищаючи правду і тільки правду, ухвалили таке рішення:

1. На запитання про те, чи вчинив Давид Маркович той злочин, в якому він обвинувачується, присяжні більш ніж шістьма голосами відповіли «ні».

2. На запитання, чи вчинив Кальман Асталош злочин — підпал,— присяжні більш ніж шістьма голосами відповіли «так».

3. На запитання, чи вчинив Іван Облок, він же Гугу,

той злочин, в якому він обвинувачується, присяжні більш ніж шістьма голосами відповіли «ні».

Кенез різко піднявся.

— Високий королівський суд,— крикнув він,— в рішенні присяжних є грубе протиріччя. Якщо Гугу не винний, якщо він не підпалив стайню, то Асталош теж не може бути винним...

За чверть години голова Кіцбюхлер оголосив вирок.

Марковича і Гугу суд визнав у пред'явленому їм обвинуваченні виправданими.

Кальмана Асталоша суд визнав винним у підпалі й присудив його до семи років ув'язнення з позбавленням політичних прав на десять років.

Публіка зустріла вирок оплесками.

Через два дні після звільнення Марковича бургомістр Турновські влаштував вечерю на честь оцтового фабриканта. На вечері тост за Марковича проголосив начальник поліції Пал Шімон.

Гугу, якого Маркович звільнив, переселився до дядька Фечке.

У Кальмана Асталоша, коли його перевозили до іллавайської тюрми, в дорозі почалося сильне кровохаркання. Жандарми, які конвоювали його, передали начальнику в'язниці труп довіреного їм засудженого.

Коли в Берегові отримали звістку про смерть Асталоша, робітники цегельні оголосили трихвилинний страйк. Робітники свалівського заводу вшанували пам'ять Асталоша тим, що зупинили машини на п'ять хвилин.

Шахтарі соляних копалень у Солотвині — глибоко під землею — з опущеними до ніг кайлами вислухали промову Яноша Фоті, присвячену пам'яті Кальмана Асталоша.

ВОВК У ОВЕЧІЙ ШКУРІ

В день звільнення Марковича моя мати поїхала у Будапешт на похорон іспанської бабки. Вся спадщина бабки дісталася матері. Спадщина складалася з тридцяти шести іспанських суконь.

Проте, саме на цей час нам дуже до речі була б яканебудь більш практична спадщина, бо батько вже зовсім збіднів.

На папері він ще рахувався власником виноградника і будинку. Насправді ж ні будинок, ні виноградник йому не належали. І навіть подушки, на яких ми спали, були не

наші. Виключно завдяки політичним планам Комора банк усе ще не викидав нас на вулицю. Прокурист збирався на наступних виборах до парламенту виставити свою кандидатуру від урядової партії, склавши конкуренцію Імре Ураї. Тому він не хотів довести справу до розпродажу майна батька, якого, незважаючи на те, що він так занепав і зубожів, ще шанувало багато людей в місті, а ще більше в селах середньої течії Тиси. У ті часи вже були відомі методи безболісного виривання зубів. Щодо батька Комор вирішив застосувати саме цей метод.

Одного разу, в неділю вранці, до нас завітав Маркович з незвичайно урочистим обличчям, у новому, темно-синьому костюмі і з незастебнутими брукками. Оцтовий фабрикант уже не був нашим сусідом. Після звільнення він переїхав на вулицю Андраші. На вулиці Бочкаї лишилися тільки його контора, заново відбудована, значно більша від попередньої, стайня і оцтова фабрика.

Це були перші відвідини Марковича після чотиримісячної перерви.

— У мене до тебе дуже серйозна справа, Балінт. Я хочу поговорити з тобою віч-на-віч.

Батько повів його у вітальню.

— Сідай, будь ласка, і пали!

Маркович продовжував стояти і не запальював.

— Кілька днів тому,— почав він офіційним тоном,— мій друг прокурист Комор попросив у мене поради в одній дуже делікатній справі. Мова йшла про тебе, Балінт. Про твої борги. Комор повідомив мене, що ти винен банкові більше, або в усякому разі стільки ж, скільки коштує твій будинок і виноградник. І ти не платиш навіть процентів.

— З чого ж мені платити? — спитав батько.

На це запитання Маркович тільки похитав осудливо головою і спокійно продовжував розвивати свою думку:

— Комор знає, що ти чесна, порядна людина, і не хотів би доводити справу до аукціону. Комор добра, чуйна людина.

Батько полегшено зітхнув.

— Я кажу, Комор виключно чуйна людина,— продовжував Маркович,— але, на жаль, він зобов'язаний зважати не тільки на людські почуття, він має і обов'язки щодо банку. Тому він просив моєї поради відносно того, як виконати і ті й інші обов'язки. Я не тільки дав йому раду, але й запропонував свою допомогу, бо я не тільки друг

Комора, але, незважаючи ні на які обставини, і твій друг, Балінт.

— Спасибі тобі, Давиде, щире спасибі. Я завжди знав...

Батько не встиг сказати, що саме він завжди знав, бо Маркович перебив його:

— Не хочеш допустити до аукціону?

— Ні, ні! — поспішно відповів батько.

— А цього ти можеш уникнути тільки одним способом. Якщо продаси і будинок і виноградник. Я ладен купити в тебе і те і друге. Щоб з банком у тебе не було ніяких ускладнень, я заплачу тобі стільки, щоб ти міг ліквідувати усі свої зобов'язання. Через те, що виноградник і особливо будинок вже заставлені, більше, на жаль, зробити не можу. Але на це я готовий піти.

— З чого ж я житиму тоді? А сім'я? — спитав батько після хвилинної мовчанки, цілком приголомшений.

— Про це я теж подумав. На складі товариства по збуту вина потрібен безумовно чесний ревізор. Ти знаєш наш склад?

Батько ствердно кивнув головою.

Мова йшла про той погріб, у якому берегівське вино переливалося в пляшки з етикеткою «Токайське вино».

— Ну, з моєю порукою ти можеш влаштуватися на місце ревізора. Ти, безумовно, дістанеш його. Платня, звичайно, скромна, зате гарантована.

Можливо, батько погодився б на цю посаду, але мати сказала «ні». Наш фінансовий крах пробудив у матері її давно дримаючу енергію. Вона сама пішла до банку, щоб переконатися, скільки ми винні і яку суму складають не-виплачені проценти. Сама пішла до адвоката, найняла експерта-оцінювача для визначення вартості нашого будинку і виноградника. І тільки після того, як зрозуміла, що крах неминучий, погодилася на те, щоб батько продав усе майно Марковичу. Оцтовий фабрикант вніс гроші безпосередньо в банк.

Після підписання угоди про продаж-купівлю батько сказав:

— Бог дав — бог узяв!

— Твій батько купив, а ти пропив! — зіпсувала мати, внучка сотні мудрих рабинів, релігійний настрої батька, який примирився з ударами долі.

Мати вирішила, що ми переїдемо до Будапешта. Вона написала дядькові Філіпу, щоб він найняв для нас квартиру.

За категоричним бажанням матері батько написав листа депутатові Ураї. В листі він просив депутата від Берегова, якого безкорисливо підтримував протягом вісімнадцяти років, щоб той допоміг йому знайти в Будапешті яку-небудь роботу. Батько хотів писати: «роботу, яка б відповідала моїм здібностям», але мати рішуче протестувала проти цього виразу.

— Якщо дати тобі роботу за здібностями, то тебе треба влаштувати куди-небудь дегустатором.

— Еге, така робота була б мені до душі! — відповів батько.

Не кажучи батькам нічого, я теж написав у Будапешт листа. У мене там теж була знайома: дочка лікаря Яноші, Геральдіна. Вісім років тому Геральдіна Яноші стрибала у нас у Берегові, в саду Варги, на своїх тонких, як палички, ніжках, а тепер ці ноги красувалися на тисячах листівок. Геральдіна стала однією з найвідоміших актрис країни. Вісім років тому вона спитала мене, чи я не мащу очі ваксою, а тепер один з найбільш вживаних кремів для черевиків називався «крем Яноші».

Першого листа ми одержали від того, до кого і не зверталися — від американця Фердинанда. Дядько Фердинанд радив виїхати до Америки. Він обіцяв дати нам рекомендаційні листи.

Потім надійшов лист від тітки Ельзи. Вони найняли для нас квартиру.

Я теж швидко одержав відповідь від Геральдіни. Вона прислала мені листівку з своїм власним зображенням в угорському селянському вбранні.

«Якщо будеш у Будапешті, маленький Балінте, зайди до мене. Дам тобі квитки в театр. Геральдіна».

Відповіді Ураї нам довелося чекати довго. Але, нарешті, одержали й її.

«Шановний пане Балінт!

Дуже шкодую, що обставини змушують вас розлучитися з нашим улюбленим Береговом. Якщо, прибувши до Будапешта, ви не зумієте улаштуватися на роботу, заходьте до мене або подзвоніть по телефону. Може, я зумію дати Вам одну-дві добрі поради.

З повагою до Вас Ваш прихильник
Імре Ураї».

— Ось тобі дірка від бублика! — сказала мати і порвала листа Ураї.— Не страшно,— звернулася вона до батька,— якщо сімсот тисяч людей якось існують в Будапешті,

то і ми не помремо з голоду. Як-небудь таки зуміємо виховати наших дітей.

У Берегові нам лишилося тільки одне: десь прилаштувати Марусю і Миколу. Марусю взяв до себе Маркович кухаркою для обслуговування стайні і робітників оцтової фабрики. Микола вимушений був покинути школу і став конюхом.

— Буде кучером, як його батько! — сказала Маруся.

— Якщо наші справи знову підуть на краще, Миколу ми запросимо у Будапешт вчитися,— обіцяв батько.

Збиратися довелося нам недовго. Більшу частину меблів батьки продали — на це ми жили. Ми були вже готові до від'їзду, коли одного разу я зустрів на вулиці Терезу Маркович. Вона була схожа на райську пташку, на досить повненьку райську пташку. Тереза гуляла в супроводі французьки-гувернантки, занадто худорлявої літньої жінки у чорному.

— Ну як, краще почуваєш себе на вулиці Андраші, ніж у нас?

Моє запитання, очевидно, образило Терезу.

— Мсьє Балінт,— сказала вона, трохи поміркувавши,— не ображайтесь, якщо я вам зауважу, що дами і пани з нашого кола називають один одного «мсьє», «мадмуазель» або «мадам». Мене звать «мадмуазель Маркович».

Французька-гувернантка елегантним кивком голови дала зрозуміти, що цілком схвалює наставницькі слова мадмуазель Маркович, сказані якимось сурогатом угорської і французької мов. Я відповів на змішаній угорській і русинській мові. Гувернантка і на мої слова схвально кивнула головою. Якби вона зрозуміла, що я сказав, то, напевне, знепритомніла б.

Я думав, що більше ніколи в житті не побачу доньку оцтового фабриканта. Але помилився. Мадмуазель Маркович виявилася не злопам'ятною. Десять з лишком років по тому вона відвідала мене зі своєї власної ініціативи в приміщенні революційного трибуналу. Була одягнена так, як одягаються актриси будапештських театрів, коли грають ролі селянок.

Частково по-угорському, частково по-русинському вона повідомила мене, що прийшла тому, що людина завжди рада бачити милого друга дитинства. Між іншим попросила мене зробити що-небудь для її батька. Маркович більше не виробляв ні оцту, ні вина, навіть кіньми не торгував, а сидів у тюрмі революційного трибуналу.

Будинок революційного трибуналу містився тепер на вулиці Кальмана Асталаша.

— Ти, певне, пам'ятаєш,— сказала Тереза,— що батько завжди був людиною з сильним соціальним почуттям. Допомігав бідним, як тільки міг. І — цілком незрозуміло! — тепер його обвинувачують у лихварстві, у продажі неякісних продуктів, у валютних спекуляціях, у розповсюдженні панічних чуток, і навіть важко сказати! — у тому, що він розбещував маленьких дівчат... Певно, антисеміти вирішили занапастити нашого доброго, бідного тата, твого дядька Марковича!

На слова мадмуазель Маркович я відповів з витонченою ввічливістю. І одягнена під селянку Тереза все ж таки знепритомніла. Може, тому, що є слова, які, як би ввічливо їх не вимовляти, не втрачають свого надто сильного при смаку.

До числа таких слів належить, наприклад, слово «шибениця»...

За два дні до від'їзду нас відвідав Томаш Есе. Він приніс з собою літр вина. Вино вони з батьком випили, потім він пішов, не сказавши на прощання жодного слова.

На вокзал нас провели дядько Фечке, Маруся і Микола. Фечке, який підніс матері букет польових квітів, не дочекався відходу поїзда. Зник не прощаючись.

Микола, перш ніж я сів у вагон, міцно, по-чоловічому потис мені руку.

— До побачення, Гезо!

Нянька Маруся, заголосивши відчайдушно, кинулася на землю і судорожно вчепилася в одне з коліс поїзда. Двом залізничникам довелося відтягати її силою.

Коли поїзд рушив, невідомо як і звідки з'явився Гугу. Він довго біг поруч з поїздом і безперестанку кричав на адресу сім'ї Балінтів, що стояла біля відкритого вікна вагона:

— Гу-гу-гу-гу!

Так прощалося з нами місто, збудоване пастухом Сасом на кошти, що одержав він від продажу знайденого ним золота.

Вперше в житті їхав я у вагоні третього класу, перевантаженому, брудному і смердючому, у товаристві сорока пасажирів. Раніше я з власної волі шукав товариства бідних людей. Тепер хоч-не-хоч моє місце було серед них.

А це зовсім інша справа!

Мені було майже чотирнадцять років. Я вже багато чого

розумів. Я знав, що безтурботному життю настав край. А що чекає на мене...

Зрозуміло, я не мав ніякого уявлення про те, що мене чекає. Якби я передбачав, що у майбутньому мої переживання будуть значимішими і складнішими, ніж переживання героїв моїх улюблених романів; якби я міг вгадати хоч найменшу частину того життя, тої боротьби, яка чекала на мене в майбутньому, я був би безмежно щасливим. А зараз я тривожно думав про своє майбутнє.

В дорозі нічого цікавого з нами не трапилось. Через те, що в дорогу ми нічого з собою не взяли, на станції Шаторальяуйхей батько вийшов із вагона, щоб купити щонебудь поїсти. Приніс він кілька крутих яєць і торбинку яблук.

— Я зробив перший крок до нового життя,— заявив він.

— Що ж таке ти зробив, Йошко? — спитала мати.

— Вперше в житті я випив склянку пива. Нове життя буде нелегким.

Мати нічого не відповіла.

Батько теж мовчав до самого Будапешта. Життя скривдило його.

Виїхали ми о десятій годині ранку. До Будапешта прибули о дев'ятій годині вечора.

На Східному вокзалі нас зустрічали тітка Ельза і Карой.

Величезний засклений перон вокзалу сяяв при світлі сотні дугових ліхтарів. З гуркотом прибували одні поїзди і з оглушливим свистом відходили інші. Засклений вокзал посилював пихкання паровозів, у багато разів збільшував шум тисячного натовпу, крики, плач і сміх.

— Носій! Носій! — гукнув батько.

— Обійдемося і без носія,— сказала тітка Ельза, взявши в руки два великих чемодани.— Гроші треба економити.

З вокзалу ми вийшли на площу Бароша.

— Якщо хочете знати, діти,— сказав батько,— цей чудовий вокзал збудувала ось ця залізна людина.

Він показав головою на темну металеву фігуру покійного міністра Габора Бароша.

— Коли вокзал було збудовано,— розповідав батько, поки ми чекали трамвай,— всі сміялися з Габора Бароша і дивувалися, навіть такий величезний вокзал для такого маленького міста.— А тепер, діти мої, люди кажуть: як це було зроблено по-дурному — збудувати для всесвітнього відомого міста такий малесенький вокзал. Таким є життя, діти мої. Якщо ви будете спостережливі...

— Дивись за чемоданами, шурине! — сказала тітка Ельза.

А я, відмінник берегівської гімназії, тримаючи під пахвою одною рукою портрет Ференца Ракоці, а другою — червоносорочника Гарібальді, з запамороченою від приголомшуючого вуличного шуму головою, дивився на беззоряне небо, яке від світла мільйонів ламп було таким червоним, наче сто сіл навколо нас палали кривавим полум'ям.

ЛІСОВИКИ

ПЕРШІ ДНІ

У ранньому дитинстві найважливіше питання для мене полягало в тому, чи дадуть мені їсти і що саме. Коли почав читати книжки і в такий спосіб знайомився із життям, я виявив, що їжа зовсім не така вже й важлива річ, що вона є незначною дрібницею порівняно з великими і глибокими проблемами буття. Коли ж чотирнадцятирічним хлопчиком переїхав до Будапешта, знову повернувся до попередньої точки зору свого раннього дитинства.

З рідного міста ми виїхали з тієї причини, що батько розорився. А до Будапешта приїхали тому, що мати була впевнена — там може прожити будь-хто. Точка зору матері виявилася, по суті, правильною. У Будапешті могли прожити і ми. Але...

Квартира, що її найняв для нас мій дядько, лікар Філіп Севелла, виявилася незручною. Вона була надто тісною, щоб ми могли почуватися в ній добре. І водночас надто дорогою. Квартира складалася з двох малесеньких кімнат і кухні. Перші дні ми, діти, тішилися з комфорту і зручностей цієї квартири — електричного освітлення і водопроводу. Коли батьків не було вдома — вони ходили шукати роботи, — молодша сестра навіть вдень включала електрику, а старша без будь-якої потреби відкривала кран з водою.

В одній з кімнат спали батьки, в другій — обидві сестри, а я в кухні. Спочатку, — будь ласка, не смійтеся з мене, — я вважав це для себе принизливим, потім — тільки неприємним. Мені заважав запах кухні, а ще більше — гомін на подвір'ї. Особливо вранці, коли вибивали килими.

На нашому подвір'ї життя розпочиналося рано, і тому я змушений був вставати вдосвіта. Було літо, школа не працювала. Я міг цілими днями вештатись вулицями. Ніщо не заважало насолоджуватися великим містом. Через деякий час відчув, як швидко людині навіть все добре набридає. В перші дні безліч автомобілів, що мчалися вулицями, неймовірно тишили. Розкішні вітрини магазинів паморочили голову. Я страшенно пишався тим, що нас, мешканців Будапешта, так багато. Коли б ще мав гроші, які давали б можливість сприймати принади Будапешта

не самими лиш очима, можливо, моя втіха продовжувалася б довше. А так я швидко нею переситився. Навіть найчудовіший шоколадний торт втрачає смак, коли людині доводиться тільки дивитись на нього, але не куштувати.

У дитячі роки мені дуже подобався вислів: туга за батьківщиною. А зараз я пізнав почуття, яке вміщується в цих словах. І це почуття аж ніяк не було приємним. У Будапешті проживає настільки багато людей, що самотність я міг відчути сповна.

Наша квартира містилася поблизу міського саду, але я завжди ходив гуляти в протилежному напрямку. Дерева міського саду нагадували ліси Карпат, як в'їдлива карикатура нагадує дороге і водночас далеке обличчя. Величезні будинки-гіганти, що вишикувались один біля одного, я любив більше, ніж ці жалюгідні дерева. І це не було підробкою. Деякі будинки стояли твердо і впевнено, як сторічні дуби. А будинків у Будапешті так багато, як дерев у справжньому лісі. Якщо людина заплющить очі, то го-мін трамваїв, автомобілів і карет з домішкою фантазії нагадує їй той звук, який видає ліс, коли північний вітер зриває вершини старих дерев і ламає молоді дерева. Визнаю, що для такого порівняння потрібна певна фантазія. Однак з того часу бачив такі речі, для розуміння яких потрібна була ще більша доза уяви. Болісна туга за батьківщиною і молодечого польоту фантазія зробили можливим для мене і те, що сморід асфальту я міг приймати за дим від лісового багаття.

Притулившись до стовпа газового ліхтаря, із заплющеними очима стояв я без діла. Почувши своє прізвище, подумав, що це мені здається. На всякий випадок розплющив очі.

— Це ви, Геза Балінт?

Відразу й не впізнав того високого білявого чоловіка. Його вишиванка, довге волосся та маленька борідка нагадували мені Карпати, однак елегантні штани і черевики були столичного крою.

— Не впізнаєте мене?

Після хвилинного розгублення я упізнав Елека Дудича, сина свалаявського уніатського священика. До цього часу ніколи не розмовляв із цим попівським сином, бо вся Свалява знала, що він не тільки антисеміт, але недолюблює й угорців. Вчився він у Будапешті, на юридичному факультеті. Тільки на літо приїжджав до Сваляви. Елек Дудич грав відчутну роль серед словацьких і русинських студентів, які навчалися в Будапештському університеті. Одного

разу за якусь газетну статтю його заарештували на вісім днів.

Єврейські діти Сваляви, та навіть значна частина угорських дітей, далеко обходили Елека Дудича. І тому якось одного разу я, десятирічний хлопець, заступив йому дорогу, щоб знав: я не із боягузів. А він, голосно сміючись, щоб обійти мене, вступив у калюжу і відтоді, зустрічаючись зі мною, вітався першим, знімаючи капелюх, хоч був від мене на десять років старшим. Але тільки зараз вперше звернувся до мене.

— Чому ви перебрались до Будапешта? — запитав Дудич.

— Ми збанкрутували.

— Стільки біди було б! — промовив Дудич, а я не зрозумів, чи він заспокоює мене, чи знущається з мене. — Скажіть своєму батькові, — вів далі Дудич, — що вино можна робити і в Будапешті. Ви куди поспішаєте, Балінт? Я ще не закінчив. Передайте батькові, що розбавленим водою вином в Будапешті можна більше торгувати, ніж берегівським — і у цьому суть справи. Ну, всього найкращого!

Ще довго дивився я услід Дудичу. Мою увагу прикували до нього не тільки незвичне вбрання і зачіска, але й те, що він був на цілу голову вищий від більшості будапештців. Його постать вже зникла з моїх очей, але білява голова ще виднілась деякий час.

За обідом я розповів про цю дивну зустріч. Батько, який і без цього був у пригніченому настрої, кивком голови підтвердив, що зрозумів послання Дудича. Коли батько тільки-но зібрався почати розповідати якусь довгу історію, хтось постукав у двері.

— Заходьте!

Двері відхилилися тільки наполовину, так що ми не могли бачити, хто за ними стоїть. Через вузький отвір просунулася рука, яка тримала трилітрову сулію, наповнену червоним вином. Батько відчинив двері.

— Час добрий вам! — сказав дядько Фердинанд, американець, і поставив пляшку на стіл.

Він був у веселому настрої.

— Сподіваюся, цей будиночок, у якому ви живете, уже ваш, чи ж не так, шурине? — звернувся він до батька після першої склянки вина.

Батько гірко посміхнувся.

— Треба його купити! Слухайся моєї поради, шурине, купи його!

— Якщо ти, крім поради, даси ще й гроші.

не самими лиш очима, можливо, моя втіха продовжувалася б довше. А так я швидко нею переситився. Навіть найчудовіший шоколадний торт втрачає смак, коли людині доводиться тільки дивитись на нього, але не куштувати.

У дитячі роки мені дуже подобався вислів: туга за батьківщиною. А зараз я пізнав почуття, яке вміщується в цих словах. І це почуття аж ніяк не було приємним. У Будапешті проживає настільки багато людей, що самотність я міг відчути сповна.

Наша квартира містилася поблизу міського саду, але я завжди ходив гуляти в протилежному напрямку. Дерева міського саду нагадували ліси Карпат, як в'їдлива карикатура нагадує дороге і водночас далеке обличчя. Величезні будинки-гіганти, що вишикувались один біля одного, я любив більше, ніж ці жалюгідні дерева. І це не було підробкою. Деякі будинки стояли твердо і впевнено, як сторічні дуби. А будинків у Будапешті так багато, як дерев у справжньому лісі. Якщо людина заплющить очі, то го-мін трамваїв, автомобілів і карет з домішкою фантазії нагадує їй той звук, який видає ліс, коли північний вітер зриває вершини старих дерев і ламає молоді дерева. Визнаю, що для такого порівняння потрібна певна фантазія. Однак з того часу бачив такі речі, для розуміння яких потрібна була ще більша доза уяви. Болісна туга за батьківщиною і молодечого польоту фантазія зробили можливим для мене і те, що сморід асфальту я міг приймати за дим від лісового багаття.

Притулившись до стовпа газового ліхтаря, із заплющеними очима стояв я без діла. Почувши своє прізвище, подумав, що це мені здається. На всякий випадок розплющив очі.

— Це ви, Геза Балінт?

Відразу й не впізнав того високого білявого чоловіка. Його вишиванка, довге волосся та маленька борідка нагадували мені Карпати, однак елегантні штани і черевики були столичного крою.

— Не впізнаєте мене?

Після хвилинного розгублення я упізнав Елека Дудича, сина свалаявського уніатського священика. До цього часу ніколи не розмовляв із цим попівським синком, бо вся Свалява знала, що він не тільки антисеміт, але недолюблює й угорців. Вчився він у Будапешті, на юридичному факультеті. Тільки на літо приїжджав до Сваляви. Елек Дудич грав відчутну роль серед словацьких і русинських студентів, які навчалися в Будапештському університеті. Одного

разу за якусь газетну статтю його заарештували на вісім днів.

Єврейські діти Сваляви, та навіть значна частина угорських дітей, далеко обходили Елека Дудича. І тому якось одного разу я, десятирічний хлопець, заступив йому дорогу, щоб знав: я не із боягузів. А він, голосно сміючись, щоб обійти мене, вступив у калюжу і відтоді, зустрічаючись зі мною, вітався першим, знімаючи капелюх, хоч був від мене на десять років старшим. Але тільки зараз вперше звернувся до мене.

— Чому ви перебрались до Будапешта? — запитав Дудич.

— Ми збанкрутували.

— Стільки біди було б! — промовив Дудич, а я не зрозумів, чи він заспокоює мене, чи знущається з мене. — Скажіть своєму батькові, — вів далі Дудич, — що вино можна робити і в Будапешті. Ви куди поспішаєте, Балінт? Я ще не закінчив. Передайте батькові, що розбавленим водою вином в Будапешті можна більше торгувати, ніж берегівським — і у цьому суть справи. Ну, всього найкращого!

Ще довго дивився я услід Дудичу. Мою увагу прикували до нього не тільки незвичне вбрання і зачіска, але й те, що він був на цілу голову вищий від більшості будапештців. Його постать вже зникла з моїх очей, але білява голова ще виднілася деякий час.

За обідом я розповів про цю дивну зустріч. Батько, який і без цього був у пригніченому настрої, кивком голови підтвердив, що зрозумів послання Дудича. Коли батько тільки-но зібрався почати розповідати якусь довгу історію, хтось постукав у двері.

— Заходьте!

Двері відхилилися тільки наполовину, так що ми не могли бачити, хто за ними стоїть. Через вузький отвір просунулася рука, яка тримала трилітрову сулію, наповнену червоним вином. Батько відчинив двері.

— Час добрий вам! — сказав дядько Фердинанд, американець, і поставив пляшку на стіл.

Він був у веселому настрої.

— Сподіваюся, цей будиночок, у якому ви живете, уже ваш, чи ж не так, шурине? — звернувся він до батька після першої склянки вина.

Батько гірко посміхнувся.

— Треба його купити! Слухайся моєї поради, шурине, купи його!

— Якщо ти, крім поради, даси ще й гроші.

— Гроші? Навіщо? За гроші й дурень може купити будинок. Купити без грошей — ось у чому все мистецтво.

— Ніколи не зараховував себе до митців,— зауважив батько.

— Але я належу до митців,— крикнув Фердинанд і вдавив по столі.— Я на цім розуміюся! Після блукань і мандрівок знайшов, нарешті, той гідний мене інструмент, той пензель, те перо... Наливай, шурине!

— Ти уже пив десь, Фердинанде,— втрутилася мати,— і випив більше, ніж слід.

— Ти завжди погано знала мене, Ізабелло, завжди була несправедливою по відношенню до мене. Я не пив. Або точніше: не пив більше, ніж слід; пив лише стільки, скільки мусив пити в тому товаристві, в якому був. Якщо п'яний, то — слово честі! — не від алкоголю, а від радості й гордості! Я щасливий і гордий,— вам про це можна сказати,— бо знайшов яйце Колумба! І це яйце,— хочете вірте, хочете ні,— зроблене з дерева. Так, з дерева!

Батько з моєю допомогою поклав Фердинанда на диван. Там він проспав до пізнього вечора. Уві сні він раз у раз бурмотів:

— Купи будинок, шурине. Купи, купи.

Проспавшись і вмившись, він зробився незвичайно урочистим.

— Знаю,— сказав він,— що щаслива зірка нашої родини потьмяніла. Знаю, що остання надія — це я. Але знаю також, що той, хто покладає на мене надії, не обманеться.

На прощання він поцілував усіх нас по порядку.

— Якщо матиму час,— сказав,— завтра зайду знову.

Після цього ми не бачили його майже два роки.

ПЕРШИЙ РІК

Батько довго — мало не одинадцять місяців — безуспішно шукав роботи. За весь час він працював тільки один раз, і то лише три дні. Відривав контроль на квитках в одному з кінотеатрів на Великому бульварі. Може, він і надалі працював би на цьому місці, якби випадок не звів його з давнім знайомим — депутатом парламенту від Тісахатського округу Імре Ураї. Депутат, який прийшов до кінотеатру в товаристві молодої, елегантної й веселої дами, впізнав у білетері свого колишнього агітатора-вербувальника з Берегова. Він упізнав батька і привітався з ним. І не тільки привітався, але, виходячи, навіть потис йому руку й тицьнув у неї банкнот.

Минуло кілька хвилин, поки батько второпав, що Ураї подарував йому десять форинтів. Зрозумівши це нарешті, він як стояв, без пальта і капелюха, вибіг на засніжену вулицю, щоб повернути Ураї ці гроші. Довго бігав туди й сюди по вулиці, але Ураї, звичайно, не знайшов.

У кінотеатр він більше не повернувся і подався додому, тримаючи у тремтячій від хвилювання руці десять форинтів. Він біг усю дорогу, а вже коло дому спітнів і почав задихатися. Цілу ніч ходив по кімнаті. І тільки вранці розповів, чому він залишив роботу.

Рано-вранці він послав мене в кінотеатр повідомити, що на роботу більше не прийде.

Я повинен був принести додому його пальто й капелюх. По дорозі до кінотеатру я знайшов віллу Ураї на вулиці Андраші й швейцару, що вийшов на мій дзвінок, передав — у запечатаному конверті — зім'яту банкноту. Поки я, повернувшись додому, не дав слова честі, що гроші повернув за призначенням, батько не міг ні їсти, ні пити. Лиш тепер він повільно роздягнувся, ліг у ліжко і, лежачи, з'їв свою вчорашню вечерю, до якої я приніс йому з трактиру півлітра вина.

Через два дні батько захворів на запалення легень і пролежав у ліжку двадцять дев'ять днів. За цей час він постарів на добрих десять років.

Через те, що у батька не було роботи, ми жили з того, що вдалося заробити матері. Вона шила. І не тільки шила, але й малювала викройки суконь. Сукні, що їх вона малювала, нагадували, з одного боку, іспанські костюми покійної бабки, а з другого — шитий з домотканої тканини одяг, який в неділю носять верховинські жінки на схилах Карпат. Ательє дамського одягу на вулиці Лайоша Кошута, куди мати здавала свою роботу, не скупилося на похвалу. Скупилося воно тільки на платню.

— Мадам Балінт,— казав часто пан Шварц, завідуючий ательє,— ви справжня художниця.

Похвала пробудила в матері амбіцію. Це була не творча амбіція, а бажання заробити більше грошей. Цьому ж сприяли, крім постійних вихвалень пана Шварца, і мамині знайомі, які так висловлювалися:

— Ех, мадам Балінт! Якби у вас було хоч трохи грошей, ви б могли дуже багато заробляти.

Але через те, що у матері не було «трохи грошей», то вона і не могла заробляти їх багато. Трохи грошей потрібно

було для того, щоб відкрити власну майстерню. Коли з'ясувалося, що в Будапешті потрібні для цієї мети гроші ми здобути не зможемо, батько написав листа дядькові Фердинанду і просив його допомогти. Фердинанд відповів. Замість грошей він послав силу-силенну підбадьорюючих слів.

«Не муч себе, люба сестро, шиттям на чужих людей! Ще один або два місяці, а може, навіть тільки один-два тижні, і я куплю вам той будинок, у якому ви живете. Тоді тобі не доведеться шити на інших, а кращі кравці шитимуть на тебе. Я маю на увазі, звичайно, не кращих будапештських кравців, а кращих паризьких митців кравецької справи».

— Фердинанд збожеволів,— заявила мати.

— Якщо кожного, хто не бажає нам позичити грошей, вважати божевільним, то по всьому світі залишаться одні тільки божевільні,— заперечив батько.

Отже, мати продовжувала працювати для пана Шварца за велику кількість похвал і малу кількість грошей. Якщо дуже економити, то ми могли якось зводити кінці з кінцями і я міг навіть продовжувати навчання. Але від цієї квартири нам довелося відмовитись. Батько, у якого пробуджувалось усе більше гордості у міру того, як він біднішав, розповідав усім, що ми лишаємо цю квартиру, бо вона непридатна для роботи матері — замало світла.

Ми переїхали в Уйпешт¹, де купили квартиру в одноповерховому будинку на вулиці Осінній.

Уйпешт відіграє в Будапешті ту саму роль, що у Берегові Циганський Ряд. Там живуть ті, хто багато працює і мало заробляє. Але Уйпешт має таке ж відношення до Циганського Ряду, як мільйонна столиця до десятитисячного виноробного Берегова. З Будапештом Уйпешт з'єднує електричка. Коля проходить по вулиці Ваці. По обидві сторони одинадцятикілометрового шляху тягнуться заводи. Уйпешт — місто заводів. Жителі його майже всі виключно робітники, які живуть у величезних бараках або ж у маленьких халупах, затиснутих поміж цих прибуткових споруд, наче їх забули звідти прибрати. Ранками, коли робітники поспішають на машинобудівний завод Шлік-Нікольсона, на взуттєву фабрику Вольфнера, на хімічний завод «Хіноїн» і на електричний завод, вулицями Уйпешта пливають потоки людей. Вдень уйпештські вулиці без-

¹ Один із районів Будапешта.

людні, доносяться тільки запахи кухонь і дим. Вечорами десятки тисяч стомлених, брудних людей сумно і повільно бредуть додому.

Коли вітер, що віє від Дунаю, зганяє вниз важкий, чорний дим заводів, вузькі вулиці потопають в імлі. Із імлі загрожує стирчать вгору суворі бараки. Вони тоді не зеленолисті дуби, а лисі безмовні валуни.

Коли ми переїхали в Уйпешт, батько одержав роботу в Будапешті. Завдяки цьому наше матеріальне становище значно поліпшилось. Ми почали вже подумувати, чи не переїхати нам знову в Будапешт, щоб батькові не доводилося двічі на день витрачати по годині на трамвай. Але не переїхали. Коли батько приніс додому і передав матері разом з червоною гвоздиною своєю першу платню, загорнуту в шовковий папірець, вона саме змушена була залишити роботу.

Сталось це так. Мати вже кілька місяців скаржилася на те, що у неї болять очі, і лікувалася якимись ліками. Кілька тижнів вона не могла працювати при світлі лампи і навіть вдень мусила часто переривати роботу. В таких випадках вона лаяла свої очі, які, за її висловом, бачили добре тільки доти, доки в них не було потреби, а зараз, коли вони вкрай потрібні — починають підводити. Але ось вже кілька днів вона зовсім не могла працювати і вдень. Коли під час роботи у неї боліли очі, вона намагалася не помічати цього. Але коли зір ще погіршився, не звертати на це увагу вона вже ніяк не могла.

У супроводі дядька Філіпа вона пішла до одного будапештського окуліста, який уважно оглянув її. Результати обслідування повідомив дядькові по-латині. Дядько Філіп провів маму до Уйпешта і тільки там розповів їй, що йому сказав окуліст.

— На жаль, ти повинна кинути шиття, Ізабелло. Принаймні, на деякий час.

— Це неможливо, як же ми будемо жити?

— Якщо ти не залишиш шиття, то осліпнеш. Не плач, будь ласка, тільки не плач, бо це теж шкідливо для твоїх очей.

З цього часу мати почала псувати очі не шиттям, а сльозами. Батько пішов на вулицю Лайоша Кошута, в ательє, повідомити, що мати далі працювати не може. Пан Шварц спочатку думав, що мати взяла роботу в кого-небудь з його конкурентів, і образився.

Але коли довідався, що мати стала непрацездатною, заспокоївся.

— Шкода, дуже шкода,— сказав він,— а я тільки-от збирався їй збільшити платню.

Сталося так, що хоч батько одержав роботу і ми переїхали до Уйпешта, все ж таки ми змушені були жити ще скромніше, ніж доти.

Я почав шукати репетиторську роботу.

РАКОЦІ В БУДАПЕШТІ

Отже, батько, нарешті, дістав роботу. До того ж, як він сам наголошував,— «роботу, що відповідає його здібностям». Він влаштувався кланяльщиком до одного з будапештських кафе, постійними відвідувачами якого були письменники, журналісти, актори, художники, скульптори і люди, які хотіли, щоб їх вважали за письменників, журналістів, акторів, художників або скульпторів.

Боюся, що хто не корінний будапештець, той не знатиме, що таке кланяльщик. Поясню.

Якщо ви зайдете до одного з великих будапештських кафе, вас зустрінє гарно одягнений, серйозний джентльмен і, ввічливо вклоняючись, привітає:

— Маю за честь!

В першу хвилину ви, звичайно, подумаете, що маєте справу з ким-небудь з ваших знайомих. Коли ж з'ясується, що з вашої компанії ніхто з цим паном не знайомий, то побачите його, як він уже вклоняється кому-небудь біля десятого стола. Якщо ви людина недосвідчена, з провінції, то подумаете, що серйозний пан сплутав вас з ким-небудь. Якщо ж ви людина бувала, то відразу ж зрозумієте, хто це такий, і або зовсім не звернете уваги на його привітання, або відповісте жартівливо щось на зразок:

— Добри вечір, графе кланяльщику!

Оскільки цей гарно одягнений серйозний джентльмен є кланяльщик кафе, його обов'язок вітати тих, хто приходить, і прощатися з тими, хто залишає кафе. Якщо кланяльщик дуже сумлінний, то він не тільки вклоняється, але й ставить відвідувачам ще кілька ввічливих запитань. Він питає вас, приміром, чи не надто жирну шинку вам подали або чи достатньо холодний лід, що охолоджує ваше шампанське. Батько мій був виключно сумлінним кланяльщиком з амбіцією. Він не тільки ставив ряд запитань відвідувачам, але обслуговував їх усякими довідками і роз'ясненнями — байдуже, чи потребували вони їх, чи ні. Дехто з завідників швидко помітив, якою оригінальною людиною є новий кланяльщик, і його примушували без кін-

ця говорити. Батькові байки були для постійних гостей прокуреної кав'ярні такими ж екзотичними, як для будапештських винних фабрикантів думка, що вино можна робити також з винограду. Коли у відвідувачів був гарний настрій,— а до того ж і гроші,— вони частували батька напоями, щоб він більше розповідав. А батько пив і розповідав — як колись у Берегові. Різниця була тільки в тому, що в минулі часи він частував людей для того, щоб мати слухачів, а тепер байки забезпечували йому випивку.

Один із слухачів, якась знаменитість, увічнив його в своїй новелі. Він з панібратською доброзичливістю і глумливою зверхністю змалював фігуру старого єврея з палким угорським національним почуттям, який тепер, у вік електрики, захоплюється Ференцом Ракоці, що жив двісті років тому. Автору новели було до вподоби і те, що знайшовся кланяльщик будапештського кафе, який визначав пори року таким чином: «коли виноград обкопують», «коли виноград підв'язують», «під час збору винограду» і «коли бродить вино».

Після опублікування новели батько обмежив свою діяльність тільки тим, що вклонявся відвідувачам. Він ніколи більше не розповідав. Образився. Не за те, що з нього глумилися, а за те, що насмілилися назвати Ракоці «застарілим героєм». Завсідники, яким ця новела відкрила батька, щодня запрошували старого випити, сподіваючись, що він їм розповість що-небудь смішне, подібне до того, що вони читали про нього в новелі. Так батько дістав змогу в вік електрики страждати за Ракоці, бо відмовлятися від вина, що йому пропонували, було для нього, зрозуміло, катуванням. Але само собою зрозуміло також, що навіть заради вина він не зрадив Ракоці. Він кинув пити і розповідати. Для того, щоб не образити завсідників,— бо це могло коштувати йому роботи,— він брехав, що дав обітницю більше не вживати спиртні напої. І це він повторював так часто, що нарешті повірив.

Вдома він також перестав пити, навіть коли у нього були гроші, щоб купити вина. Проте гроші бували у нього надто рідко. Справа у тому, що платня кланяльщика всього-на-всього п'ятдесят форинтів на місяць, або, як рахували в Будапешті, сто крон. До цієї суми додавався і мій заробіток — двадцять чотири крони на місяць. Ці гроші я заробляв тим, що давав уроки двом шкільним товаришам. А учнів своїх я знайшов завдяки Ференцу Ракоці. Так, так, Ференцу Ракоці.

Перші місяці, проведені в школі, були дуже сумними.

Шкільні товариші вважали мене надзвичайно кумедною постаттю і свою думку про мене виражали не в надто делікатній формі. Мене робили смішним провінційний одяг і берегівський діалект. Провінційний одяг скоро зносився, але діалект залишився. Навіть тепер, коли я хвилююся, то замість «о» вимовляю «ау». Був я смішним ще й тому, що не розумів будапештського жаргону. Коли мої товариші говорили про «курей», я розумів під цим не дівчат, а пернатих птахів. Під «грудним порошком» я розумів якісь ліки, а зовсім не удар в груди. І навпаки, коли казали «вдарити в груди», я й поняття не мав, що це означало позичити гроші. Словом, серед будапештських хлопців я був чужим, а бути чужим — річ дуже неприємна.

Але як і кожне зло, яке доводиться пережити людині, ця мука мала і свій гарний наслідок. Для того, щоб показати своїм мучителям, з ким мають справу, я з залізною впертістю взявся за книжки і за кілька місяців став найкращим учнем в класі. Став таким учнем, якого викликають при відвідуванні директора або, більше того, інспектора.

Відвідування інспектора шкільної округи вчителі боялися більше, ніж учні. Інспектором будапештських гімназій у ті часи був викладач і римо-католицький ксьондз Енгельберт Мазі, славнозвісний «людоїд». За рік до мого переїзду у результаті перевірки нашої гімназії два вчителі були переведені цим інспектором у провінцію, а одного змусили піти на пенсію. Тому можна собі уявити, яким великим було наше хвилювання, коли ми дізналися, що завтра до нас прийде цей «людоїд», якому наші хлопці — за кольором його ряс і за змістом його імені¹ — дали прізвисько «Чорний ангел».

«Чорний ангел» прийшов до нас на урок історії. Минула вже половина уроку, коли гість, якого чекали зі страхом, увійшов. До дзвінка лишалася ще двадцять одна хвилинка. Було очевидно, що інквізитор встигне помучити не більше трьох учнів, на крайній випадок — чотирьох. Поки інспектор вітав клас, хлопці стояли як укопані, і кожен з них тихо молився і давав всілякі обітниці. Я теж у думці обіцяв присвятити своє життя «богу всіх угорців», якщо тільки він врятує від небезпеки, що загрожує мені. Але «бог усіх угорців» не почув мене або, в усякому разі, прийшов мені на допомогу не так, як я гадав.

Учитель історії першим викликав мене.

---

¹ Енгель — ангел (нім.).

«Чорний ангел» оглянув мене з ніг до голови. У кременого з голеним обличчям і зачесаним назад сірувато-чорним волоссям інспектора були глибоко посаджені зелені очі, пронизливий погляд. Здавалося, що те місце, куди проникав його погляд, починало боліти. Я намагався справити враження сміливця і подивився «ангелові» прямо в очі. Щоби мої палали, ноги тремтіли.

— Що ви знаєте про Ференца Ракоці? — спитав дуже тихо Енгельберт Мазі.

У класі настала мертва тиша. Вчитель історії Матяшовські з жахом дивився на мене. Повстання Ракоці не входило у програму цього навчального року, і Матяшовські був цілком впевнений, що моя відповідь не задовольнить інспектора. Він навіть розкрив рота, щоб звернути увагу «Чорного ангела» на його помилку, але вирішив промовчати. Він вчасно второпав, що коли я погано відповім, то у нього, звичайно, можуть бути неприємності, але коли він насмілиться вказати цьому вельможі на його помилку, то неприємності для нього неминучі. Тому він вирішив за краще мовчати, але рот закрити забув.

Я глибоко зітхнув і почав тихо відповідати.

Спочатку я розповів про матір Ракоці, героїчну Ілону Зріні, потім про його названого батька, князя Текелі, який потрапив у вигнання, причому я спинявся на таких деталях, про які у шкільних книгах ні слова не сказано. Я описав мукачівський замок, в якому Ференц Ракоці провів своє дитинство, не забув при цьому про глибочезний колодязь, в якому, за народними переказами, по сьогодні мучаться закуті душі зрадників. Коли дійшов до того місця, як наймити імператора відвозять хлопчика Ракоці у Відень, Матяшовські, нарешті, закрити рот.

Я говорив уже більше часу, ніж звичайно відповідає учень. Але оскільки «Чорний ангел» мовчав, змушений був продовжувати. Про проведені Ференцом Ракоці роки у Відні, про його одруження, ув'язнення, про втечу розповів дуже стисло. Але докладно спинився на підготовці повстання і на першому генералові Ракоці, босоногому Томашеві Есе.

Я вже не просто говорив, а декламував.

У пафосі ораторства я розставив руки, як це мав звичку завжди робити наш депутат Імре Урай, коли виголошував промову.

— І ватри, що їх запалювали на верховинах лісистих Карпат, показували дорогу визволителю, якого чекали з нетерпінням!

Але «Чорному ангелу» навіть цього не було досить. Тому мені довелося провести армію Ракоці від однієї переможної битви до другої, і я дійшов уже до того, що збирався оголосити династію Габсбургів скинутою, коли, нарешті, пролунав дзвінок.

— Звідки ви все це так добре і докладно знаєте, сину мій? — звернувся до мене «Чорний ангел».

— Пане інспекторе, це повинен знати кожний справжній угорець! — відповів я з глибоким переконанням.

— Правильно, дуже правильно! — сказав інспектор і міцно потис руку Матяшовскі, обличчя якого сяяло від щастя.

— Про вогнища, які пастухи запалювали, щоб таким чином показати шлях борцям за свободу, ви говорили дуже гарно, мій любий синку, дуже поетично, — звернувся до мене Енгельберт Мазі ще раз, виходячи з класу.

Якби цей «Чорний ангел» знав тоді, що незабаром і я сидітиму біля карпатської ватри і що через одинадцять років я теж підкладатиму соснове гілля в одну з вівчарських ватр на вершинах Карпат, яка буде показувати дорогу вершникам Б'удьонного.

Через Ференца Ракоці мій батько зробився смішною фігурою, а згодом з-за нього ж став поборником тверезості. Завдяки Ракоці я став у своїй школі героєм. За допомогою Ракоці мені пощастило врятувати трьох хлопців від небезпеки опитування, а Матяшовскі, може, від ще більшої небезпеки. Тепер мої товариші перестали сміятися з мене, коли я казав «ау» замість «о». У класі встановилася думка, що коли Ракоці проводив своє дитинство в Березькому комітаті, то він говорив з таким же акцентом. Це викликало у деяких будапештських хлопців такий ентузіазм, що вони теж почали говорити «ау». В числі цих ентузіастів був, наприклад, рудий, веснянкуватий барон Ласло Шоссбергер, син відомого банкіра, якого привозили до школи автомобілем.

Коли я зробився, нарешті, справжнім будапештським студентом, то почав помічати, що поміж пештськими жителями теж існує різниця; до того ж навряд чи менша, ніж у Березькому комітаті між угорцями і русинами. Швидше багатогранніша і складніша. Різницю я бачив спочатку в тому, що одні — бідні, другі — багаті. Але якщо так, то чому Шандор Єкелфалуші, у якого часто бракувало грошей, щоб купити у школі булочку, з таким презирством дивився на сина мільонера барона Шоссбергера? І чому

Шоссбергер, якого возили автомобілем, так намагався підлеститись до Єкелфалуші, який їздив трамваем? Батько Єкелфалуші був гусарським полковником, а його прапрадід дістав дворянство від Карла III, коли, за словами Єкелфалуші, так звані предки Шоссбергера ще ходили від хати до хати, продаючи заячі шкури. Але ще більш гордовитим паном, ніж Єкелфалуші або Шоссбергер, був мій однокласник Гаморі. Він гордився тим, що його батько демократ і займає пост бургомістра Будапешта. Ця гордовитість була більш агресивною, ніж гоноровитість Єкелфалуші або Шоссбергера, але не така впливова. Єкелфалуші і Шоссбергер не звертали жодної уваги на те, що Гаморі зневажає їх. Все це, на мою думку, є доказом того, що людське суспільство не таке вже й просте, як це може здаватися на перший погляд.

З двома з цих трьох знаменитостей нашого класу в мене виник конфлікт. З Гаморі — відразу ж після відвідин інспектора.

— Скажи, Балінт, — заговорив зі мною Гаморі під час десятихвилинної перерви, — мені ти можеш сміливо признатися: чи це правда, що ти навмисне морочив старого йолопа тими дурницями?

— Якими дурницями? — спитав я приголомшений.

— Чого ти прикидаєшся! Я кажу про виючий колодязь, про босоногого генерала і про нічні ватри.

Я донині не можу зрозуміти, чому я не дав тоді Гаморі ляпаса. Але як неймовірно це не звучить, а ляпаса я йому не дав. Зате барону Шоссбергеру я дав доброго ляща. Це сталося не відразу після відвідин школи «Чорним ангелом», а через п'ять місяців, перед іспитами.

В гімназії по вулиці Іштвана у травні кожного року влаштовувалася олімпіада з математики для учнів трьох старших класів. Якось дама-добродійниця в своєму заповіті розпорядилася виділити спеціальний фонд для того, щоб виплачувати щорічно кращому математику з трьох старших класів гімназії п'ять крон. Кращим математиком вважався той, хто розв'язував задані на олімпіаді дві задачі правильно і швидше за всіх. Нема чого й казати, що я дуже розраховував на цих п'ять крон.

За два дні до математичної олімпіади на подвір'ї школи до мене звернувся Шоссбергер.

— Я хочу з тобою поговорити, Балінт.

— Прошу.

— Відійдемо трохи вбік. Я не хочу, щоб хто-небудь почув про те, що ми будемо говорити. Прошу тебе зробити мені

послугу: не бери участі в математичній олімпіаді або, якщо будеш брати участь, не вигравай її.

— Ти збожеволів?

— Ні, я зовсім не збожеволів,— сказав Шоссбергер.— Тобі відомо, що в нашому класі на математиці розуміємось тільки ти і я. Можливо, ти трохи сильніший за мене, але я теж за себе постою. Якщо ти не візьмеш участі в змаганні,— скажімо, у тебе заболить голова, чи зуби, чи буде розлад шлунка,— то приз напевно дістанеться мені. Зрозуміло, мені наплювати на цих п'ять крон, але мій старик, у якого особливі амбіції, обіцяв, коли я виграю олімпіаду, купити мені коня для верхової їзди. А на коня мені вже не наплювати! Словом, я хочу тебе просити поступитись мені цим призом. Я, звичайно, не вимагаю цього від тебе даром. Замість п'ять крон ти одержиш тридцять, так що матимеш вигреш на цьому. Десять крон я віддаю зараз, а решту двадцять— другого дня після олімпіади. Даю слово честі, що віддам тобі ці двадцять крон. Сподіваюся, ти не маєш сумніву, що я дотримаю свого слова? Що ти на це скажеш?

Замість відповіді, або, якщо хочете, у відповідь я дав барону Ласло Шоссбергеру ляпаса.

Коли я розповів дома цю пригоду, батько поцілував мене.

— Правильно ти відповів йому, правильно. Я за тебе не боюся, ти у житті за себе завжди постоїш,— сказав батько, який завжди відповідав, коли його кривдили, мовчанкою.

Мати погладила мене по голові.

— Я боюся, Гезо, що ти будеш дуже нещасливим у житті,— сказала тихо мати, яка ніколи не прощала кривди.

Щодо математичної олімпіади, то хоч я і брав у ній участь, але приз виграв не я, а Шоссбергер, який розв'язав задачі із неймовірною швидкістю. Хлопці шепталися, що наш шкільний сторож за кілька крон показав йому за день до олімпіади задачі, підібрані вчителем математики. Може, це було і так, може, й ні, але факт лишається фактом— п'ять крон виграв не я.

Усе це сталося наприкінці навчального року. Між відвідинами «Чорного ангела» і математичними змаганнями минуло п'ять місяців. За цей час я дуже заприятелював з трьома своїми однокласниками. Одним з моїх друзів був носатий і завжди веселий Бела Кіш, який мав тільки одну ваду: він готувався в актори і тому завжди декламував то з «Гамлета», то з «Сірано», то з «Банк-бана». Другим моїм

другом був Пішта Балог. Батько Балого працював у книгарні, й у них вдома було стільки книг, як у справжній бібліотеці. Певно, ця обставина спричинилася до того, що Пішта готувався у філософи. Якщо траплялося, що ми, порушуючи шкільні заборони, заходили в пивний бар, Пішта спорожняв свій кухоль пива з таким жестом і з таким зневажаючим усе людство і в той же час прощаючим усе людство виразом обличчя, з яким у свій час Сократ вихилив склянку з отрутою. Мій третій друг — Корчі Полоні — збирався стати офіцером. Щоб набратись якомога більше сили для того часу, коли йому доведеться боронити короля і вітчизну, Корчі страшенно багато їв. Це було йому нескладно, бо його батько тримав м'ясну крамницю. Він приносив з собою в школу так багато вареної шинки і сухої ковбаси, що ми могли всі четверо наїстися.

Плани наших післяобідніх заходів складав Кіш. Балог ці плани критикував, а фінансував їх здійснення Полоні. Моя ж роль полягала в тому, щоб радіти. Радіти із своєї належності до цього товариства.

Ми часто їздили катером у район Старої Буди. Проїзд туди й назад коштував нам по шість крейцерів кожному. Тому ми мали змогу відвідувати місто покійного імператора Траяна тільки в тих випадках, коли у Полоні було двадцять чотири крейцери. Іноді ми піднімались на гору, звідки дев'ятсот років тому бунтівливі язичники скинули єпископа святого Геллерта в Дунай. Ця екскурсія обходилася нам усім чотирьом усього у вісім крейцерів, бо перехід мостом через Дунай коштував тільки два крейцери з кожного. Коли у Полоні зовсім не було грошей, ми просто блукали міським садом. А коли у нього було багато грошей, відвідували літній театр.

Ціна квитка на стояче місце становила двадцять крейцерів. Для того, щоб усі четверо могли зайти в театр, треба було мати сорок крейцерів. Полоні купував два квитки і разом з Балогом входив в театр. Кіш і я чекали на вулиці. За кілька хвилин Полоні виходив палити, несучи з собою, крім власного, і квиток Балого. З цим квитком входив я. Тоді курити виходив Балог і з квитком Полоні входив у театр Кіш.

Наш обман був виявлений тільки один раз. Директор театру Сіклаї, одягнений і загримований під Наполеона, саме в цей час палив біля входу в театр. Він дав Полоні два добрих ляпаси.

За всі ці різноманітні радощі я теж зрештою зобов'язаний Ференцу Ракоці.

Коли ми переїхали до Уйпешта, екскурсії наші відбувалися значно рідше. А коли за допомогою вчителя Матяшовські я знайшов собі двох учнів, довелося назавжди попроситися з літнім театром.

Для того, щоб приходити в школу на восьму годину ранку, я повинен був сісти у трамвай вже о пів на сьому. Уроки закінчувалися о першій годині, але їхати додому я не міг, бо о третій знову мав бути у Будапешті. Ці дві години проводив гуляючи вулицями і обідаючи бутербродом, що приносив із дому у кишені. Від третьої до четвертої давав уроки одному учню, від пів на п'яту до шостої — другому. Сам вчив уроки під час репетиторства і їдучи в трамваї додому. Дядько Філіп не раз пропонував, щоб замість двогодинного гуляння я приходив до них обідати. Але його ласкавого запрошення я прийняти не міг. Справа в тому, що дядько Філіп жив у Буді. Дорога туди й назад пішки забрала б дві години. А коли б я їздив трамваєм, на це довелося б витратити половину мого заробітку від уроків. Тому я і надалі дві години гуляв і обідав бутербродами.

Одного дня все ж таки пішов до дядька Філіпа, — не під час обіду, а після уроків, увечері. Хотів порозмовляти з ним про рідний мені Березький комітат, про Підкарпатський край.

Коли людина з провінції потрапляє у Будапешт, вона досить довгий час тільки тілом перебуває у столиці, а живе і надалі в провінції. Я ходив уже до будапештської школи, але коли читав газету, то перш за все шукав, чи немає яких-небудь вістей про Берегове, про край лісистих Карпат. В будапештських газетах знаходив дуже мало вістей про свій рідний край. Яка-небудь розтрата або бійка в корчмі, що кінчалася вбивством, — ось і усе, про що в них часом писали. Одного разу мене схвилювало повідомлення про те, що батрак Томаш Есе за підбурювання до бунту засуджений судом на два місяці ув'язнення.

Коли я відчув себе, нарешті, корінним будапештським жителем і перестав шукати в газетах берегівські новини, раптом будапештські газети почали на диво багато писати про Березький і про інші підкарпатські комітати — Ужанський, Угочанський і Марамороський. В пресі почалась справжня кампанія на захист підкарпатських русинів проти єврейських лихварів, які їх пригночують і експлуатують.

Я ніяк не міг зрозуміти, в чому справа. В Угорщині єв-

реї, які розмовляли угорською мовою, не тільки вважалися угорцями, а й насправді були ними. Під Карпатами угорцями вважали навіть тих євреїв, які не вміли говорити по-угорському. Вони потрібні були угорцям — на противагу русинам. З русинами досі поводитись, як з собаками, що кусаються. Для них в угорців був лише намордник і батіг. А тепер їх раптом взяли під захист — від євреїв.

Я відвідав дядька Філіпа для того, щоб попросити його пояснити мені, що трапилось в Карпатах. Дядька вдома не було. Сім'я Севелли займала на четвертому поверсі нового будинку квартиру, що складалася з двох кімнат і кухні. Одна з кімнат правила медичним кабінетом дядька, друга — одночасно вітальнею, їдальнею і спальнею, а також і робочою кімнатою мого двоюрідного брата Кароя.

Там, де жила тітка Ельза, завжди панували взірцевий порядок і зразкова чистота. Бідності я у них не бачив, тільки відчував. Поки тітка Ельза готувала вечерю, Карой показав мені свої малюнки. Він збирався стати художником. Один з його малюнків я пам'ятаю й зараз. На малюнку пліч-о-пліч стояли русинський лісоруб, єврей-робітник і угорський селянин. Руки тих трьох людей перепліталися так, що з них утворювався величезний кулак. Цей величезної ваги кулак вдаряв по грошовому сейфу, виготовленому у вигляді капелюха-циліндра.

— Спогад про Сваляву? — спитав я.

— Спогад? — Карой замислився. Мій двоюрідний брат був високим, худорлявим хлопчиком. Свою постать, силу і спокій він успадкував від матері. Тільки його великі очі нагадували дядька Філіпа.— Спогад? — повторив він знову.— Ні. Уява. Майбутнє...

— Ти б краще більше гуляв,— сказала, увійшовши в кімнату, тітка Ельза.— Бачиш, Гезо, який блідий цей хлопець. Хоча, Гезо, ти теж не краще виглядаєш.

— Я гуляю досить багато, тітко Ельзо.

— Знаю,— сказала тітка, зітхнувши.

Дядько Філіп прийшов додому пізно. Він був втомлений і дуже схуд. Волосся його майже зовсім посивіло. Але очі, рухи і голос лишалися жвавими і молодечими.

— Я теж звернув увагу на це,— сказав дядько Філіп.— Я теж не розумію, що там могло статися. На перший погляд здається, наче ніякого сенсу в цьому нема, і вже з одного цього можна бути певним, що тут криється якесь велике паскудство. Поверховий спостерігач міг би подумати, що будапештська преса, керуючись прагненням дійти правди, вирішила розбити угорську більшість під Карпа-

тами, яку штучно створили і дбайливо охороняють угорські пани. Насправді, звичайно, мета панів полягає не в цьому. Пани просто змінили тактику, бо змінилися обставини. Якщо мої здогади вірні, то справа пояснюється тим, що вони побачили нову небезпеку, яка сильніша за русинську. В чому вона полягає — відгадати неважко.

І дядько Філіп показав на малюнок Кароя — на трьох підкарпатських жителів з одним спільним кулаком.

— Думаю, що не помиляюся,— сказав дядько.— Гезо, як ти гадаєш, чи не варто було б заглянути туди?

У будні я потрапляв додому біля сьомої години вечора. Вечеряв, робив письмові завдання і лягав спати. У будні батька зовсім не бачив. Коли повертався, він уже був у кафе, вранці ж, коли я йшов, він ще спав. Щонеділі по обіді він теж повинен був їхати на роботу. Але недільні ранки ми проводили разом.

В більшості випадків ми з ним гуляли по набережній Дунаю. Іноді їздили на «Острів комарів».

Під час мандрівок по місту я часто бачив Дунай. Велич, сила і спокій Дунаю справляли на мене велике враження. Коли широку спину ріки здіблював вітер або перішив дощ, вона здавалась мені дуже грізною. І тільки пізніше побачив, яка чудова ця величезна, широка ріка, що вічно рухається, щосекунди змінює свої відтінки, але завжди вилискує якимось своїм, особливим кольором. На нашому боці видно було довгий ряд червоних фабричних димарів, на другому — забудовані віллами пагорби і лісисті гори. Серед хвиль ріки виднілися дві великі плями — закинутий, припорошений «Острів комарів» і дбайливо пригладжений, зелений, наче смарагд, «Острів святої Маргарити» — улюблене місце прогулянок будапештських багатіїв.

— Яка вона гарна! — сказав я, стоячи на березі і показуючи на залиту промінням сонця темно-зелену гору на будайському боці.

— Але не настільки гарна, як Голіатська гора у Берегові,— відповів тихо батько.

— Набагато, набагато красивіша!

— Помиляєшся, синку. Правда, ти вже допомагаєш заробляти хліб, але ти ще надто молодий для того, щоб розуміти що-небудь у цьому.

Батько, як це часто траплялось з ним останнім часом, зайшовся сухим кашлем. Я мовчки стояв поруч нього.

На другому боці ріки розкинулась старовинна Буда, де тисячу вісімсот років тому римський імператор Траян збу-

дував місто. Тільки кілька сірих руїн нагадували тепер місто Траяна. Далі, в горах, тисячу п'ятсот років тому стояли намети гуннського короля Буди. Від цієї імперії гуннів лишилося усього-на-всього кілька легенд. Ліворуч від нас, там, де тепер стоїть королівський палац, колись тронував король Матяш, який звитяжно боровся проти німців, чехів і турків. На його місце прийшли турки. Над фортецею Матяша протягом півтори століття майорів прапор з півмісяцем, прапор завойовника світу, султана Сулеймана... На горі святого Геллерта губилися в тумані руїни гордої колись австрійської фортеці-цитаделі.

Батько болісно кашляв.

Що мені йому сказати? Сказати, що все на світі минає? Або що все змінюється? На це він мені відповів би: «Знаю, синку, знаю». Але це не може втішити людину, яка колись мала сімнадцять хольдів власних виноградників, а тепер живе тим, що вклоняється чужим людям.

Я мовчав.

ЕСПЕРАНТО

Спочатку я проводив недільний пообідній час самотньо. Але незабаром знайшов собі товариша в особі Ержі Кальман, дочки нашого сусіди. Вона була старшою від мене на кілька місяців і працювала швачкою. Маленька, кругловида, вона завжди голосно сміялася, відкриваючи рота і показуючи свої білі зуби. Коли тепер пригадую її, переді мною з'являються двоє круглих, допитливих, горіхово-карих очей, завжди трохи розкуйовджене волосся солом'яного кольору, чую її дзвінкий сміх і відчуваю міцний запах мигдального мила. Такою була моя подруга Ержі Кальман, а згодом мій товариш, яка 24 червня 1919 року, коли Червоний Уйпешт обстрілювали монітори білих, принесла нам на лінію вогню дві великі сулії з холодною водою, а потім, схопивши зброю важко пораненого товариша, стала навколішки поруч із своїм батьком і відкрила вогонь. І ще мені пригадується зеленкувато-бліде обличчя і заплюшені очі Ержі. А на лобі — дуже близько одна від одної — три малесенькі дірочки — три рани від кулеметної черги. Тіло її лежить під простріленим червоним стягом.

Одноповерховий будинок, у якому ми жили, виходив на вулицю Осінню. У кінці подвір'я стояв ще один будиночок, у якому жив робітник, деревообробник Ендре Кальман. Це був маленький, худий, виснажений чоловік. Він завжди ходив неголений і похмурий. Коли я, знімаючи капелюх,

ввічливо вклонявся йому, він тільки кивав головою. Його огрядна білява дружина цілий день ходила незачесаною, в не зовсім чистій нижній спідниці й у зовсім бруднім жакеті. Часто приходила до моєї матері, щоб поскаржитись. Скаржитись вона вміла майстерно. Коли відвідала нас вдруге, ми знали вже всю її біографію. Охоче і з великим умінням лаяла вона всіх і все, але з особливою радістю говорила всілякі пакості про свого чоловіка.

— Кальман — добрий робітник, заробляє непогано. Але яка користь з його заробітку, якщо замість того, щоб дбати про свою сім'ю, він проводить увесь вільний час у цьому клятому спілковому клубі. Грає весь час у шахи, наче йому за це гроші платять. Те, що він грає в шахи, це ще півбіди. Але він п'є! Щодня випиває по три кухлі пива, а в неділю — по шість. А скільки палить!

Подвір'я наше зовсім заросло бур'яном. Од воріт до входу в нашу квартиру вела вузька стежка, друга стежка тяглася в глиб подвір'я, до будинку, в якому жила сім'я Кальманів. У першій половині дня подвір'я затемнював великий барак, що стояв праворуч, а після обіду — тінь падала від будинку сусіди зліва. Водопроводу в нашій квартирі не було. Посеред подвір'я стояв колодязь, вода якого мала присмак заліза. Поруч з колодязем ріс самотній дикий каштан. Дерево це було таким жалюгідним, що на нього боляче було дивитись. Листя мало хворобливо-блідий колір. Спочатку я думав, що це від куряви. Але якось я спробував витерти один з листків носовою хусткою, лист і після того лишився блідим.

Якось в неділю, по обіді, коли, сидячи під самотнім каштаном, читав книжку, до мене звернулася Ержі Кальман.

— Ви не хочете вивчати есперанто? — спитала вона.

— А що таке есперанто?

— Не знаєте? — засміялася Ержі.— Це — міжнародна мова. Коли увесь світ буде однією країною, всі люди говоритимуть мовою есперанто.

— А ви вмієте говорити есперанто?

— Ще не вмію, але хочу навчитись. У Робітничому будинку організовано гурток есперанто. За шість місяців можна навчитися. Отже, якщо я зараз почну, то зможу навчитись вчасно.

— Вчасно? Виходить, ви гадаєте, що за шість місяців уже цілий світ буде однією країною?

Ержі замислилась. Коли молоде обличчя, яке завжди сміється, стає на кілька секунд замислено-серйозним, це буває надзвичайно гарно.

— Бачте, я цього не знаю. Але питаю у батька. Мій батько — можливо, ви вже чули — голова уйпештської професійної спілки деревообробників. Він добре розбирається у таких справах. Якщо вас цікавить, я розкажу вам потім, що він відповів. Словом: будете вчитися есперанто чи ні?

— Ні. У мене немає ні часу, ні охоти вивчати міжнародну мову.

— Вам же буде гірше, якщо ви такий ледар! — відповіла Ержі.

У наступну неділю вона знову заговорила до мене:

— Чи не підете зі мною на «Острів комарів»?

Ми пішли.

— Ну як, панночко, спитали ви у батька, коли цілий світ буде однією країною?

— Я не панночка,— відповіла Ержі.— З батьком я говорила. Замість відповіді він дав мені тридцять крейцерів і порадив піти у кіно.

На «Острові комарів» ми побачили дерева з обламаними гілками, знищені кущі, розкидане сміття. На траві дим заводських димарів подекуди понамальовував чорні плями. На острові Ержі чекала велика компанія. Молоді робітники, швеї, робітниці текстильної фабрики. Моя подруга познайомила мене з багатьма з них і при тому жодного разу не забула сказати, а навпаки, щоразу підкреслювала, що я «гімназист». Без цього я був би у цій компанії тільки новою людиною, а так зробився ще й чужим. Це мені швидко дали відчуття. Всі розмовляли зі мною з перебільшеною глузливою ввічливістю. Ця ввічливість часом поступалася місцем іншій крайності. Під час гри у квача один з хлопців, Ліптак, про якого згодом дізнався, що він слюсар на машинобудівному заводі, зловив мене і так сильно вдарив по плечу, що я левде не впав. Поки ми грали у квача, мені було незручно вийти з гри. Коли ж перейшли до гри у хованки, я гадав, що зараз буде легше непомітно зникнути. Та помилився. Вже майже дійшов до мосту, як раптом дві дівочі руки закрили мої очі. Замість звичайного «вгадайте, хто це?», Ержі спитала мене:

— Вгадайте, що я про вас думаю?

Я змушений був повернутись.

Коли закінчилася гра у хованки, вся компанія вирушила пити пиво. У мене не було з собою ні крейцера. Про те, щоб утекти, нічого було й думати, бо Ержі взяла мене під руку. Що тепер лишалося робити? Досить голосно, щоб почула не тільки Ержі, але й усі, які йшли позаду і попереду, я, нітрохи не соромлячись, заявив:

— Не можу йти з вами, у мене немає ні гроша.

Як колись у школі розповіддю про Ракоці, так і тут, у товаристві Ержі, завдяки цій заяві я придбав права громадянства. На моє велике здивування я відразу зробився центром уваги всієї компанії. Навіть улюбленцем. Не менш як десять чоловік відразу ж запросили бути їх гостем. Від цього масового виявлення люб'язності я почав уже відчувати себе незручно, коли, нарешті, мене врятував Ліптак. Він узяв мене під руку і накинувся на своїх товаришів:

— Ідуть усі до біса!

На подвір'ї «Рибальської чарди» стояло понад двадцять столів, накритих червоними скатертинами. Для того, щоб уся компанія могла сісти разом, довелося зсунути чотири столи. Замовлення робив Ліптак. Ми їли і пили. Він замовив бринзу з червоним перцем, зелену цибулю, солоні рогаики і пиво. В їжу й пиво падало жовтіюче листя великого платана. Я мусив був випити не тільки своє пиво, але і більше половини пива Ержі. Коли усе з'їли і випили, хлопці скинулися, щоб заплатити. Ліптак розрахувався.

— В Робітничий будинок!

Подвір'я Робітничого будинку відрізнялося від подвір'я «Рибальської чарди» лише тим, що воно було значно просторішим. На столах лежали такі ж червоні скатертини, а на скатертинах стояли кухлі для пива. Більшість відвідувачів складали чоловіки, але були тут і жінки. У деякого з жінок на колінах сиділи діти. За двома чи трьома столами грали у карти. Кладучи карти, гравці сильно вдаряли об стіл. Час від часу вони сварилися, кричали, потім мирилися, стихали і продовжували грати. За двома столами грали у доміно, за одним — у шахи. З грамофона доносилися хрипкі звуки мелодії з якоїсь модної оперети.

— Ви бували у Робітничому будинку? — спитав мене Ліптак.

— Ні, я тут вперше.

— Ходімо, подивитесь!

Ми увійшли у великий зал. У довгому, вузькому, напівтемному залі, крім нас, не було нікого. Наші кроки відбивалися луною. Ліптак увімкнув світло. Стіни були вогкі й брудні. В кінці зали містилася сцена, на якій стояв покритий червоною тканиною довгий стіл, за ним три стільці з високими спинками. На авансцені, з лівого боку, стояла схожа на церковний амвон ораторська трибуна.

Ми вийшли на сцену. На стіні висіли два портрети у червоних рамках. Один із них зображав Карла Маркса, другий — Фердинанда Лассалья.

— Цей зал ми займаємо тільки раз на тиждень, по середах,— пояснив Ліптак.— Тут відбуваються щотижневі збори партії. Тут же проходять щорічні загальні збори профспілок. Окрім того, зимою часом влаштовуємо тут аматорські вистави, концерти або ще щось у цьому дусі. Все інше проводиться у нас у Бебелівській кімнаті.

Ліптак вимкнув світло.

— Подивіться нашу бібліотеку!

Приміщення бібліотеки виявилось зачиненим.

— Шіпош, певно, грає в карти,— сказав Ліптак.— Ходімо у Бебелівську кімнату.

Бебелівська кімната була меншою від зали. У ній було зо тридцять стільців і три довгих лави. Стіни чисті, мабуть, нещодавно побілені. В одному з кутків стояли червоні прапори.

— Прапори профспілок.

Тут також стояв покритий червоною тканиною стіл. За ним на стіні теж висіли два портрети. На одному з них було зображено Лео Френкеля — комісара Паризької комуні, угорця за походженням, на другому — Августа Бебеля, лідера німецької соціал-демократичної партії.

— Сьогодні ввечері тут відбудеться лекція,— сказав Ліптак.

— Яка лекція?

— Про Дарвіна і дарвінізм. Хто читатиме лекцію — не знаю. Щонеділі нам посилають лектора з вулиці Конті¹, але не завжди вдало. Звичайно, присилають того, хто на цей час вільний. Буває, що лектор читає погану лекцію, бо сам не розбирається в питанні, або ж читає на іншу тему, не звертаючи уваги на оголошену програму. Минулої неділі, наприклад, було оголошено лекцію про зовнішню політику Австро-Угорщини, а ми слухали доповідь про поезію Петефі. Можливо, що сьогодні замість Дарвіна почуємо щось про зовнішню політику монархії.

До початку лекції в Бебелівській кімнаті нас зібралось всього восьмеро. Лектор приїхав рівно о сьомій. Разом з ним у кімнату ввійшло чоловік тридцять, у тому числі і Ендре Кальман, який доти грав у шахи на подвір'ї. Він був головуючий.

— Сьогодні у нас якраз хороший лектор. Дуже хороший,— шепнув мені на вухо Ліптак.— Філіп Севелла. Лікар. Справжній вчений.

¹ На вулиці Конті містилося керівництво угорської соціал-демократичної партії.

— Я знаю його,— відповів я.— Це мій дядько.

— Невже? Але тоді ви...

Ліптак не закінчив речення.

— Вибачте мені, товариші,— почав дядько Філіп,— що я не можу говорити сьогодні про Дарвіна. Повірте мені, я цілком усвідомлюю важливість цього питання й іншого разу охоче прочитаю вам лекцію про нього. Але сьогодні...

Лектор зробив маленьку паузу. Він стояв непорушно. Той, хто не знав його, міг подумати, що він збирається з думками. Я ж розумів, що він намагається побороти якийсь велике внутрішнє хвилювання.

— Товариші! — заговорив знову лікар Севелла.— Монархія анексувала, цебто оголосила остаточно своїм володінням Боснію і Герцеговіну. Як ви знаєте, цю балканську країну, переважно більшість населення якої становлять слов'яни, Австро-Угорщина окупувала кілька десятиріч тому, за дорученням Берлінського конгресу. Мета цієї окупації полягала тоді в тому, щоб установити рівновагу між великими державами, які вели суперництво на Балканах,— Росією і Австро-Угорщиною. Ця, вже і без того надто хитка, рівновага тепер внаслідок загарбницької політики габсбургської монархії порушена. Ті, хто тиждень тому, коли було опубліковано маніфест про анексію, ще не розуміли, що цей крок означає, тепер, якщо вони не сліпі, повинні бачити всі його наслідки. В Південній Угорщині й Хорватії вже йде часткова мобілізація. Мобілізація оголошена також у Сербії і в Росії. Європа перебуває на передодні війни. Може, ця війна не спалахне завтра. Можливо, вона не почнеться навіть цього року. Але сумнівів більше бути не може: питання про війну стоїть зараз на порядку денному. В чіх інтересах ця війна? У всякому разі, не в інтересах трудового народу.

Філіп Севелла виголосив пристрасну промову проти зовнішньої політики габсбургської імперії, проти німецького і австро-угорського імперіалізму. Тих, кого не захопили гарні, несподівані порівняння і пафос оратора, захопила залізна логіка лікаря Севелли. Принаймні, я так гадав. Насправді ж було не зовсім так.

Першим взяв слово одразу після закінчення доповіді слюсар-механік Молдован. Він гостро виступив проти Севелли. Бебелівська кімната була заповнена щертъ, і частина слухачів голосно виявляла свою згоду з Молдованом, коли той сильним, дзвінким голосом почав докоряти лікаря Севеллі в тому, що він говорив не про дарвінізм. Дехто висловлював своє схвалення навіть тоді, коли Мол-

дован почав роз'яснювати, що анексія Боснії і Герцеговіни є вигідною і для угорських промислових робітників, бо захоплення відсталого в промисловому відношенні території відкриває нові можливості для розвитку угорської промисловості, а плоди цього відчуватимуть не лише капіталісти, але й робітники.

— Воєнної небезпеки немає! — заявив Молдован.— Ніхто в Європі не думає серйозно про війну. Але якщо буржуазія — що, проте, цілком неймовірно — все-таки зважиться на війну, робітники оголосять загальний страйк, і війна буде закінчена, не встигнувши навіть розпочатись.

Після Молдована виступив Ліптак. Він говорив темпераментніше від Молдована, але не так уміло. Ліптак подякував Севеллі за те, що той підняв питання, яке цікавить зараз кожного соціаліста,— питання про воєнну небезпеку. Він нападав на Молдована, який пропонував поліпшити життєвий рівень угорських робітників за рахунок селян Боснії. Коли Ліптак намагався роз'яснити, що імперіалістична політика є замахом на робітничий клас, на нього посипалась така злива реплік схвалення і обурення, що він заплутався і сів.

Після нього виступили ще чоловік з десять. Усі вони говорили з великою пристрасстю. Одні підтримували Севеллу, інші виступили проти нього. Знайшлися навіть такі, що хотіли примирити ці дві прямо протилежні позиції.

Заключне слово лікар Севелла виголосив спокійно, об'єктивно, але трохи абстрактно. Він тільки викликав велике пошвавлення, коли заявив, що робітник, який заради дрібних тимчасових вигод підтримує імперіалістичну політику буржуазії, схожий на біблейського Ісава, який продав первородство за сочевичну юшку.

Від душною, наповненою запахом поту і окису заліза атмосфери Бебелівської кімнати — або, може, від незвичного диспуту — у мене заболіла голова. Здавалося, ніби голос дядька Філіпа долітав звідкілясь здалека. Після лекції я провів дядька Філіпа.

— Я дуже радий, що зустрів тебе тут, Гезо.

— Я випадково потрапив сюди, дядьку Філіпе.

— Помиляєшся, Гезо. Може, сьогодні ти потрапив сюди випадково. Але рано чи пізно ти повинен був прийти сюди.

— Щоб пити пиво? — спитав я.

— Основним ворогом є не пиво,— сказав дуже серйозно дядько Філіп.— Шлях у Робітничий будинок прокладало собі не саме лиш пиво. Існує на світі отрута, Гезо, яка

значно небезпечніша від алкоголю. Це те, чого напився Молдован.

— Що ви маєте на увазі, дядьку Філіпе?

На це запитання я відповіді не дістав.

— Зайди до мене найближчим часом, Гезо,— сказав дядько Філіп після кількох секунд роздуму.— Я дам тобі книги, які ти обов'язково повинен прочитати.

Дядька Філіпа я провів до трамвайної зупинки.

— Иди, Гезо, і чим частіше бувай з робітниками!

— Щоб пити пиво? — ще раз запитав я непевно.

— Хто-небудь ще дорого заплатить за випите тут пиво! — відповів дядько Філіп.

Через два дні правління уйпештського Робітничого будинку винесло постанову про те, щоб чітко дотримувалась визначена наперед програма недільних лекцій. Якщо лектори відхилятимуться від теми, це буде розцінюватись як порушення партійної дисципліни.

Ліптак і двадцять два його товариші подали в правління Робітничого будинку письмову заяву влаштувати спеціальний дискусійний вечір з питання про безпеку війни. Завідуючий Будинком заяву загубив, і тому пропозиція не була поставлена на обговорення правління.

Щонеділі я почав проводити пообідній час у Робітничому будинку. Незабаром вже належав до тамтешнього товариства, але все-таки не повністю. Усі ставилися до мене дуже ввічливо, але коли серед моїх нових знайомих виникли розбіжності в поглядах, однаково, чи з політичних питань, чи з приватних,— до моїх слів ніхто не прислухався. В таких випадках усі хлопці й дівчата були страшенно грубі один з одним, але якщо я намагався втрутитися в їхні суперечки, вони були зі мною надзвичайно ввічливі. Це вказувало на те, що між ними і мною стояла невидима стіна.

Цю стіну я намагався зруйнувати тим, що майже щоразу брав участь у дебатах, які відбувались в неділю після лекцій. Для того, щоб брати участь в них, приходилось багато читати. Від дядька Філіпа одержував все нові й нові книги, над якими проводив половину ночі.

— Зіпсуеш собі очі, Гезо,— казав часто батько.

— Боюся, ми не зможемо оплатити рахунок за електроенергію,— зауважила мати.

Але могли вони говорити, що хотіли,— я продовжував читати. Половини прочитаного не розумів. Але це примушу-

вало мене бути ще більш старанним. Читати, читати, знати, знати... Читання і знання здавалися мені спочатку особливо бажаними, бо я сподівався на те, що цей ключ відкриє для мене всі входи. Але незабаром переконався, що мое вихвалання набутими знаннями даремне, і що я не став від цього ближчим до постійних відвідувачів Робітничого будинку, однак уже відчув смак знань, і перша спроба пробудила у мене апетит.

Коли помітив, що добрий шахіст зустрічає в Робітничому будинку більше поваги, ніж хороший полеміст, то вирішив навчитися грати у шахи. Незабаром почав грати досить добре. Але й цим не зробив кар'єри у Робітничому будинку. Ті робітники, з якими зіграти партію шахів вважалося великою честю, приміром, Ендре Кальман, ніяк не хотіли звернути на мене увагу. Коли ж запрошував їх зіграти партію, у них не виявлялось часу або бажання грати. А коли вони самі забажали грати, то запрошували для цього не мене. А втім, одного разу я все ж таки домігся, і Ендре Кальман поставив мені два мати. Ця історія трапилася тоді, коли я аж ніяк не бажав зіграти партію шахів.

В газеті — в одному і тому ж повідомленні поліції — я знайшов згадку про двох своїх знайомих. Першим знайомим була моя рідна земля — Підкарпатський край, а людиною — наш сусіда по Уйпешту Ендре Кальман. У газеті повідомлялося, що в селі Пемете жандарми заарештували Ендре Кальмана, який протягом семи тижнів об'їздив лісопилки, що містилися в комітатах Унг, Берг і Мараморощ, підбурюючи робітників проти існуючого суспільного ладу. Ендре Кальмана, який, як встановило слідство, був членом Всеугорського центрального комітету профспілки деревообробників і лісових робітників, вислали етапом на місце проживання в Уйпешт. Кримінальна справа проти нього продовжується.

Я навіть не помітив, що Ендре Кальмана не було вдома. В той час, коли я довідався, що він був у від'їзді і куди саме їздив, Кальман уже повернувся в Уйпешт. Після вечері я протягом кількох тижнів відвідував його на квартирі. Він був дома, сидів без піджака, читав газету. Дивився на мене сонними очима. Я сказав, що прийшов поділитися з ним усім, що знаю про Підкарпатський край, і попросити розповісти мені про враження від перебування на моїй батьківщині. Поки я, затинаючись, пояснював йому це, Кальман вийняв з шухляди стола шахівницю і розклав фігури.

— Сідайте! — наказав мені, коли я закінчив.— У першій партії ви гратимете білими.

Швидко, одним, він дав мені два мати.

— Тепер, на жаль, я мушу йти з дому,— сказав Кальман після другої партії,— але при нагоді дам вам змогу відігратися.

Кожної неділі вечорами удвох з Ержі ми ходили гуляти, переважно на «Острів комарів».

У ці години острів виглядав темним і покинутим. Тільки зрідка зустрічали яку-небудь парочку, що гуляла так само тихо, так само під руку, як і ми. Якщо парочки вчасно помічали одна одну, вони йшли назад або звертали бік.

— Я давно хотів спитати тебе, Ержі, ти вчишся есперанто?

— Невже ти думаєш, що я витрачаю час на таку нісенітницю? — відповіла вона.

НЕСПОДІВАНИЙ ПОВОРОТ

Я вже не був кращим учнем у класі, але все ще вважався одним з кращих. У мене було надто велике навантаження, я не міг успішно змагатися за першість. У школі ніколи нікому не казав про те, що навідуюсь в Робітничий будинок, але, наче відчувши в мені дух іншого світу, мене знову почали цуратися. Пішта Балог переїхав у провінцію, Бела Кіш охолонув до мене, бо я більше не міг терпіти його постійних декламацій. Тільки Корчі Полоні, білявий, рум'яний, товстий кандидат у полководці залишився моїм другом. Він якось дізнався, що я кожен день по дві години гуляю, і став моїм супутником. Корчі жив недалеко від школи. Після навчання біг додому, швидко обідав і від пів на другу до третьої проводжав мене. Якось він проговорився,— що я єдина людина, з якою він ділиться своїми планами. Я дав йому слово честі нікому про них не розповідати, а через те, що Полоні по цей день не звільнив мене від цього слова, я і зараз можу сказати тільки те, що якби плани Полоні здійснилися, то Росія, Англія, Франція і Америка були б сьогодні колоніями Угорщини. Мій друг Полоні був дуже добрим і разом з тим дуже дурненьким хлопчиком, і саме тому, що був дурненьким, дуже поважав і любив мене.

До речі, такої ж думки був про мене Йожі Ліптак, слюсар-механік, якого я надзвичайно любив і поважав. Поважав через те, що він не був схожий на мене: був біля-

вим, блакитноокиим, кремезним, спокійним, вдумливим, небагатослівним, а любив його за те, що був борцем, який не знав примирення. Боюся, що тепер, після стількох буремних подій, багатьом здається незначною та боротьба, яку вів Ліптак, але в ті часи я і уявити не міг більш серйозної борні.

Ліптак був секретарем робітничого хору. Староста хору, шкіряник Сабо, з дерев'яним протезом замість ноги, був прихильником «чистого мистецтва» і програму хору складав з оперних арій і більш-менш класичних пісень. Він включив у репертуар тільки одну пісню революційного характеру — робітничий траурний марш.

Йосип Ліптак оголосив війну цій «опортуністичній хоровій політиці» й вимагав, щоб хор робітників виконував революційні пісні. Коли Сабо сердили, він швидко знімав свій дерев'яний протез і починав розмахувати ним. Він так сильно вдаряв об стіл цим протезом, що всі пивні кухлі підстрибували, а супротивники замовкали. Коли на засіданні керівництва хору Ліптак наважився критикувати Сабо, голова зняв свій протез:

— Постривай, шмаркачу, я тобі покажу!

Але Ліптак не злякався дерев'яної ноги. Поки Сабо вдаряв нею об стіл, він мовчав. Коли Сабо втомився, Ліптак продовжував наступати ще більш гостро, ніж спочатку.

Суперечка Сабо з Ліптаком спочатку цікавила тільки тих, хто знаходив у ній смішне. Таких було багато. Особливо смішне вбачали люди в тому, що найенергійніше підтримував Сабо один з майстрів електрозаводу, він же скарбник Робітничого будинку, — батько Ліптака. Довговусий Ліптак сердився на свого сина через те, що той голів собі вуса. А тому, що вуса, поголені вуса, ніяк не можна було звести у проблему робітничого руху, він виступив проти сина у питанні про хор.

— Такі пустоголові шмаркачі тільки шкодять робітництву! — проповідував довговусий Ліптак усюди.

До довговусого Ліптака, як найзапеклішого любителя пива в Уйпешті, у свою чергу чіплявся голова «Робітничого товариства антиалкоголіків» Колумбан.

— Ну так, звичайно, до пива, певно, найкраще підходять саме такі пісні! Ми ще поговоримо про це! — погрожував Колумбан.

Питання про хор стояло в центрі уваги керівництва Робітничого будинку і профспілок протягом цілих двох місяців.

Шкіряники підтримували Сабо, металісти — Йозефа Ліп-

така. Деревообробники, друкарі, швейники пропонували компромісне рішення. Керівництво соціал-демократичної партії винесло ухвалу в такому ж дусі. Воно разом з керівництвом Робітничого будинку пропонувало, щоб хор зберіг свій попередній репертуар, але поповнив би його двома-трьома революційними піснями. Сабо пристав на цю пропозицію, Ліптак не погодився. Тому керівництво партії виступило проти нього і виключило його з хору.

Але Ліптак не відмовився від боротьби.

Яке б питання не обговорювалось у Робітничому будинку, Ліптак завжди брав участь у дебатах. Про що б не точилися суперечки, він говорив про хор. Це не завжди приємно вражало. Одного разу, в неділю ввечері, коли інженер Еміль Горват у Бебелівській кімнаті прочитав доповідь «Про майбутнє літака» і Ліптак, як завжди, почав говорити про хор, уся публіка зустріла його голосним сміхом.

Невдача послужила для Ліптака уроком. Боротьби він не припинив, але змінив тактику. Після цього слово «хор» перестало для нього існувати. Він почав критикувати керівництво партії і Робітничого будинку в цілком інших питаннях. Наприклад, дорікав керівництву партії за те, що воно не приділяє жодної уваги роботі серед батраків маєтку графа Каролі в Капосташмедьєрі. З Ліптака більше не сміялися, а лаяли, називали його «криваворотим хористом». Але Ліптак був не з полохливих.

Я теж відіграв невеличку роль у тому, що навколо «криваворотого» швидко утворилася невелика, але дуже бойова група. Я намагався проводити якомога більше часу з Ліптаком, а Ержі Кальман завжди хотіла бути зі мною. Ержі швидко стала палкою прихильницею Ліптака. Вона почала агітувати за Ліптака, і їй пощастило завербувати кілька швей і робітниць текстильної фабрики. Ендре Кальман був страшенно здивований тим, що активність його дочки так зростає. Він почав придивлятися до діянь Ліптака. Коли Ліптак говорив, Ендре Кальман сидів нерухомо, з заплученими очима. Ті, хто не знав маленького дідуся, думали, що він спить. Але ті, хто знав його, розуміли, що він особливо уважно слухає, думає і зважує. Він не став на бік Ліптака. Але коли кілька шкіряників запропонували виключити «пустоголового Ліптака» із Робітничого будинку за те, що він постійно порушує нормальну роботу своїми розмовами про селян, від яких смердить тютюном, відвертає увагу від справжніх питань робітничого руху, Кальман рішуче і гостро виступив проти цієї пропозиції.

А Кальмана підтримували не тільки деревообробники, а й значна частина металістів.

Тому Ліптака не виключили із Робітничого будинку.

Коли Ліптак відчув себе досить впливовою людиною у Робітничому будинку, він відвідав капосташмедьєрський графський маєток. Під час першого приїзду батраки побили його до крові. При наступних відвідинах мало не до смерті його побили жандарми. Цілих два тижні він змушений був пролежати у ліжку. Потім поїхав у Капосташмедьєр утретє. На цей раз з ним нічого не сталося. Батраки сховали його від жандармів. Відтоді він перебував у постійному зв'язку з батраками графського маєтку.

Йозеф Ліптак, певно, без будь-якої задньої думки політичного відтінку запропонував мені взяти участь у літньому поході, який організує робітничє товариство любителів природи. Група природолюбителів із сорока-п'ятдесяти чоловік запланувала у липні обійти пішки озеро Балатон. На моє прохання мене теж зарахували у групу туристів. Не з їхньої вини трапилось так, що я не обійшов пішки озеро Балатон.

В останній період батько почував себе дуже втомленим. Увесь свій вільний час він лежав у ліжку. Наближалася весна, і ми сподівалися, що гарна літня погода, тепле сонце відновлять сили батька (якби була осінь, ми, певно, сподівалися б, що він поправиться від чистого зимового повітря).

29 травня батько повернувся додому не о пів на другу, після опівночі, а о восьмій вечора. Він був блідий і весь тремтів. Ми швидко поклали його в ліжку. Мати приготувала йому лікувальний чай, але хворий нічого не хотів пити.

Вранці запросили лікаря. Лікареві батько признався в тому, що приховував досі від нас, — уже кілька тижнів у нього кровохаркання, і вчора увечері в кафе він знепритомнів. По обіді до нас приїхав дядько Філіп, якого я сповістив про хворобу батька.

Через три дні хворий піднявся. Але про те, щоб він повернувся на роботу в кав'ярню, не могло бути й мови. Дядько Філіп одверто сказав нам, що повернення на роботу означало б неминучу смерть. Батько цілими днями сидів на подвір'ї в старому кріслі. Мовчки, майже непорушно, дивився він у простір. Коли мати поправляла за його спиною подушку або ослінчик, на який він ставив ноги, він дякував їй кволим кивком голови. На запитання матері він теж тільки кивав головою — так чи ні.

В цей час я познайомився з ломбардом. Тоді я гадав, що мова йде тільки про скороминуче знайомство. Коли я поніс у ломбард батьків срібний годинник, то відчув себе зовсім нещасним. Мені на думку не спадало, що настане час, коли я буду щасливим, як у мене буде що заставити в ломбард.

Дядько Філіп бував у нас майже щодня. Іноді він приїздив надто рано, майже на світанку, а часом дуже пізно, біля півночі. Батька він уважно оглядав і казав йому дватри підбадьорливі слова. З матір'ю щоразу довго розмовляв, гуляючи на подвір'ї.

— Дідько би побрав того мерзотника Фердинанда! — вирвалося якось з уст дядька Філіпа, коли я проводив його до трамвая. — Він єдиний, хто міг би вам допомогти. Я написав йому, хоч зневажав сам себе, коли назвав його «любим братом», але що поробиш? А ця паршива собака навіть не відповіла.

— А як би міг Фердинанд допомогти нам?

— Дуже просто. Фердинанд дуже розбагатів. Яким чином — сам лиш бог відає. Що не чесною працею, в цьому я певний. Він уже не вчитель танців, а великий підприємець. Коли буває в Будапешті, то їздить автомобілем. Я, звичайно, повинен був зрозуміти, що він давно вже забув про своїх бідних родичів.

Але Фердинанд не забув про бідних родичів. На листа дядька Філіпа він не відповів, але замість відповіді одного разу в неділю сам з'явився у нас. Він приїхав великим жовтим туристським автомобілем. Коли Фердинанд увійшов у дім, наша жалюгідна кімната наповнилася пахощами.

Фердинанд урочисто розцілував усіх по черзі, потім роздав нам подарунки. Подарунки ці не підходили до нашого становища. Мати одержала від нього величезний букет квітів, батько — пляшку справжнього французького шампанського. Нам, дітям, — мене Фердинанд теж зарахував до дітей — привіз шоколад. Сестри дуже зраділи цьому. Я відав би перевагу доброму шматкові сала з червоним перцем.

— Шурине, — звернувся Фердинанд до батька, — я ніяк не чекав від тебе, що ти робишеш такі дурниці!

Замість відповіді батько лиш кивнув головою.

— Ну, нічого! — кричав Фердинанд. — На щастя, я ще живу на світі. Пакуйтеся і хоч завтра можете їхати.

— Куди? — спитала мати недовірливо.

Фердинанд вдарив себе по чолі.

— Який я дурень! Адже я про це ще нічого не сказав. Але коли у тебе голова повна таких серйозних, важливих, я сказав би, державної ваги справ... Словом — ви їдете до Пемете. Пемете розташоване поблизу Мараморош-Сігета, на відстані семи-восьми годин їзди від Берегова. Чудовий край, шурина! А тобі саме це й потрібно. Свіже повітря, аромат сосен, спів пташок...

— Пташиним співом не проживеш,— сказала мати.

— З того ні, Ізабелло. Але на платню щомісячно в сімдесят п'ять форинтів на селі, де все коштує дешево, жити можна. А лісопилка в Пемете платить своєму комірнику сімдесят п'ять форинтів. А цим комірником з першого липня — за моєю рекомендацією — буде не хто інший, як пан Йозеф Балінт. Ну, що ви скажете? Еге, я ледве було, не забув,— ось вам на дорогу. Перед тим, як виїхати, шурина, ви мусите дати телеграму, записуйте адресу: «Натану Шейнеру, Пемете, комітат Мараморош». Але пошліть телеграму краще не самому Шейнеру, а мадам Шейнер. Еге, так буде розумніше.

Потім Фердинанд розповів нам про свою сім'ю. Тітка Сіді й Джордж проводять літо в Остенде. Він сам не міг поїхати з ними, бо дуже зайнятий.

— Але до вас у Пемете я обов'язково заїду в серпні або в крайньому разі у вересні. Трошки по полюю на ведмедів.

Після того, як дядько пішов, я старанно дослідив банкноти — чи не фальшиві вони. Але вони були справжніми.

Увечері того ж дня в Бебелівській кімнаті дядько Філіп читав лекцію на тему: «Національне питання і майбутнє Австро-Угорщини».

Після лекції він покликав мене до себе.

— Був у вас той мерзотник? — спитав він.

— Так, був,— відповів я.

— Залишив гроші на дорогу?

— Залишив.

— Учора ввечері він прийшов до мене,— розповідав дядько Філіп.— Я вигнав його, сказавши, що, перш ніж говорити зі мною, хай поговорить з вами. Він присягався, що все вже влаштував для вас. Може, з мого боку це було занадто, але я все ж таки вигнав його. Сьогодні по обіді він дзвонив мені, що вже говорив з вами. Цього разу він, очевидно, не збрехав.

Через десять днів ми їхали до Пемете.

Дядько Філіп хотів, щоб я лишився у нього до закінчення гімназії. Але я бажав жити з батьками. Буду вчитись

екстерном і їздити у Будапешт складати іспити. На прощання дядько Філіп подарував мені кілька гарних книжок.

Від Ержі я теж одержав у подарунок книгу — повне зібрання віршів Петефі. На останній сторінці було приклеєно її власний фотознімок, який вона, як сама призналася, замовила терміново з цієї нагоди.

Коли я зайшов попрощатися з батьком Ержі, він сидів на ослоні, опустивши свої опухлі ноги у таз із водою, і читав газету. Сонними очима подивився на мене.

— На все добре!

Я був уже на подвір'ї, як він покликав мене до вікна.

— Якщо в Пемете зустрінетесь з Абрамом Хозеліцем, передайте йому від мене привітання, — сказав він. — Абраму Хозеліцу, — повторив він ще раз.

На моє велике здивування, Йозеф Ліптак провів мене до поїзда.

— До побачення, Гезо!

Вісім років по тому ми з ним справді побачились — у одній військовій тюрмі.

Сіли ми в поїзд увечері. Вранці о шостій годині проїхали станцію Берегове. В пів на одинадцятую ми були в Мараморш-Сігеті. Далі продовжували свою мандрівку на підводі.

В обід ми були вже в Пемете.

БЛАГОДІЙНИЦЯ ПЕМЕТЕ

Якщо зараз хто-небудь почує про Пемете, то подумає про славнозвісну пеметинську битву і про горезвісні пеметинські масові страти. Коли ми переїхали до Пемете, все це ще спало в утробі майбутнього. Хто бачив Пемете в ті часи, думав лише про те, який дідько побудував село на такому незручному місці?

Пемете розташовалося не поблизу лісу або на його краю, а в самому лісі. Хатинки, збиті з нетесаних колод або гілля, стояли на відстані п'ятдесяти — шістдесяти, місцями навіть ста — ста двадцяти метрів одна від одної. Поміж хатинами був ліс. Таким чином, село займало таку територію, яку займає місто середніх розмірів. Окремі будинки вклинювались поміж двох дерев, інші — межі чотирьох, так що дерева ніби утворювали кути будинків. А один будинок у Пемете був розташований так, що дерево пробило його покрівлю. Північний бік будівель був зелений від моху. На покрівлях, серед польових квітів, росли кущі. Між кущами де-не-де був прихований череп кози для охо-

рони мешканців будинків від злих духів. Дуби і сосни, ці старожили Карпат, зі своїх вершин так дивилися на пеметинські хатинки, як на буйно ростучі біля їх ніг кущі ліщини, терну, малини і шипшини.

Мешканців хатин ліс не тільки терпів, але в певному розумінні навіть захищав, хоч суворо регламентував їхні дії. Якщо хто-небудь із бувалих у різних краях пеметинців збирався посадити перед своєю хатиною або позаду неї город,— ліс протестував. Поки перша кашуста встигала дозріти, город був уже зарослий кущами, і молоді дерева розгойдували своє гнучке гілля там, де городник збирався вирощувати огірки.

Лісопилка, на яку батько влаштувався комірником, знаходилась біля перехрестя, де широке, добре забруковане шосе — з Мараморш-Сігета до Галичини — перетинає вузькоколіїну залізницю. Лісопилка була збудована з дуба. Її високий димар з блідо-червоної цегли зводився над будівлею, як сухорявля тополя над старезними дубами.

Село доходило до самого шосе. По той бік дороги, в лісі, жили тільки зайці, косулі, олені, лисиці, вовки і дикі кабани. Зрідка траплялися ще — колишня гордість марамороських лісів — бурі ведмеді. З того часу, як ліс почала жерти лісопилка і на місці порубаних сторічних дубів лісники насаджували, розміщені правильними рядами, молоді дерева, звірі перекочували далі на північ, туди, де дуб уже був майже цілком витиснутий сосною, а кущі ліщини і малини — ялівцем. Якщо хтось із людей і пробирався туди, то тільки ті, за чиї голови призначені були винагорода, ті, кого розшукували жандарми. Про таких говорили, що вони «вкриваються сосновим листям». Їхнє життя,— якщо взяти до уваги, що у сосни замість листя голки,— навряд чи було приемним. Про людей, що вкриваються сосновим листям, поговорювали також, що вони «діляться своїм хлібом з вовками». Правильніше було б сказати про цих лісових мешканців, що їх м'ясом і кістками діляться вовки.

Віз, яким ми приїхали з Мараморш-Сігета в Пемете, спинився перед будинком Шейнерів. Якщо не рахувати критого бляхою будинку директора лісопилки Кебля, який в Пемете називали «палацом», це була найгарніша будівля на все село. Дах будинку теж був з бляхи, тільки не такої вогненно-червоної, як дах «палацу».

Перед будинком нас привітала висока, огрядна, дуже рухлива жінка з кучерявим чорним волоссям. Голос у неї був гучний і владний. Вона поцілувала маму і обох моїх

сестер, батькові й мені потисла руку. Своє прізвище вона назвала тільки тоді, коли вже заводила нас до хати.

— Так, звичайно, я дружина Шейнера. Шейнер! Шейнер! Прибули гості.

Ми опинилися у великій світлій кімнаті. Щоб привітати нас, з сусідньої кімнати вийшов Шейнер.

Нам вклонявся малесенький, худенький чоловічок, з довгою, до пояса, ріденькою, посрібленою сивиною бородою. На його чорному шовковому каптані й на бороді зеленіли плями від тютюну. На трохи кривих, худорлявих ногах були білі панчохи до колін. На голові він носив темно-синю ярмулку. Батькові він потис руку, інших привітав тільки кивком голови. Мене допитливо оглянув згори донизу і підозрілим, майже ворожим поглядом подивився мені у вічі. Я вже почав погано почувати себе. Але огляд — над усяке сподівання — був на мою користь. Шейнер повільно, з великою гідністю стверджуюче кивнув головою і зробив мені знак підійти до нього. Коли я був уже зовсім близько від нього, він став навшпиньки і поклав мені на голову обидві свої малесенькі, худі, дуже білі руки. Настала могильна тиша. Я схилив голову, щоб Шейнеру не доводилося стояти навшпиньках, і поки він бурмотів якесь благословення староеврейською мовою, з якого я зрозумів лише імена трьох єврейських предків — Авраама, Ісаака і Якова, — я думав про те, що всього цього чоловічка можна було б вирізати з одної руки його дружини.

Коли скінчилося благословення, Шейнер простягнув мені праву руку, на якій красувався великий перстень. Я міцно потис йому руку. Шейнер від здивування роззявив рот і підсунув свою руку до моїх губ.

«Чи не хоче маленький дідок, щоб я поцілував йому руку?» — промайнуло у мене в голові.

Авжеж, він хотів саме цього. Рука його довго тремтіла перед моїм носом.

— Я знаю багатьох людей, — заговорила мадам Шейнер, — які віддали б половину свого багатства за благословення Шейнера і за те, щоб дістати право поцілувати руку цадика. Але якщо панич не вважає себе достойним цього... Що ж! Кожна людина коваль своєї долі, не накидай йому силою це добродіяння, Натане! Різо, Різо, можеш подати суп.

Усі помили руки і сіли до столу.

Шейнер почав знову бурмотіти якусь молитву. Під час молитви він кидав на мене такі погляди, від яких у мене по спині мурашки бігали.

Давно ми не їли так багато і смачно. На столі стояло вино, і батько — вперше після великої перерви — теж пив. Смачна їжа і добре вино розв'язали йому язик, і коли на стіл подали чорну каву, він почав розповідати. Щоб виграти час, передаю своїми словами його казку.

Героєм цієї казки був легендарний член родини матері — Хосе Севелла. Цей добрий Хосе, замість того, щоб вивчити священні книги, відійшов од традиції видатної родини рабинів, надаючи перевагу земним благам. Бажаючи швидко розбагатіти, він зійшов з чесного шляху, але зробив це незграбно і потрапив у в'язницю. Для того, щоб уникнути тривалого ув'язнення, він разом з іншими в'язнями попросився матросом на той корабель, на якому славнозвісний Христофор Колумб вирушив шукати найкоротшу дорогу в Індію.

Христофор Колумб обіцяв п'ять тисяч форинтів, або іспанськими грошима п'ять тисяч пезет, тому матросу, який першим побачить сушу. Ці п'ять тисяч пезет не давали спокою Хосе Севеллі. Він проводив на щоглі не тільки свої службові години, але й увесь свій вільний час. Бог хотів винагородити його за цю витримку, або, може, покарати за жадобу, і він справді першим показав йому Новий світ. На кораблі Колумба Хосе Севелла першим закричав «Земля! Земля!»

Коли повернулися до Іспанії, Хосе Севелла почав вимагати виплати належних йому п'ять тисяч пезет. Але він їх не одержав. За той час, поки Колумб плавав по далеких морях, в Іспанії сталися великі зміни. Іспанський король Фердинанд-Католик і королева Ізабелла вигнали з Іспанії євреїв. А через те, що відкриття Нового світу означало велику славу, то ніяк не можна було визнати, що першим, хто побачив Новий світ, був єврей. Тому Колумб виплатив обіцяні п'ять тисяч пезет не Севеллі, а іншому матросові. Хосе здійняв бучу, доводячи, що він перший побачив Новий світ, і вимагав своїх грошей. Тоді Колумб нагородив Хосе Севеллу за його заслуги замість п'яти тисяч пезет п'ятдесятьма ударами батога.

— Той молодик заслужив цих п'ятдесят ударів. Я дав би йому навіть цілих сто за те, що замість студіювання священних книг він погнався за золотом,— зауважив Шейнер.

— Уся біда лише в тому,— відповів я на цей виклик,— що це все тільки казка. Для підтвердження цього немає абсолютно ніяких доказів.

— Ось як? — хрипко крикнув Шейнер.— Немає доказів? А Америка? Може, по-вашому, Америку не відкрито? Чи

для вас, юначе, Америка не є достатньо вагомим, достатньо твердим і переконливим доказом?

Не встиг я відповісти, як у кімнату ввійшла служниця Шейнерів, товстезна Різа.

— Чарада знову прийшов! — звернулася вона до мадам Шейнер.

Товсті щоки мадам Шейнер в одну мить почервоніли від злості.

— Скажи тій свині...— кричала вона.— Хоча ні, краще я сама скажу йому!

Вона підскочила і вибігла з кімнати, різко грюкнувши дверима. Але її верескливий голос було все-таки добре чути. Незабаром його заглушив розкотистий чоловічий бас.

— Невдячний хам! — верещала мадам Шейнер.

— Підла лихварка! — гримів чоловічий голос.

Шейнер тихо молився.

Батько глибоко зітхав.

Через кілька хвилин мадам Шейнер повернулась. Обличчя її було спітніле. Вона задихалася.

— Шейнер! Шейнер! — вирвалось з неї.— Невже так ви нагороджується доброта людська?

Замість відповіді Шейнер продовжував молитись.

— Ходімо, мадам Балінт,— звернулася до матері мадам Шейнер,— я покажу вам вашу квартиру.

Підібраний для нас будинок знаходився зовсім близько від будинку Шейнерів. Він був ще зовсім новим. Соснові дошки, з яких було зроблено його стіни, видихали свіжий аромат. Перед вікнами росли кущі шипшини. Обидві кімнати були зовсім порожні.

— Поки не прибудуть ваші меблі, я можу позичити вам кілька стільців і матраців,— сказала мадам Шейнер.

В той час, як батьки були зайняті вимірюванням величини кімнат і сперечалися про те, де і як розставити наші меблі, що вже знаходилися в дорозі з Уйпешта, я звернувся до мадам Шейнер.

— Чи не будете ви такі ласкаві,— спитав я ввічливо,— сказати мені, де я можу побачити людину на ймення Абрам Хозеліц?

— Шма, Ізраель! — крикнула мадам Шейнер і вхопила за серце.— Ви шукаєте цього розбишаку? Цього вбивцю? Пане Балінт, мадам Балінт, що ви скажете? Ваш син, племінник Фердинанда Севелли...

— Що таке? Що сталося? Що ти вчинив, Гезо?

— Подумайте тільки — він питає мене про Хозеліца!

— А хто такий Хозеліц? — звернувся до мене батько,

— Про це я хотів довідатися,— відповів я невинно.

— Людина не повинна бути доброю, я завжди кажу. Ні, не можна бути добрим! У Чикаго я очистила Фердинанда від вошей, одягла його і зробила людиною — він одружився з цією огидною, вусатою Сіді. Цих нагодувала, напоїла, а вони цікавляться Хозеліцем!

— Хто такий цей Хозеліц? — спитав батько, тремтячи усім тілом.

— Не знаю, тату. Я хотів у неї дізнатись.

— Розбійник. Убивця. Зрадник вітчизни,— горлала мадам Шейнер. У батька почався напад кашлю.

— Не треба хвилюватись, Йошко! Не треба! — плакала мати.

Батька поклали в одній з кімнат на голу підлогу.

Я згорнув своє пальто і поклав йому під голову.

Мати витирала хусткою зрошене потом чоло хворого.

Обидві сестри голосно плакали.

Мадам Шейнер вийшла з кімнати, залишивши нас самих.

Шукав я більше години, але врешті-решт знайшов хатинку, в якій жив Абрам Хозеліц. Я застав його вдома. Хозеліц був зайнятий тим, що великими ножицями, якими стрижуть овець, зрізав кудлате чорне волосся з голівки семи- або восьмирічного хлопчика в кімнаті, що правила також і за кухню.

Коли я у прохожих розпитував про Абрама Хозеліца, усі вони називали його Хозеліц-Довгоногий або просто Довгоногий. Прізвисько це йому дуже підходило. Він був надзвичайно високим на зріст, худорлявим, трохи згорбленим, одягнений у напіврусинський, напівеврейський одяг. На ногах мав постолі і штани з рядна, які кінчалися вище кісточок, лишаючи незакритими голі, худі, волосаті ноги. Сорочки він не носив, а розстібнута куртка відкривала його запалі груди. Цим своїм одягом він скидався на русина. Але на голові у нього була вишвіла ясно-зелена оксамитова ярмулка, і його вузьке, довге обличчя облямовувала велика чорна борода. По цьому було видно, що він єврей. Його великі, розумні, виразні чорні очі з цікавістю вступилися в мене.

— Я привіз вам привітання,— почав я.

— Спасибі,— відповів Хозеліц і продовжував стригти хлопчика.

— Ви навіть не питаєте від кого?

— Якщо ви хочете сказати, скажете і без розпитувань. А якщо не хочете, то нащо ви прийшли сюди? Не скубе? — звернувся він до патлатого хлопчика.

— Ще й як! — відповів хлопчик.

— Скажи батькові, нехай іншим разом посилає тебе стригтися до того, хто вчився цьому ремеслу не на баранах.

— Якби в мого батька були гроші на голяра, він не послав би мене до вас, — відповів хлопчик.

— Привітання вам від Ендре Кальмана, — сказав я. — Ви знаєте його? Пам'ятаєте?

— Коли він посилає мені привітання, він, напевне, пам'ятає мене. А якщо пам'ятає, то, виходить, і знає. А якщо він знає мене, то чому ж мені його не знати? А ви, пане, хто такі? З ким маю честь розмовляти? Можеш іти, — сказав він хлопчику.

Дитина, не попрощавшись, вибігла із хатини.

Я назвав своє прізвище і сказав, що я син нового комірника лісопилки.

— Куди ви поспішаєте? — спитав мене Хозеліц, коли я відрекомендувався.

— Я зовсім не поспішаю. Я прийшов, щоб спитати вас: яка тут, в Пемете, існує робітнича організація, де і як я міг би включитися в її роботу?

— Чому ви питаєте саме мене?

— А кого ж мені спитати?

— На це я знову відповім: чому ви про це мене питаєте?

— Гаразд. Поговоримо серйозно.

— Щодо себе, то я говорю серйозно, — сказав Хозеліц. — Можу сказати вам, дуже серйозно, що ми, пеметинські робітники, такий паскудний народ, що пристойному панському хлопчикові не варто і не належить з нами розмовляти.

ПРИГОДИ В ЛІСІ

Рано-вранці, з кошиком у руці, я вирушив у ліс. Кошика взяв для того, щоб нарвати малини.

Як тільки остання хатинка села лишалася за моєю спиною, опинився в справжньому дрімучому лісі. Гіллясті крони товстезних дубів кидали темну тінь, місцями пропускаячи вузьке проміння, яке чарівно освітлювало червоні, жовті й білі квіти, що немовби поховалися в підніжжі дерев. Сосни видихали свіжий аромат. Дороги, стежки нема. Від дерева до дерева тяглася ожина, якісь інші виткі рослини, обіймаючи і задушуючи дикі квіти, карликову папороть. Час від часу змушений був обходити зарості ліщини, терну і шипшини. Напрямок я знав добре. За перші три дні свого перебування в Пемете я вже три рази ходив збирати малину.

Кінець кінцем, дійшовши до узлісся, побачив кущі малини, які, немов обнявшись, вишикувалися на полянці. На блідо-зеленому листі червоніли мільйони червоних цятток стиглої малини.

Перш за все добре наївся. Потім, кинувши кошик на землю, ліг. Насолоджувався життям, вітерцем, що пестив моє обличчя, співом птахів. Навколо мене гули сотні ос і бджіл. Від свіжого повітря, сонячного тепла і монотонного гудіння бджіл задрімав. Уві сні розмовляв з Йожефом Ліптаком, вірніше до мене звертався Йожеф Ліптак.

— Добре запам'ятай це, Гезо, і ніколи не забудь...— сказав мені Ліптак.

Що я мав запам'ятати, чого саме не мав забувати,— прокинувшись, одразу забув. А прокинувся від того, що хтось ходив поблизу. Все двиготіло під кроками важких ніг. Неохоче підвівся, щоб подивитись, хто турбує мене. Довго шукати не довелося. Не встиг відхилити першу гілку, як опинився віч-на-віч з величезним бурим ведмедем.

Хотів кричати, але з мого горла не вилетіло жодного звуку.

Хотів бігти, але тремтячі ноги не слухалися.

Ведмідь, що стояв переді мною на задніх лапах, виріс у моїх широко розплющених від жаху очах до величезних розмірів — він мені здавався вищим від фабричного димаря. Потім раптом приверзлося, наче він такий маленький, що я міг би взяти одразу трьох ведмедів. І всі трое ритмічно похитували своїми величезними кудлатими тулубами.

Ведмідь дивився на мене байдуже. Потім я чимсь, видно, збудив у ньому цікавість. Ведмідь, наче він був короткозорий, нахилився до мене, щоб краще розглянути. Я відчув його дихання на своєму обличчі.

Не можу сказати, чи довго ми дивились один на одного. Я вже ні про що не думав, нічого не почував. Час перестав для мене існувати. Чи минула тисяча років, чи тисячна частина однієї секунди — не знав.

Ведмідь повільно, байдуже повернувся до мене задом.

Я ожив. Знову відчув страх. Обережно, затамовуючи дихання, повернувся. Хотів бігти, але тремтячі ноги ледве пересувалися. Повернувши голову, бачив широку, вкриту темно-бурою шерстю спину ведмедя. Ще кілька кроків — і я кинувся бігти.

Гілки кущів до крові дряпали лице і руки, колючки шматували одяг. Кілька разів падав, піднімався і біг далі. Серце шалено стукотіло. Задиhaючись, добрався до села.

Тепер міг, нарешті, кричати:

— Ведмідь! Ведмідь! Ведмідь!

На мої крики піднялося все село. Наче тільки чекаючи цього сигналу, то тут, то там з'являлися люди з сокирами.

Чоловік з двадцять почали питати мене:

— Де? У якому напрямку?

Я показав рукою в напрямку, звідки прийшов, і насилу вимовив:

— Малина, малина...

Старий єврей узяв мене під руку і повів додому.

Вже дома я почав гірко плакати.

Години через півтори—дві люди з сокирами почали по-одинці повертатися. Ведмідь зник, знайшли тільки його сліди і мій кошук.

Протягом майже цілого дня до мене приходили відвідувачі. Усі хотіли дізнатися одне:

— Що ж то був за ведмідь: самець чи самка?

— Не знаю.

— Шкода. Дуже шкода. Буває, що самець заблукає далеко, але самка ніколи далеко від свого барлогу не відходить.

Після обіду до мене прийшов хлопець-русин, десь мій одноліток, але значно вищий і сильніший за мене. У цього кремезного хлопця було ніжне обличчя, наче у дівчини.

— Це ти ведмедя бачив? — спитав він.

— Так, я.

— Батько мій просить, щоб ти прийшов до нього.

— А хто твій батько?

Хлопець випростався, і його миловидне, привітне обличчя набрало гордовитого виразу.

— Мій батько коваль Михалко, М и х а л к о - в е д м е д - н и к.

УРОК 3 ІСТОРІЇ

В селі Пемете, згідно з переписом 1910 року, нараховувалось дві тисячі сто сімдесят чотири мешканці — тисяча сто сорок три русини і тисяча тридцять один угорець. У числі тих, що називали себе угорцями, було сімсот чотирнадцять осіб «мойсеевого віросповідання, цебто, попросту кажучи, євреїв.

За професією мешканці Пемете розподілялися на три категорії: сімдесят два проценти працювали у лісі і на лісопилці, двадцять сім процентів були сезонні робітники і один процент — інших професій. Сезо́нники або сплавляли

вниз Тисою будівельний ліс плотами, або виїжджали до Угорщини на сільськогосподарські роботи, або шукали роботу біля соляних копалень. Що робили люди інших професій — мені невідомо. Хтось сказав мені, що вони навідуються у Мараморош-Сігет і виступають в ролі підкуплених свідків.

Село Пемете заснували євреї в останньому десятиріччі вісімнадцятого століття. Євреї, які заснували село, втекли в Угорщину з пруської Сілезії. Сілезію вони полишали через те, що за тамошніми законами в кожній єврейській родині мав право одружуватися тільки один чоловік. Пруські пани в Сілезії не хотіли, щоб євреї в країні розмножувалися, але і не бажали вони, щоб євреї емігрували. Тому євреї і втікали. Це означало, що більшу частину свого майна їм довелося залишити там. Шлях їх пролягав через Галичину. Тут вони повинні були або потайки обходити села, або платити за право проїзду через володіння польських шляхтичів, які ненавиділи євреїв, зате любили гроші. Керівники єврейського каравану вдавались то до одного, то до другого методу. Коли вони обходили села, їхні нав'ючені тварини гинули у бездонних драговинах або в дрімучих лісах, коли проходили через села — у них порожніли гаманці.

Після переходу Карпат небагато добра лишилося у них. Але найбільше нещастя чекало їх в Угорщині.

Вибираючи нову вітчизну, вони зупинилися в Угорщині, бо там правив тоді той самий Йосиф II, який вважав, що єврей теж людина. Прибувши в перше угорське село, євреї — шукачі вітчизни — дізналися, що Йосиф II помер.

Угорські князі, графи і барони протягом десяти років вели невпинну, відчайдушну боротьбу проти Йосифа, який був тієї думки, що угорські аристократи теж тільки люди і що існують і більш важливі інтереси, ніж інтереси цих панів. Саме тому, що Йосиф боровся проти угорських панів, йому потрібні були союзники, а для такої боротьби стали у пригоді і пригнічені євреї. Після смерті короля угорські пани помстилися за заповідану їм кривду на тих, кого Йосиф використав у боротьбі проти них -- на міських ремісниках, батраках і євреях. За таких умов євреям, що прийшли з Сілезії, далі йти було нічого. Повернутися назад вони теж не могли. Не маючи іншого вибору, вони оселилися в одвічних лісах Карпат. З колод і гілля збили собі хатинки і перетворилися в мисливців без рушниць і землеробів без плуга.

У єврейським селі швидко поселилися також і угорські мешканці.

Угорці прийшли в Пемете не групами, а поодиночі,— хто звідки. Внукам і правнукам, яких я знав, у більшості випадків було зовсім невідомо, звідки і чому прийшли їхні діди у Пемете. Вони були або втікачами-кріпаками, або їх чекала де-небудь сокира ката за підпал чи за вбивство. Найбільше угорців прийшло в Пемете з соляних копалень.

Соляні копальні району Мараморш-Акнасек, Шугатар і Солотвина існують вже сотні років. Король Владислав за допомогою спеціального королівського указу потурбувався про те, щоб у копальнях ніколи не було нестатку в робочих руках. Король наказав, щоб кріпаків, які вперто не скоряються, а також еретиків карали довічною роботою у копальнях. Король потурбувався і про те, щоб ця «довічна» каторга не продовжувалася надто довго. За королівським указом, шахтарі працювали в копальнях сімнадцять годин на добу. Житло шахтаря повинно було міститися від входу в шахти на відстані не більше, ніж триста кроків, а шахтар не мав права відходити від свого житла далі, ніж на п'ятсот кроків.

Король встановив для шахтарів багато заборон і ще більше обов'язків. Тому, хто порушував яку-небудь заборону або не виконував якого-небудь обов'язку, на перший раз відрізували ліве вухо; на другий — праве вухо; на третій — ніс; на четвертий — вливали гаряче олово у ліве вухо; на п'ятий — те ж у праве вухо; на шостий раз, а також на випадок спроби втечі, незалежно від того, чи раніше карався, чи ні, шахтаря колесували або четвертували, залежно вже від того, що «графу копалень» здавалося більш доцільним.

З часів короля Владислава становище шахтаря, звичайно, дещо змінилось. Історики стверджують, що набагато поліпшилось. Шахтарі ж казали, що не набагато. З часів імператриці Марії-Терезії перестали вливати олово у вуха шахтарів і замінили варварське колесування більш гуманним, причому застосовували його лише за другу спробу втекти, а за першу намотували на ноги вліпманого п'ятдесятигрифунтовий ланцюг. Ланцюг цей покараний не знімав і під час сну, так само, як і під час роботи. Робочий день на той час вже зменшився до п'ятнадцяти годин.

Траплялись і шахтарі, яким вдалося втекти в Пемете з п'ятдесятигрифунтовим ланцюгом на ногах. Там з них знімали ланцюги і в Мараморш-Сігеті продавали їх як ланцюги для буйволів.

Русини, мешканці Пемете, прийшли в Угорщину з Галичини в 1846 році, перейшовши з північних схилів Карпат на південні. У 1846 році відбувалася в Галичині селянська революція, яку народ назвав «великим судом божим». Коли польські пани і німецькі солдати потопили селянську революцію в крові, усі, хто не зміг врятуватися, потрапили до рук ката. Був я знайомий із пеметинським русином, який в часи «великого суду божого» мешкав ще в Галичині. Оцього Івана Михалка, батька ведмедника, чотирирічним хлопчиком переправили на південні схили Карпат.

В той час жителі села палили вугілля, гнали горілку з ялівцю, збирали горіхи, суниці й малину, полювали. Зайців ловили зашморгами. На вовка, кабана, ведмедя полювали з сокирою.

Взимку вовки цілими днями вешталися поблизу житла, а ночами бешкетували в самому селі. Якщо вони нападали вночі на хатину, в їх зграю кидали палаючий факел соломи. Це відстрашувало їх, але якщо вони були дуже голодні, то ненадовго. Коли соломи і сірників вже більше не вистачало, а стіни хатини не могли встояти під натиском оскаженілих від голоду звірів, люди бралися за сокири. Це часом допомагало, часом ні. Коли допомагало, то щасливий мисливець на одержані за вовчі шкури гроші купував сіль, свічки, сірники і тютюн. Коли не допомагало, то вранці пеметинці говорили так:

— Порядна була людина, спаси його господи!

— Шкода тих трьох невинних дітей!

— І дружину його покійну шкода. Хороша була жінка.

Від вовка багато біди і мало користі, бо за зіпсовану сокирою вовчу шкуру в Мараморош-Сігеті платили усього-на-всього один форинт. Інша справа дикий кабан! Його хоч на десять шматків розрубай сокирою, м'ясо кабана все ж таки лишається м'ясом, і за щетину можна одержати добрі гроші. Звичайно, полювати на кабана з сокирою — розвага не зовсім безпечна. Але той, хто з дитинства звик до такого роду полювання, знаходить цю небезпеку навіть привабливою.

А небезпека ця не дуже велика, особливо для того, хто полював уже на ведмедя. За ведмежу шкуру можна було одержати навіть дванадцять-п'ятнадцять форинтів, але сам ведмідь, звичайно, не віддавав дешево своєї шкури. Скажімо, напали на клишоногого з сокирою трое. Одному він одним махом розбив голову. Другому зламав руку. Третій забирав з собою додому ведмежу шкуру і одержував за неї дванадцять форинтів. За звичаєм, ведмеже м'ясо ділилося

на три частини. Одну частину діставала вдова того мисливця, якому ведмідь розбив голову, другу — людина з поламаною рукою, і тільки третя частина припадала щасливому мисливцеві. На виручені за шкуру гроші мали бути сплачні видатки на похорони вбитого і на лікування пораненого. Якщо підрахувати, виходило, що полювання на ведмедя небезпечніше, але не набагато вигідніше, ніж знищення вовків.

Те, що все ж таки знаходилися люди, які не тільки для самозахисту піднімали сокиру на ведмедя, підтверджувало, що народ у Пемете був сміливою. Настільки сміливою, що серед них можна було зустріти і таку людину, яка навіть без сокири, з одним довгим ножом виходила на ведмедя. Таким був Григорій Михалко.

Влітку 1904 року, на запрошення престолонаслідника Австро-Угорщини, ерцгерцога Франца-Фердинанда, в Мараморш-Сігет на полювання на ведмедів приїздив німецький імператор Вільгельм. Марамороський віце-іспан відрекомендував великому імператору ведмедника Михалка. Імператор забажав подивитися, як Григорій йде на ведмедя з ножом. Григорій погодився продемонструвати своє мистецтво імператору, і не його вина, що марамороські ведмеді уникали зустрічі з імператором і ведмедником, який його супроводжував.

Віце-іспан мобілізував населення чотирнадцяти сіл на ведмежі лови. Кілька тисяч людей трудилися над тим, щоб загнати хоч би одного ведмедя під дуло вельможного гостя. Загоничі зняли пекельний шум, галасували, як скажені, били у тази і каструлі, але ведмеді, як на зло, ніде не з'являлися.

Імператор образився. Вільгельм не зник приховувати своєї думки. Коли до нього прийшов, щоб попроситися, марамороський віце-іспан, який, напевне, розраховував дістати якого-небудь гарного пруського ордена, високий гість гримнув на нього:

— Ось воно яка ота славнозвісна угорська гостинність! Дякую вам! Цього я не забуду!

Франц-Фердинанд сказав віце-іспану тільки кілька слів:

— Скандал! І це називається адміністрація!

— Стривайте, підлі русинсько-єврейські ведмеді,— шаленів віце-іспан.— Я ще провчу вас!

А через те, що на ведмедях він помститися не міг, то обрушив свій гнів на загоничів. Він наказав заарештувати тридцять чоловік. Решту ж покарав тим, що не заплатив їм грошей за триденну роботу.

Проте Михалку віце-ішпан чомусь все ж таки видав по-денну плату за три дні — усього один форинт і п'ятдесят крейцерів. Це був останній адміністративний захід віце-ішпана.

Другого дня надійшла телеграма з Будапешта від міністра внутрішніх справ. Міністр усунув віце-ішпана з посади, яку той займав,— за «непатріотичну поведінку».

По від'їзді високопоставленого мислителя Григорій вирушив у ліс сам, озброєний двома довгими нагостреними з обох боків ножами, і протягом тижня розпрощалися з жителями чотири ведмеді, в тому числі одна самка.

Про це все я почув у пеметинському казино. Не одразу, і не в такій послідовній формі, часом навіть з подробицями, які суперечили одна одній.

За казино у Пемете правила кузня Михалка.

Кузня містилася у відкритих сінях. Покрівля із дранки кріпилася до чотирьох дерев. Начиння кузні складалося з горна з ручним міхом, великого і маленького ковадл, молотів, молотків і щипців. Тут лежало шість чи сім товстих колод для гостей. У Михалка завжди були гості, які приносили новини або приходили до нього за новинами.

Коли ми переїхали в Пемете, там вже розміщалась управа начальника округу, жандармська казарма і школа. Село не було вже захистком. У той час люди вже втікали із Пемете. Втікали в Америку, де ще якось платили за роботу.

Для зовнішнього світу Пемете відкрив німець Ульріх Грюнемайер. Цей Грюнемайер, або, як його прозвали люди, «багатий німець», що був, мабуть, при житті середньої руки спекулянт, з часом виріс у легендарну фігуру.

БАГАТИЙ НІМЕЦЬ

Якщо надгробок є достатнім доказом того, що людина жила, то я власними очима переконався в тому, що Ульріх Грюнемайер був не яким-небудь казковим героєм, а справжньою людиною з плоті і крові. Я бачив поставлений йому пам'ятник з чорного мармуру на кладовищі в Пемете.

Напис на мармурі гласив:

Тут спочиває
герой і мученик боротьби
за цивілізацію
пан
Ульріх Грюнемайер.
1827—1875
Воскреснемо!

Якщо пан Ульріх Грюнемайер коли-небудь справді воскресне, то я серйозно порадив би йому провести цей акт де завгодно, тільки не в Пемете. Через те, що там йому не дали б часу навіть перевести дух після мук воскресіння і одразу б знов відправили на той світ. Жителі Пемете,— а це Ульріху Грюнемайеру слід було б знати краще, ніж комусь іншому,—завжди були майстрами на такі справи.

Ще малюком, і пізніше, я дуже часто чув розповіді про Ульріха, і в результаті я знаю про нього більше, ніж про своїх особистих друзів. Знаю, що Ульріх Грюнемайер був товстим, високим німцем, із трохи сутулою спиною, білою шкірою, червоним обличчям і русявою бородою. У нього були блакитні очі, одне з яких дивилося трішки навкосо. Він часто сміявся, аж занадто голосно, трохи хрипло. Любив багато і добре попоїсти, випити і зрання до вечора курив сигари. Кінчик своєї сигари він жував, як діти цукерку. Дівчат він теж не цурався. Йому подобалися молоденькі дівчатка, майже дитячого віку.

В Пемете він з'явився одного весняного ранку. Його супроводжували: якийсь празький інженер на ймення Седлачек, адвокат з Мараморош-Сігета, головний лісничий і два жандарми з півнячим пір'ям на капелюхах. Уся компанія прибула в Пемете вузькою лісовою стежкою на мулах.

Прибули, злізли, зняли мішки з мулів і, розвалившись на траві, довго трапезували. Після цього один з жандармів зібрав усе село. Адвокат з Мараморош-Сігета звернувся до пеметинців з промовою. Суть його промови полягала в тому, що пан з Відня, який вшанував Пемете своїми відвідинами, придбав у держави ліс, в якому знаходиться їхнє село; і що розташований за селом ліс аж до полонини віднині належить йому. Пан з Відня буде використовувати ліс для промислових цілей.

— Свиней розводити буде, чи як? — спитав хтось.

— Він буде виробляти будівельний піломатеріал, деревину для меблів, дошки і дранки,— відповів адвокат.

Коли адвокат закінчив, почав Грюнемайер. Адвокат перекладав його слова на угорську, а Седлачек на русинську. Грюнемайер говорив коротко, не менше двадцяти разів уживши слово «цивілізація». Пеметинці почули це слово вперше, і воно їм дуже сподобалося. Коли Грюнемайер закінчив свою промову закликком: «Хай живе цивілізація!»,— пеметинці нагородили його голосним «ура».

Потім Грюнемайер і його компанія знову почали їсти і пити, а пеметинці з захопленням дивились на них. Коли

Грюнемайер їв, він подобався їм більше, ніж коли говорив: він наче не жував м'ясо, а просто спускав його вниз через горлянку.

Один з пеметинських євреїв, рудоволосий Давид Хіршфельд, підійшов до Грюнемайера і нахилився до його вуха.

— У ваші розрахунки, шановний пане, вкралася помилка,— сказав він.— З Пемете немає шляхів для підвід ні до міста, ні до Тиси. Ліс, який ми нарубаємо, тут же й зогніє.

— Гут-гут,— сказав Грюнемайер, вийняв з кишені штанив зовсім новеньку п'ятикрейцерову монету і кинув її до ніг Хіршфельда.

Побачивши такий значний успіх, другий єврей, Шаму Найфельд, теж підійшов до Грюнемайера.

— Не тут треба було вам купувати ліс, пане,— довірливо шепнув він йому,— а поблизу Тиси. Там, правда, ціна вища, але звідти зрубаний ліс можна по воді сплавляти на рівнину.

Грюнемайер проковтнув шматок м'яса, що був у нього в роті.

— Гут-гут,— сказав він, запивши м'ясо ковтком вина, і подарував Найфельду новеньку п'ятикрейцерову монету.

Дальшу пораду Грюнемайеру, угорською мовою, дав пеметинець Медьєрі.

— Що вірно, то вірно. Розумна людина сюди не приїде для того, щоб рубати ліс. Наш ліс придатний для полювання. Ведмідь, кабан, вовк, лис, олень — усе тут є, а в Мараморош-Сігеті ціна на шкури добра.

— Гут-гут,— відповів Грюнемайер, і Медьєрі теж дістав свої п'ять крейцерів.

Тепер уже всі пеметинці, від малого до великого, товпилися навколо Грюнемайера, і багатий німець розсипав їм дві повні жмені п'ятикрейцерових монет.

«У нього, напевно, грошова фабрика!»— подумали пеметинці і ще раз гукнули Грюнемайеру «ура».

Коли пани закінчили їсти і пити, жандарми осідлали мулів.

— Мало не забув, люди,— почав знову мараморош-сігетський адвокат, коли вже всі сиділи верхи.— Мало не забув оголосити вам, що надалі заборонено полювати, заборонено випалювати вугілля, збирати гриби, горіхи, суніці й дикий мед. За ділянки, на яких стоять будинки, будете платити аренду. Розмір арендної плати визначить комісія.

Пеметинці гукали адвокату «ура». Заборони вони серйозно не сприйняли. Хто їх буде контролювати? А щодо комісії, то не народилася ще така комісія, яка зуміла б вичавити з пеметинців гроші.

Через якийсь час після відвідин Грюнемайера в село знову завітали гості. Це був інженер, що часто сміявся і якого пеметинці, очевидно за форму носа, охрестили Картоплею. З ним було четверо людей, на вигляд міські робітники, і четверо жандармів. Пришельці, або, як в ті часи називали в Пемете всіх, хто приходив, «чужоземці», прибули на тривале гостювання. Посередині села було споруджено два намети, в них вони й оселилися. Картопля й робітники вимірювали відстань і робили якісь позначки на деревах, а жандарми охороняли намети. Протягом перших двох-трьох днів пеметинці стежили за маніпуляціями чужинців, а потім ними продовжували цікавитись лише діти. Через кілька днів Картопля скликав усіх жителів села. Коли люди зібралися, інженер пояснив, що треба будувати дорогу. Пеметинці терпляче і прихильно вислухали пояснення інженера, вставляючи навіть час од часу схвальні репліки. Але коли Картопля спитав, хто буде брати участь у шляховому будівництві,— ніхто не зголосився.

Інженер вилаявся, потім сів на пенюк і олівцем написав якогось довгого листа. Один з жандармів доставив лист в Мараморш-Сігет, він же приніс і відповідь. Через два дні з Мараморш-Сігета прибув цілий караван. Четверо робітників і шість жандармів. Робітники привели з десятка нав'ючених мулів, які тягли великі, щільно набиті чимсь мішки. Поки частина робітників була зайнята влаштуванням нових наметів, решта на очах у пеметинців розпакували зняті з мулів мішки. Боже мій, чого тільки в них не було! Я вже не кажу про те, що там було багато таких істівних речей і напоїв, про існування яких пеметинці навіть не чули, але скільки там було різних строкатих хусток, бантиків, синіх і червоних намист, скільки гарних новеньких люльок і ножів... Навіть пруський король навряд чи володіє таким багатством, яке лежало тут купою перед очима пеметинців.

Все це багатство чужоземці склали в один намет. А Картопля пояснив пеметинцям: все, що знаходиться в наметі, продається. Один з чужинців — італієць, на імення Беппо, у якого були блискучі білі зуби, як у цигана,— бив себе в груди і вигукував:

— Все продається! Той, хто дасть Беппо гроші, одер-

жить тютюн, люльку, ніж, ножиці, хустку, бантик, цукор, сіль і перець!

Пеметинці розшукали подаровані їм Грюнемайером п'ятикрейцерові монети, але ці гроші Беппо цінував не дуже високо. Дав за них дрібку солі або тютюну, або ж кілька коробок сірників. Коли ж хто-небудь хотів одержати за свої п'ять крейцерів люльку, ніжик або хустку, Беппо сміявся і хитав головою:

— Не можна! Не можна!

Коли Картопля побачив, що охочих купувати не бракує і що бракує тільки грошей, він сказав пеметинцям:

— Приходьте, люди, працювати до мене, будувати дорогу. За роботу одержите гроші, а за гроші зможете купити все, чого вам очі і рот забажають.

Пеметинці збилися докупити. Довго-довго радилися вони пошелки, потім розійшлися. На роботу не найнявся ніхто.

Вночі намет Беппо був пограбований невідомими злочинцями.

Жандарми мляво розшукували пограбовані речі. Для годиться було до крові побито двох-трьох людей, і на цьому все слідство закінчилось.

Але інженер знову написав листа до Мараморош-Сігета. У відповідь на це в село прибуло дванадцять жандармів і три чужі пани. Ці троє панів були тою комісією, якою загрожував пеметинцям адвокат.

Пани з комісії не збирали людей, як це завжди робив інженер, а ходили від хати до хати в супроводі шести жандармів.

Один з жандармів стукав у двері будинку прикладом.

— Де господар?

Виходив господар.

— З якого часу ти живеш у цій хаті?

— Я в цій хаті народився. Батько мій теж народився тут.

— А коли народився твій батько?

— Це один бог знає.

— Гаразд. Скажемо, він народився шістдесят років тому. Виходить, ви користуєтесь цим будинком вже шістдесят років. А за право користування ви платили? Ні? Гаразд. Надалі будете платити. Двадцять форинтів на рік. Щорічно по двадцять форинтів. Процентів не лічимо. Їх ми даруємо вам. Виплату цих тисячі двохсот форинтів теж не будемо вимагати одразу. Дамо відстрочку на три дні. Але через три дні ти мусиш сплатити цю суму.

Господар сміявся.

— Тисяча двісті форинтів? Навіть дід мій стільки грошей не бачив, а він же був людиною розумною.

Комісія йшла до другого будинку.

Пеметинці ще й зараз не сприймали роботу комісії всерйоз. Але чужоземці не жартували. Коли визначені три дні минули, прийшли ще якісь пани з Мараморош-Сігета. Як незабаром з'ясувалося, цих панів було послано не комісією, а судом.

Пани з комісії почали ходити по хатах разом з жандармами і судовиками.

В першій хатині жив рудоволосий Давид Хіршфельд.

— Скільки орендної плати ти винен? — спитав Хіршфельда один з комісії.

Давид почухав спочатку голову, потім сідницю і замість відповіді знизав плечима.

— Він винен тисячу двісті п'ятдесят, — встановив один з членів комісії по своїх записах. — Ми прийшли, — звернувся він до Давида, — щоб одержати з тебе тисячу двісті п'ятдесят форинтів. Про виплату дамо, звичайно, квитанцію.

— Ви зовсім з глузду з'їхали, панове, — вирвалося у Давида. — Чи, може, ви збираєтесь насміхатися над бідними людьми?

Жандарм поклав руку на плече Давида.

— Тихіше!

— Платити будеш? — спитав один із судовиків.

— З чого?

— Виходить, не будеш платити? Гаразд. Через те, що будинок, в якому ти жив до цього часу, стоїть на землі пана Грюнемайера і збудований з матеріалу, украденого в лісах пана Грюнемайера, мусиш негайно забиратись з цього будинку! А через те, що в Пемете у тебе ні будинку, ні землі немає, — ти мусиш сьогодні з усім своїм виводком залишити село.

— Куди ж мені, в бога матір, йти? — кричав Давид.

— Куди завгодно. У вільній країні кожний може йти, куди захоче.

Один із судовиків підморгнув двом жандармам, які увійшли в хатину, і ті мовчки почали викидати жалюгідне добро Давида на вулицю. З налитими кров'ю очима, з піднятим кулаком кинувся Давид на судовика, але дістав такий сильний удар прикладом у груди, що впав горілиць.

На крики Давида, на плач його жінки і виск дітей збіглося все село, — хто з сокирою, хто з жердиною. Зібралися і жандарми.

Пеметинці галасують, погрожують.

Жандарми стоять мовчки, нерухомо.

— Зарядити! — командує жандармський фельдфебель, крізь крики, вищання і плач чути сталеве клацання затворів.

— Взвод! — командує фельдфебель, і на пеметинців націлилися вісімнадцять дул.

Жандарми стоять струнко і непорушно. Пеметинці нахиляються, голови втягнуті в плечі. Вони схожі на диких кішок, що готуються до стрибка. Деякі з них кулаком б'ють себе у груди.

— Що це таке? Що тут робиться? Ех ви, люди! Чи всі збожеволіли?

— Що тут робиться?

Перекрикуючи один одного, сотні людей в один голос пояснюють багатому німцеві, що сталося. Німець тільки киває головою:

— Ех ви, люди!

— До ноги! — командує фельдфебель, і жандарми, опустивши гвинтівки на землю, непорушно чекають дальшого наказу.

Як тільки улігся галас, Грюнемайер роздав усім дев'ятьом хлоп'ятам рудоволосого Хіршфельда по п'ятикрейцеровій монеті і виголосив промову. Потім він запросив дванадцятьох найстаріших жителів села на нараду.

Протягом двох годин в однім із наметів радилися старики з Ульріхом Грюнемайером і мараморош-сігетським адвокатом. Під час наради вони пили горілку і курили тютюн, якими їх частував німець. Грюнемайер не скупився ні на те, ні на друге.

Селяни можуть продовжувати жити там, де вони жили досі. Прострочену оренду Грюнемайер всім прощає. Щоб виплатити оренду за цей рік, пеметинці будуть працювати під керівництвом інженера один місяць. Угода урегулювала і питання про полювання. Полювати дозволено на небезпечного звіря — вовка, ведмедя і вепра. М'ясо вбитого ведмедя або вовка належить мисливцеві, шкура Грюнемайеру. З вепром навпаки: мисливець лишає собі щетину, а м'ясо мусить віддати Грюнемайеру.

Хто сам не бачив, навряд чи повірить, як швидко змінюється вигляд лісу, все його життя, якщо цього захоче багатий німець.

Через три дні посеред лісу стояли вже чотири просторі бараки. В двох з них жили жандарми, в одному інженер і прибулі з міста робітники. В четвертому вів свою торгівлю

Беппо, причому товари з Марамораш-Сігета доставлялися безперервно на мулах.

Коли бараки були готові, почалось будівництво дороги. Пеметинці від малого до великого пиляли, звалювали дерева. Корішня висаджували в повітря міські робітники. Засипка і трамбування шляху знову-таки було справою пеметинців. Робота йшла з рання до пізнього вечора. Для збирання грибів і суниць, для вишукування яєць диких качок, а тим більше для полювання не лишалось ні часу, ні бажання. Але у людей завжди була їжа і випивка. Беппо давав їм усе в кредит.

Минув місяць, і пеметинці знову були вільні. Життя увійшло б знов у свою колію, якби не Беппо, який протягом місяця охоче відпускав пеметинцям свої товари в кредит і тільки записував у книгу, ким що куплене, а тепер вимагав оплати.

— Платити? Звідки?

Але Беппо не цікавився тим, що у пеметинців немає грошей. Він почав погрожувати жандармами, адвокатом, судом. Пеметинці вже знали, що суд — це не жарт, і, для того, щоб не мати справи з судом, вони охоче заплатили б, але не було чим.

Як місяць тому Грюнемайер, так і тепер на допомогу їм прийшов інженер Картопля.

Інженер брався заплатити за них усі борги з тим, щоб вони потім їх відробили. Він не продавав kota у мішку, а говорив одверто, що призначить кожному дорослому чоловікові по вісім форинтів на місяць, жінкам — по чотири, а дітям — по два.

І щоб тільки не мати справи з судом, пеметинці продовжували будівництво дороги. Тепер уже за плату. Працювали вони чотирнадцять-п'ятнадцять годин на добу. Про харчі не турбувалися, бо інженер заплатив їхні борги, і Беппо знову почав відпускати товари в кредит.

На кінець місяця більшу частину старого боргу було погашено. За кожною родиною лишилося не більше двох-трьох форинтів. Але до цього тепер додався ще новий борг, за другий місяць. Щоб погасити його, вони проробили і третій місяць. Коли інженер виплатив за третій місяць — платив він просто італійцеві, — з'ясувалося, що пеметинці з'їдають за місяць більше, ніж заробляють. Інженер віддавав усі зароблені гроші Беппо, але цим борги не покривалися. У кожного лишався ще борг, — у кого чотири форинти, у кого три. Пеметинці працювали від зорі до темноти, в результаті дорога в напрямку Тиси росла з

місяця на місяць, а відповідно до цього росли борги пеметинців. Беппо вночі двічі до крові побили, але становище від цього не змінилось. Однієї ночі хтось намагався пограбувати склад, але помітили жандарми.

Пеметинці пішли скаржитись до інженера.

Картопля уважно вислухав їх, задумався і, кінець кінцем, дав їм таку пораду:

— Треба менше їсти, люди. Нащо завжди їсти сало? Іжте хліб, кашу, і все буде в порядку. Хіба раніше ви їли сало?

— Але раніше ми не так працювали!

— А хіба я менше від вас працюю?

На це вони нічого не могли відповісти, бо інженер справді бував на роботі від світанку до ночі. Але від цього борги пеметинців не зменшувалися.

Коли дорога вже була майже готова, почалося будівництво заводу. Будівлю зводили з дубових дощок. Коли з'явилася покрівля, на возах, запряжених шістьма волами, в Пемете почали прибувати машини. Це були величезні, важкі машини із сталі та заліза, яких пеметинці навіть уві сні не бачили. І для того, щоб сплачувати борги, вони змушені були надалі працювати на цих машинах.

Машини були встановлені. Будівництво заводу закінчилося.

Перед відкриттям заводу відбулося велике свято. На кожній хатині лопотіли прапори. Грюнемайер частував усе село. На одній з галявин засмажили на вертелі двох биків і відкрили шість бочок вина і бочечку горілки. Кожен міг їсти й пити досхочу.

Надвечір у Пемете своєю четвіркою прибув сам Грюнемайер. Багатий німець був у радісному настрої. Якщо звичайно він їв і пив за трьох, то цього разу — за десятих. Він на очах у всіх обіймав сільських дівчат і обома руками розкидав п'ятикрейцерові монети, які за ним носив у кошику слуга.

Увечері, коли при світлі смолоскипів селяни почали танцювати, Грюнемайер був уже п'яний як хлющ. Вихвалявся перед кожним, який він розумний, купив у держави ліс по два форинти за один хольд, а зараз кожен хольд коштує понад дві тисячі.

Грюнемайер почав цілувати вже не тільки дівчат, але й бородатих чоловіків. Десь опівночі він виліз на бочку і звернувся до людей з промовою, яка починалася так:

— Гей, ви, анцихристи! Навчив я вас працювати, га? Постривайте! Ягідки ще попереду!

Далі він говорити не міг. Він почав блювати. Двоє пеметинців тримали його, щоб він не впав з бочки. Решта кричала «ура!».

Коли танці скінчилися, четверо селян понесли німця в будинок дирекції спати. Вони кинули його на ліжко нероздягненим.

Через те, що другого дня в обід Грюнемайер сам не встав, інженер Картопля постукав до нього в двері. Відповіді не було, й інженер увійшов у кімнату. Грюнемайер лежав на ліжку мертвий, з розбитою головою.

Поліцейський лікар встановив, що йому розбили голову якимсь тупим предметом, мабуть, пивною пляшкою. Вбивцю розшукувала жандармерія цілої округи. Через те, що розшуки закінчилися невдало, чоловік двадцять-тридцять пеметинців побили до крові. Вбивцю так і не знайшли.

На похоронах виступив мараморош-сігетський римсько-католицький священник, який у віршованій формі запропонував всевишньому душу покійного.

Німця поховали в Пемете. Але лісопильний завод лишився, і від того часу він панував над Пемете.

ЛІСОВІ РОБОТИ

Лісопилка виробляла будівельний пиломатеріал — балки, дошки, дранки. Вона постачала напівфабрикатну деревину меблевим фабрикам у Мараморош-Сігеті й Ужгороді. В приміщенні лісопилки, збитому з дубових дощок, працювали парові машини. Біля машин було зайнято понад двісті робітників, решта працювали в лісі. Рубали ліс найпримітивнішим способом — за допомогою ручної пили й сокири. Величезні дерева чухрали від гілля і скочували вниз зі схилу гори у долину. Звідти їх волочили на завод. Щоб доставити великого дуба, впрягалось десять-дванадцять чоловік, для сосни досить було чотирьох-шести робітників. Робітники, які тягали ці дерева, впрягалися, як коні. Десятник давав сигнали батоном, і прикріплені ремінями до колоди робітники починали тягти.

— Хоо-рупп! Хоо-рупп!

Ті, хто працював на лісопилці, одержували за чотирнадцять годин роботи шістдесят п'ять крейцерів. Лісоруби одержували п'ятдесят. Якось випадково склалося так, що на лісопилці працювали майже виключно угорські робітники. Серед заводських робітників було тільки п'ятнадцять-двадцять євреїв і жодного русина. Рубали ліс разом угорці, євреї й русини. На доставку відправляли виключно

русинів. Цей розподіл завдяки дивній «випадковості» вперто проводився у життя з залізною послідовністю.

Якщо такою «випадковістю» розподілу добивалися особливої мети, то це не вдалося, бо всі пеметинці, незалежно від різниці мов, вважалися просто пеметинцями. А ті, що не були пеметинцями, були «чужоземцями».

— Угорець посипає свій хліб червоним перцем. Єврей натирає його часником. Русин їсть хліб у сухому вигляді. Але порожній шлунок кожного голодного пеметинця бурчить одною мовою.

Цей мудрий вислів належить Довгоногому Хозеліцу.

Ісаак Шенфельд, у свою чергу, сказав так:

— Угорець хотів би пити вино, а русин — горілку. Яка ж різниця, коли немає ні вина, ні горілки?

Проти заведених заводом нових порядків пеметинці протестували по-своєму. Через кілька місяців після смерті Грюнмайера вони вбили інженера Картоплю. Місце Картоплі зайняв інший інженер, але становище пеметинців від цього не змінилося. Тоді пеметинці вбили бухгалтера заводу. Але новий бухгалтер не випишував ні на гріш більше заробітної плати, ніж попередній. Підпалили будинок директора. Коли ж і це не привело до підвищення плати і кращого ставлення, примирилися зі своєю долею. Тепер тільки мріяли про кращу долю, але не вживали ніяких заходів, щоб її здобути.

На галявинах щовечора запалюються ватри. Світло ватр збирає навколо себе пеметинців, як нічних метеликів світло лампи.

Вогонь ламп обпалює крила метеликів. Світло ватр окрилює уяву втомлених лісових жителів. І діди, що розповідають казки, і слухачі в думках пролітають довгий ряд століть. То повертаються назад у минуле, то залітають вперед, у майбутнє.

Біля вогню перше слово належить старшим людям.

І старі люди розповідають усе, що чули, коли були ще дітьми, від дідів, які в свою чергу чули це від своїх дідів. Так само, як їхні діди, вони знають, що не завжди буде так...

— Коли він прийде...

— Коли він повернеться...

Щодо його приходу сумніву немає.

Звідки він прийде? Звідти, де сходить сонце. Зі сходу.

Коли він прийде? Теж відомо. Коли буде більше всього потреби і найбільша небезпека.

Але хто саме має прийти? Навколо цього питання щочечора знову і знову виникають словесні бої.

Євреї чекають Месію. Месія цей, за їхніми уявленнями, теж старий бородатий єврей. За спиною у нього лантух, у лантусі можна знайти все, що тільки забажаєш, усе, що приємне для очей і рота, і лантух цей ніколи не порожній. Підійдеш до Месії й скажеш:

— Месіє! Мені потрібна пачка шестикрейцерового тютюну, коробка сірників, півлітра горілки і сто грамів червоного перцю.

Месія схвально кивне головою, полізе до свого лантуха і покладе тобі в руку тютюн, сірники, горілку і перець. От буде життя, ех!

— Гарно, гарно! — кажуть угорці.

Вони теж не мали б нічого проти, якби цей Месія як-небудь забрів сюди, але вони в нього не дуже вірять. Той, хто носить на спині лантух, хоче або продавати що-небудь, або купувати, але не дарувати. Якщо у нього насправді так багато подарунків, то він дурний хіба з мішком ходити по хатах? Угорці чекають якогось Чабу. Цей Чаба не який-небудь єврей-міхоноша, а справжній принц. Наймолодший син короля гуннів Аттіли.

Усім відомо, що короля Аттілу напоїла отруєним вином його дружина, ехидна, зла німкеня, а потім сплячого вбила. Після смерті Аттіли, під впливом чаклунства німкені, сини і витязі короля почали між собою нещадну боротьбу і вбивали один одного стрілами, списами, шаблями і сокирами, поки останній з них не спустив дух. Коли всі гуннські витязі були вже мертві, німкеня захотіла вивезти дітей гуннів і примусити їх працювати на німців. Це, напевно, їй і вдалося б, якби не наймолодший син померлого короля — принц Чаба. За наказом Чаби хлопчики-гунни зігнали до одного місця всіх прудконогих коней полеглих гуннських витязів.

— По конях! — наказав Чаба. — І — знай наших!

Відтоді їх більше ніхто не бачив, бо принц Чаба повів свою дитячу армію прямо на небо. Ночами, коли на небі жодної хмаринки, добре видно шлях Чаби. Ті, хто не знає цього, називають стежку, що її проклали на небі гуннські коні, Чумацьким Шляхом.

— Може, воно й так, — кажуть русини.

— А може, й ні, — бурмочуть євреї.

Проте ні русини, ні євреї не вважали б для себе найвищим щастям, якби кожен угорець мав коня і шаблю. А щодо старого вина, то євреям це не подобалося зовсім.

Вже від двох-трьох склянок молодого вина угорець настроений на бійку. Що ж буде, коли він нап'ється міцного старого вина?

Русини чекали допомоги від якогось Володимира.

Володимир, як і Чаба, був князем. Жив він за горами, за долинами, в місті Києві. Місто Київ перетинає ріка, яка навіть ширша, швидша і глибша, ніж Тиса. На березі цієї ріки оселився вищий від башти, сильніший від ведмедя, кровожерливіший від вовка Гаспид. Живився цей Гаспид м'ясом невинних дівчат і пив їхню кров. Від його погляду молоко в корів ставало кривавим, коні починали кульгати, діти хворіти від лихого ока, і він, напевне, загубив би весь народ, коли б не втрутився князь Володимир. Три дні і три ночі борювся Володимир з Гаспидом. Сім разів по сім жакливі зуби Гаспида клацали вже біля самого горла князя, але сталеві кулаки Володимира вибивали їх один за одним, і князь скинув Гаспида з високого берега у річку. Всі люди бачили, як пливло водою огидне тіло переможеного Гаспида. Якби цей Володимир дізнався, у яких злиднях живуть русини під Карпатами...

Вечір у вечір, рік у рік, десятиліття в десятиліття — казки були одні й ті ж. Вечорами ватри запалювалися, після півночі вони гасли, але Месія не приходив, даремно чекали народи карпатських схилів і королевича Чабу, і князя Володимира.

Потім прийшов хтось такий, кого ніхто не чекав і хто із трьох очікуваних, можливо, трохи схожим був на Месію. Але тільки з вигляду. Коли у старого Шенфельда вже не стало сили рубати дерева, він почав скуповувати ганчір'я. З піснями, граючи на флейті і відбиваючись парасолею від нападу собак, з великим клунком на плечах мандрував він від села до села. Одного разу старий Шенфельд прийшов додому в Пемете із звісткою, що у Мукачезі, Сваляві, Перечині і у Волівці робітникам платять більше, ніж у Марамороші. Старий з'ясував також, що ці «чужоземні» робітники одержують більшу плату не тому, що їхні директори краще ставляться до них, ніж директор Кебль до пеметинців, а через те, що вони — особливо робітники Сваляви і Волівця — вимагають більшої плати, а директори хоч-не-хоч змушені платити більше.

— Бабусині казки! — вирішили пеметинці.

Але як би старого Шенфельда не лаяли, як би не сміялися з нього, він не переставав твердити одне і те ж:

— Треба вимагати! Вимагати треба!

— Гаразд, піди до Кебля і вимагай для нас більшої плати. Ми охоче приймемо.

— Якщо я сам піду до нього, він мене вдарить ногою і викине. Але коли піде чоловік двадцять — стількох він ніяк не зможе виштовхнути, хоч би й через те, що у нього ніг не вистачить для цього.

Тому, що Шенфельд не поступився, то поступилися пеметинці.

Вони відправили до Кебля делегацію з дванадцяти чоловік.

Кебль походив з Відня. В Пемете він жив тільки два роки, але і тут лишився городянином. Щоденно голився і навіть у ліс ходив у твердих комірчиках. Він не пив, не грав карти. Вечорами — влітку при відкритих вікнах — грав на скрипці і його дружина акомпанувала йому на піаніно. Грав він Моцарта, Баха, часом Ліста. З робітниками розмовляв людяно, терпеливо і ввічливо.

Коли ж Золтан Медьєрі повідомив його, чого вони прийшли, директор Кебль втратив рівновагу. Він був настільки вражений, що не міг слова вимовити, тільки показав рукою на двері. А коли делегація цієї відповіді не зрозуміла, до ввічливого директора нарешті повернулася мова:

— Геть звідси! Геть! Банда! Банда!

— Ну, ось бачиш, він виштовхнув нас і без ніг,— звернувся Хозеліц до Шенфельда, що чекав їх на подвір'ї.

— Ви вчинили невірнo.

— А як нам було діяти інакше? — горлав Медьєрі на Шенфельда.

— Не знаю,— признався Шенфельд,— треба спитати сваявців або берегівців, як вони це робили.

Якби директор обмежився тим, що вигнав делегацію, то все, напевно, надовго лишилося б без змін. Але коли він перевів Медьєрі і Хозеліца, які до цього працювали на заводі, на лісові роботи, Медьєрі і Хозеліц вирішили, що вони цієї справи так не залишать. Після наради, яка продовжувалася три ночі, Хозеліц на зібрані гроші поїхав у Берегове. Через кілька днів він повернувся в Пемете з якимось чоловіком. Звали його Янош Фоті.

Фоті прибув у Пемете вранці. День він перебув у Михалка, а ніч просидів біля одного з вогнищ. Другого дня Михалко проводив його до Мараморш-Сігета, звідки Фоті поїхав поїздом додому в Берегове. Про його перебування і від'їзд не знали ні Кебль, ні жандарми. Але те, що стало після цього, Кебль одразу помітив, і як тільки зрозумів, зробив усе, щоб у жандармів теж розкрилися очі.

Як це сталося — невідомо, але факт той, що після відвідин Фоті пеметинські машини почали працювати повільніше, ніж до цього. То вони спинялися, то з них зіскакували паси... Директор наказав змастити машини свіжим маслом. Але машинам масло не допомогло. Навпаки. Чим більше мастили колеса, тим повільніше вони крутилися.

Завод почав обробляти значно менше деревини, ніж раніше, і все ж таки через кілька днів частину машин довелося зупинити, бо з лісу не прибувало достатньо колод. Кебель пішов у ліс. Спочатку він перерахував робітників, що стягали зрубані дерева. Впряжені люди, надриваючись, тягли колоди. По їхніх обличчях Кебель міг переконатися, що вони працюють з найбільшою віддачею своїх сил. При інших умовах директор, можливо, знайшов би навіть зайвими старання десятників, але тепер він слухав з задоволенням безперервне ляскання їхніх батогів.

«Виходить, тут усе гаразд»,— подумав Кебель і в супроводі угорського інженера Темеші пішов туди, де робітники рубали дерева.

Цілу годину він спостерігав за роботою, але не помітив ніяких хиб, ніяких упущень. Робітники рухалися швидко. Двоє робітників перепилювали позначене дерево, другі прикріплювали до крони дерева мотузок, треті за допомогою цих мотузків звалювали смертельно поранене, пов'язане дерево на землю. Директор не бачив жодної людини, яка б ледарювала. Він збирався вже йти, коли інженер Темеші закричав:

— Ось воно що!

Директор пішов за Темеші.

— Що ви тут робите? — крикнув Темеші на одну групу робітників, які звалювали дерева.

— Працюємо,— відповів за своїх товаришів Хозеліц.

— Подивіться, пане директоре. Цього дуба не перепиляно, а ці мерзотники хочуть звалити його так. Самому тільки богу відомо, скільки часу вони витратили на те, щоб зачепити ці мотузки, і тепер тягнуть, хоч добре знають, що якби їх були і сотні, однаково дерево навіть не задрижало б.

— Дивіться! — здивувався Хозеліц.— Ганьба і сором, їй-бо. Але знаєте, пане інженер, у коняки чотири ноги, а вона все ж таки часом спотикається, особливо, коли голодна!

Директор стримувався як тільки міг, щоб не вдарити нахабу по обличчю. Але стриманість теж має свої межі.

І саме тому, що директор не зник кричати, він одразу узяв найвищий тон.

— Усі ви тут мерзотники! — горланив він.— Усіх вас повішати треба!

— Прошу вас, пане інженере,— звернувся Хозеліц до Темеші,— чи не будете ви такі ласкаві перекласти нам слова пана директора на угорську, русинську або єврейську, бо, як ви зволите знати, всі ми бідні, темні люди, не розуміємо по-німецькому.

— Ходімо, пане директоре! З ними розмовляти треба не нам, а жандармам.

Але Кебль уже не хотів нічого бачити і чути.

— Я вас усіх перевишаю, сволото, присягаюся, перевишаю!..

І враз директор замовчав. Згори, з гілля дерева, на його ліве плече впав важкий молоток. Якби він відхилився трішечки вбік, то безумовно розбив би йому голову, але він тільки розтрощив йому плече.

Робітники — люди добрі. Побачивши нещастя з директором, вони кинули роботу і почали швидко збивати носилки з дубових гілок. Пораненого, що скаженів од болю, покладали на носилки і віднесли додому в Пемете. На знак співчуття директора проводжали до будинку троє лісорубів. Звістка про нещасний випадок викликала таке хвилювання серед працівників заводу, що протягом трьох годин вони тільки те й робили, що обмірковували цей випадок, і машини працювали вхолосту.

Другого дня в Пемете приїхав начальник мараморош-сігетської поліції Міхаль Кеменеш, той самий Кеменеш, прізвище якого кількома роками пізніше, у зв'язку з великим русинським процесом, повторювала вся світова преса. Кеменеш арештував Хозеліца — просто навмання — і з ним ще п'ятнадцятьох лісорубів: п'ять євреїв і десять русинів.

Хозеліц посилався на інженера Темеші, який може засвідчити, що, коли сталося нещастя, він, Хозеліц, стояв унизу біля дерева, поруч з директором, так що ніяк не міг кинути згори молоток. Темеші справді засвідчив це. Крім Темеші, ще двісті сімнадцять лісорубів зголосилося дати свідчення.

Кеменеш допитав десять свідків з угорськими прізвищами, які вважали угорську рідною мовою. Заарештував усіх десятьох, потім поїхав назад верхи у Мараморош-Сігет. Свідки одностайно показали, що Хозеліца в момент нещасного випадку взагалі не було у лісі, і що він найпо-

божніша людина у всьому Пемете, щодня молиться за життя короля і повсякчас пагадує робітникам, що за свій насущний хліб вони мають бути вічно вдячними панові директору заводу.

Слідством було встановлено тільки те, що молоток був із заводських майстерень, звідки він зник два місяці тому. Хто його звідти вкрав? Цього поліція не спромоглася з'ясувати, так само, як і те, хто його кинув.

Кеменеш дав вказівку жандармському фельдфебелю вести в робітниче середовище свого «спостерігача». Звичайно, фельдфебель користувався послугами Адама, якого насправді звали Август Татажинський і який працював на заводі. До Пемете він прибув з Галичини, з міста Стрия. Прізвисько Адам пеметинці дали йому через те, що, як справжній поляк і правовірний католик, він був тої думки, що перша людина, той самий Адам у раю, теж був поляком і католиком. Від цього свого переконання він, незважаючи на глузування, не відступав.

Одного вечора, за вказівкою жандармського фельдфебеля, Адам пішов туди, де, сидячи навколо ватри, люди обмірковували світові події. Поляк, який раніше ніколи не брав участі в цих нічних казкуваннях, неохоче підійшов до багаття, і люди зустріли його теж не дуже привітно. Біля ватри все ж таки знайшлося місце і для нього.

З напруженою увагою весь вечір прислухався Адам до того, що там говорилося. Але через те, що він не розумів як слід ні по-єврейському, ні по-русинському, ні по-угорському, то дещо переплутав. Він доповів жандармському фельдфебелю, що якийсь єврей на ім'я Володимир Чаба ходить карпатськими селами і містами як коробейник і збирається кинути директора Кебля в якусь ріку. Фельдфебеля не дуже переконав цей донос Адама, але він все ж таки, як і належить, переправив його Кеменешу. За наказом Кеменеша, старанно перевірили всіх єврейських коробейників по всьому комітату. Але жодного з них не звали ні Володимиром, ні Чабою. Таким чином, здобутий слід, на який направив Адам, теж до мети не привів.

Через чотири тижні Кеменеш припинив слідство. Заарештованих випустили на волю. Щоб Хозеліц на все життя запам'ятав мараморош-сігетську поліцію, перед тим, як випустити, йому вибили молотком три кутні зуба.

Директор Кебль пролежав у ліжку два місяці. Нарешті він видужав, але одне плече у нього зробилося трохи нижчим від другого. Поки він хворів, завод теж працював, як хворий. Коли машини були в порядку — з лісу не

прибували колоди, коли на подвір'ї заводу лежало багато колод — що-небудь траплялося з машинами.

Завод не викопував своїх зобов'язань по відношенню до будівельних підприємств і меблевих фабрик і змушений був виплачувати їм великі суми за простої.

Після одужання Кебль сам запропонував робітникам прислати до нього представників для переговорів. Переговори, які від робітників вели Хозеліц і смаглявий Медьєрі, продовжувалися два дні. Директор скоротив робочий день до дванадцяти годин. Денну заробітну плату — як для заводських, так і для лісових робітників — він збільшив на двадцять чотири крейцери.

Про підсумки пеметинських подій Кеменеш послав доповідну записку міністрові внутрішніх справ. У цій доповідній начальник поліції стверджував, що ініціаторами і керівниками соціалістичного руху є єврейські робітники, у яких відсутні патріотичні почуття. Він висловив переконання, що в інтересах безпеки держави і громадського порядку конче потрібно покінчити з філосемітською політикою і замість неї необхідно ввести «помірквану», але рішучу антисемітську політику.

Кеменеш ще працював над своїм меморандумом, коли до пеметинських робітників приїхав гість. Гостя цього звали Якобом Розенблатом. Його прислали в Пемете робітники Межилаборецької лісопилки з дорученням: запозичити секрет, яким чином домогтися збільшення заробітної плати. Коли Розенблат покінчив із справами, разом з ним у Межилаборці поїхав Медьєрі і повернувся звідти тільки на п'ятий день.

Через кілька днів після одвідин Медьєрі, до Межилаборця поїхав Кеменеш — для того, щоб навести там порядок.

Як пеметинці, що слухали протягом десятків років ті ж самі казки, майже сліпо копіювали бойові методи сваявців, так і межилаборці в свою чергу наслідували пеметинців. Жителі лісистих Карпат тривалий час дотримувались цих примітивних методів, ні на йоту не відступаючи від випробуваного шляху. Коли через багато років боротьба точилася навколо зовсім інших питань, завжди знаходився хто-небудь із старих лісорубів, який, хитаючи головою, говорив про те, що «було великою помилкою розірвати з ученням, що його приніс Шенфельд».

Старий Шенфельд зробився такою ж легендарною фігурою, як і багатий німець.

Директор Кебль вїдав лісові роботи у підряд мадам Шейнер. Мадам Шейнер народилася в Галичині, звідти емігрувала до Америки. З Америки вона повернулася до Галичини, а потім переїхала в Пемете. Жила вона в Пемете, але мала ділові зв'язки по всій Угорщині. Вона часто їздила до Берегова, у Кошіце, а часом навіть і в Будапешт.

Наскільки активною, бойовою жінкою була мадам Шейнер, настільки тихою і мирною людиною був її чоловік, благочестивий Натан Шейнер.

Увесь свій час, усе своє життя він присвятив вивченню священних книг. Хоч він з'являвся на людях дуже рідко, нікуди не ходив і нікого до себе не запрошував, його ім'я все ж таки незабаром зробилося відоме всім. Його називали то мудрою, то святою людиною. Потім почали називати добрим. Бо з часом з'ясувалося, що він допомагав усім євреям, хто тільки звертався до нього. Допомігав — мудрими порадами, а якщо треба, то і реальною допомогою.

Поради Шейнера мали в значній мірі релігійний характер. Боротися проти усякого лиха треба молитвами, точним дотриманням законів іудейської релігії. Пеметинські євреї тому живуть у таких злиднях, що не дотримуються писаних законів. В суботу працюють, їдять і п'ють разом з грішними русинами і угорцями. Їдять дичину.

Не самими лише проповідями допомагав Шейнер тим, хто до нього звертався. Якщо хтось потрапляв у велику біду, він для нього позичав гроші у мадам Шейнер, яка на прохання чоловіка завжди була готова позичити чотири-п'ять форинтів.

Слова мудрого, святого Шейнера не лишилися непочутими. Знайшлося кілька єврейських робітників, які по суботах перестали ходити на роботу. А через те, що робота в неділю була заборонена нотарем, ці євреї святкували два дні на тиждень. Другим результатом проповідей Шейнера було те, що деякі жінки-єврейки відмовилися купувати у браконьєрів дичину і навіть не приймали її як подарунок. А через те, що на купівлю іншого м'яса у них не вистачало грошей, ці єврейські родини перестали їсти м'ясо взагалі. Ті, що відмовилися від споживання м'яса, звичайно обходили «брудні хатинки русинів і угорців».

Русини й угорці спочатку тільки сміялися з цих «дурних євреїв». Потім почали злитися на них.

Зараз уже не «дурними євреями», а «вонючими євреями» почали називати їх. І це вороже ставлення — дуже

повільно, але їй дуже настійливо — почало поширюватися і на тих євреїв, які не тільки не відмовились від вживання дичини, але навіть самі були активними браконьєрами.

Приблизно в один час з Шейнерами до Пемете прибули русинські студенти. Студенти ці носили українські вишиванки, довге волосся і розмовляли на попівський лад. Їхні промови були скеровані в першу чергу проти євреїв, які, за їхніми словами, стали головною причиною злиднів русинського народу. Частенько звинувачували вони також і угорських панів.

Всюди, де тільки появлялися ці студенти, рано чи пізно розпочиналися криваві бійки між русинськими, угорськими і єврейськими робітниками.

В Пемете Михалко і Медьєрі до якогось часу зуміли стримати єврейські погроми. Але коли міністр внутрішніх справ призначив у Підкарпатський край урядового емісара «для репресування єврейських лихварів» — виявився безсилим і ведмедник.

У КАЗІНО

Ні історії Пемете, ні імені ведмедника я ще не знав, коли, після пригоди у лісі, до мене завітав Іван Михалко і передав, що його батько просить мене прийти до нього. Якби Іван сказав, що мене хоче бачити коваль Михалко, я навряд чи дуже поспішав би. Але коли я почув, що його послав Михалко-ведмедник, я одразу ж скочив, хоч руки і ноги у мене ще здорово нили. Слово «ведмедник» відразу вилікувало мене.

— Гезо, Гезо! Ти забув, що у тебе все болить!

— Нічого вже не болить, мамо!

Не минуло і чверті години, як я стояв віч-на-віч з ведмедником.

— Ну як, дуже ти ведмедя перелякав?

Таким запитанням зустрів мене могутнього зросту широкоплечий чоловік — Григорій Михалко. Обличчя Михалка було чисто поголене, світло-русяве волосся спадало на плечі. Риси його обличчя були такими твердими і такими різкими, що здавалося, ніби вони вирізьблені із дерева або навіть з каменю. Але суворість цього обличчя пом'якшували великі, блакитні, як волошки, очі, що сміялися.

Тіло ведмедника було голе до пояса. В руках він тримав величезного молота. Цим молотом показав мені місце, а після того, як я сів, перестав звертати на мене увагу. В цей час старший його син, Олекса, якраз витягав з

вогню залізну жердку. Один кінець жердки він схопив обома руками, обгорнутими мокрим мішком, другий поклав на кувадло. Слідом за ударами молота ведмедника з розжареного заліза розлітались тисячі іскор. Лапи ведмедника були такими могутніми, яким би міг позаздрити перший-ліпший ведмідь.

Я сидів на колоді. Поруч зі мною — на трохи нижчій колоді — сидів старик-еврей. Він тримався лівою рукою за щоку і страшенно кречав. Борода у нього була, наче в апостола, одяг, як у жебрака.

— Довго ще доведеться чекати, Григорію? — заговорив старий єврей.

— Принеси-но глек води, Іване! — гукнув Григорій своєму молодшому синові.

Коваль-ведмедник вимив руки милом і витер фартухом.

— Якщо вдариш мене ногою, я тебе вб'ю, — звернувся він до старого єврея. — Іване, візьми глек у руку і, якщо він знепритомніє, вилий всю воду на шию. Розкрий рот, Ісаак.

Старий єврей, тремтячи всім тілом, стежив за кожним рухом Михалка.

— Почекай одну секунду, Григорію, поки я наберуся сміливості!

— Розкрий рот, або вб'ю!

Старий послухався.

— Якщо у тебе є бог, Григорію... — сказав він, але далі продовжувати вже не міг. Права рука Михалка вторглася в рот старика, в той час як лівою він міцно обійняв його тремтяче худе тіло. Коли старик закричав, ведмедник тримав уже в руці вирваний без щипців зуб.

— Ти такий боягуз, Ісааку, як той хворий заєць, — докоряв він старому, — а зуби у тебе, мов у старого коня! Боляче було?

— Ні, не боляче, — відповів Ісаак не дуже впевнено. — Хай господь заплатить тобі за твою доброту.

Михалко, посміхнувшись, кивнув головою.

— Сподіваюсь, я не вирвав помилково якого-небудь здорового зуба?

— Це була б нелегка справа, — сказав Ісаак. — Адже з лівого боку він у мене єдиний.

— Ну, тоді все в порядку. Коли повернеться Ревекка? Давно має тут бути!

— Бог знає, де вештається! — сказав Ісаак, зітхнувши.

— Ти сьогодні якимось дуже часто бога згадуєш, Ісааку. Це значить, напевне, що твоя хитра стара голова знову

замислює яку небудь підлість. А між тим про своїх свиней ти забувася. Поспішай, бо пізно буде плакати за ними.

— Маргарита стереже їх.

— Що там стереже. Він у тебе завжди поглядає за дівчатами. А цей комародав,— звернувся Михалко до мене, показуючи на старика,— наш пеметинський свинопас.

— Єврей — свинопас? — спитав я здивовано.

— А чому ж ні? — відповів Ісаак.— Четвероногі свині не антисеміти.

— Ха-ха-ха! — голосно засміявся ведмедник.— Це ти влучно сказав, Ісааку. Але як би ти гарно не говорив, тобі все ж таки час поспішати.

— Дай мені на дорогу трошки тютюну, Григорію. Дуже болить слід твоїх пальців.

Старий з апостольською бородою набив Михалковим тютюном свою брудну глиняну люльку, його ж сірниками припалив і, крекчучи, почав збиратися.

— З цим нещасним зубом ти вкрав у мене, Григорію, цілу годину... Н-но... Прийдеш увечері?

— Прийду. Якщо Ревекка повернеться, приведу з собою.

— Отже, ведмідь злякався тебе? — знову звернувся до мене Григорій, коли старий Ісаак пішов.

— І не думав лякатися! — відповів я.

— А ти злякався?

— Дуже.

— Це добре,— крикнув Михалко.— Добре не те, що ти злякався, а те, що ти щиро признався в цьому. Ну, гаразд. Досі ти ходив до школи?

— Так.

— Вчився?

— Так, вчився.

— Якщо вчився, то можеш, певно, сказати мені, яка велика Росія?

Я відповів йсму.

— Гаразд. А чи можеш мені сказати, в скільки разів Росія більша від Угорщини?

— В сімдесят один раз,— відповів я після короткого обчислення про себе.

— Бачу, ти справді вчився,— сказав Михалко.— А чи можеш ти мені сказати, хто такий Карл Маркс?

Запитання це настільки вразило мене, що я кілька секунд зволікав з відповіддю.

— Можу. Він був засновником наукового соціалізму.

— Вірно. Тепер скажи мені ще одне. Чи знаєш ти, хто такий Янош Фоті?

Після Маркса — Янош Фоті? Я думав, що ведмедник жартує. Але волошкові очі Михалка дивились на мене так серйозно, так урочисто, і його тверде обличчя було таке суворе, що я і на це питання відповів цілком серйозно.

— Випадково знаю. Це берегівський соціаліст. Коли він організував страйк на цегельні, я жив у Берегові. Тоді я бачив Яноша Фоті.

— Бачу — у тебе голова на місці, — сказав Михалко. — Але все-таки, якби ведмідь, якого ти злякався, виявився не самцем, а самкою, навряд чи сидів би ти тепер у мене. А було б шкода. Сподіваюся, ти часто приходитимеш до мене у гості. Коли-небудь візьму тебе з собою на полювання.

Кузня стояла біля шосейної дороги. Раптом з боку шосе долинули звуки флейти і тужливий, протяжний спів:

Гей, несіть ганчір'я,
Пляшки і кістки.
Дам маленьким дітям
Бантики й свистки.

— Гей! Гей! — гукнув Михалко. — Ревекка приїхав!

З боку шосе наближалася кремезна постать єврея з рудою бородою. Це він співав. За спиною у нього висів великий клунок з зеленого сукна, в лівій руці тримав строкату парасольку.

— Сюди, Ревекко, сюди!

За кілька секунд Михалко вже тиснув коробейникові руку.

— Новини є, Ревекко?

— Краще б їх не було!

— Іване, — звернувся Михалко до молодшого сина, — проведи свого приятеля додому.

На прощання ведмедник простягнув мені свою праву руку, яка виявилася такою великою, як весло для дунайського човна.

— Скажи мені, — спитав я дорогою Івана, — чому у цього рудобородого жіноче ім'я?

Іван обережно озирнувся. Хоч поблизу нікого не було, він все ж відповів пошепки:

— Старий Шенфельд, свинопас, назвав обох своїх синів жіночим йменням, щоб їх не забрали в армію.

— Їх і справді не взяли?

— Звичайно, забрали. І не тільки обох синів — Ревекку і Маргариту, — але навіть трьох його дочок — Дебору, Залі й Сару — теж призвали на військову службу і тільки тоді випустили додому, коли три комісії підтвердили, що вони

справді дівчата. Але про це все-таки говорити не слід, щоб, часом, Ісаака ще раз не покарали. Досить він уже відсидів — цілих вісім місяців.

— А чому сидів старий? — цікавився я.

— За лихварство.

— За лихварство? Невже твій батько приятелює з лихварями?

Іван подивився на мене так, наче взяв під сумнів, чи при своєму я розумі. Він не розсердився, тільки по-дружньому закинув мені:

— Як ти можеш так говорити — лихвар? Невже ти й справді думаєш, що в Угорщині за лихварство судять?

— А як же мені думати інакше?

По обличчю Івана було видно, що йому соромно за мою наївність.

— Знаєш,— сказав він після короткої паузи,— старому Ісааку Шенфельду першому спало на думку, що треба організуватись і вимагати збільшення плати.

— Але ж це не лихварство?

— Видно, що ти чужоземець! — сказав Іван Михалко, з докором похитавши головою.

БІЛЯ ВАТРИ

Другого дня після обіду ведмедник знову запросив мене до себе.

Крім Михалка, я застав у кузні й Хозеліца.

— Мовчати вмієш? — спитав мене Михалко.

— Вмію.

— Чи вмієш писати, я, звичайно, питати не буду. Сьогодні ввечері, коли вигляне перша зірка, Іван прийде за тобою. Принеси з собою паперу й олівець.

— Григорій, ти робиш дурницю,— заговорив Хозеліц.— Навщо ми турбуватимемо молодого пана, відбираючи у нього вечірній відпочинок.

— Не лицемір, Абраме. Ти ж перший говорив мені про цього хлопця. Ти пропонував, щоб я його перевірів. Я так і зробив. Чого ти ще хочеш? Прощупати його, щоб ні одна кісточка не залишилась? Цього ти хочеш?

— Я тільки хочу, Григорію, щоб ти не робив із себе дурня.

— Паскудна ти людина, Абраме, на диво паскудна. Щоб ми не почали, ти завжди балакаєш одне і те ж: не наробить дурниць. А коли з'ясується, що справа, яку ти вважав дурницею, вдалася, завжди знайдеш що сказати:

давно треба було це зробити, давно. Ти не боїшся, що нам надокучить тебе слухати?

— Я боюся тільки одного, Григорію, що голова у тебе не така сильна, як кулак, і тому ти думаєш кулаком, а не головою. Якби ти використовував для цієї мети голову, рано чи пізно зрозумів би, що нам потрібна не тільки така людина, як ти, яка завжди вірить в те, що обов'язково все має вдатися, але і така, як я, котра знає, що початі нами діла ніколи не вдаються цілком.

— Шкода, що ти не став рабином, Абраме.

— Шкода,— погодився Абрам.— Якби я був рабином, я зробив би з тебе віруючого і призначив би сторожем у синагогу. Як би ти викидав з синагоги тих, хто не заплатив общинного податку!

— Я можу тобі продемонструвати, як би це я зробив!

Він ухопив Хозеліца, наче малюка, і почав розгойдувати у повітрі, ніби збирався жбурнути далеко. Потім посадив його знову на пень.

— Тепер ти принаймні знаєш, що тебе чекає, якщо будеш багато базікати.

Коли стемніло, ми з Іваном вирушили в ліс.

У лісі було так темно, що далі свого носа я нічого не бачив. Іван вів мене за руку, але, незважаючи на це, я все ж таки не раз наштовхувався на дерева.

— Звідки ти знаєш, як нам іти? — спитав я.

— Відчуваю,— відповів Іван.

Над нашими головами кричала сова.

Коли ліс почав рідшати, я здаля побачив мету нашої мандрівки — ватру, що горіла на галявині. Навколо вогню сиділо чоловік дванадцять-чотирнадцять. Угорці, русини, євреї. Усі вони палили люльки. Серед них був і ведмедник.

— Сідай! — сказав мені Михалко, показуючи на місце поруч з собою на розстеленому кожусі.

Всі мовчали.

Я відчув дивне хвилювання.

Ватри в Карпатах!..

Вже двісті років, вечір у вечір, запалювалися ці багаття. Двісті років тому вони показували шлях бійцям визволителя Ракоці. Тепер навколо них сидять ті, хто сам шукає шляхів до визволення.

Високо здіймалося полум'я. Палаюче соснове гілля видихало міцний запах смоли. Від світла чорне тіло величезних Карпатських гір стало ще темнішим. Зірки на синювато-чорному небі блищали, як мільйони далеких вівчарських ватр.

Свинопас Ісаак Шенфельд скинув свої постолі, зняв онучі і простягнув голі ноги до вогню, щоб зігрітися.

— Там — Росія, а там — велика Угорська рівнина, — пояснював Михалко, показуючи рукою, в якій тримав люльку, спочатку на північний схід, а потім на південний захід.

— Нарешті таки прокинувся! — крикнув Хозеліц.

Це стосувалося Ревекки Шенфельда, який щойно вийшов з лісу.

Ревекка не відповів. Він сів поруч з батьком, вийняв з кишені кисет і набив люльку. Тріскою добув з вогню жарину і, узявши її голими руками, прикурив.

Коли Ревекка випустив першу хмарку диму, Михалко заговорив.

— Ми дістали звістку, що незабаром у Пемете приїде урядовий емісар для боротьби з лихварством.

— Ай-вей! — зітхав Хозеліц.

— У Хусті, — продовжував Михалко, — емісар заарештував керівника професійної спілки деревообробників Берталона Гідвегі. Емісар заарештував, але кількома днями пізніше слідчий випустив його. Гідвегі — кальвініст і угорець. Угорець-кальвініст не може бути єврейським лихварем, навіть якщо він і керівник професійної спілки. З цього видно, що і емісар не може бути всемогутнім. Тому немає чого відразу кричати «ай-вей». Ми повинні спокійно вичікувати, поки побачимо, чого цей емісар від нас хоче. Спокійно — не означає байдкувати. Я гадаю, краще за все було б подати цьому емісарові заяву, в якій ми назвали б на ймення справжніх лихварів.

— Чого ти чекаєш від такої заяви, Григорію? — спитав старий Шенфельд.

— Буває, що і дрючок стріляє, — відповів замість Михалка схожий на цигана Золтан Медьєрі.

— Це я часто чув, але ніколи не бачив, — сказав Хозеліц.

— Емісар чудово знає, хто в Пемете справжній лихвар. Він, звичайно, у неї обідає.

— Словом, — продовжував Михалко, — ми тут же напишемо заяву.

Усі мовчали.

— Ти писатимеш, — звернувся до мене Михалко. — У нас у всіх з грамотою не зовсім гаразд: одні вміють говорити по-угорському, але знають тільки єврейські літери, інші знають угорські літери, але говорять по-русинському, а ось Медьєрі ніяких літер не знає. Словом, писатимеш ти.

Пиши, що я кажу. Паперу й олівця приніс? Гаразд. Підготуйся.

Я поклав на коліна принесений з собою товстий зошит і послинив олівець.

— Емісаре! — почав досить голосно диктувати Михалко.

— Пиши краще: «Пане емісаре»,— сказав Медьєрі.

— А якщо вже «пане», то треба писати: «Шановний пане»,— продовжував Хозеліц.

— Ну, добре,— погодився з доповненням Михалко.— Хай буде так: «Шановний пане емісаре! Ви шукаєте лихварів. У нас, на схилах Карпат, їх більше, ніж досить. В Пемете теж живе лихварка — щоб вона здохла там, де зараз перебуває!»

— Цього не треба! — вигукнув Хозеліц.— Хай вона, звичайно, здохне і якомога швидше, я теж бажаю їй цього від усього серця, але писати так не треба.

— Ну, не пиши,— поступився Михалко.— «Для того, щоб пан емісар даремно не губив часу...»

— ...свого дорогоцінного часу,— поправив Хозеліц.

— ...дорогоцінного часу,— диктував далі Михалко,— ми скажемо Вам...

— ...Вашій величності...

— ...скажемо Вашій величності, де знаходиться лігво того ведмедя, на якого Ваша величність полює...

— ...волієте полювати...

— Гаразд: «волієте полювати. Лихваркою нашого села...» — пиши, Балінт! — «нашою кровопивцею є та сама пані Шейнер, те паршиве стерво, у якої Ваша величність воліли вечеряти, коли останній раз були в нашому селі».

— Коли останній раз воліли вшанувати наше село своїми відвідинами.

— Відчепися!— гримнув Михалко на Хозеліца.— «Пані Шейнер,— диктував він далі, сердито викрикуючи,— це найпаскудніше падло, найпідліша лихварка. Це добре знають всі, крім Вас, пане емісаре. Якщо хто-небудь з пеметинських бідняків скаржиться цьому кволу Шейнерові, що він страждає від голоду, що не має змоги прогудувати своїх дітей, Шейнер посилає його до своєї жінки, а ця відьма позичає бідолашному три-чотири форинти, а за кожний позиційний форинт вираховує по три крейцери процентів на тиждень. Порахуйте, пане емісаре, скільки це буде процентів на рік».

— Це ми повинні вирахувати самі,— висловився Медьєрі.

— Сто п'ятдесят шість процентів,— сказав я.

— Це вірно? — спитав Михалко.

— Так, вірно, — відповів замість мене Ревекка.

— Бачиш, — звернувся Михалко до Хозеліца, — і ти ще заперечував проти цього хлопчини!

— Я заперечую тільки проти себе, Григорію.

— Не сваріться! Можна робити все, тільки сваритись не треба! — сказав плаксивим голосом старий Шенфельд.

— Ну, тоді пиши далі, Балінт. Пиши так: «Ця паскудна свиня вираховує з нещасних пеметинців сто п'ятдесят шість процентів річних. За наші кровні гроші вона частує і вас, Ваша величність».

— Цього не треба, — сказав Медьєрі.

— Ні, треба! — кричав Михалко. — Треба!

Диктування — разом з усіма сварками — тяглося більш як годину. Те, що було написано під диктовку Михалка, я переписав потім хімічним олівцем за десять хвилин на дві сторінки.

— Тепер постає питання, хто ж це підпише, — сказав Хозеліц, коли я прочитав остаточний текст заяви.

— Треба послати без підписів, — сказав Ревекка.

— Дурниці! Все, що ми тут пишемо, емісару відомо. Ми йому пишемо тільки для того, щоб він знав: ми не сліпі. І щоб потім він не міг сказати, що Шейнершу він тільки тому не заарештував, що не знав, хто вона така. Ті, хто підпише, — це свідки проти емісара! — випалив Хозеліц.

— Треба буде зібрати сто підписів, — запропонував Михалко.

— Для ста чоловік арештантська начальника округу надто тісна, — заскімлив старий Шенфельд. — Навіть не буде як сісти, не кажу вже лежати.

— Треба зібрати сто підписів, — повторив Михалко. — Угорці можуть сміливо підписатись — угорець не може бути єврейським лихварем. Щодо русинів, — вони не бояться, вони звикли вже до в'язниць. Євреям підписуватись не треба.

— Стривай, Григорію, стривай! — рішуче заперечив Хозеліц. — Ти починаєш дивитись на євреїв так само, як пророк Дудич, який змальовує їх підлими боягузливими собаками. Соромся, Григорію! Першим підпишуся під заявою я, другим — Ісаак. Хочеш, Ісаак, чи ні?

— Хотіти таки я не хочу, але підпишуся, — відповів старий Шенфельд.

Усі, хто сидів біля ватри, за винятком сина Михалка і мене, підписалися на листкові. Медьєрі та Ісаак Шенфельд поставили тільки три хрестики, прізвища ж їхні підписав я.

Заяву взяв Михалко.

Ревекка підкинув у вогонь свіже соснове гілля. Посипались іскри, кілька секунд вогонь шипів, боровся з сирими сосновими шпильками, потім спалахнув полум'ям.

— Добре б склянку вина! — зітхнув Медьєрі.

— Чарку б горілки! — сказав Михалко.

— Багато чого було б зараз доречним, — сказав Хозеліц.

У бричку урядового емісара Акоша Семере, що в'їхала у Пемете, було запряжено двоє чудових сірих коней. Семере був старомодно одягненим, бородатим, вусатим угорським паном. Добросердечна і привітна людина. Гуляючи вулицями, він привітно відповідав на уклін кожного найобідранішого єврейського або русинського лісоруба. Дітям Семере роздавав крейцери і розпитував їх, як вони вчаться. Старих людей він теж зупиняв і терпляче вислуховував усі їхні біди і скарги. Зітхав разом з усіма, коли ті зітхали.

Емісар зупинився у директора Кебля, обідав у Шейнерів, а вечори проводив у начальника округу, попиваючи вино і граючи з ним у карти.

Михалка, який приніс заяву пеметинських робітників, емісар прийняв у будинку Кебля. Потис ковалю-ведмеднику руку і обіцяв йому докладно вивчити скарги пеметинців.

Другого дня він особисто відвідав Михалка. Прийшов пішки. За ним слідом ішов його слуга, одягнений у гусарську форму. Він ніс у руці пінкову люльку з довгим чубком і під пахвою коробку з горіхового дерева, наповнену тютюном.

Коли вельможа усівся в кузні на одній з колод, гусар набив люльку величиною з кулак, потім запалив сірником згорнутий у кілька разів шматок газетного паперу, який пан емісар власноручно потримав над люлькою. Коли з неї піднялася перша хмарка диму, Семере почав говорити.

Михалко гадав, що емісар захоче з ним говорити про заяву пеметинців, але помилився. Семере цікавився не лихварями, а ведмедями. Він до найдрібніших деталей розпитував Михалка, як той розшукує і вивчає ведмеже лігво, як він наздоганяє ведмедя і як умудряється підійти до страшного звіра на відстань удару ножем. Ведмедник з великим терпінням відповідав на запитання вельможі. Але Михалкові відповіді все ж не задовольнили пана емісара. Він попросив ведмедника, щоб той показав йому, як він вислизає з об'ємів ведмедя. І коваль-ведмедник на прохання емісара влаштував гру в полювання на ведмедя. Но-

жами у грі послужили два віники, а ведмедем — гусар. Михалко одним віником уколов гусара у горло, а другим під ребра, і гра йому набридла.

— А що ви скажете про нашу заяву, пане емісар?

— Хо-хо, друже мій, не поспішай! Невже ти хотів би, щоб у такій важливій справі я робив скороспішні висновки. Ні, любий мій, це не так. Як полювання на ведмедя має свої закони, так і полювання на лихварів має відбутися за певними правилами. Ти знавєць, як вбивати ведмедів, а я розуміюся на тому, як знешкоджувати лихварів. Так само, як я не маю сумніву в тому, що ти покладеш ведмедя, з яким довелось зустрітись, так і ти можеш бути певен, що лихварів, які потрапляють в моє поле зору, я го-дую не паштетом з гусячої печінки.

Емісар говорив голосно, але без будь-якої злості.

На прощання подав ведмедникові руку.

Емісар Семере провів у Пемете три дні. Звідси поїхав бричкою далі, у Межилаборці. Наступного дня після його від'їзду жандарми заарештували одинадцять пеметинських робітників — дев'ятох євреїв і двох русинів. У числі заарештованих був старий Шенфельд і Хозеліц. Через десять днів обидвох русинів відпустили. Через шість тижнів повернулися додому і семеро євреїв. Але Шенфельд просидів чотири місяці, а Хозеліц майже півроку.

Сім'ям, що лишилися без годувальника, дичину приносили Михалко. Дружинам заарештованих євреїв, які плакали без чоловіків, допомагав добрим словом і порадами Натан Шейнер.

— Скільки разів я казав твоєму чоловікові, — повторював їм Шейнер, — щоб він, нарешті, взявся за розум. Не личить добропорядному єврею вештатись разом з угорськими забіяками і з п'яними русинськими мужиками. Що то за єврейська голова, яка не розуміє, що цей розбійник Михалко — спільник проклятого пророка Дудича. Хіба порядний єврей може послати разом з мерзенним убивцею і зрадником Медьєрі богохульного листа пану емісару проти короля і вітчизни? Мені дуже шкода вас і ваших діточок, але чоловік ваш... він сам шукав біди.

Навколо Михалка і Медьєрі утворилася відчутна порожнеча.

Євреї, зустрічаючи їх, відверталися, а до кузні, крім Ревекки, ні один єврей не заходив.

Але то було б ще півбіди. Найгірше було те, що угорці більше не слухали Золтана Медьєрі. Після одвідин Семере директор Кебль збільшив щоденну заробітну плату

п'ятнадцятьом угорським робітникам на дванадцять крейцерів. Медьєрі зібрав цих угорців і хотів умовити їх, щоб вони погодилися на це підвищення тільки в тому разі, коли решті робітникам, євреям і русинам, які виконують таку ж саму роботу, оплату теж збільшать.

Коли Медьєрі побачив, що на його пропозицію не йдуть ті, хто дістав надбавку, вніс нову пропозицію: віддати ці додаткові дванадцять крейцерів на матеріальну підтримку родин заарештованих. Коли він говорив про найважливіше, про солідарність, хтось так вдарив його ззаду дрючком по голові, що Медьєрі знепритомнів. Після цього він три тижні ходив з перев'язаною головою.

А коли серед русинів поширилися чутки, що вони не дістають більшу заробітну плату тому, що діють спільно з євреями, Михалко і Медьєрі лишилися зовсім самі.

За моєю порадою ведмедник написав листа до Будапешта, професійній спілці деревообробників і лісових робітників. Кажучи точніше, листа написав я, Михалко і Медьєрі тільки підписалися. Через десять днів надійшла відповідь. Керівництво профспілки повідомляло: через те, що з Пемете досі не було одержано ніяких членських внесків, то керівництво вважає пеметинську організацію недійсною.

Тоді я розповів у листі про становище в Пемете лікарю Філіпу Севеллі.

Дядько Філіп відповів мені докладним листом:

«Те, про що ти пишеш у своєму листі, дорогий Гезо, має місце не тільки в Пемете; таким є становище пригноблених національностей і кращої частини народу: сільськогосподарських і лісових робітників по всій Угорщині...»

Далі в листі говорилося про те, як вдається реакції ізольовати соціалістичний рух робітників від заворушень знедолених графських наймитів і лісових робітників і як багато виграють на цьому пани. Коли я зачитував цього листа, біля ватри нас було тільки троє — Михалко, Медьєрі і я. Я закінчив читати і замовк. Мовчали і обидва мої товариші.

Глибоко запалі чорні очі Медьєрі горіли дивним вогнем. Я відчув, що він ладен був убити кого-небудь.

Михалко сидів з похиленою головою.

Сидячи між цими двома мовчазними людьми, я думав про Філіпа Севеллу, мого дядька, який був чужим серед панів і який, очевидно, не міг злитися і з великою сім'єю робітників. Така людина може встановити хворобу, але не в силі допомогти. Є люди, які завжди і всюди лишаються чужими. Як це жахливо!

Я тремтів усім тілом і, наче благаючи про допомогу, схопив руку ведмедника. Михалко поглянув на мене здивовано.

— Не бійся, Гезо,— сказав він тихо.— Як би там не було, останніми вдаримо ми!

Ніхто з нас більше не говорив.

Біля наших ніг повільно згасав вогонь. То тут, то там світилися жаринки. Потім все покритлося золою, з-під якої тільки зрідка спалахували манюсінські червоні цятки.

Коли випав перший сніг, додому повернувся Хозеліц.

— Почнемо спочатку! — сказав він, коли вперше зустрівся з Михалком.— Кажуть, директор з першого вересня знову зменшив оплату. Отже,— почнемо спочатку! І якщо нас сто разів розіб'ють, ми почнемо в сто перший раз. Чи ж не так, Григорію?

ПРОРОК

Малесенькі пеметинські хатинки губилися під важким товстим сніговим покривом.

Лісові робітники, які йшли на роботу до світанку і поверталися додому після заходу сонця, завжди ходили групами, тримаючи наготові сокири на випадок зустрічі з вовками.

Коли темніло, на площі перед віллою Кебля запалювали багаття. Біля багаття дримали четверо озброєних людей з цілою зграєю мисливських собак. Вони охороняли спокій села. Тишу ночі час від часу порушувало протяжне виття вовків. Собаки відповідали сердитим гавканням і тулилися ближче до вогню. Якщо вовки були дуже голодні, їхня зграя підходила близько. В нічній темряві то тут, то там спалахувала блискуча пара очей. В таких випадках лунали постріли, а у відповідь на них — болоче, злобне виття. Після хвилиної тиші вовки підходили до людей, що сиділи навколо багаття, з протилежного боку, звідти знову доносилося протяжне виття і грізно виблискували страшні вогненно-зелені очі.

Коли вовки вили попід нашими вікнами і мати злякано здригалась, а сестри ховалися в найтемніший куток кімнати, батько починав розповідати. Вовки, які виступали в його оповіданнях, ніяк не були схожі на тих звірів, виття і скрегіт зубів яких так гучно проникав до нас навіть через подвійні рами і міцні дубові віконниці. Батькові вовки були вегетаріанцями. Вони лякалися малесенької дитини і тікали від цуценяти. Розповідь проходила під акомпанемент

вовчого виття і де-не-де переривалася пострілом із гвинтівки.

На той час батько видужав. Мені досі не цілком зрозуміло, від чого він видужав — чи від гірського повітря, чи від порівняно безтурботного життя, чи завдяки Григорію Михалкові. Дізнавшись від мене про хворобу батька, ведмедник перетворився на лікаря. Оглянувши батька, він почав запевняти його, що таку просту хворобу йому не раз доводилося виліковувати. Його самовпевненість так вплинула на батька, що всі поради Михалка він виконував точно. Кожного ранку він мастив грінки часником і товстим шаром принесеного Григорієм ведмежого жиру. Перед грінками випивав чарочку настою ялівцю. За порадою Григорія, з люлькою він назавжди розлучився. Замість люльки батько цілими днями смоктав кінчики соснових лопуцьок. Увечері, перед сном, з'їдав шматок ведмежої шинки, густо посипаної червоним перцем, і зварений в козячому молоці зубок часнику. Шинку і часник знову запивав чаркою ялівцевого настою.

Через день вранці Михалко власноручно розтирав запалі батькові груди ведмежим жиром. Вечорами його відмивали дощовою водою, в якій протягом двох годин варилися соснові шишки.

Одного разу Григорій звернувся до мене з запитанням, яке мене вразило:

— Скажи, Гезо, твій батько йолоп чи він вважає мене йолопом?

— Як тобі спало таке на думку, дядьку Григорію?

— Він хоче умовити мене заснувати в Пемете партію незалежних.

— Це справді дурна справа,— змушений був признатися я.— Але знаєш, дядьку Григорію, мій батько виховувався в інших умовах, ніж ми з тобою.

— Що це означає: в інших умовах? Хіба на берегівських або будапештських лісопилках робітники не живуть у злиднях?

— Ні в Берегові, ні в Будапешті немає лісопилки, Григорію.

Григорій подивився на мене з недовірою.

Він народився в Пемете і тут прожив тридцять вісім років. В армії служив тільки два місяці, у резерві другої категорії, зовсім близько від Пемете, в оточеному лісами Мараморш-Сігеті. Інших міст він ніколи не бачив. Він уявляв собі світ у вигляді величезного лісу, який лиш в окремих місцях переривається галявинами, на яких вирощують

хліб або виноград. А великі міста він уявляв собі, як збільшений різновид того ж Пеметс.

— Ти кажеш, що в Будапешті немає лісопилки? — спитав він підозріло.— Чим же люди там займаються? Що вони роблять? За які кошти живуть?

Після перших моїх слів він зрозумів, що я кажу правду. Залізничні рейки і паровози, заводські машини, сірники, рушниця і різний інструмент — усе це виробляється не на лісопилках.

Коли Григорій Михалко зрозумів це, він захотів дізнатись і зрозуміти все. Він випитав у мене все, що я бачив, чув і читав. Протягом кількох днів жадібно слухав мої розповіді. Потім у нього знову виникли сумніви.

— Не може цього бути, Гезо! Ніяк не може! Ти кажеш, що в Будапешті є такі заводи, де працюють по шість-вісім тисяч робітників, і що таких заводів багато, і ще ти кажеш, що ті робітники читали, що писав Маркс. Цього, Гезо, бути не може. Адже ні Хозеліц, ні Медьєрі, ні я не читали того, що писав Маркс,— чули тільки його ім'я від Яноша Фоті,— і все ж таки відвоювали собі підвищення заробітної плати. Якщо, як ти кажеш, у Будапешті багато тисяч робітників і вони трохи розумніші за нас, чому ж над ними досі панують кровопивці? Чому над ними досі панує який-небудь будапештський Кебль або пані Шейнер? Ось на що дай мені відповідь, Гезо!

На це я не міг відповісти.

Почав щось пояснювати, підходячи до цього питання з іншого боку, однак Михалко перебив мене:

— Я тебе питаю, Гезо, прямо! Ти прямо і відповідай, якщо знаєш. А якщо ні, то мовчи.

Через кілька днів Григорій знову зацікавився Будапештом, і мені довелося знову розповідати йому, що я знав.

Старому Івану Михалку, батькові Григорія, страшенно не подобалося, що ми говоримо про Будапешт. Він, як я вже казав, народився в Галичині. Звідти, коли він був чотирирічним хлопчиком, дід переніс його на руках в Пемете, щоб урятувати від загибелі. Від свого діда він чув багато розповідей про Росію, де на церквах золоті вежі, а у сани впрягають трьох коней. Коли Іван виріс, він забув ці розповіді, у нього лишилися тільки згадки про місто золотих веж, де всі люди говорять по-русинському. І те, що Григорій тепер цікавився Будапештом, Іван Михалко сприймав як якусь зраду. Що саме зрадив Григорій — старий навряд чи зміг би відповісти. Але щоразу, як тільки мова

заходила про Будапешт, він сердився, і Григорію нелегко було його заспокоїти.

Довге до плечей волосся Івана Михалка, його пишна, розкуйовджена борода і вуса, що звисали вниз, були вже білі, як сніг, але вся його постать була прямою, як карпатська смерека. Він у тридцять чотири роки став удівцем. За останні десять років, від того часу, як померла дружина Григорія і в хаті Михалків не було більше жінки, він не тільки куховарив і прав на всю сім'ю, але сам шив одяг для свого сина й внуків. Тричі сидів старий у в'язниці — всі три рази за заподіяні важкі тілесні каліцтва. Коли Іван Михалко втретє повернувся додому і завод не взяв його на роботу, він спробував зажити по-старому, як жив колись, коли парубкував, до того, як у село приїхав Ульріх Грюнемайер, цебто полюванням і збиранням ягід. Але з цього нічого не вийшло. Часи були вже не ті. Тоді він звернувся за порадою до свого друга дитинства Ісаака Шенфельда. Ісаак порадив йому робити те ж саме, що робив він сам: скуповувати ганчір'я, яке сільські жителі продають за безцінь, але яке в Мараморош-Сігеті має ціну. Але план цей Михалку не прийшовся до душі. Тоді Шенфельд порадив йому відкрити кузню. Старий Михалко був у війську гусаром і дещо розумівся на тому, як кувати коней. Це заняття сподобалося Михалкові далеко більше. Але для того, щоб відкрити кузню, потрібні були гроші, а грошей у нього не було. Шенфельд зумів допомогти і в цьому. Він роздобув для Івана Михалка в Мараморош-Сігеті сорок форинтів позики, віддати які треба було не грішми, а вовчими і лисячими шкурами. Таким чином Михалко зміг відкрити кузню і почав кувати коней і полювати на вовків та лисиць. Позику він за два роки сплатив і став незалежним господарем. Полювання залишив, а у вільний час займався тим, що потихеньку намовляв лісових робітників проти директора заводу.

Спочатку старий ставився до мене дуже добре. Але з того часу, як я відкрив для Григорія Будапешт, він втратив до мене довір'я. Може, якраз мої розповіді про Будапешт пробудили у нього симпатію до «пророків».

Ходіння пророків почалося у Підкарпатському краї у 1905 році.

Першими пророками були люди такого типу, як Кальман Асталаш і Янош Фоті, залізничники, машиністи, друкарі, столяри, які потрапили в цей край з Будапешта, Кошіце та інших міст. Згодом виросло нове покоління пророків з тих, хто познайомився із життям промислових міст. З бли-

скавичною швидкістю розповсюджувалася серед людей карпатських сіл нова релігія, яка відрізнялася від усіх інших тим, що вона обіцяла рай не після смерті, а збиралася створити його тут, на землі. Проповідники цієї віри не називали її релігією і навіть протестували проти такої назви. Протест їх став ще більш енергійним, коли дізналися, що в лісових селах їх звуть пророками. Але протестувати вони могли скільки хотіли, а назва серед людей так і лишилася. Народ не знайшов іншої назви для людей, які обіцяли йому краще майбутнє.

Правда, не всі називали їх пророками. Начальник Свалявського округу іменував їх паршивими бандитами, а начальник марамороської поліції, говорячи про цих пророків з мозолистими руками, величав їх підлими соціалістами, які одурюють народ. Пани полювали на них, як колись за дичиною в лісах. Частина пророків не виходила з в'язниці. Але роботу тих, що попадали в тюрми, продовжували ті, хто вже вийшов на волю, і нові пророки з числа робітників і селян, які народилися в карпатському краї. Пророки ці були міцні, як дуби, і плодовиті, як кролі. «Якщо захочеш вбити його, рука твоя втомиться тримати сокиру, а він усе ще рухатиметься. А якщо тобі пощастить вбити одного, не радій — на його місце прийдуть десять інших». Цю характеристику «підлих соціалістів, що одурюють народ», дав начальник мараморонь-сігетської поліції.

Жандармам і поліцейським, судам і в'язницям не під силу було боротись з ученням нових пророків. Але, як це не дивно, те, що ніяк не вдавалось озброєним до зубів людям, пощастило зробити беззбройним, миршавим студентам.

Студенти — семінаристи, юристи, словесники — почали свої ходіння в село в 1909 році. Студенти, що ходили по селах, були русинами, з довгим волоссям, в українських вишиванках, розмовляли тільки по-русинському. Русинські студенти мало говорили про соціалістичних агітаторів, зате завдали їм дуже багато шкоди.

Студенти проповідували, що злидні русинського народу мають дві причини.

Одна причина — євреї, які їдять, п'ють і зношують одяг. Якби євреї перевелися, русинам лишилося б більше харчів і одягу. Необхідно вигнати, знищити євреїв.

Друга причина — угорці. Через те, що Підкарпатський край був частиною Угорського королівства, студенти не наважувалися вимагати вигнання або знищення угорців. Вони виступали тільки проти того, що справами русинського народу видають угорські нотарі, угорські судді й

жандарми, які не розуміють русинської мови, не знають бід русинського народу, не відчувають його страждань. Якби на їхніх місцях були русинські чиновники — настав би кінець усякому лихові русинського народу.

В тому, що русинські студенти говорили про чиновників, було багато правди. Але цю правду вони так перекручували, що бідолашні русини почали бачити ворогів не в угорських панах, а в кожному угорцеві.

Куди б не прийшли студенти, їх зустрічали два вороги і один друг. Одним з ворогів був угорський вчитель — представник угорської культури, другим — нотар, представник угорської державної влади на селі. Другом їхнім був греко-католицький священник. Учитель в школі говорив проти них, священник у церкві — за них. Слово священника було вагоміше. Правда, нотар, маючи в руках знаряддя влади — жандармів, легко міг би домогтися переваги на користь учителя. Але через те, що нотар походив з панів, а студенти теж майбутні пани, то не знаходилося такого нотаря, який наважився б послати жандармів проти студентів. Замість цього нотарі ввічливо бесідували із студентами, попереджали і благали їх не бентежити душевний спокій народу. Студенти дякували за попередження і продовжували своє ходіння по селах.

Вони швидко завоювали собі великий табір прихильників, серед яких особливо було багато жінок. Незабаром пророками почали називати цих студентів. Якщо студенти мало говорили про соціалістів, то тим більше і рішучіше напали на «вишивані сорочки» соціалістичні агітатори. Місцями їм удавалося навіть паралізувати агітацію цих пророків і відновити єдність русинської, єврейської і угорської бідноти, але досягнутий ними успіх виявлявся дуже короткочасним. Після виступу Елека Дудича число прихильників пророків різко збільшилося.

Син сваялівського греко-католицького попа, Елек Дудич, який закінчив юридичний факультет, почав ходіння по селах у 1910 році. За три — чотири місяці він став найпопулярнішою людиною між Карпатами і Тисою. Тепер пророком уже почали називати його, і тільки його. Дудича стали обожнювати не тільки мешканці русинських сіл, про нього мріяли також угорські панночки в містах.

Пророк Дудич був широкоплечим велетнем, майже двометрового росту. Його великі, широко поставлені волошкові очі мрійливо дивилися на світ. Довге, шовковисте біляве волосся і золотисто-білява борода нагадували лик Христа. Він ходив узимку і влітку без капелюха, носив

чоботи вище колін і українську вишиванку з домотканого полотна. У нього був чудовий глибокий голос, як у церковного органа. Говорив, широко розпротерши руки, як священик, що благословляє парафіян.

Пророк мало виступав по селах. Звичайно, він проголошував свої проповіді на галявинах, куди сходилися люди з близьких і віддалених сіл. Влітку ночував під відкритим небом, взимку — в найзлиденніших русинських хатинах. Їв із одної миски разом з найбіднішими і не пив нічого, крім чистої джерельної або річкової води. У церкві завжди стояв серед бідности.

Я кілька разів бачив Елека Дудича в Сваляві, коли він ще не був пророком. Одного разу навіть розмовляв із ним у Будапешті. З того часу, як ми жили в Пемете, на Мараморощину він не приїздив.

А втім, взимку жоден з русинських студентів не відвідував Пемете. Цей час добре використав Хозеліц. Коли він повернувся з тюрми, на завод його назад не прийняли, і таким чином Довгоногий цілими днями був вільний. З чого він жив, я не знаю, але що він жив у злиднях, у цьому сумніву не було. Лишились від нього сама шкіра та кістки. Проте він цілий день був на ногах і ходив з хати до хати. Розмовляв з кожною людиною наодинці.

Коли прийшла весна, робітники Пемете були готові до боротьби. Робітники — і на лісопилці, і в лісі — поділились на групи по десять чоловік в кожній. Із десяти один брав на себе відповідальність, що під час боротьби за підвищення плати його група з дня на день вироблятиме менше продукції. Було вже призначено навіть день — найближчий понеділок, — коли робітники мали послати свою делегацію до директора Кебля.

«Завтра! Післязавтра!..»

У суботу по обіді в Пемете прибув пророк Дудич. Зупинився він у багатодітного лісоруба Данила Простеника. Їв разом з Простенками чорну кашу із спільної миски і пив з ними джерельну воду з їхнього єдиного глечика. Вранці, коли вирушив проголошувати проповіді, посадив на плече наймолодшого з дітей Простеника, чотирирічного Михайла.

Стояв чудовий ясний ранок.

В долинах і на схилах гір сніг уже розтанув, тримався він тільки на вкритих туманами вершинах. З вогкої чорної землі піднімалися важкі, дурманливі запахи. Здавалося, можна було навіть чути, як тріскаються на деревах борюнки. На галявинах з'явилися великі білі плями:

мільйони підсніжників. Коло дерев тут і там гойдалися перші фіалки.

Пророк виступав на тій галявині, де я колись зустрівся з ведмедем. Усі русинські жителі села і навіть тих сіл, що були розташовані на відстані чотирьох-п'яти годин ходу, прийшли, щоб побачити і почути його. Дехто з пеметинців на руках, на плечах приніс і хворих з рідні.

Серед тих, що зібралися на галявині, були і такі, хто не вірив у пророка. Вони прийшли або з цікавості, або з таємною надією — може, хто-небудь наважиться виступити проти нього, а тоді й вони...

Пророк, тримаючи в руці свіжу соснову гілку, довго мовчки і непорушно стояв віч-на-віч з народом. Проміння сонця оточувало німбом його золотисте волосся.

Дудич говорив півтори години.

Спочатку він нападав не на євреїв і не на угорців, а критикував тих, хто хоче зв'язати долю русинського народу з долею євреїв і угорців. Він вичитував цим русинам, як батько своїм заблудлим дітям. Звинувачував їх, але тут же і боронив.

— Бо хіба можна засудити, хіба можна вважати винуватими наших бідолашних, темних, злидених, пригноблених русинських братів за те, що по-диявольському хитрі, пекельно підступні євреї обманюють їх, збивають з правильного шляху, наражають на всякі небезпеки?

Тут пророк почав говорити про євреїв. Він не говорив, а заходився ненавистю. Тепер його обличчя виявляло лють і презирство. Руки його зробилися різкими, неначе він стояв віч-на-віч з ворогом. Покінчивши з євреями, почав перелічувати гріхи угорців.

Довго говорив він. Голос його гудів і клекотів. Про що говорив, було вже не так важливо. Голосом і широкими жестами збуджував почуття і гіпнотизував своїх слухачів.

Жінки високо підносили дітей, щоб ті могли бачити пророка. Хтось глибоко зітхнув. Одна з жінок заплакала. Коли пророк замовк, на галявині стояла мертва тиша. Дудич стояв зі схиленою головою перед своїми слухачами.

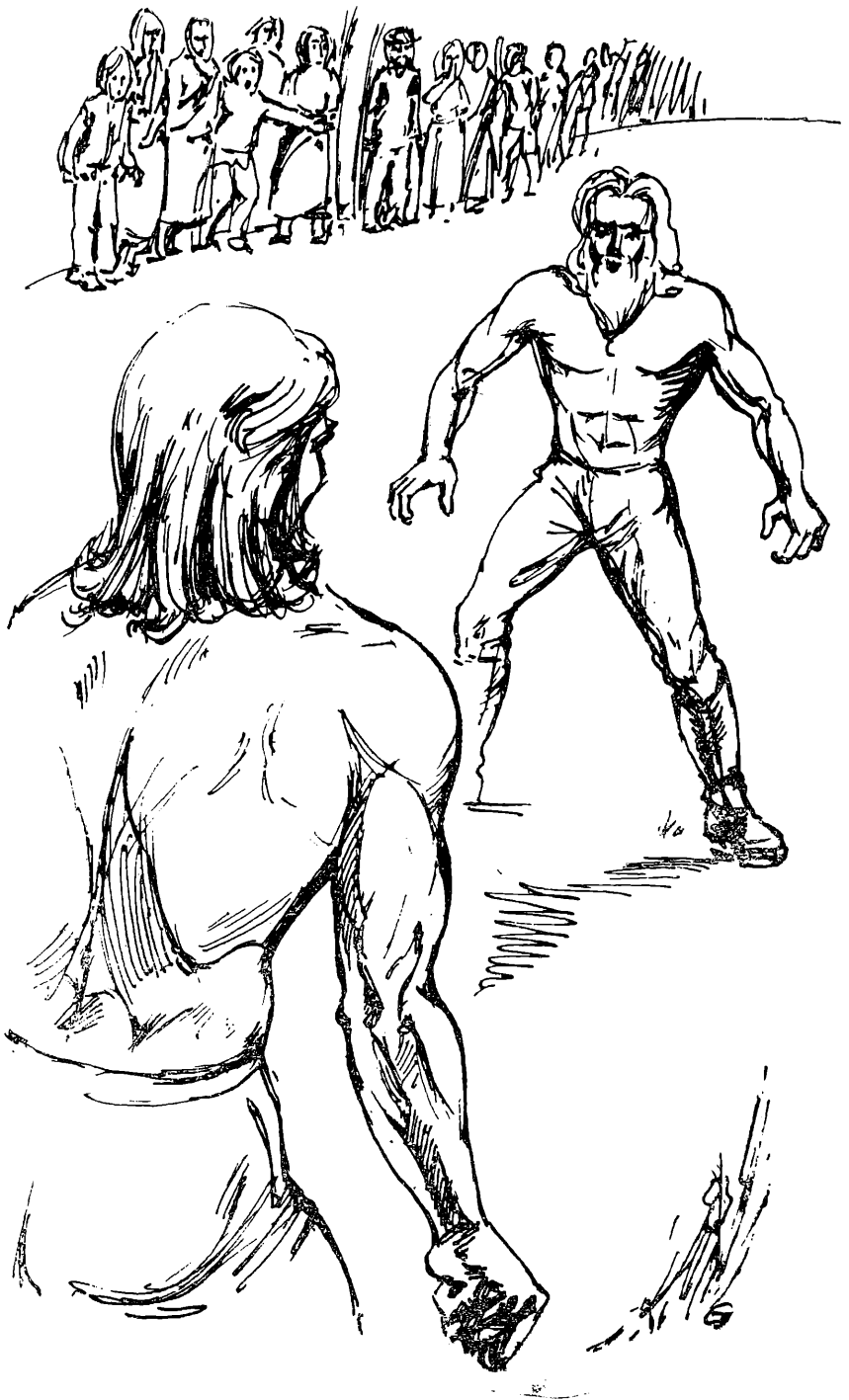
— Моліться! — наказав пророк.

Натовп почав тихо молитись.

Коли молитва закінчилася, Дудич, поговоривши з Простеником, звернувся до Івана Михалка:

— Я чув, брате, що твій син, славнозвісний ведмедник, служить євреям.

Старий не знав, чи радіти йому з честі, що пророк заговорив з ним, чи образитись за такі слова про сина. Він за-

соромився, як малеська дівчинка, і не відповів на слова пророка.

— Кажуть, твій син дуже сильна людина.

— Він ведмедник! — відповів гордо Іван Михалко.

— Спитай його, чи наважиться він поборотись зі мною?

— Піде! — вигукнув старий.

— Я хочу чути відповідь від нього самого.

— Можеш повірити мені — піде. Мій Григорій ладен битися навіть з чортами.

— Але я не чорт, — сказав, сміючись, пророк.

— З тобою він теж піде. Хочеш — хоч би й зараз.

— Ходімо!

За Елеком Дудичем і Іваном Михалком до кузні рушили сотні людей. Вони не знали, що буде, але що б там не трапилося, хотіли бути обов'язково присутніми.

Коваль-ведмедник страшенно здивувався, коли побачив, що до його хати наближалася ціла процесія. Попереду крокував Дудич, отже, вони підходили з ворожим наміром. Кілька секунд Григорій вагався — думав тікати. Але це тривало тільки кілька секунд. Потім він схопив молот. Вирішив дешево не віддавати своє життя.

— Іване, — сказав він своєму синові, — ти зараз же підеш до Балінтів і, що б не сталося, залишишся у них.

Іван не відповів. Він ухопив великого дрюка і став поруч батька.

— Ану, ковалю Григорію, побачимо, чи заслуговуєш ти своєї слави. Я прийшов спитати тебе: чи наважишся ти поборотися зі мною?

— Одна людина — проти кількох сотень? Це ти називаєш «поборотись»?

— Один на один. Ти проти мене. Наші русинські брати будуть глядачами і свідками. Кинь ти цього молота і знімай сорочку!

Григорій насилу зрозумів, чого від нього хотів пророк. Коли врешті зрозумів, голосно розсміявся.

— Я ж тебе з'ім! — сказав він пророку.

— Побачимо!.. — відповів Дудич.

Люди оточили кузню. Багато хто заліз на дерева і на покрівлю кузні. Повага до пророка і цікавість до виняткової розваги циркових вистав злились у них в одне почуття. Що пророк улаштував для них цирк, усі вважали цілком природним, хоч ніхто не знав, що ці дві професії — пророка і циркача — споріднені між собою.

За кілька секунд пророк і ведмедник, оголені до пояса, стояли вже віч-на-віч у центрі людського кільця, що утво-

рилося навколо них. Ведмежі мускули Михалка не були новиною ні для кого, але могутні руки пророка вони бачили вперше.

Михалко сподівався, що він покладе свого противника за кілька секунд, але помилився. Дудич, правда, не був таким сильним, як Григорій, але мускули у нього теж були міцні, а використати свою силу він умів краще за Григорія. Він був жвавіший і спритніший за ведмедника. При першому випаді йому пощастило схопити ведмедника так, що Михалко тільки з великим напруженням усіх своїх сил зміг звільнитися з його обіймів. А коли Григорій намагався обійняти свого противника, той спритно вислизав з обіймів його могутніх рук. Коли Михалкові, кінець кінцем, пощастило схопити пророка так, що той став навколішки, Дудич з такою силою скочив знову на ноги, що коваль відсахнувся.

Сотні глядачів дивилися на цю боротьбу з таким благоговінням, як на драматичну виставу про страждання Христа, і з таким переживанням, як у цирку під час ковтання шабель.

Минуло більше години, поки Михалкові, нарешті, вдалося покласти пророка на обидві лопатки. Ведмедник, важко дихаючи, допоміг своєму переможеному противнику підвестися.

— Бачите, брати, що я правий,— звернувся Дудич до здивованого натовпу.— Бачите, скільки сил у руках русинської людини! Подивіться на Михалка і ви повинні бачити, що я проповідую правду.

— Ти переміг мене, Григорій Михалко! — звернувся він до ведмедника.— Але мені не соромно. Адже переміг мене русин. Я навіть пишався б твоєю силою, якби знав, що ти правильно користуєшся нею. Ну, брате, дай руку!

— Помолимося за ведмедника! — звернувся він знову до народу.

Пророк провів і другу ніч у Пемете, в хатині Данила Простеника. Рано-вранці він вирушив у село Бичків. Чоловік з тридцять пеметинських русинів дістали дозвіл проводити його до половини дороги.

Коли вони були вже на відстані двох-трьох кілометрів від Пемете, з глибини лісу хтось вистрілив у пророка, але не влучив. Убивці ніхто не бачив, але постріли чули всі тридцять чоловік.

— Моліться за мене! — сказав пророк і наказав повернутися в Пемете.— Далі я піду сам.

— Розкажіть пеметинським братам, якими засобами борються проти мене жиди. Але скажіть їм також, що Елек Дудич не боїться їхніх куль. Скажіть їм, що я в першу-ліпшу мить готовий віддати своє життя за русинських братів.

На прощання одні цілували пророку руки, інші — одяг. Пророк зник поміж дерев, і тридцять русинів, переповнені почуттям помсти, попрямували назад у Пемете.

На краю села, недалеко від кузні, вони зустріли Хозеліца.

Перший удар дрючком Хозеліц дістав у груди. Він закричав од болю і похитнувся. Коли він падав, його вдарили вдруге — по голові. Обличчя залила кров.

Ревекка Шенфельд, який саме збирався в дорогу, з клунком на плечах і з парасолькою в руці, бачив, як Хозеліц упав на землю. З піднятою для удару парасолькою кинувся він виручати Довгоногого і з розбитою головою впав поруч з Хозеліцем.

Михалко чув крик Хозеліца і прибіг на допомогу своєму другові. По дорозі він підняв з землі молоду сосну, тримаючи її в руці, як таран.

Убивці Ревекки розбіглися. Може, вони злякалися Михалка, а можливо, тої крові, що пролилися.

Вони швидко зникли серед дерев.

Ведмедник кинув свою сосну за втікачами. З гуркотом вдарилася вона об великий дуб.

Михалко нахилився над Ревеккою. Потім випростався і зняв капелюх.

Ревекка був мертвий. Мозок його витікав на клунок, що лежав поруч.

Хозеліц був живий і тихо стогнав.

Михалко взяв Хозеліца на руки, як маленьку дитину, і поніс до себе в кузню. Поклав його і обмив обличчя від крові. Довгоногий втратив свідомість. На місці лівого ока Хозеліца синіла пухлина.

Поки Михалко приглядав за Хозеліцем, наливаючи йому в рот ялівцеву горілку, за ним прийшли жандарми. Коваль-ведмедника заарештували за вбивство Ревекки Шенфельда.

Після того, як батько мій з'явився як свідок, обвинувачення у вбивстві відпало. Батько засвідчив, що він здалека бачив, як вбили Ревекку. Він бачив і те, як убивці розбіглися, коли підходив Михалко. Але хто були ті вбивці, батько сказати не міг. Таким чином, коваль-ведмедник дістав усього три місяці, і то тільки за грубу образу жандармського фельдфебеля.

Пророка теж сліткала біда.

Через тиждень після одвідин Пемете Дудич проповідував у Верецьках.

Коли він ішов лісом з Верецьок до Волівця, його оточили двадцять чотири жандарми і повели у Сваляву закутого у кайдани. Начальник округу наказав зачинити його в стайні.

Вночі русинські лісоруби розібрали стіну стайні, і на ранок пророк зник. Дві сотні жандармів і поліцейських прочесали весь ліс. Але вони шукали даремно,— пророка і слід пропав.

В горах почали поширюватися легенди. Пророка бачили в різних місцях. То він виголошував промову з гірської вершини, то читав свою проповідь, витаючи у хмарах.

Офіційне повідомлення віце-ішпана Гулачі покінчило з легендами. Гулачі повідомив, що Елек Дудич утік через Галичину до Росії. Берегівська прокуратура розіслала наказ на арешт пророка.

— Він повернеться! Повернеться! — говорили русини.— А коли повернеться...

Багато, багато тисяч русинів з дня на день молилися за свого пророка.

Добродійниця Пемете зненавиділа мене з першого дня нашого приїзду. Коли я вітався з нею на вулиці, вона одверталась. Я перестав вітатися. Тоді вона поскаржилася на мене батькові.

— Не забудь, синку, що ми до певної міри залежимо від пані Шейнер.

Це я взяв до відома. Тому, зустрічаючи на вулиці пані Шейнер, я або звертав убік, або ховався за товсте дерево, поки вона пройде.

До батька добродійниця Пемете ставилася спочатку дуже приязно. Правда, коли коваль Григорій став домашнім лікарем мого батька, пані Шейнер розсердилася. А все ж таки щоразу, коли Шейнер збирав у своєму домі релігійних євреїв для загальної молитви, батька теж запрошували, хоч добре знали, що він не дотримується і навіть не знає Мойсеевих законів. Батько не молився, а тільки щось бурмотів і при цьому гойдався, бив себе кулаком у груди. Цим він здобув визнання віруючих. З часом він заслужив би слави святої людини, якби його свідчення на користь Григорія не зробило його недостойним того, щоб надалі брати участь у релігійних обрядах, якими керував Натан Шейнер.

Це свідчення медве не позбавило батька посади комірника.

Склад пеметинської лісопилки був великим відкритим подвір'ям, повним дощок, колод і напівготової продукції для виробництва меблів. На складі панував справжній гармидер. Удень це безладдя охороняли чотири собаки, а вночі, крім собак, ще і двоє озброєних сторожів — кульгавий єврей на прізвиське Шіндер і не цілком сповна розуму угорець Золтан Балаж, який носив на одному плечі свою гвинтівку, а на другому гвинтівку свого товариша.

Чому треба було охороняти цей склад, не знаю. Ті, кому в Пемете потрібні були дрова, крали їх не зі складу. Діяльність батька на посаді комірника до певної міри нагадувала його діяльність у Будапешті, коли він працював кланяльщиком. Різниця полягала тільки в тому, що тут він уклонявся не першим, а тільки відповідав на привітання людей, що приходили на склад.

З чотирма собаками батько досить швидко заприятелював. Зате з обома сторожами він увесь час сварився. Проти того, що обидва сторожі, вкрившись ковдрами, спали цілу ніч, батько не заперечував. Але він вимагав, щоб вранці вони вставали вчасно і щоб йому не доводилося кожного дня будити їх. Даремно він раз у раз лаявся з ними — нічого не допомагало. Для того, щоб покінчити з цим, він зважився на жертву. У нас у домі був старий будильник. Одного ранку батько забрав його на склад і пояснив сторожам, як ним користуватись. Коли сторожі засвоїли техніку цієї справи, батько подарував їм будильник з умовою, що з допомогою цього великого досягнення сучасної техніки вони будуть щоранку на ногах. Сторожі прийняли подарунок, подякували, і Шіндер поклявся, що надалі вставатиме щодня о пів на сьому. В перший же вечір вони з ініціативи Балажа, вирішили випробувати будильник. Він справді дзвонив. Це так їм сподобалося, що вони вирішили продовжувати випробування. Після години експериментування будильник зіпсувався і перестав дзвонити. Щоб відремонтувати його, Шіндер вирішив розібрати механізм. На велике здивування Балажа, він і справді знав, як це робиться. Але знову зібрати його вже не міг. Вранці Балаж виміняв розібраний на частини будильник у Ревекки Шенфельда на дві глиняні люльки з вишневими мундштуками. На складі все залишилось по-старому.

Через два дні після того, як батько дав у Мараморош-Сігеті свідчення на користь Григорія Михалка, директор Кельб провів на складі ревізію. Він знайшов усе в зраз-

ковому безладді. Коли він став вимагати інвентаризаційну книгу, з'ясувалося, що її в природі не існує. Батько записував на аркуші паперу те, що привозили на склад, а на другому аркуші — яку продукцію вивозили. Папери ці він носив у кишені й час від часу, звичайно, губив.

— Але як же мені визначити, що є на складі? — спитав вражений Кебль.

— Можна підрахувати, — висловив свою думку батько.

— Нечувано!

Такою була думка директора Кебля.

Другого дня після ревізії на складі директор викликав батька в контору і звільнив його. Це було під кінець квітня. Першого травня ми повинні були залишити квартиру.

— Що нам тепер робити, куди йти? — плакала мати.

— Переїдемо до Будапешта, — відповів батько. — Де живуть вісімсот тисяч людей, там і ми не помremo з голоду.

Батько намагався зберегти спокій, але це йому ніяк не вдавалося. Протягом двох днів він не міг ні їсти, ні спати.

Тепер, навпаки, мати почала його втішати.

— Не муч себе, Йошко. Як-небудь обійдеться... Завжди знайдеться що-небудь або хто-небудь...

Мати, виявилось, мала правду. «Хтось» знову допоміг нам. Це був американець Фердинанд.

Фердинанд приїхав у Пемете другого травня і зупинився у Шейнерів.

Першого дня він навіть не зайшов до нас, але на другий, коли батько вже був на складі, з'явився, поцілував маму і обох сестер. Мене проігнорував.

— Як ви могли допустити, Ізабелло, — почав він, — як ви могли допустити, щоб ваш син так опустився? Онук сотні мудрих рабинів, мій племінник — і раптом став спільником бандитів, убивць і зрадників вітчизни. Коли я думаю про те, що син моєї рідної сестри закінчить своє життя на шибениці...

Я кинувся на Фердинанда і, певно, вдарив би його, якби мати, гірко заплакавши, не стала між нами.

— Іди, Гезо, поклич батька додому!

За чверть години батько був уже вдома.

— Ну, Йошко, цього я від тебе не чекав! — привітав його Фердинанд.

— Чого ти не чекав? — здивувався батько. — Ти ж знав, що я не годжуся для роботи на складі.

— До біса всі склади! — кричав Фердинанд. — Кебль тільки радий тому, що ти не розумієшся на цьому. Твій

попередник вів книгу обліку — і викрав половину складу. Мова йде зовсім не про це. Я від тебе, шурина, не чекав, що ти прийдеш на допомогу тому вбивцеві-ковалю!

— Але якщо він не вбивця, Фердинанде! Я ж бачив, що вбив Ревекку не він.

— У цьому от і лихо! Нащо було потрібно тобі, нащадкові хорошій родини, колишньому власникові виноградників, батькові великої сім'ї, моему шурина і комірнику, у якого добра платня,— нащо тобі потрібно було бачити такі речі? Хіба тобі платять за те, щоб ти це бачив?

— Не можу ж я допустити, щоб загубили цілком безвинну людину!

— Гей, шурина, якщо ти хочеш врятувати кожного, хто безвинно страждає, тоді з тобою не варто навіть говорити. Невже тобі невідомо, що у світі кожен день гинуть тисячі безвинних людей і ні один собака не гавкає за ними? Ти що, з глузду з'їхав, ти, який навіть собі допомогти не може, виступаєш в ролі захисника безвинних? Хто тобі дорожчий — цей вбивця-коваль чи твої власні діти? А вони — за винятком Гези,— безумовно, невинні. Невже у тебе совісті немає, що ти піклуєшся чужими людьми і не думаєш про власних дітей? Ти гадаєш, що цей коваль дуже буде турбуватися, коли твої діти голодуватимуть з його вини. Думаєш, він відчує докір совісті? Чорта з два! Признайся, Йошку, признайся, що ти зробив велику помилку.

Батько мовчав.

— Чи не можеш ти як-небудь допомогти нам, Фердинанде? — заговорила мати.

— Не можу. І не хочу. Але пані Шейнер, яку Кебль дуже поважає, могла б вам допомогти. Ця мила, добра жінка ладна забути, що ви поводили себе щодо неї погано і невдячно. Вона ладна поговорити з директором Кеблем при одній умові — якщо Геза негайно покине Пемете. На вашому місці я послав би цього парубка до Америки. Там він скінчить не на шибениці,— на крайній випадок, на електричному стільці. Але може навіть статися, що він зробиться там мільйонером. Якщо ж він залишиться тут, то доведе вас до жебрацтва, а себе... Ну, словом, ваш син виїде з Пемете, а Йошко залишиться комірником.

Батько мовчав.

— Щодо Гези,— заговорила мати,— він при всіх умовах виїде з Пемете. За кілька днів він поїде до Будапешта складати іспити, а з осені вчитиметься в університеті.

— Тоді все в порядку,— продовжував Фердинанд.— Помилки, якої ти допустився, шурина, тобі, звичайно, ніколи

не виправити. В товаристві пеметинських панів тобі більше немає місця. Щодо посади комірника, її пані Шейнер може ще для тебе врятувати. Я зараз же поговорю з нею. А ввечері прийду до вас вечеряти.

Надвечір я пішов з дому і половину ночі провів вештаючись в лісі.

На вечерю Фердинанд приніс п'ять літрів вина.

Він був у дуже веселому настрої і намагався розвеселити і батька.

— Не могу, шурине,— сказав він.— Я дав обітницю.

Другого дня вранці Фердинанд поїхав з Пемете.

А через чотири дні я теж був у дорозі до Будапешта.

Пророк Елек Дудич зробив фанатиками кількох бідних, відсталих русинських лісорубів. Одним з результатів діяльності пророка було те, що я змушений був покинути Пемете. Тоді я не був ще досить досвідченим для того, щоб сміятися з такого дивного збігу подій. Навпаки, я був обурений. Хоч я і планував восени переїхати у Будапешт,— гадав, вдень працюватиму, а вечорами вчитимусь і як студент університету зароблятиму на себе сам,— тепер я вирішив, що обов'язково повернуся в Пемете.

Батька я, звичайно, не хотів прирікати на безробіття, але сподівався, що як-небудь зумію влаштувати так, щоб повернутись. Прощаючись з однооким Хозеліцем і з темнолицим Медьєрі, я сказав їм:

— До скорого побачення!

І я, виявилось, був правий. Незабаром я побачився з ними знову. Справжнє життя буває іноді схоже на те, про яке пишуть у книгах: іноді воно не терпить несправедливості, виправляє її і мститься за неї.

В Будапешті я зупинився у дядька Філіпа. Жив у нього шість тижнів. Але дядька я бачив дуже рідко і майже завжди дуже короткий час. Він геть постарів, волосся у нього було вже майже зовсім сиве, але він бадьоро і з надією дивився у майбутнє.

Поки у мене в Будапешті проходили іспити, столиця теж складала екзамен.

Я свої екзамени склав на «відмінно». Будапешт провалився.

В той день, коли я вперше з'явився в гімназії, поліцейські вигнали з парламенту опозиційних депутатів, які протестували проти збільшення чисельності армії.

В день, коли почалися мої іспити за восьмий клас гімназії, один з опозиційних депутатів стріляв у голову парламенту, графа Іштвана Тіссу.

В день мого письмового іспиту з математики на вулицях Будапешта зводили барикади, і поліцаї атакували ці прикрашені червоними стягами робітничі бастіони. Пролетаріат демонстрував проти збільшення чисельності армії й вимагав загального виборчого права. На вулиці Ваці горів завод. Одного кінного поліцейського, який задавив дитину, застрелили на місці. Проти демонстрантів було послано військо. Убиті, поранені...

Щодо моєї письмової роботи з математики, то вийшла вона погано. Нам дали дуже важку, складну задачу, але я зразу ж зрозумів, як її треба розв'язати. Для розв'язання задачі відвели п'ять годин, а я розв'язав її за півтори години. За цей час я встиг навіть потайки передати розв'язання Полоні, який сидів за мною. З усіх тих, хто складав іспити, я перший передав закінчену роботу черговому вчителю. Можете собі уявити, який я був щасливий і гордий!

Але не встиг я вийти на вулицю, як зрозумів, що допустився помилки. Результат виявився невірний. Ідучи додому, ще раз перевірів задачу про себе. На цей раз результат вийшов вірний. Коли потім втретє в голові розв'язував задачу, мені вдалося виявити помилку. В одному місці я помножив так: $8 \times 6 = 46$, і цією прикрою помилкою зіпсував усе! Може, візьмуть до уваги, що напрям, хід розв'язання правильні, і тільки прикра дрібна помилка, яку навіть мала дитина, якщо уважно рахуватиме, не може допустити, тільки вона зіпсувала все. Але якщо навіть це і візьмуть до уваги, то все ж таки мені поставлять дуже низьку оцінку.

Я був у такому відчаї, що не бачив і не чув того, що відбувалося навколо мене. Навіть не помітив, яке пожвавлення панувало на вулицях. Правда, прямуючи з Пешта у Буду, пішов проспектами Ракоці й Лайоша Кошута, робітники ж заповнили другий кінець міста, але якби я дивився на все відкритими очима, то і тут повинен був би помітити, що в місті відбувається щось незвичайне. Але я бачив тільки одне: $8 \times 6 = 46$. Так, я бачив це. Я йшов з опущеною головою і бачив написане на слячому під промінням асфальті $8 \times 6 = 46$.

В обід був уже вдома, де застав саму лише тітку Ельзу. Як тільки ми поїли, вона теж пішла з дому. Я лишився сам. В одній з кімнат затемнив вікна і ліг на диван. Відчув себе нещасним. У мене навіть не виникло бажання вивувати себе за своє нещастя когось іншого.

— Що з тобою, Гезо? Невже ти спиш?

Мене розбудив дядько Філіп.

— З тобою що-небудь сталося, Гезо?

— Я все, все зіпсував!

— Ти плакав, Гезо? Ти поранений, чи що? Що ти зробив?

— Я написав: $8 \times 6 = 46$. Цього я ніколи не можу виправити!

Дядько Філіп голосно засміявся.

— Хороша я ворожка! — сказав він. — Коли ти дитиною вдавав з себе дорослого, я завжди застерігав тебе, що, ставши дорослим, ти залишишся дитиною. Тепер ти вже майже дорослий мужчина — і ось! Сьогодні ти плачеш через таку нісенітницю!

Тільки зараз я помітив, що костюм дядька подертий на шматки.

— Що з вами сталося, дядьку Філіпе?

— Нічого особливого. Один з божевільних кінних поліцаїв наїхав на мене. Я дістав од нього кілька ударів шаблею. Нічого...

— Ударів шаблею? Де ж ви були, дядьку?

— На вулиці Араді, за барикадами. Хотів перев'язати двох поранених робітників, але ці свині напали на нас ззаду.

— Барикади?!

За кілька хвилин я був уже внизу, на вулиці.

На будайському боці міста все було тихо. Освітлені газовими ліхтарями вулиці були майже безлюдні. Зрідка тільки траплялися поліцейські патрулі.

Я дійшов до мосту. Та змушений був повернути назад.

Біля мосту стояв взвод солдатів і нікого не пропускав.

Світло далекої пожежі проклало на чорній воді Дунаю червону смугу. Я глянув у бік Уйпешта і побачив, що пожежа десь там.

— Раджу вам, юначе, забиратися додому!

Начальник поліцейського патруля освітив мое обличчя електричним ліхтарем.

За сніданком я сидів з таким виглядом, наче у мене із носа пішла кров.

— Вище голову, Гезо! На усному іспиті виправиш свою помилку.

— А те, що я лежав дома, коли на вулиці...

— Я мав на увазі зараз не те. Але щодо цього упущення, то нехай тебе теж не болить голова. Будуть ще в Будапешті барикадні бої!

На усних іспитах я зарекомендував себе з найкращого боку.

Коли звільнився від школи, всі мої інтереси знову були спрямовані на політику. Але моя політична діяльність обмежувалася жадібним читанням газет і обуренням тим, що там писалося.

Після того, як опозицію усунули з парламенту руками поліцаїв, був прийнятий не тільки закон про збільшення чисельності армії, але й цілий ряд інших законів, які регулювали життя країни на випадок війни.

Ці закони викликали особливі почуття. Загроза війни нависла над людьми. Проте уряд не вжив ніяких заходів для заспокоєння населення. Тоді населення вдалося до самозаспокоєння. Куди б людина не потрапляла, усюди чути було одне і те ж: уряд тільки для того весь час малює чорта на стіні, тільки для того робить вигляд, наче готується до війни, щоб відвернути увагу від сумного внутрішнього становища країни.

— Війна? Нісенітниця! Війна у двадцятому віці! Недотепно! Незабаром уряд введе, може, такі закони, які будуть застосовуватись на випадок потопу!

Правда, в Африці теж двадцятий вік, і там вирує війна. Італійці захопили Тріполі. Але в тому ж воно і справа, що там Африка! Африка не Європа і Європа не Африка — це твердження не потребує навіть доказів.

Одна з вечірніх газет, відома своєю схильністю до сенсацій, повідомила на початку червня, ніби чотири балканські держави — Болгарія, Греція, Сербія і Чорногорія — уклали союз для війни проти Туреччини.

Серйозні газети спростували цю звістку. Уряд напівофіційно заявив, що угорській газеті не личить хвилювати публіку такими, позбавленими будь-яких підстав, повідомленнями. Той же самий напівофіціоз висловив думку, що припущення, наче угорська читаюча публіка може серйозно повірити такій дурній вигадці, є прямою образою цієї публіки. Газета, яка передбачала балканську війну, змушена була якось виправдовуватися і признатися, що звістку, одержану нею з певного джерела, вона не перевірила з належною серйозністю.

Ця газетна вигадка все ж таки мала один наслідок: ті люди, які одного разу вже переконали себе, що в «освітній Європі» розв'язання війни — справа неможлива, зараз знов відчули потребу ще раз переконати себе в цьому. Війни бути не може, — з цією думкою погоджувалися всі. Але в мотивуванні цього припущення не було одностайності.

Мій колишній вчитель історії Ласло Матяшовскі, якого я випадково зустрів на вулиці, висловився так:

— Про європейську війну, Балінг, не може бути й мови. Троїстий союз — Німеччина, Австро-Угорщина та Італія — в багато разів сильніший, ніж ворожа нам Антанта. І це знаємо не тільки ми, але і наші противники — Англія, Франція і Росія. Не можна припустити, що англійські й російські політики були б такими обмеженими або такими короткозорими, щоб штовхати свої країни на певну загибель.

Один із керівників професійної спілки вчителів Елмер Секула, який часто бував у гостях у дядька Філіпа, так висловлювався про воєнну небезпеку:

— Уряд, мабуть, готується до війни. Я припускаю також, що до війни готуються й інші уряди. Ну й нехай! Якщо вони справді наважаться на це середньовічне варварство — на оголошення війни,— робітники Європи оголосять загальний страйк. Це безсумнівно, як і те, що за умови загального страйку війна неможлива.

— Одного тільки не розумію,— зауважував у таких випадках дядько Філіп,— чому необхідно так багато говорити про небезпеку, якої начебто і не існує? Чи не вважаєш ти це, Елмер, трохи дивним?

Замість відповіді Секула знизав плечима.

З усіх моїх знайомих одна тільки людина була переконана, що нас чекає війна, і ця людина — Карой Полоні — раділа війні. Провалившись на іспиті на атестат зрілості з математики, Полоні готувався тепер до додаткового іспиту. Але світова політика цікавила його більше, ніж іспит.

— Якщо мені трішки пощастить, війна вибухне ще протягом літа, і тоді мені не треба буде складати додатковий іспит!

— Вчись, Карою, і не базикай дурниць,— переконував я його.— Війни не буде!

— Як то не буде? Тоді ти не знаєш кайзера Вільгельма і Франца-Фердинанда! Вони знають краще за всіх, що ми сильніші від наших ворогів, і розуміють, що було б нерозумно не скористатися з такої нагоди. Можливо, звичайно, що вони почнуть війну тільки після додаткових іспитів, але що взагалі почнуть — у цьому так само нема сумніву, як і в тому, що ми розчавимо Росію і втопимо у морі англійців. Я щасливий, що народився в наш вік!

— Ти осел, Карою. Ти єдина людина, яка вірить, що в Європі, в освіченій Європі, у двадцятому сторіччі можлива війна!

— А чому неможлива?

— Якщо ти не знаєш, чому — скажу тобі.

Безліччю вагомих аргументів довів йому, що вік воєн минув. Але переконати Кароя було неможливо. Він був такий впертий, як і дурний. Всупереч найблискупішим доказам, він залишився при своїй абсурдній думці:

— Європа напередодні війни. Якби я не знав цього, впав би у розпач з-за своєї невдачі на іспиті з математики. А так — щасливий!

Я поїхав до Уйпешта. Перш за все хотів зустрітися з Ержі. Сподівався, що в такий час, надвечір, вона буде вдома.

Але її не знайшов і не знайшов навіть будинку, в якому ми жили. Його знесли і на тому місці збудували барак для робітників.

Не знаючи нової адреси Кальманів, пішов у Робітничий будинок. Там усе було по-старому. Новиною був улаштований в кінці подвір'я кегельбан. Коли прийшов, гра була в розпалі.

Ендре Кальмана знайшов одразу. Він сидів біля столика сам, за кухлем пива, і спостерігав за грою у кеглі. Потис мені руку і продовжував спостерігати за грою. Я сів поруч з ним, але він, здавалося, навіть не помітив цього. Я образився і хотів піти, але коли підвівся, Кальман заговорив:

— Нема що й казати, гарні справи творите ви там під Карпатами!

— Ви маєте на увазі, товаришу Кальман, що ми не платимо членських внесків? — відповів я дотепом.

— Це, звичайно, теж погано. Але я мав на увазі не це, а вашого пророка. Електричне освітлення, авіація і — пророк!.. Щось тут не узгоджується. Подробиць, звичайно, не знаю.

Я розповів йому все, що знав про агітацію русинських студентів і особливо про Елека Дудича. Він слухав мовчки, майже заплющивши очі, і почав хвилюватися тільки тоді, коли один із гравців одним ударом збив усі дев'ять кеглів.

— Хотів би зустрітися з Ержі,— сказав я,— але не знаю адреси.

— Вулиця Татра, 12.

— А де знаходиться вулиця Татра?

— В місті Ліпто-Сент-Міклоші.

— У Ліпто-Сент-Міклоші? А як же Ержі потрапила туди?

Кальман випив великий ковток пива.

— Вийшла заміж. А коли чоловіка вислали етапом, їй теж довелося виїхати. Вона вийшла за Ліптака.

В цей момент гравці посварилися. Металіст Сопко обвинувачував кравця Келемена в тому, що замість трьох разів він хотів кинути кулю чотири рази. Келемен присягався, що звинувачують його даремно, і посилався на свідків. Один з свідків обвинувачував Сопка, що той зник кидати чотири рази і тепер чіплявся до Келемена тільки для того, щоб відвернути від себе підозру в некоректній грі.

Втрутився Кальман. Він так багатослівно почав захищати Сопка, доводячи, що Сопко найкоректніший гравець, що сам Сопко й інші забули, що мова йшла, власне кажучи, про Келемена, і всі заспокоїлися.

— Ліптака вислали? Це ж неможливо, товаришу Кальман! Адже Ліптак народився в Уйпешті!

— Авжеж. Але це нічого не важить. Ви не знаєте угорських законів. У кожного угорського підданого є місце народження і місце прописки. Місце народження, як правило, не викликає сумніву. Місце прописки майже завжди невідірване. Суперечку цю розв'язує влада. І розв'язує вона її — як вам сказати — не завжди враховуючи інтереси тої сторони, про місце прописки якої йде мова, і навіть не завжди зважаючи на дійсні факти. При визначенні місця прописки людини факти відіграють не вирішальну роль. Або вірніше: не кожен факт грає істотну роль. У нашому випадку, наприклад, той факт, що Ліптак народився в Уйпешті, не був вирішальним. Другорядним виявилось і те, що і його батько народився тут. Істотним фактом було тільки те, що дід Ліптака народився в Ліпто-Сент-Міклоші. Якби Ліптак брав участь у робітничому русі в Ліпто-Сент-Міклоші, його вислали б звідти і почали б глузувати з нього, коли б він доводив, що дід народився там. Але через те, що він брав участь у русі тут і стверджував, що перебуваємо напередодні війни... Чи не вип'єте кухоль пива?

— А партія нічим не могла йому допомогти?

— Я питаю, чи не вип'єте кухоль пива? — повторив Кальман.

Я випив кухоль пива.

— Скажіть, товаришу Кальман,— почав я знову,— як член центрального правління спілки деревообробників, чи не змогли б ви зробити що-небудь для підкарпатських товаришів?

— Я вже не член центрального правління: сидів три місяці в тюрмі, а за цей час обрали нове правління. Вип'єте ще кухоль?

— Тому, що ви сиділи в тюрмі, вас забули включити в правління?

— Ще одне пиво вип'єте?

— Яку партійну роботу ви виконуєте зараз, товаришу Кальман?

— Спостерігаю, як грають у кеглі. Пиво питимете?

Дома мене чекала телеграма:

«Вітаємо іспитом зрілості крапка приїзди швидше крапка чекаємо батько».

СВІДОК ФЕДІР ВЕРХОВИН

Комітат Мараморош славився двома на всю країну відомими особливостями. Одною з них був марамороський ведмідь, другою — марамороський свідок. У марамороського ведмеда була одна малесенька вада: коли його шукали, він не показувався. Інша справа — марамороський свідок. Марамороського ведмеда багато хто вважав легендою, в існуванні марамороського свідка ніхто не сумнівався. Марамороський свідок — це була така ж певна фірма, як брюссельські мережива, французьке шампанське або гаванські сигари. Як і ці речі, він теж коштував гроші. Той, хто мав гроші, не скупився. Такий на Мараморощині на все міг знайти свідка.

Той, хто ніколи не користувався людськими правами, не дуже поважає і саме право, яке так чи інакше якось завжди служило зброєю проти нього. Він на власному досвіді переконався, що коли мова заходить про справедливість, то це вже біда, бо постійне акцентування справедливості закінчується тим, що проти нього готується якась кричуща підлість. А той, хто тільки це знає про справедливість, не дуже дотримувався справедливості. На цьому ґрунті формувався марамороський свідок.

Двоє пеметинців йдуть пішки до Мараморош-Сігета.

— Ти в якій справі до Сігета?

— Свідком.

— А що трапилось?

— Ще не знаю. На місці з'ясується.

На місці завжди знаходилася справа. Де дешеве вино — появляється багато п'яних. Де дешевий свідок, там появляється багато судових процесів. Марамороські суди завжди працювали на повну силу.

Янош Надь сердився, припустимо, на Петера Кіша, і Янош Надь мав потребу в грошах. Він подавав в суд на

Петера Кіша з вимогою повернути йому сто форинтів, що їх Кіш позичив у нього. Заїкаючись від обурення, Петер Кіш заявляв на суді, що ніколи в житті не позичав у Яноша Надя не те що ста форинтів, але жодного крейцера. Даремно заперечував це Петер Кіш, Янош Надь приводив з собою двох свідків: Томаша Секся і Адольфа Ліберсона, які клялися, що були присутні при тому, як Янош Надь позичав Петеру Кішу сто форинтів. Ліберсон пам'ятав навіть таку дуже характерну дрібницю, наче, одержавши цих сто форинтів, Кіш сказав: «Хай господь заплатить тобі за твою доброту, Яноше», на що Янош Надь відповів так: «Гаразд, Петер, гаразд, але ці сто форинтів, ти маєш повернути сам».

На основі свідчень двох свідків суд зобов'язував Петера Кіша виплатити Яношу Надю сто форинтів, і Петер Кіш, якщо він тільки був розумною людиною і мав сто форинтів, платив. Якщо ж він виявляв дурну впертість, або коли у нього не знаходилося ста форинтів, то його меблі, кінь або корова продавалися з молотка. У такий спосіб Янош Надь мстився на Петеру Кішові й вигравав вісімдесят форинтів. Тільки вісімдесят, бо із ста кішівських форинтів десять належало свідку Секею і десять — свідку Ліберсону.

Процеси такого характеру протягом тривалого часу постійно відбувалися у мараморощ-сігетському суді. Всі знали, що свідки говорять неправду. Однак знати недостатньо — потрібно довести. А це справа не із легких. Марамороський свідок майстер своєї справи. Тому дуже рідко траплялось, коли той чи інший «професійний» свідок ставав жертвою своєї професії і за неправдиве свідчення на два-три роки опинявся в холодній. Але і в інших, більш виснажуючих і менш прибуткових промислових галузях, трапляються іноді нещасні випадки на виробництві.

Багато хто подейкував, що правдивість марамороських судів, мабуть, не тільки тому знаходиться під вирішальним впливом марамороських свідків, що панове судді строго дотримуються букви закону, але і... цим самим я не висуюю обвинувачення, навіть і не пишу тут про це, бо якщо б пани марамороські судді розпочали проти мене на цій основі судовий процес за наклеп, то я б не мав у своєму розпорядженні марамороського свідка. Але те не можу замовчати, що знаходився не один такий марамороський суддя, який свою ошадливість довів до такого ступеня, що при своїй річній зарплаті в сумі дві тисячі чотириста форинтів щорічно вносив у ошадну касу п'ятнадцять-шістна-

дцять тисяч форинтів,— звичайно, на прізвиське своєї дружини.

Суди, прокуратура, громадська думка, преса виявились безсилими проти здирства, що робилося публічно з допомогою марамороських свідків. Цьому ремеслу, цим грабездам, здійсненим такими примітивними методами, вирішальний удар завдав один чудовий адвокат по імені Ліпот Вадас. Той самий Ліпот Вадас, якого, мабуть, за цей героїчний вчинок у 1910 році обрали депутатом парламенту від Мараморощини, а згодом він став державним секретарем юстиції в уряді Іштвана Тісси і як такий став «диригентом» великого русинського процесу.

Ліпот Вадас працював ще адвокатом у Мараморош-Сігеті, коли власник ресторану Іштван Карпаті подав позов на торговця меблями Пінкуса Брудермана. Карпаті стверджував, що він позичив Брудерману дві тисячі п'ятсот форинтів. Брудерман звернувся за юридичною порадою до Ліпота Вадаса.

— Отже, ви, пане Брудерман, не позичали у Карпаті грошей? — спитав адвокат у свого клієнта.

— Щоб я так жив, що ні. Жодного крейцера, пане адвокате.

— Гаразд. В такому разі на суді ви повинні визнати, що Карпаті справді позичав вам дві тисячі п'ятсот форинтів.

— Дозвольте, пане адвокате! Як я можу визнати те, чого насправді не було? Навіщо я визнаватиму борг, якого у мене немає?

— Для того, щоб вам не треба було його виплачувати! — відповів адвокат.

Брудерман не зрозумів, у чому справа, але, довіряючи своєму адвокатові, послухався його поради. На суді він визнав, що Карпаті справді позичив йому дві тисячі п'ятсот форинтів. Вадас запросив тоді двох свідків. Свідки — Ласло Віг і Микола Лопатка — під присягою засвідчили, що вони були присутні при тому, як Брудерман віддав цих дві тисячі п'ятсот форинтів Карпаті разом з процен-тами в сумі ста дванадцяти форинтів. У позові Карпаті суд відмовив. Бо хоч було доведено, що Карпаті позичав Брудерману дві тисячі п'ятсот форинтів, але було також доведено і те, що Брудерман цю суму йому повернув.

Сміливий і вдалий хід Ліпота Вадаса поклав край цьому популярному типу марамороських процесів. З того часу тому, хто збирався пограбувати кого-небудь за допомогою двох свідків, доводилося виявляти більшу винахідливість й більш складну техніку.

Одна з будапештських фірм постачальників лісу подала позов у мараморш-сігетський окружний суд на пеметинську мешканку пані Шейнер і мешканця міста Кошіце Фердинанда Севеллу, вимагаючи повернути заплачену нею суму в тридцять дві тисячі форинтів. Та ж сама фірма порушила проти пані Шейнер і Севелли кримінальну справу, обвинувачуючи їх у шахрайстві. Згідно з поданою цією фірмою в кримінальний суд заявою, пані Шейнер і Севелла відступили фірмі право на експлуатацію протягом трьох років розташованої в Марамороському комітаті ділянки лісу площею двісті двадцять сім хольдів. Спочатку офіційними виписками з книги нерухомого майна було встановлено, що даний ліс справді належав продавцям. Усі двісті двадцять сім хольдів були вкриті чудовим і цінним дубовим та сосновим лісом. Це було встановлено експертами фірми-покупця, які вважали ціну тридцять дві тисячі форинтів цілком справедливою і вигідною для покупців. Після того, як угоду було оформлено і продавці одержали гроші, з'ясувалося, що проданий ними ліс використати неможливо, бо зрубані дерева вивозити звідти ніяк не можна. Справа в тому, що ділянка ця була оточена державними лісами, через які ніяких шляхів не було. Прокласти дорогу через державні ліси також не дозволялося. Коли покупці про це дізналися, вони спробували «домовитись» з одним радником лісового відомства і з одною високопоставленою особою із працівників міністерства землеробства. Обидва ці пани охоче прийняли запропоновані хабарі, але права на прокладання доріг все ж таки дати не змогли, бо ліси, про які йшла мова, були закріплені за членами імператорського дому як заповідники для полювання. Таким чином, право, придбане будапештською фірмою, не мало ніякої вартості. Коли фірма остаточно переконалася в цьому, вона передала справу до суду.

Кримінальний процес відкладали до розв'язання цивільного позову.

В цивільній справі треба було з'ясувати перш за все два питання. Перше — чи знали продавці, що їхня ділянка відрізана від зовнішнього світу? І друге — чи повідомили вони про це покупців. Що пані Шейнер і Севелла добре знали про несприятливе розташування цих лісів, їхній адвокат, Ліпот Вадас, визнав. Але, за його твердженням, продавці попередили про це свого покупця, на що останній, усміхаючись, відповів:

— Це нічого не означає! Дорога буде!

Кажучи це, представник фірми ляснув себе по тій

кишені, в якій посив гаманець з грішми. Так, принаймні, стверджував Лілот Вадас.

Адвокат будапештської фірми заперечував, що продавець повідомляти його клієнтів про відсутність дороги. Він заперечував приписувані представникові фірми слова «дорога буде!», заперечував також і те, що цей представник ударив себе по кишені з гаманцем.

Вадас запропонував довести свої твердження. Довести, звичайно, свідченням.

Свідка звали Федір Верховин.

Федору Верховину, згідно з документами процесу, виповнилося сорок два роки. Він був лісовим робітником, вдівець, русинської національності, греко-католицького віросповідання, народився і прописаний в Пемете.

Я зараз пригадую, Верховин був дуже жвавим, низьким на зріст, худорлявим чоловіком. Все його обличчя вкривали зморшки. Коли з кимось розмовляв, часто кліпав очима.

На суді він під присягою засвідчив, що був присутній при тій розмові пані Шейнер і Фердинанда Севелли з представником фірми, на яку посилася Вадас. Він навіть продемонстрував перед судом, як представник фірми вдарив себе по кишені з гаманцем.

— Де відбулася ця розмова? — спитав у Верховина адвокат потерпілої фірми.

— В будинку пана Шейнера, — відповів Верховин.

— Яким чином ви потрапили в будинок пана Шейнера в той самий час, коли там провадилися ділові переговори?

— Я, прошу вас, завжди можу вільно заходити в будинок Шейнерів, бо я — шабесгой пана Шейнера.

— А що таке шабесгой? — спитав голова суду.

— Шабесгой — це християнин, який в суботу виконує в сім'ї господаря іудейського віросповідання ту роботу, яка євреям у цей день заборонена релігією, наприклад, розпалювати груби, гасити свічки і тому подібне. Шабесгой — це до певної міри довірена особа сім'ї, — кваліфіковано пояснив суду адвокат Вадас.

— У такому разі свідок дійсно міг бути присутнім під час переговорів, — установив суддя.

Але адвокат фірми не здався. Навпаки. Поправивши свою краватку, що з'їхала набік, він поставив підготовлене ним для свідка найнебезпечніше запитання:

— Якою мовою велися переговори?

— Єврейською, — моргнувши на адвоката, відповів Верховин.

— Як же ви зрозуміли, про що вони говорили?

— Я, прошу вас,— сказав Верховин, підморгуючи лівим оком Ліпоту Вадасу,— я говорю по-єврейськи краще, ніж дехто з рабинів. Навіть по-староєврейському трошки знаю. Якщо ви, пане адвокате, не вірите...

Для того, щоб показати своє знання єврейської мови, Верховин почав співати:

— Шма, Ізраель, адонай елохено, адонай сход!

— Досить! — крикнув суддя.

Але примусити Верховина замовчати було не так легко.

— Борух ато адонай! — горланив він.

— Досить!

— Оскільки високошановний представник супротивної сторони піддає сумніву достовірність свідчень свідка Верховина, я прошу запросити експертів,— запропонував Ліпот Вадас.— Прошу встановити шляхом експертизи, що Федір Верховин справді розуміє єврейську мову. Як експертів пропоную запросити: головного рабина міста Мараморош-Сігета і голову єврейської общини міста.

За вимогою суду головний рабин міста Мараморош-Сігета і голова міської єврейської общини ґрунтовно проекзаменували Федора Верховина. Результат іспиту пани експерти підсумували в такому висновку:

«Федір Верховин володіє єврейською мовою досконало. Єдиною вадою його єврейської вимови є те, що замість звука «х» він часто вживає звук «ґ». Це надає його вимові деякого специфічного відтінку, але розумінню мови в жодній мірі не заважає».

Ця експертиза вирішила долю процесу. Достовірність свідчень Верховина була повністю встановлена.

Після оголошення вироку судом, Фердинанд Севелла не міг не висловити свою думку:

— Таких фальшивих обвинувачів у нас, в Америці, лічували б!

Будапештська фірма, програвши процес, продала своє нічого не варте право на використання марамороських лісів одному агентові по закупці й продажу нерухомого майна за тисячу двісті форинтів. У агента це право за дві тисячі п'ятсот форинтів знову відкупив Фердинанд Севелла.

З-за двохсот двадцяти семи хольдів лісу проти пані Шейнер і Севелли було порушено ще чотири процеси. Вони чотири рази продавали нічого не варте право користування лісом. Однак на основі свідчень Верховина доброзичливість продавців у всіх чотирьох випадках була доведена. На четвертому процесі,— коли покупцем виступив торговець

лісом, англієць,— суддя сподівався, що цього разу двоє винних спіймаються. Адвокат англійської фірми звернувся до Верховина з таким запитанням:

— Якою мовою сторони вели переговори?

— Англійською,— відповів Верховин.

— Звідки ви знаєте англійську мову, Верховине?— запитав суддя.

— Якби ви, вельмишановний пане суддя, пропрацювали п'ять років у пенсільванських вугільних копальнях, як це було зі мною, ви теж могли б навчитися англійської,— відповів Верховин, підморгуючи Ліпоту Вадасу.

Пані Шейнер і Севелла і цього разу виявилися невинними.

Коли справа із продажем лісу розпочалась, ми ще мешкали в Уйпешті. Остання дія відбувалась тоді, коли я складав іспити на атестат зрілості в Будапешті. В останній дії Федір Верховин зіграв головну роль.

Верховин назбирав собі за діяльність свідка трохи грошей. Грошенята ці він з мудрою далекоглядністю вніс до ощадної каси в місті Хусті. План його був такий: як тільки вклад досягне певних розмірів, він переїде в Хуст і так само, як пані Шейнер в Пемете, допомагатиме в Хусті людям, що потрапили в біду, дрібними позичками. Верховин був удівець. Його дружина і доньки померли від голоду, поки він працював в Америці. Правда, одержуючи свою заробітну плату, він регулярно, щотижня посилав сім'ї, вкладаючи у звичайного листа три-чотири долари, але цих листів з доларами дружина Верховина ніколи не одержувала. Було важко встановити, в чиїх кишенях осіли ці долари Верховина під час довгої дороги з Пенсільванії до Пемете. Але це не так вже і важливо. Важливо тільки те, що через п'ять років, повернувшись у Пемете, Верховин марно розшукував свою сім'ю,— ніхто не міг йому навіть сказати, де могила його дружини і двох дітей. Відтоді Верховин жив самотньо. Працюючи в лісі, він навіть не помічав, що у нього нікого немає. Коли ж три роки тому він зробився шабесгоем, то відчув свою самотність і зрозумів, що жити людині самій важко. Однак знав він і те, що в цьому нічим не можна зарадити. З того часу, як його вклад у Хусті почав рости, він часто думав ночами про дружину. Думав він не про свою покійну дружину, а про єврейську дівчину, в якої червоні, як вогонь, губи, чорні очі і кучеряве волосся. Це була не якась реальна єврейська дівчина, а витворена уявою. У неї були такі вуста, очі й волосся, які відповідали його смаку. Вона була такою ж доброю

і розумною, як пані Шейнер. Верховин вирішив, що, коли в Хусті у нього назбирається достатньо грошей, він розшукає цю єврейку і одружитья з нею. Добродійником Хуста буде не він сам, а його дружина. Дружина буде займатись справами, вона позичатиме гроші і одержуватиме їх назад, вона буде ходити по судах. Віп же сам, Верховин, якого тоді всі називатимуть паном Верховином, буде сидіти у власному будинку, критому бляхою і, хоч його релігія і не забороняє працювати в суботу, триматиме у себе шабесгой і буде йому наказувати.

Поки що Верховин жив у таких же злиднях, як і інші лісові робітники, які не виділялися із загальної маси ні як шабесгой, ні як свідки. Ів він вівсяний хліб, цибулю, замішку з кукурудзяної муки. Дозволив собі тільки одну розкіш. Ще в дитинстві він бачив у Мараморош-Сігеті угорського пана, який носив високі, вище колін, жовті чоботи. Чомусь ці чоботи справили на нього далеко більше враження, ніж величезні океанські пароплави і нью-йоркські хмарочоси. В очах Верховина найвищим людським щастям було мати такі, за коліна, жовті чоботи. Як простий лісовий робітник він навіть сподіватися не міг, щоб придбати коли-небудь такі чоботи. Як шабесгой він часто подумував про них, та й те марно. Але після вироку по першому лісовому процесу, коли Верховин уперше вніс гроші в ощадну касу, в нього почалася внутрішня боротьба. Боролися практицизм і дитяча мрія. Після вироку по другому процесу перемогла мрія дитинства — жовті чоботи за коліна. У кращого мараморош-сігетського шевця, Лайоша Чісаря, Верховин купив найгарнішу пару жовтих чобіт, які йому, як людині низького зросту, закривали навіть стегна так, що заважали ходити. Вірніше, заважали б, якби Верховин купив ці чоботи для того, щоб їх носити. Але про це він навіть не мріяв. Він зв'язав мотузком ліве вушко одного чобота з правим вушком другого. В стіну своєї хатини вбив великий гак, який украв зі складу, і на цей гак повісив зв'язані до купи чоботи так, що вони впиралися носками в ікону, яка висіла в кутку. Коли Верховин молився перед іконою, завжди бачив перед собою втілену мрію свого дитинства. І думав про те, що коли чоботи стали дійсністю, то чому ж не може стати дійсністю і та єврейська дівчина з червоними вустами, чорними очима і кучерявим волоссям, якій він виділив роль добродійниці Хуста.

Поки Верховин мріяв про цю єврейську дівчину, він зробився антисемітом. Його антисемітизм мав дві причини.

Одна з них полягала в тому, що Натан Шейнер останнім часом почав їсти з таким великим апетитом, що для виконуючого обов'язки шабесгоя Верховина від приготовленої на суботу фаршированої риби не лишался жодного шматка. А втім Верховин дуже любив фаршировану рибу. Уві сні він часто сидів — у жовтих чоботях — біля великого, дуже великого столу, на якому вишикувались у ряд тарілки з фаршированою рибою. Верховин з'їдав усе підряд, але скільки б він не їв, на столі все ще лишалася достатня кількість повних тарілок. Після такого сну Верховин навіть наяву відчував запах фаршированої риби. Але так само, як від його снів лишався тільки запах, так і від справжньої фаршированої риби шейнерової кухні для шабесгоя лишався самий тільки запах. І ці пікантні, міцні рибні пахощі були одним із джерел антисемітизму Верховина.

Другим джерелом його антисемітизму була шапка. Американська шапка, вірніше — Ревекка Шенфельд, або, щоб бути зовсім точним: ставлення Ревекки Шенфельда до привезеної з Америки шапки Федора Верховина. Цю картату шапку Верховин купив в Америці за шістьдесят п'ять центів. Протягом року він носив її на вулиці й біля трьох років у шахтах під час роботи. Через те, що за весь цей час шапка жодного разу не бачила щітки, її не можна було назвати особливо чистою. Верховин носив цю шапку не тільки в шахтах, але і протягом тих наступних чотирьох місяців, коли він працював на якомусь великому хімічному підприємстві. Роки, проведені в шахтах, надали шапці Верховина особливого кольору, а місяці на хімічній фабриці — особливого запаху. Запах цей був такий, що людину з слабким шлунком від нього нудило.

З усіх своїх привезених з Америки скарбів Верховин міг похвалитися тільки цією шапкою, решту речей він давно продав. Шапка висіла на стіні, наче виконуючи функцію прикраси кімнати. Коли Верховин купив жовті чоботи, шапку було знято з стіни, і з того часу вона видихала свій аромат в одному з кутків кімнати. Знайшлися одчайдушні миші, які наважилися скуштувати її. Коли Верховин помітив, що обжерливість клятих мишей загрожує загибеллю його шапці-мандрівниці, він вирішив розлучитися з цією останньою пам'яткою своїх проведених в Америці років. Верховин запропонував її Ревеці Шенфельду і попросив за неї усього-на-всього одну глиняну люльку з вишневим мундштуком.

Ревекка уважно оглянув шапку, зверху і зсередини, понюхав її і повернув Верховину.

— Люльку я за неї дати не можу,— сказав він,— але якщо ти даси мені на додачу десять крейцерів, я дам тобі за неї одного гудзика для штанів.

Ця заява Ревекки була другим джерелом антисемітизму Верховина.

Протягом довгого часу Верховин і сам не відав, що він антисеміт. Але його антисемітизм став свідомим почуттям і войовничим переконанням, коли за браком кращої розваги, а також і тому, що це не коштувало грошей, він послухав проповідь Елека Дудича і побачив його поєдинок з ведмедником. Проповідь пророка і цей двобій так захопили Верховина, що коли пророк залишав Пемете, він разом з тридцятьма іншими русинами пішов проважати його. З цієї нагоди уперше взув куплені у Мараморош-Сігеті високі, довгі чоботи.

Верховин стояв поруч з пророком, коли з лісу долинув постріл.

Так само, як його тридцять товаришів, шейнерівський шабесгой відразу зрозумів, що пророка хотіли вбити євреї. У скаженому гніві побіг він додому в Пемете, не звертаючи уваги навіть на те, що колючки подряпали його човді жовті чоботи.

Коли він побачив, що його товариші вирубали величезні дрючки, він зробив те ж саме. Жовті чоботи заважали йому бігти. Він відстав од своїх товаришів і тільки здалеку бачив, як вони оточили Хозеліца. І саме тому, що він відстав од них, він виявився першим, хто опинився віч-навіч з Ревеккою, який біг з піднятою парасолькою на допомогу Хозеліцу.

Коли Ревекка з розбитою головою впав на землю, Верховин кинув дрючок і втік. Він побіг у глиб лісу, далеко від тих місць, де рубають дерева. Тільки пізно ввечері, крадучись, повернувся додому. По дорозі намагався, щоб його ніхто не помітив, але село настільки вже було збуджене, що час од часу він змушений був вітатися зі своїми знайомими. Скоро Верховин дізнався про причину пожевлення: жандарми арештували Михалка за вбивство Ревекки Шенфельда. Верховин спокійно пішов спати.

Уві сні він бачив, що стоїть перед мараморош-сігетським окружним судом. Він ніби свідок і повинен присягтися, що був присутнім при тому, як Михалко дрюком розбив голову Ревекки. І він бачив Михалка, який сидів, зігнувшись, між двома озброєними стражниками.

— Свідок Верховин, повторіть за мною текст присяги! — наказав суддя і почав голосно читати текст:

«Я, Федір Верховин, клянуся живим богом і підтверджую, що Рєвекку Шенфельда вбив Григорій Михалко. Хай господь мене покарає, якщо я кажу неправду!».

І Верховин повторив присягу так:

«Я, Федір Верховин, клянуся живим богом і підтверджую, що Рєвекку Шенфельда вбив не Григорій Михалко, а я, Федір Верховин. Хай господь мене покарає, якщо я кажу неправду!»

Приносячи присягу, Верховин знову глянув на лаву підсудних. Тепер там між двох озброєних стражників сидів уже не Михалко, а він сам, свідок Федір Верховин.

Від жаху Верховин закричав і прокинувся. Він увесь тремтів, і піт котився градом.

Йому здавалося, що в хатині немає повітря і він задихається.

Верховин вийшов з дому. Село вже спало. Федору Верховину страшенно кортіло поговорити з ким-небудь, але в усьому Пемете не спав лише він один.

Глянувши на небо, Федір із здивуванням помітив, як багато на чорному небосхилі іскристих зірок. Напевно, багато разів у житті бачив він ці зірки, але тільки зараз вперше помітив їх. Як їх багато! Як вони блищать! І як дивно поглядають вони вниз на людину. Він заплющив очі, щоб не бачити зоряного неба, але побоявся сидіти з заплющеними очима. І Верховин дивився на зірки доти, поки їхнє світло почало поступово бліднути і, нарешті, цілком зникло в прозорій синяві неба.

Рано-вранці Верховин відвідав Ісаака Шенфельда.

Старий Шенфельд, як це належить за законом єврейської релігії, сидів на землі в подертому одязі і оплакував свого сина. Закривши обличчя руками, він плакав мовчки.

— Чого тобі? — зустрів Верховина дуже недружелюбно Медьєрі, який варив на відкритому вогнищі суп для старого.

— Мені нічого не треба, — затинаючись відповів Верховин.

При всьому своєму горі старий Шенфельд не міг лишити цю відповідь без репліки.

— Чого ти прийшов сюди, Верховине, якщо тобі нічого не треба? — спитав він.

— Я приніс тобі невеличкий подарунок, Ісааку, — сказав Верховин і простяг Шенфельду славнозвісну американську шапку. Шенфельд механічно прийняв від нього шапку і поклав поруч з собою на землю.

Верховин мовчки дивився ще кілька хвилин на старика,

час од часу кидаючи підозрілий погляд на похмурого Медьєрі. Коли Медьєрі покуштував суп, посолив і вилив його з чавунного горщика у глиняну тарілку, Верховин зібрався йти.

— Прощавай, Ісааку.

— Стривай хвилиночку! — відповів Шенфельд і з великим зусиллям підвівся. — Знаю, Федоре, що і ти любив бідолаху Ревекку. Його всі любили. Це його — візьми на спомин!

І він передав Верховину бруднувату глиняну люльку з вишневим мундштуком.

Чотири тижні в Пемете ніхто не бачив Верховина. Та й ніхто і не шукав його. Лісові робітники не раз зникали з села, а потім непомітно поверталися; але якщо хто-небудь з них не повертався, лиха теж не було. Зникнення Верховина завдало незручностей одним тільки Шейнерам. Чекали його в п'ятницю ввечері, чекали в суботу вранці — марно. Щоб натопити піч, мадам Шейнер змушена була покликати когось іншого з вулиці. Тимчасовий шабесгой, лісовий робітник Шомоді, виявився цілком придатним для такої роботи, і через певний час відсутність Верховина перестали відчувати навіть Шейнери. А коли вже всі забули про нього, Верховин, який блукав по лісі протягом чотирьох тижнів, повернувся додому в Пемете.

За цих чотири тижні його домотканий одяг цілком обірвався і жовті чоботи вже втратили свій колір. В Пемете Верховин повернувся в суботу. Додому до себе він навіть не зайшов, а подався просто до Шейнерів.

У кімнаті Шейнера найпобожніші пеметинські євреї голосними молитвами вихваляли Єгову.

Пані Шейнер не було вдома. Шомоді зустрів Верховина вороже. Він боявся за своє місце шабесгоя. Але Верховин заспокоїв його:

— Я прийшов тільки для того, щоб сказати пані Шейнер, що більше не прийду.

— Я і не раджу тобі думати про те, щоб ще раз розпасти в цьому домі піч! Бо якби ти цього захотів...

На погрози Шомоді Верховин не відповів. Плонував і зайшов на кухню. Тут нікого не було. Верховин відкрив шафу, в якій Шейнери тримали святковий обід. У ніс йому вдарив запах фаршированої риби. Він поліз брудною рукою у тарілку з рибою і схопив великий шматок. Потім другий, за ним третій. Швидко, сердито їв він, напихаючи їжею рот.

— Верховине! Ви збожеволіли?!

Коли пані Шейнер увійшла до кухні, тарілка була вже майже порожня.

— Відчепись, стерво! — відповів Верховин, проковтнувши шматок, який тримав у роті.

— Божевільний! Божевільний! Гвалт! Гвалт!

У цей час Шомоді працював на подвір'ї. Почувши крик пані Шейнер, він вбіг на кухню, але поки добіг, мадам Шейнер лежала вже на підлозі з проваленою головою. Поруч неї стирчала сокира, яку Шомоді підготував, щоб наколоти трісок. На сокирі була кров.

Верховин, повернувшись до трупа спиною, продовжував їсти фаршировану рибу.

З кімнати долинав єврейський спів.

Коли Верховина заарештували, він не заперечував свого злочину.

— Я вбив цю паршиву суку! — сказав він без будь-якого каяття.

По дорозі з Пемете до Мараморош-Сігета його, як людину явно винну, та ще й русина, жандарми побили мало не до смерті. Якби він заперечував свою провину, його би ли б для того, щоб примусити признатися.

— Ех, люди, знову когось побили! — спокійно, по-батьківському докоряв жандармам директор поліцейського арештантського дому в Мараморош-Сігеті.

Якби міг заглянути в майбутнє, він вилаяв би жандармів — і не так м'яко! — за те, що вони тільки так, а не до смерті побили Верховина.

Верховин говорив у Мараморош-Сігеті більше, ніж від нього вимагала поліція. Він признався в тому, що вбив пані Шейнер, а також і в тому, що вбив Ревекку Шенфельда. Для поліції в цьому було мало приемного, оскільки цим самим непричетність Григорія Михалка до вбивства Ревекки стала остаточно встановленою. Ще більше неприємним виявилось те, що Верховин наговорив багато в протокол про махінації пані Шейнер. Він не тільки докладно розповів про всі справи з продажем лісів, як воно було насправді, але й назвав прізвиська всіх компаньйонів пані Шейнер: Фердинанда Севеллу, директора Кебля, урядового емісара Акоша Семере і Ліпота Вадаса, якого його величність король Угорщини тільки цими днями призначив державним секретарем юстиції. Справа з продажем лісу була ще далеко не найстрашнішою. Верховин розповів про такі махінації пані Шейнер, що у начальника поліції, який його допитував, од жаху аж волосся догори полізло.

Про зізнання Верховина начальник поліції зробив докладну доповідь начальникові марамороської прокуратури. Прокурор, в свою чергу, доповів про це державному секретареві юстиції Ліпоту Вадасу, який «для розслідування справи» послав у Мараморош-Сігет одного з радників міністерства юстиції.

Цей міністерський радник, Габор Геней-Повч, сам мріяв про пост державного секретаря, але Вадас випередив його. Геней шаленів, але цілковито підкорився Вадасу, якому подобалося, що цей старомодний угорський пан ходить перед ним на задніх лапках. Вадас зробив його своєю довіреною особою. Коли Геней-Повч ознайомився із зізнанням Верховина, а потім протягом півтори години мав з ним особисту розмову, він вирішив, що настала нагода прибрати Вадаса з дороги. Він знав, що коли доповідь про все міністру або ж голові ради міністрів, справу замнуть, щоб не виникла потреба зізнатися в тому, що на пост державного секретаря призначено ледащого мерзотника. Тому Геней-Повч вирішив обрати інший шлях. Він викликав до себе редакторів мараморош-сігетських газет і заявив їм, що ті жакливі обвинувачення, які вбивця Верховин висунув проти урядового емісара Акоша Семере і проти його високоблагородія пана державного секретаря Вадаса, позбавлені будь-якого ґрунту.

— Зізнання Верховина — плід божевільної фантазії виро́дка, — заявив Геней.

Міністерський радник попросив журналістів найкатегоричніше спростувати висунуті Верховином обвинувачення.

Із цієї заяви редактори дізналися, що Верховин висунув якесь обвинувачення проти державного секретаря. Суть обвинувачення не знали, але знали, що потрібно спростувати.

І вони почали спростовувати. Урядові органи робили це патетично, з моральним обуренням, опозиційні — з певною стриманістю.

Спростування марамороських газет звернуло на справу Верховина увагу будапештських газет. Опозиційні газети надіслали в Мараморош-Сігет своїх кореспондентів. Співробітник одної з опозиційних газет навіть приїхав у Пемете.

Замовчати цю справу було вже важко. Але через те, що, висловлюючи свої підозри проти Ліпота Вадаса, опозиційні газети почали поступово обстрілювати і увесь уряд, виникла нагальна потреба будь-що замовчати цю справу. За вказівкою міністра юстиції мараморош-сігетська

прокуратура видала розпорядження на психіатричну експертизу Федора Верховина. Для цієї мети з Будапешта в Мараморош-Сігет приїхали двоє експертів-медиків.

В той час, коли будапештські лікарі були зайняті обслідуванням психіки Федора Верховина, урядовий емісар Алош Семере подав у відставку і поїхав у санаторій.

Директор Кецль повернувся назад у Відень, передавши керівництво заводом інженеру Темеші. Натан Шейнер і Фердинанд Севелла виїхали в невідомому напрямку.

Експерти встановили, що Верховин не тільки не підлягає засудженню, але є небезпечним божевільним для оточуючих. Прокуратура постановила помістити його в божевільню в місті Кошіце. По дорозі з Мараморош-Сігета до Кошіце Федір Верховин вискочив з поїзда і розбився на смерть. Міністерський радник Габор Геней-Повч подав у відставку.

Коли керівництво пеметинським заводом перейшло до інженера Темеші, батько послав мені телеграму, щоб я негайно повернувся в Пемете.

Протягом багатьох років ніхто не знав, чи живий Фердинанд Севелла. Після світової війни з'ясувалося, що він живе, і навіть гучно. В угорських газетах і журналах часто згадується його прізвище. Севелла в Америці не тільки став мільйонером, але грає також велику роль у житті літератури і мистецтва як генеральний директор одної з голлівудських кінокомпаній. З тіткою Сіді, яка лишилася в Угорщині, він розвівся і одружився з видатною кінозіркою.

Угорські газети не раз писали про Фердинанда Севеллу, що і в Америці він залишився добрим угорцем і завоював честь і славу для свого народу.

ОБ'ЄДНАНИМИ СИЛАМИ

Коли директор Кецль виїхав з Пемете, батько думав, що зможе деякий час пожити спокійно. Він помилився. Новий директор Темеші почав чистку апарату заводу з мого батька. Цілком зрозуміло. Батька рекомендувала на завод пані Шейнер, а на роботу взяв його директор Кецль. І крім усього — Фердинанд Севелла був його шурином.

Темеші звільнив батька.

— Яке нестабільне життя, — сказав батько. — Перший раз мене хотіли звільнити через те, що я не подобався пані Шейнер. А тепер мене виганяють за те, що я їй подобався.

Але яке насправді мінливе життя — він дізнався пізніше.

Михалко, засуджений за образу жандарма на три місяці тюремного ув'язнення, приїхав додому після двох місяців саме того дня, коли батька звільнили.

Другого дня ведмедник відвідав нового директора заводу. Темеші зустрів його дуже люб'язно. Запропонував сісти і пригостив цигаркою. Коваль запалив цигарку, потім сказав, чого прийшов.

— Знаєте, пане директор, один раз я вже сидів за вбивство, хоч нікого не вбивав. І мені й вам було б дуже неприємно, якби я тепер сів за те, що справді вбив людину. Ось цією зброєю!

І ведмедник підніс до носа директора свій величезний кулак.

— Що ви хочете цим сказати, пане Михалко? — спитав приголомшений Темеші.

— Кажу, як розумію, а ви зрозумійте, як кажу, — відповів Михалко і після цього не зовсім чіткого пояснення залишив директора.

Темеші злякався. Він тільки тоді зрозумів, чому Михалко погрожував йому, коли до нього прийшла делегація з тридцяти заводських і лісових робітників.

Ватажком делегації був смаглявий Медьєрі.

Медьєрі говорив багато і трохи плутано. Його промова стала більш незрозумілою і від того, що інші члени делегації часто перебивали його своїми репліками. Особливо не вгавав одноокий Хозеліц.

— Пане директоре, ви, як людина розумна і культурна, не можете не розуміти, як песик сердиться, коли його вдарять по носі, так само і людина сердиться, якщо вдарять її друга.

— В таких випадках собака гавкає, — додав Хозеліц. — Але через те, що людина гавкати не вміє, вона змушена одразу кусатися.

— Відчепись, Абраме! — крикнув Медьєрі і, сердито відштовхнувши Хозеліца, продовжував свою промову. — Це я кажу, пане директоре, тільки тому, щоб ви, як людина розумна і культурна, зрозуміли, якщо ми вважаємо своїм ворогом того, хто хотів на шибеницю відправити ведмедника Михалка, то вважаємо своїм другом того, хто допоміг нашому Григорію уникнути шибениці.

— Як господь бог сказав Мойсею на горі Сінай...

— Відчепись, Абраме!.. Словом, ми хочемо вам сказати... хочемо вас просити, дайте, пане директоре, Йосифу Балінту спокій. З нашим Пемете нічого поганого не станеться, якщо в ньому житиме хоч одна чесна людина.

Темеші був досить розумним. Він одразу зрозумів, що це прохання потрібно виконати. Але тут же й вирішив, яким чином використає любов робітників до Йосифа Балінта. Коли делегація пішла, директор наказав покликати до себе батька. Він повідомив його, що скасовує звільнення і підвищує платню комірника з сімдесяти п'яти форинтів до ста.

Другого дня ввечері,— це було саме того дня, коли я приїхав у Пемете,— директор Темеші відвідав нас.

— Знаєте, пане Балінт,— сказав він після обміну взаємним привітанням,— я вважаю, що наші пеметинські люди тому такі некультурні, бідні й самотні, що вони не живуть політичним життям. Цьому треба допомогти.

Батько дивився на Темеші здивовано, я — з підозрою.

— В Пемете треба заснувати партію,— сказав з деякою урочистістю Темеші.

— Партію незалежних? — спитав батько.

— Незалежних чи урядову партію — однаково. Важливо тільки, щоб наша партія об'єднувала всіх чесних громадян і щоб вона могла зробити вплив на політично ще не зрілих робітників. Я думаю,— продовжував задумливо Темеші,— що для цієї мети, мабуть, найбільше підходила б партія незалежних. Отже, нам треба її організувати.

— Скільки людей в Пемете мають право голосу? — спитав батько, бо в ньому відразу ж прокинувся агітатор-вербувальник незалежних.

— Точно не знаю,— відповів Темеші,— але гадаю, чоловік з двадцять.

Батько задумався.

— У програмі партії Юшта¹ є загальне виборче право, і ця партія засуджує національне пригнічення. Така партія могла б розраховувати, звичайно, і на співчуття робітників.

— Це правда,— сказав Темеші.— Програма Юшта безумовно вплинула б на робітників. Але, на мою думку, в небажаному напрямі. Вона будила б у них марні надії. Досі тільки соціал-демократи обдурювали і збуджували робітників, тепер же цією справою займаються і юштівці. Саме тому всім чесним громадянам необхідно об'єднатись. Я думаю про помірковане, серйозне, вдумливе, патріотичне крило партії незалежних, пане Балінт.

— По-моєму, це було б справді краще, тату,— заговорив

¹ Партія Юшта — ліве крило партії незалежних, яке на цей час уже відмежувалось від консервативного крила і разом з соціал-демократичною партією боролось за загальне виборче право.

я.— Тоді робітники, принаймні, одразу ж зрозуміли б, що створення такої організації спрямоване проти них.

— Ми не виступаємо ні проти кого,— сказав Темеші.— Ні проти кого! Ми за Угорщину, за угорський народ. А за них ви, пане Балінт, як давній боець незалежних, гадаю, завжди готові стати в бойові шеренги.

— Завжди! — відповів батько. В голосі його відчувалася зворушеність.— Завжди! За Угорщину, за угорський народ я готовий завжди на все. Але знаєте, пане директоре...— Тут батько зробив невелику паузу.— Знаєте,— продовжував він, замислившись,— я довго не займався політикою і за цей час дуже багато думав. І дійшов висновку: постійним наголошуванням, що угорський народ кращий за інших, що угорець має більше прав, ніж інші, ми не так служимо інтересам угорського народу... Якщо ми так діємо, повірте мені, пане директоре, цим тільки наживемо нашому народові ворогів. І хіба це добре для угорського народу, пане директоре, хіба це вигідно, коли його сусіди дивляться на нього, як на ворога? Угорський народ хороший. Це факт. Але інші народи теж хороші. Угорський народ любить волю. Але й інші народи волелюбні. Якщо ми насправді хочемо, щоб угорський народ був вільний...

— Звичайно, ми хочемо цього, пане Балінт,— кричав Темеші, який замість мудрого слова, гучним словом намагався розвіяти сумніви батька.— Ми хочемо боротись і ми будемо боротись за волю угорського народу. Як ми будемо боротись? Як нам каже девіз його величності: *viribus unittis*¹. Якщо ми хочемо досягти результатів, то в цій боротьбі мають брати участь усі чесні громадяни. А це можливо тільки тоді, коли ми вдумливо і розважливо виробимо свою програму, щоб кожен чесний громадянин міг під нею підписатись. Я говорив уже про ці питання з деким із пеметинських панів. Усі пани готові — в інтересах угорського народу — брати участь у створенні партії. І ніхто не має сумніву в тому, що ви, пане Балінт, активно співпрацюватимете з нами. Ваша участь у цій справі дуже важлива з двох точок зору. З одного боку, тому, що ви, як колишній агітатор-вербувальник, маєте великий політичний досвід. З другого боку, тому, що пеметинські робітники, або, у всякому разі, частина цих робітників, виявляють до вас велике довір'я.

— Пане директоре, ви хочете залучити до партії, що організується, і робітників? — спитав я з лукавою посмішкою.

¹ Об'єднаними силами (лат.).

— Як ви можете ставити таке запитання? — моя присутність, очевидно, нервувала Темеші.— В політичній партії може брати участь тільки той, хто користується правом голосу. Але партія, звичайно, не забуватиме і про робітників. Ми їх вчитимемо, будемо скеровувати, утримувати від усяких шкідливих, а часом і просто небезпечних дурниць. Будемо влаштовувати їм лекції. Може, створимо для них навіть особливе консультаційне бюро...

— Якої ти думки про цю справу, батьку? — спитав я батька, коли Темеші пішов.— Сподіваюся, ти зрозумів, чого хоче Темеші?

Відвідини Темеші й політична розмова, від якої батько за останній час одвик, збентежила і оп'янила його. Він чув моє запитання, але не зрозумів його змісту. Правда, він мені відповів, але не те, про що я питав.

— Угорський народ хороший,— сказав він.— Й інші народи теж хороші.

— Це правда, батьку. Але також правда і те, що долею угорського народу так само, як і долею інших народів, правлять їхні вороги.

Батько, який вважав себе тепер прихильником партії Юшта, після одноденного вагання розпочав активну діяльність.

З числа пеметинських мешканців, як виявилось, право голосу на виборах мали чотирнадцять чоловік. Усі чотирнадцять схвалили план Темеші. П'ятеро з чотирнадцяти працювали активно в інтересах створення партійної організації. Однак партійна організація в Пемете все ж таки не була створена.

Темеші агітував за партію поміркованих незалежних. Потайки він мріяв про те, щоб навесні 1915 року, коли відбудуться парламентські вибори, виступити з програмою цієї партії проти Ліпота Вадаса. Позицію Темеші поділяли: інженер Зала, бухгалтер заводу Гаммершлаг і касир заводу Немет.

Обидва корчмарі, нотар Уйлакі, ветеринарний лікар Тімар і аптекар Шіпец були прихильниками урядової партії.

— Кожен справжній угорець повинен підтримувати уряд,— просторікував аптекар Шіпец,— бо уряд усіма силами бореться за те, щоб увесь світ визнав угорців першим народом у світі.

— За що бореться уряд, я не знаю,— сказав якимось батькові один з корчмарів Лейбович,— але знаю твердо, що якби я не був прихильником уряду, мене відразу ж поз-

бавили б патенту. Тому я переконаний прихильник урядової партії.

Греко-католицький піп Волошин теж був за уряд. Коли сім років тому на парламентських виборах виступив кандидат від русинських націоналістів, Волошин підтримував його. Тепер він агітував за уряд, бо після перемоги русинського кандидата губернатор комітату почав дуже старанно перевіряти фінансові справи греко-католицької церкви. Тепер, коли Мараморощина обрала депутатом представника урядової партії і урядові органи без перешкод визискують русинський народ,— греко-католицька церква одержує урядову допомогу.

Батько, кальвіністський пастор і вчитель були прихильниками партії Юшта. Батька приваблювали демократичні вимоги програми цієї партії. Кальвіністський пастор, людина молода і недосвідчена, поставив собі за мету навернення пеметинських русинів на кальвіністську віру. Для того, щоб завоювати довір'я русинів, він визнав вимоги юштівської партії, які враховували інтереси національних меншостей. У вчителя Пала Кенеді дружина була словачка. Тому він теж був прихильником програми юштівців у національному питанні. Крім того, до партії Юшта його приводили також і мрії про якийсь примітивний аграрний соціалізм. Завідуючий поштовою конторою теж був за юштівську партію. Його перевели в Пемете за те, що, працюючи в Ужгороді, він голосував за кандидата помірковано-го крила незалежних. Тепер він голосно агітував за юштівців, сподіваючись, що за це його знову покарають і переведуть куди-небудь в інше місце. Співчував юштівцям і лікар Золтан Шебек, але не зовсім. Лікар намагався домогтись об'єднання незалежних обох напрямів в одну партію.

Відтоді, як Темеші став директором, він жив у кеблівському будинку з червоним дахом, який змінив тільки мешканця, але не назву. В цьому будинку зібралися чотирнадцять виборців Пемете з метою організувати місцеву організацію партії.

Фундатори партії передусім вечеряли від сьомої до одинадцятої години вечора, від одинадцятої до другої години ночі виступали з промовами. Під час вечері вони дуже здружились, а коли почались солодкі промови про потребу єдності,— посварились.

Так склалося не одразу. Першим виступив Темеші. Він говорив «взагалі» про любов до вітчизни, про Угорщину, на користь якої треба працювати і боротися *viribus unitis*. Від щедрої і смачної їжі фундатори партії дуже

втомилась, а від великої кількості міцного вина зробилися — кожен відповідно до свого темпераменту — хто великим песимістом, хто великим оптимістом, хто надзвичайно миролюбним, а хто надзвичайно войовничим. Але слова Темеші всі схвалили. Зате, коли після Темеші слово взяв учитель Кенеді, якого вино зробило войовничим, єдності відразу настав кінець.

— Угорці,— почав свою промову Кенеді,— сьогодні є рабами і жебраками у власній країні. Якщо вони хочуть вільно дихати й не ходити голодними, то змушені емігрувати. Угорському народові довелося скуштувати і кабали, і злиднів.

— Той, хто не готовий страждати за вітчизну, той не угорець! — перебив оратора аптекар Шіпец.

У відповідь на це Кенеді назвав аптекаря «отруйником». Шіпец у боргу не залишився і обізвав учителя «словацьким собакою». Кенеді, який до цього говорив про свободу, тепер заговорив про ляпаса, а за словами, мабуть, пішло б і діло, якби вчасно не втрутилися Темеші й кальвіністський пастор.

Після Кенеді виступив піп Волошин. Волошин висловився за уряд. До своєї промови він додав щедрю дозу приправи антисемітського характеру. Лейбович, який так само, як і Волошин, підтримував урядову партію, образився на Волошина за антисемітські плювки й вирішив залишити зібрання. Він уже підвівся, щоб піти, але батько — ентузіаст-незалежник! — примусив його знову сісти в зручне крісло.

— Якщо ви, пане отче, говорите проти таких євреїв, як державний секретар Вадас, ви цілком маєте рацію!

Ця репліка зачепила нотаря Уйлакі. Справа у тому, що нотар сподівався за допомогою державного секретаря Вадаса дістати для свого сина, студента-медика, стипендію.

— Ви антисеміт-отруйник! — кричав Уйлакі на батька.

— Об'єднаними силами! — кричав лікар Шебек, коли нотар докоряв батькові, що він приятелює із «тюремним похидьком» Григорієм Михалком.— Об'єднаними силами ми вміємо, на жаль, тільки їсти й пити,— сказав лікар.— Горе тій справі, за яку ми беремося. Проте я мушу вас покинути, мене чекає хворий.

Ініціатива Темеші все ж таки дала деякі результати. Єдина пробуржуазна організація створена не була, але замість неї було засновано три організаційних комітети. Один з них, під головуванням аптекаря Шіпеца, працював над створенням організації урядової партії. Другий, під керів-

ництвом Темеші, готував створення партії поміркованих незалежних. Третій, на чолі з кальвіністським пастором, агітував за юштівську партію. Цей останній комітет налагодив через батька деякий зв'язок з робітниками.

Результатом роботи трьох організаційних комітетів було те, що, зустрічаючись на вулиці, пеметинські громадяни-виборці перестали вітатись між собою.

Того самого вечора, коли в кеблівському будинку зібралися фундатори партії, ми теж зібралися біля ватри. Ми не їли і не пили, як вони, і не сварилися.

Григорій Михалко мовчав цілий вечір. Він дуже змінився за ті два місяці, що їх провів у тюрмі. Пеметинські лісові робітники, відсидівши строк в тюрмі, поверталися, як правило, прибавивши у вазі. Тюремні харчі були кращі від тих, що перепадали лісовому робітнику, та й праця в'язня була не така виснажлива, як рубання лісу. Григорій Михалко у тюрмі схуд. Але найбільш вражаюча зміна полягала не в тому: він тепер цілими годинами сидів мовчки, з непорушним поглядом. Так продовжувалося багато місяців і минуло тільки тоді, коли ведмедник, нарешті, спромігся висловити те, що його мучило:

— Повір мені, Гезо,— сказав він через п'ять-шість місяців після повернення додому,— я боявся не шибениці. Ні. Мене мучило те, що людина може потрапити в таке становище тоді, коли не допомагає ні те, що вона сильна, ні те, що вона має правду... Якби мене порізали на шматки за те, що я вчинив, даю тобі слово, я анітрохи не обурювався б. Але щоб людину покарати за те, чого вона не вчинила, за такий вчинок, який вона сама вважає підлотою...

— Як ти можеш, Григорію, мучитись від того, що ворог підлий? Я зрозумів би тебе, якби ми думали, що це ти вбив Ревекку...

— Тепер я вже не мучуся,— сказав Григорій.— Ворог є ворог. Але раніше я гадав, що ворог теж людина.

— Добре, що ти зрозумів, що воно не так.

— Так, добре.

Тепер він мовчки і непорушно продовжував дивитися у вогонь, міцно стиснувши губи. Невисловлена скарга Григорія гнітюче впливала на всіх нас. Хозеліц, який вже не раз переживав те, що зараз сталося з Григорієм, почав жартувати, щоб розважити нас. Але штучна веселість не заражає. Коли Хозеліц замовк, заговорив я. Я говорив про великі будапештські демонстрації, про травневі барикадні

бої. Я думав, що мої слухачі будуть вражені героїзмом будапештських робітників. Але замість цього мені самому довелося дивуватися — пеметинці вважали цілком природним, що робітник, який бореться за свою справу, не боїться смерті. Я хотів повчати, а вийшло так, що це я вчився у них.

Потрапив я додому на світанку. Вранці не міг підвестися. Готуючись у Будапешті до іспитів на атестат зрілості, я надто втомлювався. Втома ця не пройшла і після іспитів. Навіть і зараз, коли вже більше тижня знову живу в лісі.

Я відчував таку кволість, що довелося лишитись у ліжку. Мати поміряла температуру. Виявилось — тридцять сім і два.

— Нічого. Відпочинеш днів зо два.

Я пролежав у ліжку три дні, але втома не проходила. А термометр уперто показував тридцять сім і два. Ночами пітнів. Батько запросив лікаря.

Лікар Шебек уважно оглянув мене. Поки він міряв мені температуру, ми з ним розмовляли.

— Що ви скажете про сербів і болгарів? Нахабство, чи не правда?

— Признаюся, пане лікарю, не вірив, що в Європі ще можлива війна.

Лікар засміявся.

— По-перше, любий Гезо, Балкани це не Європа. Географічно вони, правда, належать до Європи, але щодо культури, то балканці напівдикі люди. По-друге, те, що зараз відбувається на Балканах, це не війна, а бійка в корчмі. Чотири маленьких опереткових держави проти великої могутньої Туреччини! Туреччина з'їсть цих своїх «супротивників» на сніданок. Даю вам слово, з'їсть! Ану, подайте термометр. Тридцять сім і два. М-так...

Лікар визначив, що у мене катар горла.

За його порадою, я лежав цілими днями на подвір'ї, під великим дубом, на підстилиці з соснового гілля.

— Гарне повітря зцілить його, — сказав лікар. — Більше ніяких ліків не потрібно. За чотири тижні він видужає.

Лікар Шебек виявився поганим пророком і як політик, і як лікар. Щодо політики — Туреччина не з'їла своїх противників, а, навпаки, армії чотирьох опереткових держав (незважаючи на те, що вся угорська преса поділяла думку Шебека) вигравали битву одну за одною. Симпатії Угорщини принесли туркам так само мало користі, як мені гарне повітря. Коли війна відбувалася вже близько від Кон-

стантинополя — в Четалджи, одного ранку у мене почалося кровохаркання.

Запрошений з Мараморош-Сігета лікар порадив поїхати куди-небудь на південь — в Італію чи в Єгипет. Про це, звичайно, не могло бути й мови, бо для цього потрібні були гроші. Але поїхати в Пешт учитись я теж не міг і залишився в Пемете.

Залишившись в Пемете, я пережив ті події, які навіть німого могли зробити оратором і сліпого — зрячим. Прошу вас, не висміюйте мене: часто із вдячністю думаю про свою хворобу і дякую лікареві Шебеку за те, що не зміг мене вилікувати. Бо якщо він вилікує, я, певно, подамся одним із двох шляхів, який звичайно обирають вчені сини з-під Карпат. Або, здобувши диплом, повертаються в рідний край і свої знання використовують для одурманення, пригнічення і визискування свого народу, або, перебравшись в інші місцевості, забувають про рідний край, а якщо і згадають, то у веселому товаристві, розповідаючи анекдоти про «простакуватість» тамтешнього народу. В результаті своєї хвороби я разом із народом з-під Карпат пережив багато важких днів і — став зрадником. Так мене назвав директор берегівської гімназії, який з нагоди сорокарічного ювілею закладу у святковій промові з гордістю перераховував колишніх студентів, які принесли славу місту Берегову, ставши генералами, депутатами, директорами банків. Він сказав і те, що тільки один берегівський гімназист переступив ті благородні вчення, які проголошував заклад. Цим гімназистом був якийсь Геза Балінт, прізвище якого пан директор піддав загальному осуду.

Багато разів я читав, що вмираючий перед смертю ще раз переживає все своє життя, яке його покидає. Зі мною сталося не так. Я був певен, що швидко помру, але мене цікавило не пережите мною минуле, а майбутнє, якого я не побачу.

Майбутнє...

Політичне життя змінилося докорінно. Народ Угорщини клекотів — вимагав прав, землі й хліба. Урядова преса була на сполох: «Росія та її балканські зброєносці зазіхають на життя Угорщини!» Яка ж із воєн почнеться: війна угорського народу проти угорських і німецьких панів чи війна угорських панів проти росіян? Яке майбутнє?..

Зрозуміло, що в ті часи багато говорилося про Росію. З усіх повідомлень про неї під Карпатами більш за все цікавили ті, в яких ішла мова про пророка Елека Дудича.

Про нього писали часом і в газетах. Але більшість вістей передавалися тільки з уст в уста.

Вісті ці, як ми тепер знаємо, не всі були вірогідними. Брехливу виявилася, наприклад, вістка про те, що цар Микола видав за Дудича свою молодшу дочку і передав йому половину свого царства. Не відповідала дійсності і та радісна чутка, наче цар виділив Дудичу сто мільйонів форинтів для підтримки русинського народу. Важко було б перелічувати всі ті чутки про пророка, які потім виявилися брехливими. Замість цього я розповім про нього те, що виявилось — в загальних рисах — правдою.

Елека Михайловича Дудича в Києві взяв під свою опіку багатий і впливовий граф Бобринський. Граф забезпечив утікача всіма благами. Але Дудич думав не про себе, а про русинів, які страждають за Карпатами. З дня на день розповідав він графові про їхні потреби і муки, просив їм допомогти. По відношенню до русинів Бобринський виявився людиною доброю, готовою навіть без особливих прохань допомогти їм. Правда, якщо українські селяни, які жили під владою царя, насмілювалися скаржитись, він передавав їх у руки жандармів. Але зате українських селян, які жили під владою Франца-Йосифа, він підбурював: скаржтеся, вимагайте!

За порадою Бобринського, Дудич писав статті в київські газети про злиденне становище слов'ян, які живуть в Австрії та Угорщині. Потім почав виступати з лекціями, присвяченими цьому ж таки питанню. З Києва поїхав до Москви, звідти до Петербурга. Його лекції всюди мали величезний успіх. У Петербурзі, при посередництві Бобринського, русинський пророк був прийнятий великим князем Миколою Миколайовичем, який подарував йому свій портрет з автографом. У той же час портрет Дудича було надруковано в цілому ряді ілюстрованих журналів Петербурга, Москви і Києва.

Шість місяців прожив Дудич у Києві, біля графа Бобринського. Він дізнався, що граф Бобринський очолює спеціальне бюро, завданням якого є допомога слов'янським народам Австрії й Угорщини, і перш за все русинам, у боротьбі проти австрійців і угорців. Він ознайомився з методами Бобринського, допомагав удосконалити їх і доповнювати новими. За шість місяців Дудич здійснив те, над чим протягом років даремно працював граф Бобринський: він установив безпосередній зв'язок між Києвом і населенням карпатських сіл.

Дудич, якому, крім Бобринського, допомагала ще одна

вже не така молода велика княгиня, після шестимісячної праці отримав од графа наказ поїхати в Париж. У столиці Франції він мав прочитати цикл лекцій, спрямованих проти національної політики Австро-Угорщини.

Забезпечений рекомендаційними листами, порадами і кругленькою сумою грошей, Дудич вирушив у дорогу — через Варшаву і Берлін до Парижа. З Варшави він виїхав, але до Парижа не прибув.

Не приїхав він тим поїздом, яким його чекали. Не приїхав і наступним. Не приїхав взагалі. Телеграми летіли з Парижа в Петербург, з Петербурга в Київ, з Києва в Париж. Усюди розшукували Дудича, але марно, Дудич зник. Розшуки спочатку розпочала російська, потім французька таємна поліція, а потім — на прохання російського посла в Берліні — Дудича почала шукати і поліція Німецької імперії. Німецькій поліції пощастило встановити, що Дудич прибув у Берлін і, поки замінювали паровоз, випив у ресторані вокзалу Фрідріх-штрассе два кухлі баварського пива і дав офіціанту, який подавав йому, двадцять пфенігів на чай. Більше нічого німецька поліція встановити не могла.

Коли було втрачено будь-яку надію, що Дудич коли-небудь знайдеться, російські газети, спочатку натяками, а потім цілком одверто почали обвинувачувати австро-угорську таємну поліцію в тому, що вона викрала Дудича і, можливо, вбила його. Коли обвинувачення російської преси проникло і до деяких французьких газет, посол Австро-Угорської імперії в Петербурзі відвідав міністра закордонних справ Російської імперії і запевнив словом честі, що органами великої держави, яку він репрезентує, щодо Дудича «ніяких насильницьких, ніяких ворожих дій вчинено не було». За наполегливим проханням посла його заява була надрукована в кількох російських газетах.

На цьому справа Дудича на деякий час закінчилася.

Як читач, певне, вже догадався,— я не помер. Після хвороби, що тривала півтора року, я видужав. Чи матінка-природа меневилікувала, чи ведмежа шинка і ведмежий жир Михалка, чи ліки Шебека — не знаю. Можливо, усе разом, «об'єднаними силами».

А через те, що я видужав, то тепер маю змогу повідомити про ті події, які офіційна історіографія систематично і послідовно замовчує.

У Пемете постійно знаходилося вісім жандармів. Чотирнадцятого вересня 1913 року для зміцнення цього маленького загону в село прибули з Мараморош-Сігета двадцять чотири жандарми. Несподівані гості внесли, зрозуміло, велике збудження. Там, де стільки людей охороняють громадський порядок, ніхто не може почувати себе в безпеці.

Особливо злякався старий Шенфельд.

— Ай-ай-ай-ай! Погані дні чекають бідолашних євреїв.

— Ну й дурень ти, Ісааку! — втішав плаксивого свинопаса коваль-ведмедник. — Завжди забуваєш, що під Карпатами нема євреїв, є тільки угорці іудейського віросповідання.

— Якщо єврей — угорець, тоді на угорців чекають погані дні! — сказав пеметинський свинопас.

— Ти вчишся думати у своїх свиней, Ісааку!

— Якби я вчився думати у своїх свиней, Григорію, це було б ще півбіди. Справжня біда в тому, що пани вчать-ся у свиней робити політику.

Григорій боявся, що жандарми прийшли в Пемете через те, що дізналися про відвідини Фоті, який пробував недавно в селі для відновлення професійної спілки.

— Треба буде заховати всі папери профспілки, Абраме! — порадив ведмедник одноокому Хозеліцу.

— Ти, здається, в обід стежиш за сходом сонця, Григорію, — відповів, сміючись, одноокий. — Такого, що могло б цікавити жандармів, давно вже немає в Пемете. У мене вони можуть знайти в кращому разі кілька невиплачених рахунків. Якщо вони захочуть заплатити за мене, я — людина добра, заперечувати не стану.

В ніч з 16-го на 17-те вересня жандарми заарештували чотирьох пеметинських русинів, у тому числі Григорія Михалка.

Наступного дня, від самого рання і до пізнього вечора, вулицями ходили жандармські патрулі. Щоб не зустрічатися з жандармами, люди потяглися в ліс.

Якщо ти безпорадний, попроси пораду від лісу. Якщо ти в біді, шукай допомоги в лісі. Ліс добрий, ліс мудрий, ліс сильний. Прийшовши у ліс, пеметинці перестали боятися жандармських багнетів. У лісі сонце не світить, там багнети не блищать.

— Ех, якби жандарми прийшли за нами сюди! — сказав, зітхнувши, Медьєрі. — Тут би ми з ними впоралися!

— Жандарми це теж знають, — зауважив Хозеліц.

Ті, що зібралися в лісі, послали делегацію до нотаря. Делегацію очолили Медьєрі і Хозеліц. Нотар примусив їх прождати кілька годин біля будинку, вхід до якого охороняли жандарми, а десь в обід наказав передати делегації, що в нього немає часу.

Делегація повернулася в ліс. Повертаючись, Медьєрі висловив думку, що треба оголосити страйк. Хозеліц доповнив цю пропозицію: страйк організувати так, щоб паралізувати всі робочі процеси.

В той час, як делегація марно чекала прийому в нотаря, до тих, що ховалися в лісі, прийшов заводський робітник Шіпош, який мав тісні стосунки з кухаркою нотаря, і повідомив, чому забрали Михалка.

— Ведмедник одержував гроші з Росії. Від царя. На ці гроші він закуповував зброю — цілий вагон зброї. Він збирався роздати зброю русинам, напасти вночі на угорських жителів Пемете, вирізати всіх до одного, а потім утекти у Росію.

Русини присягалися, що в цьому нема жодного слова правди, що кухарка нотаря навіть випадково не говорить правди і що сам Шіпош теж відомий брехун. Але Шіпош теж присягався всіма святими, що все те, що він розповів, до останньої букви чистісінька правда. Він знав навіть те, що весь цей вагон гвинтівок, за допомогою яких Михалко хотів знищити угорців, знаходиться на станції Мараморос-Сігет. Шіпош був не єдиний — в ліс прийшов також швейцар директора заводу Темеші, який чув ще більше від Шіпоша. За словами швейцара, купленою на російські гроші зброєю Михалко хотів знищити не тільки пеметинських угорців, але і пеметинських євреїв.

Коли, повернувшись у ліс, Медьєрі зрозумів, про що йде мова, він схопив сокиру і накинувся на Шіпоша. Щастя, що його вчасно спинили. Медьєрі погрожував, Хозеліц доводив, але Хозеліца слухали тільки одним вухом, а другим прислухалися до того, що говорили Шіпош і швейцар директора Темеші.

— Я сподівався, ви радітимете тому, що жандарми йдуть не проти вас, а на ваш захист,— сказав Шіпош.— Але, якщо ви не хочете, щоб вас захищали, я краще піду додому.

Шіпош і директорський швейцар повернулися в село.

Ті, що зібралися в лісі, радилися цілий день, але нічого не вирішили.

Вранці нотар сам послав за робітниками. У ліс прийшов помічник старости і прочитав написані на аркуші прізвища п'ятнадцяти угорських робітників.

— Усі п'ятнадцять мають негайно з'явитися до пана нотаря!

— Якого дідька може хотіти від нас нотар?

— У всякому разі нічого хорошого!

— Боятися, люди, нема чого,— сказав Медьєрі.— Якби нотар хотів чого-небудь поганого, будьте спокійні, він не забув би про мене!

— Справді, Медьєрі він не викликає. Може, і справді чимось хоче допомогти.

— Нотар, безумовно, хоче добра,— висловився Хозеліц.— Питання тільки, кому воно призначене.

Нотар Уйлак і прийняв п'ятнадцять лісових робітників незвичайно люб'язно. Збирався навіть подати їм руку, але в останню мить все ж передумав.

— Так ось, угорці,— почав нотар,— соромтеся! Найпідліший ворог — слов'янська наволоч — робить замах на ваше життя, а ви спокійно спите. Вони хочуть підірвати тисячолітню владу угорців, а ви палець об палець не вдаєте на захист батьківщини!

Босоногі дроворуби, які за браком сорочок вдягали свої драпі піджаки просто на голе тіло, з повагою вислухали пана нотаря, але продовжували мовчати і тоді, коли нотар чекав од них відповіді, рішучих слів і бойових дій.

Нотар Уйлак говорив і говорив,— з чола скрапував піт, обличчя його почервоніло, жили на шії напружились і з рота бризкала слина, коли він, розпалюючись, вимовив слово «погром». Але угорці, над пануванням яких нависла загроза, слухали нотаря з цілковитою байдужістю. Врешті-решт нотареві увірвався терпець.

— Забирайтесь! — закричав він на них.— Я це вам ще пригадаю!

Другого дня нотар викликав до себе євреїв.

— Русини,— сказав він,— смертельні вороги євреїв.

— Хто ж не ворог бідолашному єврею? — спитав одноокий Хозеліц, з бородою, як у патріарха, одягнений, як жебрак.

— Невже у вас замість крові кисле молоко в жилах? — обурювався нотар.— Невже ви спокійно споглядатимете, як русин замахується на ваше життя?

— А хто вам сказав, пане нотарю, що ми спокійно споглядаємо?— спитав Хозеліц.— Ну, а якщо ми не будемо спокійно споглядати, яка нам від цього буде користь?

— Якби бідолашний єврей став кожного разу сердитись на тих, хто не дає йому жити,— узяв слово Ісаак Шенфельд,— то бідолашний єврей відрізнявся б від скаженого

собаки тільки тим, що у скаженого собаки чотири голі ноги, а у бідолашного єврея тільки дві.

— Забирайтесь геть! — закричав нотар.

Русинський погром не відбувся.

Поки нотар підбурював єврейських робітників на русинський погром, до нас завітав несподіваний гість. Перед полуднем на наше подвір'я ступила занорошена, брудна, страшенно виснажена мамка Маруся.

Батькові й матері вона мовчки потисла руку. Батько зашипав її сотнею запитань про Берегове, про всіх наших знайомих, про Миколу, — він одразу хотів одержати найдокладніші відомості про все і всіх. Але на всі з його ста запитань Маруся не відповіла жодним словом. Вона підсунула стілець до мого ліжка і мозолистою долонею погладила схудлу від хвороби руку.

— Звідки ти, мамко Марусю?

— З Берегова.

— Яким поїздом ти приїхала?

— Я прийшла пішки.

— Пішки? Чому? В тебе не знайшлося грошей на поїзд?

— Микола теж пройшов пішки з Берегова до Мараморош-Сігета, у супроводі двох жандармів, з закутими руками, — сказала тихо мамка Маруся.

— Миколу заарештували?

Я скочив на ноги.

— Лягай, Гезо! Лягай зараз же! Ти знаєш, що тобі шкідливо рухатись!

Маруся майже силою примусила мене знову лягти і стежила за тим, щоб я не рухався. На мої запитання вона не відповідала. Сльози прорізали глибокі борозни на товстому шарі пилюки, що вкривала її худорляве обличчя.

Другого дня вранці батько поїхав до Мараморош-Сігета, щоб найняти адвоката для Миколи. Адвокат, якого він вибрав, був тої думки, що з Миколою нічого страшного статися не може. Він пояснив батькові, що злочини, скоєні юнаками віком до двадцять одного року, в Угорщині розглядає суд для неповнолітніх. Неповнолітнім, згідно з законом, суд не виносить надто суворих вироків. Він обіцяв, що другого дня відвідає Миколу в тюрмі й після бесіди з ним напише батькові листа.

Через два дні ми одержали від нього листа. Адвокат не міг побачитися з Миколою. Закон суворо регламентує права арештантів, але в справах заарештованих русинів мараморський суд не дотримувався положень закону. Ні до Миколи, ні до інших арештантів адвокатів не допускали.

Марамороські адвокати звернулися телеграмою зі скаргою до державного секретаря юстиції Ліпота Вадаса, який відповів такою телеграмою:

«Кожен угорець повинен розуміти, що інтереси вітчизни вищі від букви закону».

На території Підкарпатського краю протягом вересня було заарештовано п'ятдесят дев'ять русинів. Усіх п'ятдесят дев'ять затриманих привезли в Мараморош-Сігет. Поліція допитувала їх вдень і вночі. Але якщо угорська поліція вміла допитувати, то русини вміли мовчати. Їх обвинуватили в державній зраді. Доказом проти них були видані в Києві українською мовою православні молитовники, знайдені в їхніх хатинах. Але даремно поліцейські пред'являли заарештованим ці молитовники, вони заперечували не тільки свій зв'язок з Києвом, але більшість з них не признавалася навіть у тому, що взагалі знають що-небудь про існування Російської імперії.

Угорська королівська поліція вела, звичайно, допити за допомогою кулаків, нагаїв і дрюків. Але якщо ці випробувані засоби правосуддя до бажаної мети не приводили, то у поліції були ще кращі засоби. До їх числа належать, наприклад, оселедці.

За вказівкою начальника мараморош-сігетської поліції трьом із заарештованих — Тимку із Сваляви, Новіку з Верещок і Григорію Михалку з Пемете — протягом доби не давали й скоринки хліба. Після доби голодування їх нагодували оселедцями й цибулею. Цього разу поліція не скупилася. Троє заарештованих могли їсти, скільки хотіли. А зголоднілі арештанти не примусили себе умовляти. За годину вони з'їли майже чотири кілограми оселедців і два кілограми цибулі. Коли арештанти наїлись досхочу, поліцаї вийшли із камери, замкнувши за собою двері. У камері не лишили ані краплини води.

Заарештовані, наївшись досхочу, тепер ні про що не думали, крім пиття. Підкарпатський русин усе може перетерпіти: мороз і спеку, але такої спраги, яка мучила цих трьох арештантів, людина знести не в силі. Спрага була страшенною. Спочатку в русинів було таке відчуття, наче їх язики, піднебіння і горло колють голками, потім наче почали різати ножами кишки, а в шлунку немовби загорівся пекельний вогонь, в очах став червоний туман, так що весь світ здавався залитим кров'ю.

Вони кинулися до дверей і почали стукати кулаками і ногами.

— Відчиніть! Відчиніть! Води!

Кулаки вони побили до крові, від криків похрипли, але даремно. Ніхто не відгукнувся. За півгодини Тимко розплакався. У Новіка почалася блювота. Михалко почав бити себе в груди кулаком. Через годину Новік кинувся на Тимка і вкусив його в обличчя. Михалко однією рукою відштовхнув Новіка до стіни. Тоді Тимко накинувся на Новіка. Михалко розвів їх, ухопивши за горлянку правою рукою Новіка, а лівою Тимка.

— Свині, підлі кровопивці!

Михалко лаяв своїх товаришів, але при цьому мав на увазі інших.

Коли ведмедник відпустив Новіка і Тимка, вони в жахливих муках стали корчитися на підлозі. Кричати в них уже не вистачало сил. Вони вили.

Через дві години начальник поліції наказав привести трьох русинів.

— Бога ради, люди, що з вами? Невже ви побилися?

Кабінет начальника поліції Кеменеша являв собою не кімнату, а справжній зал. В залі невеликими групами стояли поліцейські. Праворуч і ліворуч від начальника розмістилися його підлеглі.

Начальник сидів за величезним письмовим столом. Перед ним стояла велика карафа води і дві п'ятилітрові пляшки червоного вина.

— Води! — хрипів Тимко.

— Терпіння!— відповів Кеменеш гарним, чистим, дзвінким голосом.— Терпіння!— повторив він і, знявши з носа пенсне в золотій оправі, почав старанно витирати і без того блискучі скельця.— Терпіння!— сказав він втретє, знову посадивши пенсне на свій великий гачкуватий ніс.

З великим інтересом розглядав він крізь блискучі скельця пенсне трьох вимучених людей, що стояли перед ним. Тимко плакав. Новік закрив обличчя обома руками. Михалко стояв, згорбившись, посередині між своїми товаришами.

— Води!

Новік кинувся до столу. Його схопили троє поліцейських.

— Якщо я правильно вас розумію,— сказав начальник повільно, чітко вимовляючи кожне слово,— ви, здається, хочете пити. Гарзд, можете пити, скільки хочете і що хочете: воду або вино, або, якщо вважаєте за краще, то вино з водою. Ось бачите, як я до вас добре ставлюся! Але — як говорить русинська казка? Пам'ятаєте, що сказав мавці лісоруб? Здається, він сказав так: я буду до тебе добрий, але спочатку будь ти добра до мене! Отже, я хочу мати від вас кілька довідок. Якщо будете говорити, я не матиму

пічого проти того, щоб ви пили, скільки влізе. Але якщо вам не дадуть води, якщо ви і надалі не будете мати змоги пити, то винні в цьому будете самі. А втім, я хочу дізнатися від вас зовсім небагато, всього тільки кілька прізвищ і адрес.

— Води! — кричав Тимко.

— Як тільки ти скажеш — скільки завгодно.

— Буду говорити! — кричав Тимко.

— І я буду! І я буду! — заверещав Новік.

Михалко випростався. Зараз він був майже таким високим, як ведмідь, що звівся на задні лапи.

З його горла вилітало якесь дивне, майже звіряче хрипіння. Правою рукою, якою він звик забивати ведмедів, так ударив Новіка по голові, що той впав непритомний. А ногою так сильно штовхнув Тимка, що той налетів на одного з поліцейських і гепнувся разом з ним на підлогу.

Не менше десяти поліцейських накинупилися на Михалка. Але коваль-ведмедник скидав з себе поліцейських, як дикий кабан гончаків. Прикладами його збили з ніг. Коли він лежав уже непритомний, — з носа й рота у нього текла кров, — його зв'язали ланцюгом і понесли в темний карцер, де він пробув без їжі і питва два дні й дві ночі.

Як тільки Михалка винесли, поліцейський лікар при допомозі води і нашатирного спирту привів до пам'яті спочатку Новіка, а потім Тимка. На прохання поліцейського лікаря їм обом дали пити. Після того, як вони напилися, начальник поліції почастивав їх сигарами, а поліцейський підсунув їм крісла.

— Ну, а тепер кажіть!

Вливши в себе добрих два літри води, Новік признався, що признаватись йому немає в чому. Про те, що русини організуються, йому стало відомо вперше тут, у тюрмі. Тут же він уперше побачив — у руках поліцейського слідчого — одержаний з Росії молитовник, прочитати який він не міг, якби навіть захотів. Російської мови не знає і навіть по-русинському розуміє дуже погано, бо, власне кажучи, він нетутешній, живе в Підкарпатському краї всього п'ять років, і зовсім не русин, а словак, і то лиш наполовину — мати його румунка, яка потрапила до Словаччини з Баната.

Після цього начальник поліції власноручно дав Новікові кілька добрячих ляпасів.

Тимко, який залив свою спрагу не водою, а вином, зробив неабияке признання. Він продиктував у протокол більше ста прізвищ і адрес російських агентів. Як за кілька днів з'ясувалося, всі прізвища і адреси були вигадані. За

цей жарт поліцейські, певно, побили б Тимка до смерті, як би він був у їхніх руках. Але через тиждень після «оселедцевого» допиту арештантів передали з поліції в прокуратуру, бо чутки про цей допит проникли в народ і викликали велике обурення. Певно, поліцаї десь вихвалялися цим дотепним жартом. Начальник поліції дістав прочуханку з Будапешта. Його попередили, що Угорщина — цивілізована країна, а в таких країнах допити заарештованих треба організувати так, щоб про це не ставало відомо за стінами в'язниці.

Угорські газети, навіть опозиційні, вперто мовчали про «оселедцеву» вечерю.

ВЕЛИКИЙ ПРОЦЕС

Як перед великою світовою війною відбулася на Балканах «бійка у корчмі», так до «великого» русинського процесу відбувся процес Миколи, проведений перед судом для неповнолітніх злочинців. У «великому процесі» на лаві підсудних сиділи п'ятдесят чотири русини. У справі Миколи перед судом стало троє русинських хлопців. У «великому процесі» підставою обвинувачення в зраді були сімнадцять конфіскованих молитовників. У процесі трьох русинських хлопців — томик віршів, безсмертні твори кріпака-бунтівника.

Микола до чотирнадцяти років учився, два роки працював конюхом, а три роки землекопом. У свої дев'ятнадцять літ він був парубком високого зросту, широкоплечим, з хударлявим обличчям. Говорив спокійним, тихим голосом. Перед судом для неповнолітніх тримався так само спокійно, як кілька років по тому перед військовим судом, коли мова йшла про смертний вирок, і так само сміливо, як кілька років пізніше керував наменьською битвою.

Протягом усього процесу Микола говорив не тільки тихіше від представника обвинувачення, але розумніше від нього і логічніше. Коли прокурор обвинувачував його в тому, що він «у супроводі якогось Томаша Есе, колишнього батрака, який не має певних занять, ходив з села в село, і в той час як Есе підбурював людей угорською мовою, він читав уголос русинські вірші», — Микола відповів:

— Томаш Есе не тільки не зраджує батьківщину, але він бореться і воює за батьківщину для народу. І те, що в цю тернисту дорогу він узяв з собою і мене, доводить, що Есе бореться за батьківщину не тільки для угорського народу, але й для всіх трудящих Угорщини.

Коли прокурор, щоб довести наявність державної зради, патетичним жестом показав на конфісковану у Миколи книгу, що лежала на столі суду,— виданий в Америці томик віршів Тараса Шевченка під назвою «Кобзар» — і назвав Шевченка «одним з керівних чиновників царського прес-бюро»,— Микола вперше і востаннє за весь час процесу підвищив голос:

— Шевченко ворог царя далеко більший, ніж ви, пане прокурор! Бо Шевченко ворог не лише російському цареві, але і будь-якій тиранії!

Найімовірніше, що ця заява Миколи була причиною того, що два його товариші по лаві підсудних дістали тільки по одному року арешту, а його суд для неповнолітніх присудив до трьох з половиною років тюремного ув'язнення «за державну зраду».

Коли Микола стояв перед судом, у розпалі уже була газета підготовка до «великого процесу».

Австрійські і угорські газети спрямовували свої стріли в бік Росії. Німецькі газети теж відкрили вогонь, з ними в унісон почала голосити і частина швейцарської та скандинавської преси.

В той час як німецький імператор і престолонаслідник Австро-Угорщини радилися про те, що доцільніше: чи почати війну, яка була давно запланована, влітку 1914 року, чи навесні 1915 року,— преса Центральної Європи безугавно галасувала:

«Російська імперія отрує Європу!»

«Російська імперія наймає вбивць з-за рогу!»

«Російська імперія готує війну проти мирної Австро-Угорщини!»

Навесні 1914 року почався «великий процес». Підготовка виявилася гучною, але невдалою.

Обвинувачені були вибрані невдало. Більшість з них по суті обвинувачення нічого не могла сказати, а ті, хто міг би,— не хотіли. Тих, хто мовчав, неможливо було примусити говорити, а тих, хто говорив, важко було примусити замовкнути.

Григорій Михалко говорив.

— Чи впізнає підсудний цей молитовник і портрет царя, що знаходиться в молитовнику? — спитав голова суду.

— Молитовник і цар — це г...о,— відповів Михалко.— Справа не в тім. Ви б спитали мене, пане голово, як русинському народу живеться? Про це варто було б поговорити.

— Відповідайте на ті запитання, що їх вам ставлять.

— Кожен русинський селянин і лісовий робітник — працюють за двох, а одержують платню за півлюдини. Голодують. З голоду змушені емігрувати в Америку. В чіх інтересах це робиться? Хто є вбивцею русинського народу? Це потребує відповіді, пане голово!

Голова разів з десять перебивав Михалка, щосили потрясав своїм дзвіночком, але примусити Михалка замовкнути було неможливо. Його могутній голос, як ревіння бика, перебивав звук дзвіночка.

— Якщо ви будете продовжувати, я вас позбавлю слова. Ви повинні відповідати тільки на поставлені запитання.

— Відповідаю,— кричав Михалко,— на ті запитання, які я поставив. Русинський народ, так само, як і угорські робітники, сам винен. Русинський народ є винуватцем свого лиха, якщо він спокійно терпить таке становище! Для чого дав нам бог кулаки? Щоб у кишені їх носити? — гримів Михалко.— Ні, не для цього! Я скажу вам, для чого кулаки існують...

Голова наказав вивести Михалка із залу засідань.

Виступ Михалка був цікавий. Але сенсацією процесу було не це. Про Михалка всі відразу забули, коли стало відомо, що граф Бобринський клопочеться про дозвіл, щоб допустили його на процес у ролі свідка.

Справа виглядала так: коли антиросійська газетна кампанія зробилась аж надто голосною, російський посол у Відні звернувся в міністерство закордонних справ Австро-Угорщини з проханням видати графу Бобринському дипломатичний паспорт. Одержавши дипломатичний паспорт, Бобринський поїхав прямо в Мараморош-Сігет і з'явився до голови суду.

На лаві підсудних сиділи півсотні бідолашних русинів. Ліворуч і праворуч від підсудних сиділи конвоїри, озброєні гвинтівками. В ложі журналістів — кореспонденти найбільших газет Центральної Європи. Члени суду були одягнені урочисто в чорне. Перед ними на лаві свідків — одягнений з недбалою елегантністю пан у світло-сірому костюмі, в жовтих черевиках, з кількома фіалками в петельці. Сірий костюм приніс у зал, що гхнув важким потом, аромат тонких парфумів.

Голос голови суду зривався від хвилювання, коли він звернувся до графа Бобринського.

— Попереджаю свідка, щоб він у своїх свідченнях додержувався тільки правди, бо своє свідчення йому, можливо, доведеться підтвердити присягою.

Бобринський кивнув головою на знак того, що зрозумів

попередження, і почав говорити. Коротко, рішуче, по-військовому.

Він заявив, що обвинувачення, висунуте проти русинських селян, є від початку до кінця ні на чому не обґрунтованим наклепом. Він заявив, що в Росії навіть нікому на думку не спадає закликати підданих Австро-Угорщини до зради своїй вітчизні. Він заявив, що обвинувачені не були зв'язані зі згаданим у обвинувальному акті російським «бюро пропаганди», бо такий заклад ніколи не існував і не існує.

— Я гадаю, зайве заявляти, що я не є головою неіснуючого бюро?!

У своїй промові Бобринський не раз вживав вираз: «даю слово честі»...

Оборонці підсудних пропонували допустити свідка до присяги.

— Яка пропозиція пана прокурора? — звернувся голова суду до представника державного обвинувачення.

— Перш ніж високий королівський окружний суд вирішить питання про допущення свідка до присяги, пропоную допитати ще одного свідка.

— Прізвище свідка?

Прокурор підвівся. Обвів поглядом зал, потім пильно глянув просто у вічі Бобринському, який недбало стояв з нудьгуючим виразом обличчя.

— Пропоную, — сказав прокурор Ілеш, підвищуючи голос, — допитати як свідка капітана угорської поліції Елека Дудича.

І поруч з Бобринським виринає постать поліцейського капітана Дудича. Колишній пророк обстриг довге волосся і поголив свою христоподібну бороду. Тільки тепер було видно, які вузькі уста, яке брутальне підборіддя ховалося під лагідною білявою бородою. У темно-синій формі угорської державної поліції постать колишнього пророка виглядала дуже імпазантно.

При появі Дудича дехто з підсудних схопився з місця. Одні застигли від здивування, інші лаялися. Сюрприз був настільки несподіваним, що конвоїри забули про свої обов'язки і навіть голова суду на хвилину забув про своє покликання. Він теж схопився і з широко розкритим ротом і очима втупився в поліцейського капітана Дудича. Прокурор голосно зареготав, але сміх був не тріумфальний, а істеричний. Журналісти, які швидше за всіх зрозуміли суть справи, почали аплодувати. Аплодисменти заглушив крик обвинувачених.

Тільки двоє осіб в залі зберігали цілковиту витримку — Дудич і Бобринський.

Коли голові вдалося спочатку опанувати собою, а потім з великим зусиллям відновити спокій в залі, він запропонував Дудичу дати свідчення.

І Дудич засвідчив.

Спочатку він розповів про те, які небезпечні, протидержавні настрої спостерігав серед русинського населення, коли за дорученням угорського міністерства внутрішніх справ ходив по карпатських селах. Потім Дудич розказав, які у нього «там» були пригоди. Він дав докладний звіт про організаційну структуру «бюро пропаганди», яке працює під керівництвом графа Бобринського, розповів про мету цього закладу і про методи роботи. Далі він говорив, заглядаючи у свої нотатки, про зв'язки, які існували між Києвом і карпатським краєм, називаючи прізвиська й імена всіх тих, з ким Бобринський підтримував постійний зв'язок.

Говорив він не як оратор, а як доповідач. Говорив спокійно, виразно, із залізною логікою. Голос підвищив тільки тоді, коли, закінчивши фактичну частину своєї промови, звернувся до угорської нації, закликаючи її до вірності славетному минулому, до вірності Австро-Угорській імперії і Троїстому союзу.

— Чи має свідок які-небудь зауваження або запитання? — звернувся голова до графа Бобринського, коли Дудич закінчив свідчення.

Бобринський, звертаючись не до суду, а дивлячись на Дудича, відповів:

— Наступним разом!

З будинку суду він поїхав прямо на вокзал і виїхав через Чернівці до Києва. Тільки з Києва послав він телеграму в мараморош-сігетський готель про те, щоб залишений ним багаж був пересланий до російського генерального консульства в Будапешті.

Після допиту Дудича головуючий оголосив перерву. Під час перерви журналісти в коридорах, покурюючи, розмірковували про те, чому угорська поліція викрила саму себе? Чому вона дала заглянути в свої карти? Чому їй потрібно було понизити діючого пророка до рівня поліцейського агента?

Більшість журналістів вважали, що з боку поліції це було грубою помилкою.

Але кореспондент офіціозу угорського уряду тримався іншої думки.

— Поліція вчинила розумно, дуже розумно! Вона ні про що не забула, вона все добре обмірковувала. Одним пострілом вона вклала чотирьох зайців. І яких зайців! Тим, що Дудич протягом років ходив по селах, вона завдала серйозного удару соціалістам. Це — одне. Тим, що Дудич побував у Росії і виступив тут на суді проти Бобринського, вона дала доброго ляпаса Російській імперії. Це — друге. Завдяки тому, що поліція ознайомилася з «бюро пропаганди» Бобринського, їй пощастило посадити під замок таких типів, як оцей Михалко, які хоч і не мали ніяких зв'язків з Бобринським, але все ж таки більш небезпечні негідники, ніж Бобринський. Це — третє. Але найвагоміший з цих наслідків — четвертий. Коли русини дізнаються, що кращий русофільський агітатор, їхній пророк, був поліцейським агентом, вони зненавидять усіх русинських студентів, як ненавидять судових виконавців, і боятимуться їх, як найлютішого жандармського фельдфебеля. Де тільки побачать українську вишиванку, кинуться тікати. А ви, панове колеги, ще критикуєте угорську поліцію!..

Суд засудив п'ятдесят чотирьох підсудних до ув'язнення на різні строки.

Михалко дістав дванадцять років ув'язнення.

Угорська преса майже одностайно схвалила вирок.

Однак поліція виявилася не тільки підлою, але й безпомічною, як отой чарівник з Гете, що спромігся викликати духів, але не в силах був їх знов знешкодити.

Поліція п'ятдесят чотирьох русинів посадила в тюрму. А вісімсот тисяч русинів, що жили в Угорщині, переконались: то не казка, що на Сході живуть брати, яких більше, ніж угорців, і які сильніші від німців.

Русини і зараз запалюють ватри, однак у думках знаходяться далеко, дуже далеко від своїх осель. А навколо багаття, де зараз сидять одні русини, точиться тиха розмова:

— Той студент, отой Принціп, який у Сараєві застрелив престолонаслідника, — сербський студент. Зараз Австро-Угорщина покарає сербів.

Тут, брати, своє слово скажуть і росіяни! А слово росіян далеко лунає...

«ФРАНЦ-ЙОСИФ У БІЙ ІДЕ»

Те, що ми вважали протягом багатьох років неможливим, вже за кілька тижнів виявилось неминучим. Поки ми думали, що це неможливе наступить, ми боялися його. З того часу, як ми зрозуміли, що це неминуче, ми чекали його

вже з нетерпінням. У ті дні все людство було схоже на людину, яка від боязні смерті збожеволіла і заподіяла собі смерть.

Австро-Угорщина надіслала Сербії ультиматум.

Монархія вимагала відповіді в суботу, не пізніше вісімнадцятої години.

Два дні...

Субота була днем видачі заробітної плати. Директор Темеші розпорядився, щоб замість звичайної сьомої години вечора цього разу тижневу зарплату роздали о четвертій годині. І в цей день кожен неметинський робітник одержав свою платню без будь-яких відрахувань.

Біля п'ятої години небо затяглося. Свинцево-чорні грозові хмари пливли так низько, що здавалося, наче верхів'я тополь торкаються їх.

Перед будинком нотаря зібрався тисячний натовп.

Блискавка. Грім. Натовп не зменшувався, а більшав.

Шоста година. Шоста година і п'ятнадцять хвилин. Шоста година і тридцять хвилин. Шоста і сорок п'ять хвилин.

В одну тополю вдарила блискавка. Тополя загорілася. Вогонь погасила злива.

О шостій годині п'ятдесят сім хвилин нотар Уйлаккі виїшов на відкриту терасу свого будинку.

Він стояв під зливою з непокритою головою. На ньому — через плече — була широка червоно-біло-зелена стрічка.

— Люди! Угорці! Брати! — почав нотар і після сказаного зробив тривалу паузу.

— Він називає нас братами! Виходить — біда! — сказав пошепки старий Шенфельд, звертаючись до Медьєрі.

— Відчепись! — відповів Медьєрі.

— Я одержав з Мараморош-Сігета повідомлення по телефону, — сказав нотар, — що посол Австро-Угорщини, його превосходительство пан Володимир Гісль покинув Белград.

— Хай живе війна! Хай живе війна!

— ...традиційна вірність угорського народу своєму королю... палка любов угорського народу до батьківщини... непереможна сила угорського народу... — декламував нотар, не помічаючи, що дощ ллє йому в рот.

— Хай живе війна!

Вітер гнав грозові хмари на південь. Над Пемете все небо було в зірках.

Директор Темеші наказав відкоркувати три бочки вина, кальвіністський настор — дві бочки пива, а греко-католицький піп — бочку горілки. Все село бенкетує на подвір'ї школи. На вертеллах смажиться ціла свиня — подарунок

Лейбовича, а у величезному казані вариться паприкаш з курей і гусей, зібраних для народного бенкету. Люди пили за вітчизну. Хто — вино, хто — пиво, хто — горілку, а де-хто пив і те і друге. Старий Шенфельд, наприклад, налив склянку до половини пивом, долив вином, а потім додав кілька крапель горілки.

— Тепер, нарешті, я знаю,— сказав Хозеліц,— що означає «об'єднаними силами!»

Усе село сп'яніло. Давні вороги цілувалися, давні друзі кидалися один на одного з ножем. Один важко поранений, троє інших — легко.

Після півночі в Пемете прибув взвод кінних поліцейських. Вони привезли наказ про мобілізацію.

Є пісня, яку кожний угорець вивчає ще в дитинстві і не забуває ніколи. Померлому єврею у вухо нашіптують його ім'я, щоб той не забув його, коли Єгова викликатиме до себе. Цю пісню не треба шептати у вухо померлому угорцю...

Естети, певно, не дуже високо її цінують. Рими в ній погані, слова і музика дуже прості. Естети мають рацію в своїй оцінці. Але все ж таки сто разів має рацію і угорський народ, вважаючи цю пісню святою. Бо «пісня Кошута» народилася в боях, у вогні революції і виражає любов народу до свободи, його рішучість кров'ю своєю завоювати волю.

Пісня звучить так:

Лайош Кошут в бій іде,
Аж земля навкруг гуде!
Тільки гряде сурми грім —
Всі ми підемо за ним.
Встань, маляр, за рідний край
І свободу здобувай!

Коли ця пісня народилася, угорський народ — один проти ста — боровся за свободу проти молодого імператора Франца-Йосифа. Імператор переміг і подбав про те, щоб сотні угорських борців за свободу могли співати цю пісню під шибеницею, а тисячі — в тюрмах. А тепер, через шістьдесят шість років, коли старий імператор Франц-Йосиф закликає народ до зброї «на захист віри, престолу і вітчизни», по всій країні знову на весь голос зазвучала пісня, що починається словами: «Лайош Кошут у бій іде...» Тільки в текст було внесено маленьку зміну:

«Франц-Йосиф у бій іде...»

— Тепер я зрозумів, як вовки поробилися собаками! — сказав батько, якого новий текст пісні Кошута зробив ворогом війни.

У понеділок вранці жандарми, під керівництвом нотаря, вишикували в колону по чотири всіх тих, хто за наказом про мобілізацію повинен був з'явитися в полк, розташований в Мараморос-Сігеті. У колонах стояли пліч-о-пліч вусаті угорці, бородаті євреї й довговолосі русини.

Після палкої прощальної промови нотаря колона рушила. На чолі і в хвості колони по шість кінних жандармів, а між ними захисники віри, престолу і вітчизни. З обох боків бігли батьки, дружини, діти...

Угорці співали:

«Франц-Йосиф у бій іде...»

Угорці співають. Євреї мугикають. Русини мовчать. Жінки — угорські, єврейські й русинські — плачуть.

Прикрашені прапорами поїзди мчали через перевали Карпат на північ і північний схід. Шосейними шляхами у тому ж напрямку тяглися довжелезні ряди обозів. Коні — наче везли наречену — були заквітчані.

«Франц-Йосиф у бій іде...»

В середині серпня австро-угорська армія перейшла російський кордон і почала наступ на Люблін. У кінці серпня бойова обстановка змінилася. 5 вересня австро-угорський штаб уже повідомив:

«Незважаючи на значну кількісну перевагу противника, Львів ще тримаємо».

Прочитавши це повідомлення, батько вирішив маму і обох сестер у Будапешт, до дядька Філіпа. Мене він теж хотів послати, але я не послухався. Батько, я і мамка Маруся лишилися в Пемете. В цей час я вже був майже повністю здоровий. З рання до вечора ходив по лісі, де тепер, замість мобілізованих на війну чоловіків, валили дерева діди і жінки. У всьому селі не лишилося жодного здорового чоловіка, за винятком директора заводу, нотаря і жандармів.

Львів був захоплений росіянами.

Цар призначив губернатором міста Львова графа Бобринського. Бобринський звернувся з відозвою до русинського народу. Він закликав русинів на боротьбу за бога, віру і вітчизну — проти німців, австрійців і угорців. Відозва, може, й мала б деякий вплив, — не завдяки любові до царя, а завдяки ненависті до німців і угорців, — якби вона потрапила до русинів. Але Бобринський навіть не намагався

розповсюдити свою відозву. Для нього було цілком досить, що в Петрограді його відозву прочитали і тому могли бачити, що Бобринський не спить. Але відозва все ж таки не лишилася без результату: на підставі відозви німецькі та австро-угорські військово-польові суди обвинуватили і присудили до смертної кари багато сотень русинських селян за «зраду батьківщини».

На захід від Львова, біля Гродека, австро-угорська армія на кілька днів затримала наступ росіян. Під Гродеком протягом семи днів і ночей гриміли гармати, тріщали кулемети, і солдати, вмираючи, кликали своїх матерів. Потім російський «паровий коток» покотився далі на захід.

У бою під Гродеком брали участь Марамороський, Ужгородський і Мукачівський полки. Про це ми дізналися на початку жовтня, коли в Пемете пошта принесла одного і того ж дня дев'ятнадцять однакових листів з написом: «Урядовий». І всі дев'ятнадцять листів мали один і той же текст.

«Командування 1-ї дивізії з щирим співчуттям повідомляє Вас, що Ваш чоловік, син, батько, брат... у боротьбі за бога, короля і вітчизну проти варварських ворожих орд, що напали на нас з чотирьох боків, проти убивць жінок і дітей — загинув смертю героя».

Із слів «чоловік, син, батько, брат» — три були перекреслені червоним чорнилом. Четверте, що залишалось, повідомляло. Але не завжди це було так. Наприклад, дев'ятнадцятирічну Ганну Катко, у якої на фронті воював чоловік, повідомили, що вбито її сина. Ісаака Шенфельда, який жив у тривозі за свого сина Маргариту, повідомили, що смертю героя загинув його батько.

У листах, які повідомляли про сумну звістку, згори було надруковано речення іноземною мовою:

«*Dulce et decorum est pro patria mori*».¹

Тим, хто звертався до нотаря, він перекладав цю латинську фразу таким чином:

«Той, хто одержав цього листа, більше не має права просити так звану підмогу сім'ям військовослужбовців».

Незважаючи на цю вказівку, адресати і надалі хотіли одержувати ті жалюгідні крейцери, які їм належали за мобілізованих близьких. Але нотар, який розподіляв підмогу, суворо дотримувався принципу, що за вбитих на фронті допомога не належить. Війна давала нотарю багато роботи, тому не дивно, що він теж хотів трошки заробити на ній.

¹ Солодка і почесна смерть за вітчизну (лат.).

В середині жовтня російські війська перейшли лісисті Карпати і зайняли Мараморш-Сігет.

У пеметинському лісі перший будапештський гонведський піхотний полк протягом восьми днів чинив опір росіянам. Через те, що тили працювали погано, гонведи не одержували провізії. Армія конфіскувала всі харчові запаси пеметинців. Серед тих, хто реквізував у селі харчі, я зустрів давнього знайомого. Це був мій шкільний товариш Карой Полоні.

— Бачиш, Гезо, хто з нас мав правду? — спитав мене пан вільнонайманий ефрейтор Полоні з сяючим обличчям. — Як по-твоєму: може бути в Європі війна чи ні?

— Ти мав правду, Карой. Ти вступив, звичайно, добровільно?

— Так.

— А тепер ти щасливий?

— Щасливий? Як сказати. Скажу тобі відверто: знаєш, коли людина з ентузіазмом говорить про війну, вона забуває, що на війні стріляємо не тільки ми, але й противник. Все ж таки, — продовжував він після короткої мовчанки, — присягаюсь, що росіяни не забудуть той день, коли вони побилися з угорцями. Кажуть, у Москві на диво гарні дівчата. Я привезу тобі з Москви що-небудь цікаве.

— Спасибі, Карой.

Мій друг Полоні не дотримав свого слова. Через шість тижнів після цієї розмови в одній з будапештських газет я прочитав повідомлення про його смерть.

Будапештські гонведи вміли грабувати. Пеметинцям вони не лишили ні шматочка хліба. Але гонведи вміли і воювати. Кожну п'ядь землі, кожне дерево вони здавали після бою. Відступали вони тільки тоді, коли у них кінчалися боеприпаси.

У мирний час народ Угорщини навіть в солдатах армії Франца-Йосифа бачив своїх ворогів. Тепер у кожного зброю тримав хто-небудь з близьких — чоловік, син, брат або батько... Тепер люди зі зброєю не були небезпечні, навпаки — їм самим загрожувала небезпека. Їм загрожували чужі люди зі зброєю. Той, хто молився за свого батька або сина, ненавидів чужинців зі зброєю і боявся їх, як можна боятися тільки невідомої небезпеки.

Через те, коли зайшли росіяни, пеметинські угорські й єврейські жінки плакали так, що очі у них стали червоними, і навіть русинські жінки не виявляли радості.

Але росіяни поводити себе над усякі сподівання. Чи був у них наказ не кривдити населення, або ж російські солдати

зробилися дружелюбними, бо були здивовані, що чужий для них народ серед чужих гір розуміє їхню мову,— не знаю. Факт той, що за ті п'ять днів, поки Пемете знаходилося в руках росіян, там ні з ким нічого поганого не сталося, за винятком тільки старого Ісаака Шенфельда.

Перебуваючи в Пемете, угорські гонведи з'їли всіх пеметинських свиней. Старому Шенфельду пощастило врятувати одне поросся. Він тримав його в ліжку. Російські солдати ходили з дому в дім, шукаючи гонведів, що поховалися. Коли вони увійшли до хати Шенфельда, поросся несподівано дало про себе знати голосним хрюканням. Російські солдати дуже зраділи, знайшовши замість гонведа поросся. Але коли вони хотіли взяти його, Ісаак Шенфельд кинувся на них з палицею.

На допомогу розбитій австро-угорській армії поспішало баварське військо, яким командував генерал Боттмер. Баварські полки врізалися клином у російський фронт біля Мараморш-Сігета і зайняли місто. Пемете вперто захищали росіяни. Коли військо Боттмера все ж таки взяло пеметинський ліс, село було в руїнах. Гігантські дуби з корінням повиривали снаряди, більшість хатин завалилися під вагою дерев, що впали на них. Осінній вітер підіймав із землі разом з жовтим листям і скривавлені шматки бинта й вати. На головній площі села, одна біля одної, утворилися три великі, правильної форми круглі ями — воронки від трьох важких снарядів. У воронках, серед кинутих патронташів, чайників, солдатських кашкетів і розірваного одягу, лежали вбиті солдати. Гіркий запах жовтіючого лісу змішувався зі смородом, що йшов від непохованих трупів.

На північ від Пемете росіяни знову закріпилися. Просування баварців припинилося. Боттмер приїхав до Пемете, щоб особисто керувати наступом. Його супроводжували баварські вищі офіцерські чини і один австро-угорський офіцер, знавець підкарпатської місцевості, старший лейтенант запасу.

Елек Дудич. Дудич був дуже здивований, але не тим, що Пемете виявилось зруйноване, а тим, що населення його збільшилося. Тут зібралися всі жителі навколишніх, згорілих дощенту сіл.

За порадою Дудича, Боттмер намагався забезпечити лояльність щодо населення енергійними заходами. Наприклад, він дав наказ повісити греко-католицького попа Волошина, який,— знову ж таки, за словами Дудича,— безумовно за-служив цього, бо, напевно, симпатизував росіянам.

Енергійні дії баварців налякали не лише русинів, але також євреїв і угорців. Пеметинці так боялися баварців, що не наважувалися заявити їм наїть про те, що в напівзруйнованих хатинах лежать без медичної допомоги хворі на холеру. Вони боялися, що Богтмер накаже ліквідувати всіх хворих і їхніх близьких. Коли за кілька днів епідемія холери поширилася і серед баварців, вони не підозрювали, кому цим зобов'язані.

Після приходу баварців одразу ж почали діяти похідні кухні. На велике здивування солдатів, перед кухнями утворилася довга черга, що складалася з сільських дідів, жінок, дітей. Кожен, хто стояв у черзі, тримав у руках який-небудь посуд — дерев'яну тарілку або глиняний горщик.

— Чого ви чекаєте, жінки?

— Їжі.

— Їжі — з солдатської кухні? Як це вам спало на думку?

— Вороги — росіяни — завжди нам давали, ми гадали, що і наші...

Німецькі солдати розгубилися. Якщо б від них залежало, можливо, й роздали б пеметинцям залишки харчів. За наказом завідуючого кухнею німецького фельдфебеля всіх, хто стояв у черзі, розігнали. Кільком дідам, які ніяк не могли зрозуміти наказу, пояснили прикладами гвинтівки, що біля солдатських кухонь їм нема чого робити.

Проте голодна людина хоче їсти, а якщо нічого їсти, то вона не завжди поважає право власності. Баварці ввіймали дев'ятнадцятирічного хлопця в той момент, коли він збирався потягти з великої купи хліба одну буханку. Солдати розуміли тільки по-німецькому, хлопець тільки по-русинському. Баварці побили хлопця до крові й прив'язали його до дерева, по-військовому, так, щоб тільки пальці ніг торкалися землі. Через кілька годин зловили старого селянина русина, який поповзом, на животі, намагався добратися до прив'язаного, вже непритомного хлопця. Ніж, який знайшли в руці старого, свідчив про те, що він мав перерізати мотузки, якими був зв'язаний хлопець. Баварські солдати знали, що з русинським населенням наказано поводитись якнайсуворіше, і тому, не задовольнившись тим, що побили старого мало не до смерті, повели обох заарештованих — старого і хлопця — в штаб, який містився в уцілому приміщенні дирекції заводу. Гауптвахти не було. Їх загнали на подвір'я і приставили до них для охорони одного солдата. Заарештовані байдуже чекали своєї долі. Через те, що у солдатів, напевне, були більш важливі справи,

то «заколотників» випустили б згодом, якби випадок не привів туди Дудича.

Старший лейтенант Дудич щойно одержав добрі вісті з мараморош-сігетського фронту і перебував у радісному настрої. Надзвичайно приязно звернувся він до арештантів:

— Що з вами, люди? Чого ви тут тиняєтеся?

Старий втупився в Дудича широко розплющеними очима, але не відповів.

— Оглух, діду, чи що? Чому не відповідаєш, коли питають?

Замість відповіді старий плюнув Дудичу в обличчя.

Слідство встановило, що старий був батьком каторжанина, прихильника росіян Григорія Михалка, Іван Михалко. А хлопець — син того ж каторжанина, Івана Михалко-молодший.

Подальше слідство встановило, що обидва Михалки — і не тільки вони, але і все село — під час російської окупації харчувались з російськими солдатами і, звичайно, розмовляли з ними.

Дудич хотів було влаштувати в Пемете «великий процес» над державними зрадниками. Але Боттмер не погодився.

— В тому і слабкість австро-угорської армії, — сказав баварський генерал, — що австрійські пани тільки говорять і пишуть, але не діють. Якщо я не хочу вішати, мені не потрібний і суд. А якщо я хочу вішати, мені потрібний кат і шибениця, а не суд і протокол.

Але через те, що генерал поділяв думку Дудича, що населення треба тримати в страху, наказав заарештувати сорок русинів. Прізвищ він не вказував. Важливо було не кого, а скільки. Німецькі солдати з властивою їм акуратністю зібрали сорок русинів — дідів, дітей, кількох жінок. З числа заарештованих, за наказом генерала, відпустили двадцять чоловік. Кого саме — не мало значення. Генерал наказав звільнити тільки двадцять чоловік, а двадцятьох повісити. Один з німецьких фельдфебелів поділив заарештованих на дві рівні групи. Дудич втрутився в роботу фельдфебеля тільки з приводу двох Михалків.

О п'ятій годині ранку майдан перед особняком Кебля оточили чотири взводи солдатів.

Всередині кордону були тільки засуджені і з ними — кат — фельдфебель, два капрала — його помічники. Командував стратою обер-лейтенант.

Обер-лейтенант причепив монокль і, ляскаючи нагайкою з жовтої шкіри, віддав наказ:

— Виконавцю вироку приступити до виконання свого обов'язку!

Два капрала зв'язали руки Михалкові ззаду, а фельдфебель накинув йому на шию зашморг.

У цей момент до командуючого обер-лейтенанта підскочив чоловік. Цивільний. Жестикулював, плакав, кричав, благав, погрожував. Старий єврей із згорбленою спиною. Мій батько.

Обер-лейтенант здивовано глянув на цю дивну фігуру.

— Як ви сміли переступити кордон? Фельдфебель, як ви пропустили сюди цю людину?

Батько благав його. Благав по-угорському, по-єврейському, по-русинському, простягаючи до нього складені, як для молитви, руки.

Не діставши відповіді, він почав погрожувати обер-лейтенантові піднесеним кулаком.

— Капрале! Женить цього божевільного до біса! І поглядьте його не дуже міцно!

Батько захищався. Капрала, що кинувся на нього, він вкисив за руку. З руки капрала бризнула кров. Він ударив батька кулаком в обличчя. Батько захитався і впав на коліна.

Він уже не просив і не погрожував. Він проклинав. Розпроставши руки, проклинав убивць угорською мовою, але із зненавистю стародавніх єврейських пророків.

Обер-лейтенант одвернувся. Капрал штовхнув старого прикладом у груди, а коли той впав, ударив його в голову. Коли старий Михалко вже висів, два помічники ката схопили сина ведмедника. Іван бив їх ногами, дряпався, кусався.

З двадцяти засуджених до смерті стратили тільки сімнадцятьох. Трьох урятувала австрійська артилерія, яка почала — помилково — обстрілювати Пемете. Над площею перед особняком Кебля одна шрапнель вибухала за другою. Осколок шрапнелі розірвав живіт одному з повішених русинських лісових робітників. Другий потрапив в обличчя обер-лейтенанта з моноклем.

Солдати розбіглися. Кат і його помічники теж повтікали. На трьох останніх засуджених, одному з яких зашморг було вже накинуто, ніхто не звертав уваги. Вони могли йти куди завгодно.

Батька понесли додому я і Маруся. Над нашими головами вибухали снаряди, але ми лишилися живими.

Маруся роздягла батька, поклала в ліжку і обмила його. На голові у нього, за лівим вухом, зяяла глибока

рана. З рота, носа і лівого вуха повільно текла кров. Він був непритомний.

— У нього внутрішня кровотеча,— сказала Маруся і перехрестилася.

Лікаря не покликали. Лікар Шебек працював у військовому госпіталі в Мараморош-Сігеті. Німецького військового лікаря не було чого запрошувати — він однаково не прийшов би.

Цілий день і цілу ніч сидів я біля батька. Його смагляве обличчя на моїх очах стало блідо-жовтим, а потім вкрилося зеленкуватим відтінком. Під очима з'явилися синці, які чимраз темнішали і ширшали. Губи стали синяво-білими. Руки, що лежали на ковдрі, були наче з воску.

Він не був уже живою людиною, хоча ще дихав. Ковдра, що покривала його груди, повільно піднімалась і опускалась.

На світанку він розплющив очі.

— Тобі дуже боляче, тату?

Він робив великі зусилля, але відповісти не міг.

Довгі хвилини дивилися ми один одному в очі.

Батькові очі були ясні, чисті, дитячі. Погляд їх був безмірно сумним. Довго дивився він мені в обличчя, потім заплющив очі, а коли знову розплющив, погляд ковзнув понад мною.

Він хотів щось сказати.

Потім знову подивився мені в лице. Очі його зробилися каламутні.

Я притулив вухо до його вуст.

Так я почув, зрозумів його шепіт.

— ...будь твердим... сильним... сміливим... будь... завжди... людиною... будь...

Шепіт перейшов у хрипіння.

Очі померлого закрила мамка Маруся.

Вона підв'язала підборіддя покійника носовою хусткою.

І душу палкого угорського патріота мойсеєвого віросповідання мамка Маруся рекомендувала — українською мовою — милосердю Ісуса Христа, його матері Марії й усіх інших святих.

Над нашими головами артилерія імператора Франца-Йосифа продовжувала свою дуель з артилерією царя Миколи,

ЦАРСТВО ГРИГОРІЯ ЖАТКОВИЧА

ПОВЕРНЕННЯ

Як відомо, восени 1914 року я перебував у селі Пемете, поблизу російсько-німецько-австрійського фронту. Там помер мій батько, того ж року 22-го жовтня. Після похорону батька, вклавши в рюкзак найбільшу частину батькової спадщини — трохи білизни і будильник,— я подався пішки в Мараморос-Сігет. Попрощавшись з мамкою Марусею, яка не захотіла залишати свою батьківщину, виїхав звідти до Будапешта. Протягом півтори року я жив у Філіпа Севелли, вірніше — у тітки Ельзи, бо дядько Філіп — полковий лікар запасу — перебував у той час на фронті, а потім у сербському полоні. Тітка Ельза працювала у військовому госпіталі сестрою-жалібницею,— волонтеркою, а моя мати — палатною медичною сестрою. Я вчився в університеті доти, поки навесні 1916 року не був змушений знову повернутися в рідний Підкарпатський край — мене призвали в армію, а через те, що я був родом з Березького комітату, то мав з'явитися в мукачівський піхотний полк. Таким чином, я знову зустрівся з багатьма товаришами дитинства, в тому числі і з Миколою Петрушевичем.

Микола за переховування збірки віршів Шевченка вже два роки знаходився у тюрмі, коли одного дня прямо із в'язниці привели його на призовну комісію. Комісія визнала Миколу придатним для служби і, щоб він міг піти в армію, решту вироку йому скасували. Військове навчання я проходив разом із своїм молочним братом, але на фронт ми вирушали окремо. Його призначили у маршову роту, яка вирушала на російський фронт, мене ж послали на румунський.

Прощаючись, ми розмовляли, відгадували і зважували питання, хто виграє війну, котрий противник Німеччини: Англія чи Росія.

На той час румуни вже просунулися в глиб Трансильванії. Батальйон, у якому я служив, вперше зіткнувся з ними в долині річки Ольт. Румунські позиції, проти яких нас послали в атаку, були укріплені наспіх. Перед позиціями розкинулося широке, залите сонцем поле, через яке ми мали пробігти під вогнем румунських кулеметів. У перший рік війни перед багнетною атакою солдатів надихали

урочистими промовами. Коли ж я прибув на фронт, то замість цього їм видавали ром. Відтоді запах рому завжди викликає в мені такий же настрій, як жалібний марш.

— За вітчизну! За короля! — закричав молоденький старший лейтенант.— Вперед! Ура!

— До бісової матері! — гримнули у відповідь біля тисячі угорських солдатів, але все ж таки вискочили з окопів. Я теж кричав. Мій голос загубився у загальній лайці.

Ми бігли, як скажені. Сердилися ми не на румунів, а на життя, але кидалися на румунів.

Румунські кулемети безупинно тріщали, та стріляли румуни надзвичайно погано. Кулі летіли високо над нашими головами. Коли ми полягали серед поля, поміж нас не було ще жодного пораненого.

— Ці дурні збивають нам сонце з неба,— бурчав старий солдат, що лежав поруч зі мною,— а потім шукай їх у темряві, щоб їх...

— Вперед! Ура!

Коли від румунської позиції нас відділяло всього кроків півтора, цілком несподівано, наче з-під землі, виринув румунський полк. Румуни бігли на нас з багнетами напереваги. Їх було трохи більше, ніж нас, але через те, що румунські кулеметники тепер стріляли надто низько — просто у спину своїм,— число румунських піхотинців, що бігли на нас, швидко зменшувалося. Румунські кулемети тріщали, румунські поранені кричали від болю, а над нашими головами з гуркотливим тріском рвалася австрійська шрапнель. Навколо свистіли осколки, дим і курява огорнули поле.

Пізніше, протягом багатьох років, мені часто снилася ця сцена. Уві сні я розпізнавав кожную подробицю виразніше і чіткіше, ніж тоді, в дійсності.

Як ми, так і румуни, утворили довгий бойовий ланцюг. З кожного боку він складався приблизно з тисячі чоловік і розтягся на добрих півтора кілометра. Таким чином, коли наші лінії були ще на відстані тридцяти-сорока метрів одна від одної, кожен з нас міг уже бачити свого супротивника, саме того солдата, ту людину, з якою змушений буде битися врукопашну. На мене біг румунський солдат із смаглявим, кістлявим обличчям, на добру голову вищий від мене і на кілька років старший. Він був або батрак, або пастух, а може, й лісоруб. Його великі очі, кольору грецького горіха, чи то із здивуванням, чи то з переляком дивилися на мене, споконвічного ворога, дикого, кровожерли-

ного мадяра. Зброя дрижала в його міцних руках. Зуби його цокотіли. Мене почало нудити.

Лишалось десять кроків. П'ять.

Румуни кликали на допомогу бога, ми скажено лаяли його.

З очей мого противника текли сльози. Я відчував биття серця біля самого горла.

— Вперед! Ура!

Румун підняв гвинтівку, щоб розтרוшити мені прикладом голову. Заганяючи в нього багнет, я одвернувся, щоб не бачити його обличчя. В той же час я відчув, як приклад румуна вдарив мене по лівому плечу і ковзнув по руці. Румун обважнів і потяг мене вниз. Я намагався витягти багнет, але це виявилось неможливим. Мені довелося випустити з рук гвинтівку. Румун упав. Мені здається, він хрипів. Із заплющеними очима витяг я свій багнет з його тіла. Мені стало погано.

В цей час наш батальйон був уже в окопах румунів.

Ми захопили 8 кулеметів і взяли 410 полонених.

Двадцять шість чоловік з нашого батальйону нагородили, в тому числі і мене. Мене визнали хоробрим за те, що я не знайшов у собі відваги не виконати ненависний наказ.

У січні 1918 року наш батальйон, чисельність якого знову була доведена до воєнного контингенту поповненням нових і нових нещасних, стояв біля галицького міста Гродека, недалеко від Львова. Батальйон складався наполовину з юнаків, наполовину із стариків.

За ті вісімнадцять місяців, протягом яких я їв харчі імператора, армія докорінно змінилася. Згідно з воєнними зведеннями Антанті, за цей час австро-угорська армія втратила біля двох мільйонів людей, а згідно з австрійськими повідомленнями смертю героїв загинуло близько п'ятдесяти тисяч. Важко вирішити, яка із сторін брехала більше. Але не в цьому суть. Вирішальна зміна полягала в тому, що тепер нікого вже не цікавило, хто виграє війну, всі намагалися відгадати тільки те, коли вона, нарешті, закінчиться. І все більше й більше солдатів думало про те, яким чином можна покінчити з війною, як це зробити.

Хтось від нудги написав вірш, який ми співали на мотив «Готт, ергальте»¹. У цьому вірші говорилося, що на початку війни дурнів звільняли від військової служби, а тепер воюють одні дурні.

¹ «Боже, оборони» — гімн Габсбургів.

У гродекському лісі лежав глибокий сніг. На голих вітах іскрився лід. Над нашими головами, як темні грозові хмари, зграями кружляли круки.

— Каар! Каар! Каар!

Дерев'яні бараки не опалювалися. Обідрані солдати грілися коло похідних кухонь. У казанах варився пісний суп з капусти. Цей пісний суп і чорний, важкий, сирий, гливікий хліб діяли більш революціонізуюче на змучених солдатів, ніж той факт, що протягом 1914 і 1915 років гродекський ліс тричі був ареною дуже кривавих боїв, які тривали по кілька днів, і що горб, на якому стояли наші бараки, став братською могилою більше сорока тисяч солдатів — угорців, австрійців, німців і росіян.

Небо рано сіріло, потім ставало чорним, як смола, а в бараках не запалювали світло.

В темряві, то тут, то там, лунала суворо заборонена пісня:

Тяжка солдатська доля,
Живіт порожній нис.
Скоріш піти б до хати —
Одна солдатська мрія.

Служба була неважка. Нас розмістили недалеко від Львова, щоб наводити страх на львівських робітників. Перебували ми поза містом з тою метою, щоб львівські робітники часом не «зіпсували» дух військових частин. Щодня товарним поїздом нас возили у Львів, де ми з'являлись на вулицях, виспівуючи по команді бойові пісні. Марширували ми здебільшого по передмістю. Жінки львівських робітників дивилися на нас з ненавистю й інколи навіть погрожували кістлявими кулаками. Потім нас одвозили назад у Гродек. Решту часу ми проводили, лаючи війну і відгадуючи, коли вона закінчиться і чи закінчиться взагалі коли-небудь, бо серед нас було багато таких, хто не сподівався навіть і на це. Частина солдатів гнівно лаяла священників або впадала в релігійний фанатизм; інші зробилися алкоголіками і, незважаючи на подвоєну охорону, умудрилися тричі пограбувати погріб офіцерської кухні і навіть викрасти запаси спирту з госпіталю. Знайшовся і такий солдат, якого втома, голод, нудьга і туга за рідними місцями зробили філософом. Капрал Сівак, який удома працював вчителем, розробив цілу філософську систему і на кожному кроці проповідував її:

— Обурення і страждання є природним станом людського життя. Спокій і добробут є протиприродним винятком.

— Треба б щось робити! — звернувся до мене одного ранку Микола, з яким ми тепер знову служили разом.

А як? Що саме?

— Те, що зробили росіяни.

— Якби знаття, як вони це зробили! — відповів я.

Микола, поранений на російському фронті в легені, пролежав сім місяців в одному із мукачівських госпіталів і зараз зробився ще більш мовчазним, ніж у дитинстві. Але той, хто спостерігав за ним, міг бачити, що в ньому щось кипить. Не раз траплялося, коли ми безцільно і мовчазно вешталися коло похідних кухонь, Микола раптом кулаком розгинав повітря і скреготів зубами, як вовк, що відбивається від собак.

— Необхідно діяти, Гезо! Ти знаєш, хто такий Ленін?

— Я багато про нього думаю, Миколо. Ленін... Ленін... — повторив я кілька разів.

Микола продовжував скреготати зубами.

Ми не знали, що у той час уже розпочалося.

Робітники львівських заводів застрайкували. Дев'ять учасників страйку, в тому числі дві жінки, були розстріляні за наказом воєнного коменданта міста Львова. У відповідь на це припинили роботу і залізничники. Незважаючи на цензуру, ми вже знали на той час, що у Відні, в Будапешті й у Празі теж страйкують.

Побачивши, що розстріли не залякали робітників, комендант Львова дав дозвіл на скликання мітингу на одній із центральних площ міста. Як ми довідалися згодом, комендант дав цей дозвіл за наказом зверху, місце ж для зібрання він вибрав з таким розрахунком, щоб ті, хто прийде туди, не могли потім вибратися з пастки.

Мітинг було скликано страйковим комітетом на четверту годину дня, але близько другої години майдан був уже заповнений вщерть людьми. Там були страйкуючі робітники і жінки солдатів, усі — в обірваному одязі, з блідими, вимученими обличчями і якимись дивними очима, що виблискували вогнем. Багато жінок принесли з собою дітей. Діти тихо, терпляче чекали. У тих неймовірно худих дітей були величезні, благаючі, стражденні очі. Більшість дітей були настільки виснажені, що не мали сил навіть плакати.

З ласки випадку — на одній вулиці, що веде до майдану, де мав відбуватися мітинг, появилася похоронна процесія. Ховали дитину. Коли учасники процесії — троє жінок і одноногий солдат — помітили, що вони потрапили не туди, куди їм треба, повертати було вже неможливо. Саме в цей момент кінні жандарми закривали всі виходи із площі. Мати померлої дитини, несучи під пахвою маленьку

труну з необтесаних дошок, почала лаятись і, поставивши труну на землю, погрожувала кулаком жандармам. Це була висока, худа жінка. З-під її хустки, що зсунулася з голови, вибилося сивіюче волосся. Її кістлявий кулак був як у чоловіка, ноги, якими вона тупотіла, були взуті у важкі солдатські черевики. Одноногий солдат намагався заспокоїти її, але це йому не вдалося.

— Жити нам не даєте, собаки! — у відчаї кричала жінка жандармам. — Навіть покійників закопати не можемо! Стривайте, стривайте!..

Жінка верещала якимось дивним гострим, жалібним і водночас погрозливым голосом. Голос жінки злився з погрожуючим криком сотень жінок. Важкі, зашкарублі від праці кулаки погрожували жандармам, і скарги, що вигукувалися українською, польською, єврейською, німецькою і румунською мовами, перетворилися в жахливий вереск.

Жандармські коні занепокоїлись. Пролунала команда, і жандарми розміреним кроком, розмахуючи багнетами, почали відтісняти юрбу жінок.

Наша рота стояла на відстані не більше двісті кроків від жандармів, коли лейтенант Лештян віддав наказ:

— Заряджай!

Коли сто п'ятдесят солдатів заряджають гвинтівки, чути тріск, який нагадує діючий десь далеко кулемет.

Прокляття полетіли і в наш бік, кулаки жінок погрожували тепер і нам. Якийсь солдат вистрілів. Кінь одного з жандармських офіцерів знявся на диби, заіржав від болю і скинув свого вершника.

Лештян шаблею бив своїх солдатів, які відкрили вогонь по жандармах. Налякані коні увірвалися в людський натовп.

У другому кутку майдану робітники, що зібралися на мітинг, голосно співали:

Хмари ворожі нависли над нами,
Всюди над світом гуркочуть громи,
В бій вирішальний стаєм з ворогами,
Щастя народу відстоїмо ми.

Через те, що поїзди не ходили, ми повернулись у гродекський табір пішки. Попереду і позаду нас їхало по взводу кінної польової жандармерії. Коли пізно вночі прибули в табір, нас обеззброїли, і ми стали полоненими.

Другого ранку почалися допити. Солдатів допитували чотири комісії. Хоч запитання, які нам ставили, підкріплювалися ударами кулаків і навіть прикладів, комісіям все ж таки не пощастило нічого дізнатися. Ні про те, хто перший

вистрілив, ні про те, хто в роті говорив про Леніна. Правда, дехто з солдатів в результаті сильних побоїв заговорив. Але з усього того, що вони сказали, військовий суд мав мало користі — винуватцями виявлялися давно вбиті на фронті товариші. Були серед солдат і такі, хто диктував у протокол прізвиська історичних осіб.

— Першим вистрілив Лайош Кошут.

— Про Леніна говорив Міхаль Вітез Чокопай!

Солдати, які до цього ще не знали про те, як папи офіцери бояться Леніна і таємничого «більшовизму», тепер дізналися про це від військових суддів. І солдати, замкнені в бараках, що їх охороняла польова жандармерія, ні про що інше і не говорили, як тільки про Леніна і про більшовизм. Я вважався «вченою людиною», і тому багато хто звертався до мене за роз'ясненнями.

— Що таке більшовизм?

— Я думаю, що це мир.

— Хто такий Ленін?

— Ленін — це та людина, яка хоче покінчити з війною. Не тільки з цією війною, але з війнами взагалі.

— Ленін!

Комісії допитували, катували нас і погрожували всілякими тортурами, а прибулий з Будапешта старший лейтенант читав нам лекції про смертельного ворога угорського короля, бога, угорської вітчизни і угорського народу — більшовизм. Від старшого лейтенанта, огрядного дядька, який був у мирний час власником фабрики ниток, ми дізналися багато цікавого про більшовизм. Але більш цікаві речі ми дізнавалися від тих солдатів, які приносили нам обід і вечерю. Вони розповідали нам про те, що відбувається в Брест-Литовську, де уряди Німеччини і Австро-Угорщини вели переговори з представниками Радянської Росії про мир.

— Росіяни хочуть миру! Офіцери лають їх, бо росіяни за мир!

Тоді це знав уже кожний австро-угорський солдат, але все ж таки кожен з них вважав за потрібне знов і знов розказувати про це своїм товаришам.

— Росіяни... Росіяни...

— Ленін!

Ленін, про якого вчора ще багато хто нічого не знав, виріс за кілька днів, за кілька годин у титана. Як смертельно поранені солдати вимовляли імена своїх матерів, так тепер солдати, які хотіли жити, не могли думати ні про кого, крім Леніна.

Він означав для них життя, і вони готові були за нього вмерти.

— У цій вошівій монархії вірні солдати є тільки в однієї людини — Леніна,— не раз говорив капрал Сівак.

Товстий старший лейтенант, нитковий фабрикант, прочитав нам лекцію про переговори у Брест-Литовську.

— Росіяни обдурили нас! Слово «більшовизм» багато дурних людей перекладають як «мир». Зараз ми вже знаємо, що більшовизм означає не мир і навіть не відкриту війну, а вбивство з-за рогу...

— Брехня!

Микола тремтів, стоячи поруч зі мною, на правому фланзі другого ряду. Хриплячи від люті, він постійно вимовляв те слово.

Старший лейтенант стояв кілька секунд непорушно, він навіть забув закрити рот. Потім, щоб підбадьорити самого себе, вдарив по шаблі.

— Хто це сказав? — спитав він тремтячим від хвилювання голосом.

Микола вийшов.

Я зробив крок вперед разом з ним.

Через півсекунди з рядів вийшли ще три солдати.

— Говорив тільки один мерзотник! — кричав старший лейтенант.— Котрий з вас?

— Я,— тихо сказав Микола.

Але ми, четверо, сказали голосніше, одночасно з ним.

— Я.

— Вони брешуть! — крикнув Микола.

В наступну хвилину ми четверо крикнули:

— Вони брешуть!

Микола розлютився.

— Фельдфебель! — наказав старший лейтенант,— заберіть усіх п'ятьох. Охороняйте їх дуже суворо.

Через тиждень ми, п'ятеро, були вже в Підкарпатському краї, в тюрмі ужгородського військового трибуналу.

Дивізійна тюрма, в якій ми перебували, була чудовою установою. Якщо з солдатом траплялася біда, він рано чи пізно потрапляв у цей заклад. Солдати дивізії були уродженцями одного і того ж краю, і тому майже кожен з ув'язнених зустрічав тут своїх знайомих і друзів дитинства не тільки серед товаришів по нещастю, але й серед охорони. Речі, які я ніяк не міг би одержувати в іншій в'язниці з волі, були доставлені сюди без будь-яких утруднень. Частина наших охоронців, щоб не потрапити на фронт, викинула все, що вимагало начальство, і лиш за велики

гроші погоджувалася «зрадити батьківщині», тобто купувати в'язням цигарки. Зате інша частина охорони охоче робила нам послуги. Одні з них — тому, що ненавиділи начальство, війну, тюрму, а інші — з симпатії до арештованих.

Хоч Микола вже мав досвід в'язня, все ж таки він був дуже беспорядним арештантом. Я виявився значно здібнішим у цьому. Мабуть, тому, що здібності в тюрмі вимірюються, як і в так званому вільному світі, наявністю добрих зв'язків. А у мене виявилися чудові зв'язки, оскільки лікарем в'язниці працював мій дядько Філіп Севелла. Як тюремний лікар, дядько Філіп тисячу разів порушував присягу, яку він дав, одержуючи диплом лікаря. Тоді він дав клятву, що всі свої знання і сили віддасть боротьбі з хворобами. А зараз він сушив собі голову над тим, як краще продовжити хвороби і зробити здорових людей хворими і цим допомогти людям.

Коли почалася війна і Філіпа Севеллу мобілізували, він, незважаючи на свій уже немолодий вік, попросився на фронт, бо хотів розділити страждання разом із страждальцями. Потрапивши в полон до сербів, він домігся, щоб його призначили лікарем у табір рядових військовополонених. Там він, як і всі інші полонені, голодував, мерз, годував вошей, але в той же час майже без будь-яких лікарських інструментів і ліків вів героїчну боротьбу проти хвороб, що лютували серед полонених, і насамперед проти тифу. Коли німці захопили Сербію і полонені австрійці та угорці змогли поїхати додому, вони з великою теплою розповідали про лікаря Севеллу. А через те, що деякі з цих розповідей проникли в газети і створили Севеллі велику популярність, військовому міністру довелося нагородити його серед інших офіцерів, які у полоні і у вус не дули, не те, щоб турбувалися про долю своїх солдат, високою відзнакою — орденом Залізної корони. У той же час його призначили головним лікарем гарнізонного госпіталю міста Мукачева.

Свою нову посаду він зайняв того дня, коли пошта принесла йому лист, в якому сповіщалося, що його єдиний син Карой загинув «смертю героя за короля і вітчизну» на італійському фронті.

У госпіталі, яким керував Севелла, відбувалися дивні події. Дядько Філіп робив такі операції, на які в ті часи дивилися як на диво. Він рятував поранених, яких вважали за тодішнім станом медичної науки безнадійними. Про його сміливі операції спочатку писали тільки в спеціальній

медичній пресі, а потім заговорили і в газетах, називаючи його «лікарем-чудотворцем». Але справами, що відбувалися в госпіталі «лікаря-чудотворця», почали займатися і військові слідчі органи. Бо в той час, як у госпіталі Севелли важкопоранені солдати, яких вважали безнадійними, виживали, легкопоранені ніяк не видужували. Солдат, який дістав поранення в ногу, потрапивши до іншого госпіталю, через три — три з половиною місяці опинявся знову в окопах. Коли ж він потрапляв з такою ж раною до госпіталю Севелли, то і через добрих півроку не міг стати на ноги. З мукачівського госпіталю небагатох вивозили на військове кладовище, але майже ніхто не повертався в окопи. У тих, кого виписували із госпіталю, на правій руці чи на нозі не вистачало одного пальця, або ж вони залишали госпіталь з такою хронічною хворобою, яка хоч і не загрожувала життю, але робила солдата непридатним для фронтової служби. Якщо про поранення ноги солдата говорили, що воно варте двадцяти тисяч форинтів, то така хронічна хвороба дорівнювала мільйонам.

Для військових властей стало очевидним, що лікар Севелла свідомо робить інвалідів, вирішивши, що для солдата краще втратити один палець, ніж життя. Севеллу, певно, передали б до військового суду, позбавили б звання і присудили б до тюремного ув'язнення, якби він не користувався такою популярністю. А так вирішили перевести його в Ужгород на посаду тюремного лікаря. Військове начальство міркувало так, що на новій посаді Севелла не матиме можливості ні допомагати, ні тим більше шкодити армії. Однак лікар швидко знайшов спосіб, як допомогати ув'язненим солдатам. Той, хто повинен був постати перед судом, напередодні процесу, як правило, захворював. Як тільки суд переносився, хворий в'язень швидко видужував. Коли ж день засідання суду знову був визначений, у в'язня дивним чином піднімалася температура до тридцяти дев'яти градусів. В ужгородській тюрмі не тільки в'язні захворювали несподівано, але й судді та прокурори. Військовий прокурор Коллар, який за короткий строк домігся одинадцяти смертних вироків для солдатів і якого весь Ужгород прозвав гієною, якось звернувся з приводу якоїсь простої хвороби за ліками до «лікаря-чудотворця». За час лікування Коллар так захворів, що пролежав кілька місяців у лікарні, а коли встав на ноги, то так ослаб, що змушений був взяти піврічну відпустку.

Волосся лікаря Севелли тепер вже зовсім побіліло і було наче срібло. Його худе обличчя вкрилося зморшками.

Великі чорні очі весь час палали, мов у гарячці. Його тонкі, з довгими пальцями руки нервово тремтіли. Заснути він міг тільки при допомозі люміналу.

Коли нас привезли в тюрму, він оглянув усіх: чи немає, бува, заразних хвороб, і влаштував так, що ми з Миколою потрапили до одної камери. Крім нас, у камері було ще двоє заарештованих. Одним з них був мій давній знайомий, уйпештський слюсар Ліптак. Судовий розгляд його справи вже двічі довелося відкладати, бо перед першим судом він несподівано захворів, а іншого разу захворів Коллар. Четвертим був берегівський робітник-виноградар, якого пізніше замінив військовополонений на ім'я Кестікало.

Камеру нашу їжею постачала мамка Маруся, яка працювала в кухні готелю «Корона». Коли вона приносила нам що-небудь з такого, що я в дитинстві особливо любив, вона завжди вкладала записку, в якій повідомляла, що це, переважно, для Гезушки.

Загальновідомо, що в'язнів переповнює ненависть. Ненавидять вони тих, хто їх заарештував, але через те, що вилити на них свою злобу не можуть, то чіпляються до своїх товаришів по камері. Наша камера не була винятком. Різниця полягала тільки в тому, що сварилися не за нари, їжу або цигарки, які зрідка одержували контрабандою. Все це ми мирно, по-братньому ділили між собою. Суперечки між нами — між Миколою і мною — вишикали в питанні про те, як треба поводити себе на допитах у слідчого. Коли мене допитували, я категорично заперечував усе, що мені приписували, і ні про що знати не хотів. Микола ж одверто признавався, що співчуває росіянам і більшовикам, і намагався переконати слідчого, що це зовсім не злочин, а навпаки, саме цим він по-справжньому служить інтересам народів Австро-Угорщини. Коли слідчий зробив нам очну ставку, я сказав, що Микола говорить неправду, що він сам обвинувачує себе в тому, чого він навіть не розуміє. Микола так розсердився, що там же у слідчого вдарив мене кулаком по обличчю. За це він дістав три дні карцеру з твердим ліжком і два дні без харчів. Протягом цих трьох днів ми з Ліптаком домовилися про тактику. Ліптак запевняв наших вартових, що Микола — божевільний: він їсть сміття, йому сняться страхіття і він б'ється сам з собою. Коли після трьох днів, проведених у тюремному карцері, Микола повернувся до нас і дізнався, що ми зробили, він почав поводити себе справді як божевільний. Він намагався вбити мене. Ми з Ліптаком насилу вгамували його.

Миколу перевели в тюремну лікарню, де його почав лікувати лікар Севелла. Дядько Філіп «обстежував» Миколу протягом шести тижнів. Потім він подав про його стан відповідний рапорт. На основі цього рапорту слідчий віддав наказ особливій лікарській комісії з'ясувати, чи можна Миколу судити, чи ні. Це розслідування, якщо брати до уваги, що нагляд за хворим був доручений лікарю Севеллі, затяглося надовго, і таким чином нашу справу відклали.

Микола знову опинився у нашій камері, ділив з нами побратньому їжу і тютюн, але ні зі мною, ні з Ліптаком не розмовляв. Стан цей змінився тільки тоді, коли до нас у камеру помістили нового товариша — веречанського коваля Кестікало, фінна за походженням.

Юха Кестікало, коваль з Верецьок, народився у Фінляндії, в селі, що знаходиться на північному березі Ладозького озера. Як його батько і три брати, Юха був лісовим робітником і, певне, залишився б ним до кінця свого життя, якби не побив своїми величезними кулаками гайового, який намагався звалтувати неповнолітню дівчину. За цей вчинок Юха потрапив у тюрму, а звідти до Сибіру, де познайомився із політичними засланцями, бесіди з якими підштовхнули його на роздуми про нові життєві шляхи. У лютому 1913 року Юха повернувся із заслання в Європу з твердим наміром віддати всі свої сили соціалістичному рухові. В Петербурзі йому вдалося за допомогою товаришів одержати роботу на заводі, й він включився в підпільну партійну діяльність. У серпні 1914 року його було мобілізовано. Кестікало посилався на те, що як фін він не підлягає призову на військову службу, але безрезультатно. Поки здобув всі потрібні для підтвердження своїх прав документи, його відправили на галицький фронт. На той час, коли командир полку, нарешті, вирішив, що Кестікало справді не військовозобов'язаний і послав розпорядження командирі батальйону, щоб незаконно мобілізованого фінна відпустили додому, Юха брав участь вже в чотирьох боях. А коли командир батальйону, згідно з одержаним розпорядженням, віддав наказ про демобілізацію Кестікало, Юха вже був поранений і знаходився в австрійському полоні.

П'ять тижнів пролежав він у військовому госпіталі в Кракові. З госпіталю його виписали не через те, що він видужав, а тому, що його ліжко потрібне було для австрійського пораненого. З госпіталю він потрапив у збудований нашвидкуруч табір для військовополонених, у брудний, переповнений людьми барак. Тут, де його не лікували, він

через кілька тижнів видужав. Коли більш-менш одужав, фельдфебель з контори начальника табору військовополонених спитав його, чи не хоче стати на роботу. Він не захотів. Тоді його перестали годувати. Але через те, що їсти він усе ж таки хотів, то змушений був працювати — виготовляти шрапнель.

Підвал, де працювали військовополонені, цілодобово освітлювався гасовими лампами. Всі робітники були з військовополонених, а наглядачі — літні австрійські і угорські солдати, життя яких ніяк не було розкішним. Вони теж знаходились під наглядом панів офіцерів. Умови життя робітників були препогані. Вони працювали шістнадцять годин на добу, жили в тісних бараках, годували їх вкрай погано.

Призначення шрапнелі — вбивати людей. Першими жертвами шрапнелі були ті робітники, які її виробляли. Полонені, які працювали в майстерні, падали від виснаження навколо Кестікало, як солдати, що йдуть в атаку проти укріплених позицій кулеметників. Їх ховали в братських могилах.

Кестікало уникнув такої долі тільки завдяки тому, що разом з двома своїми товаришами — росіянином з Сибіру і татариним з Криму — втік з обведеного колючим дротом табору, який охороняли старі угорські сторожі. Від угорських солдатів втікачі почули, що в Угорщині багато хліба, і тому подалися туди.

З табору вони втекли вночі. Вранці, коли втікачі відпочивали в глибині дубового лісу, сибіряк почав блювати. В таборі він заразився холерою. Товариші доглядали за ним три дні й три ночі. Поховавши його, вони удвох рушили далі в Угорщину. Шлях був важкий. Доводилося обходити населені пункти. Навіть у таборі вони так не голодували, як в дорозі. Схудлі, ослаблі дійшли вони до Карпат, гребенями яких пролягав угорський кордон.

Вони йшли вже вершинами гір — там, де яловець заступає листяний ліс, — коли на одному з перехресть натрапили на жандармський патруль. Жандарми були так близько, що про втечу нічого було й думати.

— Для військовополоненого втікача не буває безвихідного становища, — подумав Кестікало.

Зібгавшись у клубок, він покотився вниз по тернистому схилу гори. Колючі кущі не тільки рвали його одяг, але подерли шкіру. Але кістки лишилися непошкодженими, і від жандармів він врятувався.

В глибині долини, на солдатському кладовищі, перепочив.

Трохи отямившись, згадав татарина, який, напевне, потрапив до рук жандармів. Недовго думаючи, Кестікало вирушив назад, на гору, щоб знайти жандармів. Що він там робитиме сам, без зброї, проти трьох озброєних жандармів, про це він зовсім не думав. Він ламав собі голову, як би йому знайти цих пір'яників. Багато годин — добрих півдня — ходив він лісовими стежками, але жандарми, які зустрічалися всюди, де вони не потрібні, ніколи не з'являються, коли їх шукаєш. Кестікало від злості покусав собі до крові губи і заплакав.

Під вечір він стояв на середині гори і дивився вниз на її південний схил. На схилі гори розкинулося село, де хатинки розмістились у великому безладді. Більшість хатинок була вкрита соломою. Біля центру села стояла церква з червоним дахом, а над її вежею височів жовтий мідний півень. У вікні дзвіниці стирчав триколірний червоно-біло-зелений прапор.

— Угорщина!

З димарів малесеньких хатинок курилося.

— Вони готують вечерю, — подумав, глибоко зітхаючи, полонений-втікач.

У цей час в селі Верецьках жили одні жінки, діти й старі люди. Майже всюди, куди б не заходив просити шматок хліба втікач-обідранець, він зустрічав одну і ту ж відповідь:

— У нас самих немає!

Але майже в кожній хатиночці йому все ж таки давали жменьку вареного вівса або печеної кукурудзи. Коли ж він дякував, його питали, чи він не ветеринар, часом, або коваль?

На ці запитання, задані угорською, українською і єврейською мовами, Кестікало міжнародною мовою — хитаючи головою — давав негативну відповідь. Ці запитання, що повторювалися кілька разів, переконали його, що село, очевидно, дуже потребує ветеринарів і ковалів і, гадаючи роздобути таким чином більш якісну їжу, Кестікало в одній з хат на запитання, задане по-українськи, відповів поросійськи, що він — коваль.

— В гіршому випадку мене вб'ють, коли дізнаються, що я набрехав, — подумав він. — Але я, принаймні, хоч ще раз у житті наїмся досхочу.

— Усе своє життя був ковалем, та ще яким! — сказав він, мріючи про гарячу їжу.

Ціною цієї брехні Юха Кестікало дістав не тільки вечерю — кукурудзяну кашу, зварену на козячому молоці, й

вівсяний хліб, але також і помешкання, кожух і навіть сім'ю. Цим врятувався він також і від жандармів. Незабаром,— на превелике здивування Кестікало,— виявилось й те, що він справді розуміється на ковальській справі і навіть на ветеринарстві.

А сталося це так.

Ковалі села Верещок — він же і кінський лікар без диплома — Андрія Яворина вбили у Галичині. Його син і спадкоємець Іван Яворин загинув за короля і імператора Франца-Йосифа на італійському фронті, на березі Ізонцо. Кузня стояла порожньою, і жителі села марно шукали іншого коваля, бо ковалі на той час не кували коней, а займалися тим, що вмирали за імператора і батьківщину.

Нового «знаменитого» коваля, посланого веречанцям самим богом — угорським, єврейським чи українським, найімовірніше, останнім, бо Кестікало говорив по-російськи,— поселили в хаті Яворина. Там жила молода вдова Івана Яворина з двома сиротами. Дружина Івана Яворина, уроджена Ксеня Мондяк, була не тільки вдовою і невісткою коваля, але й походила з родини ковалів — вона була «найменшою» дочкою коваля з села Волівця. Ця «найменша» дочка була такою ж величезною на зріст, як і фінн, що потрапив до Верещок.

Кестікало найвся досхочу і проспав безпробудно двадцять дві години. Прокинувшись, поголився бритвою Івана Яворина, вимився у потічку й одяг святкове вбрання покійного Івана, яке для такого високого парубка виявилось трохи закоротким. Тільки тепер веречанці побачили, що за людина їхній коваль! Люди в Карпатах теж великі на зріст, але Кестікало, худорлявий, мускулистий, гнучкий, був на голову вищий від найвищого веречанця. Лице біле, немов молоко, і червоне, як троянда. Очі його були широко розставлені і змінювали колір, ставали то блакитними, то сірими. Коли він сміявся,— а Кестікало любив сміятися,— його білі зуби просто блищали. А які в нього були кулаки! Якби славнозвісний Михалко — пеметинський ведмедник — не сидів у тюрмі, веречанці напевне запросили б його, щоб він порівняв свої кулаки з кулаками їхнього коваля,— і веречанці зовсім не мали сумніву, що їхній фінн не осромився б. Працьовита і небалакуча Яворина не знаходила слів, щоб дякувати українському богові за те, що послав її двом сиротам такого славного батька.

Таким чином, усе було б гаразд, якби розпорядження українського бога не переглядалися жандармським фельдфебелем Кальманом Шюмегі. Бог послав Кестікало в

хатчину коваля, а Шюмегі наказав двом своїм жандармам забрати його звідти в окружну арештантську. Яворина знала, що проти розпоряджень Шюмегі апелювати до бога марно. Бог, якщо б і захотів, не зміг би анулювати розпорядження жандармського фельдфебеля. Проти розпоряджень жандармського фельдфебеля у Верецьках можна було апелювати тільки в одне місце — до окружного управителя маєтками графа Шенборна.

На цей час фронт відсунувся на схід від Львова, і Верецьки опинилися поза прифронтовою смугою. Це означало, що царем і богом Верецьок знову зробився управитель графа Шенборна Саболч Каваші, який при бажанні міг звеліти висікти і тепер, через шістдесят років після скасування кріпацтва, першого-ліпшого селянина, а якщо йому наверхеться, то звільнити з тюрми вбивцю або розбійника.

Яворина звернулася по допомогу до Каваші. Графський управитель змушений був стати навшпиньки, щоб тремтячою від подагри рукою ущипнути рум'яну щоку Яворини. На диво, він погодився вирвати новоспеченого коваля з рук жандармів. І Каваші справді звільнив Кестікало, з одного боку, через те, що маєток був зацікавлений, щоб у Верецьках працював добрий коваль, а з другого — щоб показати Шюмегі, що у графського управителя не тільки влада, але й знань більше, ніж у жандармів усього світу, разом узятих. Каваші знав, що фінни є якимись родичами угорцям.

— Ех, ех, пане фельдфебелю, цього я від вас аж ніяк не чекав. Найбільший з усіх угорців, граф Іштван Сечені, ще вісімдесят років тому сказав, що угорці тільки тоді будуть багаті, щасливі й вільні, коли дещо знатимуть. А ви, пане фельдфебелю, хоч взагалі справді добрий угорець, все ж таки не знаєте навіть того, що фінни — це не вороги угорців, а наші кривні родичі. Подався цей нещасний фінн до нас, своїх угорських братів, а ви, пане фельдфебелю, замість того, щоб привітати його, по-братньому простягти руку, запероторили нещасного під замок.

Таким чином, Кестікало звільнили з-під арешту, і він одержав навіть посвідку на право проживання. Зобов'язаний був тільки з'являтися щоранку в жандармське управління і безкоштовно виконувати всі роботи, які доручав йому фельдфебель Шюмегі. Таку ж плату одержував він і за ті роботи, які виконував для пана управителя Каваші, і пів-оплати за роботи, виконані для маєтку. Зате пан управитель величав його «дорогий родичу».

Але Кестікало і так заробляв досить для себе і сім'ї Яворина. Бо тільки спочатку він потребував, щоб Ксеня показала йому, як налагодити поламаний віз. Через два-три місяці він уже сам учив Яворину тонкошам ковальського ремесла. І на той час, коли Яворина понесла хрестити першого, народженого у Верещьках, фінна, Кестікало був уже не тільки чудовим ковалем і кінським лікарем, але й добрим слюсарем, монтером і електромеханіком.

Веречанці дуже полюбили Кестікало, якого тільки протягом короткого часу називали «бідолахою-фінном». Скоро вже ціле село ласкаво називало його «нашим фінном». Але і це прізвисько трималося недовго. Взимку Кестікало зробився «придуркуватим фінном».

Як тільки випадає сніг, село Верещьки майже повністю відрізане від зовнішнього світу. Сільські жителі виходили із своїх хатинок, що їх опалювали краденими у графському лісі дровами або висушеними коров'ячими кізками, тільки у крайніх випадках. Але Кестікало був не такою людиною. Як тільки з'явилися перші свинцево-сіруваті снігові хмарки, коваль змайстрував собі з дуба дві довгі вузькі жердини із загнутими догори кінцями, а коли гори вкрилися снігом, він прикріпив їх ремінцями до ніг і показував на схилі гори такі трюки, яких веречанці навіть уві сні не бачили. Він піднявся на найвищу вершину гори, а потім спустився вниз по самій кручі, навіть не спускався, а полетів униз у долину. Але це було б ще нічого. В найжахливіші морози — в десять, дванадцять і навіть п'ятнадцять градусів — він ходив без шапки, і як його не умовляла Ксеня, нізачо не погоджувався закривати шапкою своє густе, ясно-руде волосся.

Неймовірно, щоб коваль-фінн залазив на гору в такий жахливий мороз тільки для того, щоб знову спуститися вниз, — думали веречанці.

Багато з них припускали, що в голові коваля не вистачає клепок, а більш недовірливі починали вже перешіптуватися — чи немає тут якого-небудь чаклунства?

— Треба вислідити, що робить коваль там, нагорі!

Холод промовляв проти цієї пропозиції, цікавість — за.

Веречанці вистежили коваля. І були гірко розчаровані.

Кестікало не зустрічався на вершині гори ні з якими відьмами. І нічого там не робив. Тільки дивився в небо, яке такими зимовими днями буває то блакитним, то свинцево-сірим. Потім заплющував очі і прислухався до шепоту ялин. Ялини в Карпатах говорять тією ж мовою, що і в далекій Фінляндії. Наслухавшись вдосталь ялинового

співу, Кестікало знову розплющував очі, струшував непокритою головою і, не дивлячись ні вправо, ні вліво, летів униз у долину так, що за ним здіймалася хмара сухого снігу. Двоє старих жінок, що стежили за ним, лаяли тих, хто їх сюди направив, але ще більше лаяли дивакуватого фінна, який навіть з відьмами не приятелює і тільки для того забирається на овіяну вітрами вершину, щоб дурити побожних, мирних людей. Кілька днів мешканці села сиділи на придуркуватого фінна. Але через те, що, незважаючи на усі свої химери, він все ж таки був корисною, розумною і доброю людиною, село швидко примирилося з ним. А старих жінок прозвали «відьмошукачками».

Влітку 1918 року дивакуватий фінн став дурним фінном. Ранньої весни здавалося, що його величатимуть «мудрим фінном», але... Навесні 1918 року коваля-фінна викликав до себе начальник округу. Він подав йому руку, запропонував сісти, дав закурити, а потім несподівано спитав:

- Чи не хочете ви поїхати додому, до Фінляндії?
- Краще сьогодні, ніж завтра, — відповів Кестікало.
- Це можна вирішити, — сказав начальник повіту.

Потім він багатослівно пояснив Кестікало, що в Фінляндії тепер хазяйнують «червоні бандити», яких треба вигнати з «країни тисячі озер» або — ще краще — втопити в одному з озер. Але для цього необхідно, щоб кожен «чесний, патріотично настроєний» фінн узяв участь в цій справі. Уряд Австро-Угорщини, вірний друг фінського народу, готовий не тільки повернути фінським військовополоненим, які живуть на території монархії, свободу, але взяти на свій рахунок витрати за їхню поїздку додому і виплатити наперед тримісячну платню всім тим, хто захоче взяти участь у боротьбі проти «червоних бандитів».

Чим довірливіше говорив начальник округу, тим кислішим робилося обличчя Кестікало.

— Словом, ви вирушаєте за два-три дні, так? — спитав начальник, виклавши свої міркування.

— Ані через два-три дні, ані через два-три роки! — відповів Кестікало.

Начальник повіту подумав спочатку, що не дочув або що Кестікало погано розмовляє по-угорському, але коли той повторив свою відповідь українською мовою, не залишалося ніяких сумнівів, що коваль з Верецьок не бажає брати участі у знищенні «червоних бандитів».

— Якщо не поїдеш, — заговорив начальник зовсім іншим тоном, побачивши, що полюбовно йому не домовитись із впертим ковалем, — якщо добровільно не вступиш у фін-

ську армію, я тебе, мерзотнику, заарештую і даю слово честі, що ти здохнеш від голоду в моєму підвалі, і пацюки ласуватимуть м'ясом з твоїх кісток, підлий зраднику своєї вітчизни!

А через те, що ні гарні слова, ні погрози не могли змусити Кестікало погодитись на вступ у фінську білу гвардію, в яку набирали військовополонених різних національностей, оголошуючи їх фіннами, окружний начальник посадив його під арешт. Фінн, певно, загинув би в підвалі начальника Веречанського округу, якби управитель Каваші знову не прийшов йому на допомогу.

За півтора місяці до несподіваної пропозиції начальника округу Кестікало затіяв велику справу: він вирішив спорудити електростанцію, використавши водну енергію річки. Річка належала графові, а тому для встановлення електростанції треба було заручитись дозволом від Каваші. Управитель Каваші цей дозвіл дав, але з умовою, що електростанція повністю належатиме маєткові. Жодної такої електростанції в Підкарпатському краї на той час ще не було. Каваші не тільки взяв на себе всі видатки по спорудженню станції, але виклопотав навіть дозвіл на поїздку Кестікало в Мукачеве, щоб він закупив там потрібні для будівництва станції матеріали.

Кестікало пробув у Мукачеві три дні.

Поселився він у Моргенштерна — секретаря мукачівської профспілки кравців. Про що йшла розмова між веречанським ковалем і мукачівським кравцем протягом трьох ночей, цього ніхто не знає. Кестікало закупив у місті все необхідне. А Моргенштерн на кожному розі розповідав жарти про свого гостя.

— Уявіть собі, коли веречанський фінн вийшов з вагона, один з вокзальних носильників подумав, що кулак ковала то чемодан, і хотів відібрати і понести.

Моргенштерн навіть нагрудний номер носильника запам'ятав.

Жарт багатьох розсмішив, однак ніхто не задумався над тим, звідки знайомий Кестікало з Моргенштерном і чому фінський коваль у Мукачеві поселився у єврейського кравця.

В момент арешту Кестікало електростанція була вже майже завершена.

Каваші наче закохався в цю затяну фінном справу, яка коштувала йому видатків (більшу частину матеріалів було одержано з графського маєтку, а значна частина робіт виконувалась безплатно) і за яку, закінчивши будівництво,

він мав змогу подати графові, що жив у Відні, солідний рахунок.

Тому Каваші звернув увагу начальника округу на те, що коли фінн з Верецьок загине, то від цього фінська біла гвардія сильнішою не стане, а графський маєток зазнає великого збитку. Начальнику округу, що правив народом від імені держави, нічого іншого не залишалось, як звільнити фінна, який просидів таким чином у темному і сирому підвалі, не ївши і не пивши, всього-на-всього три дні. Коли він вийшов звідти, мав трохи змучений вигляд, але загалом був здоровий і навіть веселий.

Через два тижні після цього Кестікало втік з Верецьок. Жандарми прифронтової смуги впіймали його десь далеко, біля Львова. Коли його привезли назад до Верецьок і приставили в маєток Шенборна, він нагадував скелет. Його ліва нога, перебита жандармським прикладом, потім зрослася, але Кестікало залишився на все життя кульгавим.

Дізнавшись, що Кестікало не захотів воювати, люди почали називати його «мудрим фінном», але коли з'ясувалося, що Кестікало сам пішки подався туди, куди не погоджувався їхати поїздом, з добрим паспортом та ще й з грішми, йому дали прізвисько «божевільний фінн».

Даремно Ксеня намагалася захищати свого чоловіка:

— Юха не хотів служити білим. Він хотів піти до червоних, хіба це не зрозуміло?

Але саме цього тоді ніхто не розумів. Червоне — колір, біле — теж колір. Такої думки були веречанці.

І все ж знайшлося кілька чоловік, які замислилися над тим, що сталося. Якщо така розумна людина, як «божевільний фінн» не хоче їхати до білих, навіть тоді, коли його посилають, і рветься до червоних, навіть коли його стримують силою, — виходить, є якась різниця між червоним й білим... Все це дуже добре розумів Томаш Есе, який відвідав у серпні 1918 року «божевільного фінна». Про Есе всі знали не тільки те, що він є нащадком легендарного генерала Ракоці, але й те, що колишній тарпинський староста, який став потім батраком, небезпечний соціаліст і з останніх десяти років чотири з половиною провів у в'язницях.

Через кілька днів після відвідин Есе начальник округу знову заарештував Кестікало. Електрична станція була вже закінчена, а тому доля коваля більше не цікавила управителя Каваші.

У окружній арештантській Кестікало просидів тільки

один день, звідти його перевели до Ужгородської військової тюрми. В'язниця була переповнена найрізноманітнішими людьми. Якщо хто-небудь прагнув до товариства вбивць, то мав змогу його швидко знайти. Тим, кому до смаку були зрадники, вибір був досить великим. Люду у в'язниці було багато, тим менше було що їсти. Кат теж працював, однак голод знищив більше в'язнів, ніж він. Кестікало все ж таки вдалося уникнути обидвох модних форм смерті. Його справа не потрапила на судовий розгляд, бо суди були перевантажені роботою. А від голодної він врятувався тому, що сусідів по тюрменній камері забезпечувала харчами одна жінка на ймення Петрушевич Марія.

Веречанський коваль відразу зрозумів ситуацію, що склалася в камері, але довгий час не втручався в німу боротьбу. Між ним і Миколою мало не з перших хвилин зародилася тісна дружба. Микола забував про всі біди, коли веречанський фінн, плутаючи українські слова з угорськими, розповідав йому північні легенди — про героїв, що скидали з престолу богів, а потім, змішуючи не тільки мови, але й теми, — про героїв, що борються зараз у Росії за свободу. Героїв «Калевали» Кестікало дуже модернізував, героїв же робітничого руху він змальовував надзвичайно романтично. Але через те, що дійсність, яку ми знали, випереджувала найсміливішу романтику, ми впізнавали в казках нашого нового друга врешті-решт самих себе і таких, як ми.

Кестікало, який був старший від нас років на дванадцять-чотирнадцять, поводився з нами, як батько зі своїми дітьми. Ми ж у всьому визнавали його авторитет. Завдяки цьому через два тижні після його появи в нашій камері вдалося без особливих зусиль покласти край нашій ворожнечі.

Терпляче вислухавши скаргу Миколи і мою оборону, Кестікало розсудив так:

— Микола діяв правильно, а Геза — розумно. Якщо Микола зрозуміє, що, маючи справу з ворогом, ми повинні діяти розумно, а Геза зважить, що сміливим прикладом ми часто можемо розкривати очі тисячам, десяткам тисяч людей, — тоді все в порядку. Відкрито визнаю, що вчинок Миколи мені подобається більше, ніж поведінка Гези. Але якби я потрапив у ваше становище, вчинив би так, як вчинив Геза.

Я думав, що Кестікало довго морочив собі голову, поки вдумав цю дипломатичну позицію і, радіючи з того, що

Йому пощастило встановити мир поміж Миколою і мною, він у той же час потайки сміявся з нас, що ми не розкусили його хитрощів. Коли ж я краще впізнав веречанського фінна, я зрозумів, що він завжди говорить тільки те, у що вірить і що думає, і завжди діє так, як вважає за правильне. Не випадково Микола до самої смерті вважав веречанського коваля своїм найкращим другом.

1 листопада 1918 року, коли Австро-Угорщина розпалася, двері тюрем відчинилися. Наступного ж дня я разом з дядьком Філіпом виїхав до Будапешта.

Загальновідомо, що все міняється. Добрий споглядач знає й те, що найшвидше і найгрунтовніше змінюється минуле. Солдат, який свій час на фронті проводив у боротьбі з вошами і фельдфебелем і який не знав, від чого страждає більше — від голоду чи від постійного проносу,— дома у відпустці згадує зовсім інше. Дома він згадує, що був на фронті героєм, знищував ворогів десятками. А вже, як пройде чималенько часу, згадує чудові, вражаючі пригоди, те, як рятував життя солдатам ворожої армії. Десяткам, сотням. Потім мій солдат робить новий крок вперед і починає згадувати те, що протягом усієї війни він воював проти справжнього ворога, тобто проти гарматних королів-мільйонерів і імперіалістичної системи. Чи говорив цей солдат неправду? Ні! Тільки зі зміною ситуації одночасно змінилося і його минуле.

Моя історія, коротко кажучи, така: де сталася пожежа, повінь або землетрус, де несподівано вибухнула бомба або розвалився будинок, там, певно, був присутнім і я. Однак я завжди належаю до тих, кому щастить, кому із більшою або з меншою втратою крові вдається врятуватись. Я належаю і до тих, хто із подій робить відповідні висновки.

І все ж таки скільки я не вчився, щоб не лізти туди, де загрожує пожежа, повінь або землетрус, однак я раз і назавжди добре запам'ятав, що не слід дивуватися або обурюватися, якщо земля вислизне з-під твоїх ніг або покрівля звалиться на твою голову.

Прибувши в Будапешт із дядьком Філіпом, я одразу ж по горло пірнув у вир бурхливого життя. В Будапешті я пробував тільки кілька днів, а потім переїхав до Уйпешта, до Ліптака, який разом із своєю дружиною Ержі Кальман жив у овдовілого за час війни Ендре Кальмана.

Поки я жив у лікаря Севелли, я познайомився з соціалістами-інтелектуалами, які цілими почамі сперечалися про

те, чи можуть трудящі Угорщини піти шляхом Леніна. Живучи у Кальманів, я знаходився серед робітників, які сміливо вирушили по цьому шляху. Вони ставили вже питання не про те, яким піти шляхом, а про те, як би швидше почати «роботу по-російському».

— Ну, Ержі, ти вивчила мову есперанто?

— Трудящих світу об'єднує не есперанто,— дуже серйозно відповіла Ержі на моє жартівливе запитання.

Після місячного перебування в Будапешті і Уйпешті мене терміново викликали Томаш Есе і Микола, і я повернувся в Підкарпатський край. Коли я залишив столицю, Комуністична партія Угорщини ще не була заснована. На той час, коли прибув до Берегова, встигла народитись місцева берегівська комуністична організація. Тоді так швидко крокувала історія і так повільно рухалися поїзди.

Поїздка пасажирським поїздом з Будапешта до Берегова тривала у 1914 році десять годин. У 1917 році вісімнадцять-двадцять годин, а в грудні 1918 року я перебував у дорозі між Будапештом і Береговом цілих дві доби. Більшу частину шляху проїхав на товарняку, а останні дві години, після того як поламався наш вагон, на даху сусіднього вагона. Невовсім безпечне місце для поїздки, особливо тому, що навколо надто багато свіжого повітря.

На даху вагона нас було вісім чоловік — вісім демобілізованих солдатів. Говорили, певна річ, про політику. Гусарський фельдфебель, який прикріпив себе ременем до чогось схожого на трубу і сидів поруч зі мною так, що я міг триматися за його чоботи, агітував за те, щоб оголосити Угорщину колонією Англії.

— Без цього ми пропадемо, здохнемо з голоду, нас зірвуть на шматки. Якщо ми будемо англійською колонією, у нас одразу ж з'являться гроші, одяг, взуття,— все, все, і тоді не румуни, серби і чехи захоплять Угорщину, а ми захопимо Сербію і Румунію.

— Угорці повинні завоювати тільки одну країну,— сказав бородатий солдат, який тримався за мою ліву ногу.— Угорщину!

— Угорщину хочеш завоювати? — спитав фельдфебель.— А ти часом не хильнув?

— Так, води. Я хочу завоювати Угорщину. Ми повинні відвоювати Угорщину — у графів і баронів. Так!

— Ось воно як,— засміявся якось неприродно фельдфебель.— Ти наївся, виходить, російських грибів? Нічого, ти ними блюватимеш!

— Угорщину,— заговорив чудернацько одягнений солдат,

на якому був матроський бушлат і чоботи артилериста, — врятувати можуть тільки два Д: Долар і Демократія. Словом — Америка. Якщо Америка візьме нас під руки...

— Кого вона візьме під руки? — кричав бородатий солдат.

— Не поспішай, однаково спізнишся! — сказав гусарський фельдфебель.

Під час суперечки невиразні аргументи незабаром поступилися місцем виразним погрозам. Але до бійки справа дійшла тільки тоді, коли наш поїзд уже стояв на берегівській станції. Бородатий солдат добре розрахованим ударом ноги відправив з даху вагона вниз матроса в артилерійських чоботях.

У Берегові я пробув тільки кілька годин, потім поспішив у Мукачеве. Там знаходилася штаб-квартира. Жив я у кравця Моргенштерна. Це був дуже худий чоловік, трохи нижчий зростом за мене. Руки у нього були такі пещені, наче ніколи не бачили роботи, а його голене, вузьке, темно-коричневе обличчя скоріш підходило б якому-небудь іспанському або італійському артисту, ніж мукачівському кравцеві-латальнику.

Говорив він дуже повільно, низьким дзвінким голосом.

— Уряд Угорщини дав Підкарпатському краю автономію. Ми живемо тепер не в Підкарпатському краї, а в Руській Крайні. Це добре. Бо поки угорський уряд обіцяє розподіл землі, ми — на правах автономії — вже ділимо її. Таким чином, ми домоглися того, що угорський батрак виступає за русинську автономію, а русинський поміщик — проти. Обстановка у нас трохи складна.

Мене вразило, з яким великим захопленням Моргенштерн говорив про Миколу. Миколу я дуже любив, однак не бачив у ньому вожака русинських трудящих. Коли ми зустрілися, я зрозумів Моргенштерна.

Кілька тижнів революції загартували його, зробили серйозним. Говорив він мало, більше діяв. Він твердо знав, чого хоче, а що захотів, те і робив.

— Угорський міністр землеробства протестує проти «дикого розподілу землі,» — сказав він, коли ми з ним зустрілися вперше. — Отже, ми повинні роздати землю швидше. Коли графські землі будуть роздані, нехай протестує хто завгодно.

Коли в січні 1919 року в Підкарпатський край ввірвалися через Веречанський перевал білопольські легіонери, Микола стояв на чолі загонів, які вигнали поляків. З цих загонів він організував Русинську Червону гвардію.

21 березня 1919 року Угорщина стала Радянською республікою. Підкарпатські поміщики, які до цього виступали проти автономії, бо хотіли повністю врятувати свої маєтки, відразу поробилися прихильниками автономії, щоб врятувати, принаймні, частину своїх маєтків.

Відійти від Угорщини! — було лозунгом великих поміщиків.

А русинські, угорські та єврейські батраки і лісоруби були зараз за Угорщину — за Радянську Угорщину.

Пізно ввечері 21 березня ми одержали з Будапешта адресовану Моргенштерну телеграму, в якій нас повідомляли, що Комуністична партія Угорщини об'єдналася з Угорською соціал-демократичною партією і пролетаріат взяв владу у свої руки.

Коли надійшла телеграма, мене не було вдома. Я читав лекцію у селі Паланок. Коли пізно ввечері повернувся додому в Мукачеве, на вулицях панувало пожвавлення. Я не знав, що сталося, але відчував, що сталося щось незвичайне.

На квартирі Моргенштерна мене чекала записка:

«Приходь зараз же в міську ратушу».

У тій самій кімнаті міської ратуші, де кілька місяців тому сидів міський голова, гаряче, навіть вороже сперечались Фоті й Моргенштерн. Навколо них стояли представники організації Мукачева та навколишніх сіл.

— Що трапилось, товариші?

Моргенштерн і Фоті відповіли одночасно.

Моргенштерн з ентузіазмом, майже з благоговінням:

— Революція перемогла! Диктатура пролетаріату!

Фоті промовив похмуро і сердито:

— Комуністичну партію розпущено! Вона вплилася у соціал-демократичну партію.

Навіть коли б хто-небудь спокійно пояснив мені, що саме сталося в Будапешті, я б, найімовірніше, і тоді нічого не зрозумів. Але я, проте, взяв участь у суперечках. Поки ми таким чином марнували час, на площі перед ратушею зібралися трудящі Мукачева, їх було п'ять тисяч.

— Хто-небудь повинен виступити перед народом, — сказав я.

Моргенштерн і Фоті відповіли майже в один голос:

— Говоритимеш ти, Гезо!

— А що я скажу?

Відповіді я не одержав.

Я вийшов на балкон.

Внизу, в темряві, шуміла площа. Всюди чути було русинську, угорську і єврейську мови. Схвильовані, перелякані й триумфальні голоси. То тут, то там чулося:

— Хай живе диктатура пролетаріату!

— Хай живе Ленін!

На балкон з кімнати міського голови пробивалося світло. Внизу побачили, що на балконі хтось стоїть, і почали кричати «ура».

— Товариші!

Площа поступово затихла.

— Палкий братерський привіт перемігшому російському пролетаріатові, великій Російській Комуністичній партії та її вождеві Леніну!

Я говорив близько десяти хвилин — про Російську Радянську Республіку. Відповіддю на кожен мою фразу були голосні вигуки «ура». Але про те, що сталося в Угорщині, я не сказав ні слова.

Після мене виступив Моргенштерн. Він коротко виклав, що сталося в Будапешті.

— Хай живе Угорська Радянська Республіка! — закінчив він свою промову.

В місті почалася масова демонстрація. Ми знову пішли в кабінет міського голови. Радилися. Цілими годинами сперечалися про те, що треба робити. В маленькій кімнаті знаходилося чоловік тридцять.

Близько півночі до нас у кімнату ввійшли Микола і Есе.

— Що ви тут робите? — здивувався Микола.

— Радимось,— відповів я.— А ти де був?

— Ми зайняли вокзал і обеззброїли офіцерів,— відповів замість Миколи Есе.

Кілька секунд Микола мовчав, потім заговорив голосно, наче виступав перед тисячним натовпом:

— Північно-східний кордон Підкарпатського краю лежить на відстані двохсот дев'яноста кілометрів від південно-західного кордону Радянської Росії. Я говорив по телефону з народним комісаром військових справ Угорської Радянської Республіки. З Пешта завтра вирушають, щоб підтримати нас, чотири дивізії. Завтра вранці ми почнемо просування на північний схід, у напрямку Києва.

— А ти знаєш, як розвиваються справи в Будапешті? — звернувся до Миколи Фоті.

— Знаю, що у нас озброєних чотири тисячі сімсот чоловік, усі надійні революціонери — батраки, лісоруби, заводські робітники. Знаю також і те, що цього не досить. Але якщо я почну ламати собі голову над тим, звідки взяти біль-

не, користі від цього буде мало. Зате якщо ми почнемо наступ...

— За два тижні ми зможемо потиснути руки росіянам,— перебив я Миколу.

— За десять днів! — сказав Моргенштерн.

— Давайте не пророкувати. Треба діяти. Еге,— звернувся Микола до мене,— народний комісар військових справ призначив тебе політичним комісаром Русинської Червоної гвардії.

На світанку Русинська Червона гвардія під керівництвом Миколи вирушила в дорогу — на схід. За планом, мукачівський, берегівський і ужгородський загони мали зустрітися в Марамороських Карпатах. З дивізіями, які надсилали з Будапешта, вони мали об'єднатися вже на галицькій землі. Перший бій відбувся 28 березня. Ми розбили два румунських полки, 31 березня на Ужгород почали наступати чеські частини. Протягом двох днів місто чотири рази переходило з рук у руки. Кінець кінцем воно залишилося в руках чехів. Один з загонів Русинської Червоної гвардії під командуванням Моргенштерна повернувся до Мукачева для того, щоб і це місто не перейшло до рук чехів. Фоті поїхав до Берегова, щоб поквалити підкріплення з Угорщини. 4 квітня ми знову розбили румунів. Цього дня чехи розпочали перший наступ на Мукачево. Через кілька днів чехи і румуни почали спільний наступ. А допомога з Угорщини все ще не приходила.

В середині квітня Мукачево довелося здати.

Через тиждень чехи були в Берегові.

30 квітня відбувся бій біля Намені.

НА БЕРЕЗІ РУСЯВОЇ ТИСИ

До заходу сонця бій в районі Намені скінчився і почалась розправа з пораненими. Румунська батарея, що стояла на краю села, деякий час ще обстрілювала лівий берег Тиси, але через те, що відповіді не було, то й вона замовкла. Посеред села Намені яскраво палала дерев'яна покрівля кальвіністської церкви. Коли вогонь погас від зливи, що несподівано линула, село, яке лежало в руїнах, огорнуло темрява. Її тільки час від часу на секунди прорізували спалахи блискавки. Блискавка тричі вдарила у повноводну ріку.

У бою, що точився від світанку до вечора між селами Тарпа і Намень, Русинська Червона гвардія зазнала поразки. Ще над полудень, після шестигодинного бою, коли

русинам протистояло тільки вдвічі більше чехословацьке військо, здавалося, що перемога буде за Червоною гвардією. Але незабаром Червону гвардію, яка вела наступ, атакували з флангу численні румунські частини.

— Ворог має чисельну перевагу разів у шість або сім, — сказав я, не наважуючись висловити думку, що треба відступати на лівий берег Тиси.

Микола Петрушевич, командир Червоної гвардії, енергійно відкинув мою невисловлену пропозицію:

— Про відступ не може бути й мови!

— Ні! — крикнув запально сивий Томаш Есе, що стояв у своєму селянському одязі серед одягнених у форму членів штабу.

— Ні, — проревів він знову. — Коли тиснуть вовків, вони кидаються на собак!

— Мова йде не про вовків і собак, дядьку Томаш, — почав, було, я, але заступник Петрушевича, Янош Фоті, перебив мене:

— З чисто військової точки зору, може, було б краще відступити, поки можливо. Але з політичної точки зору відступ означав би самогубство. Ми обіцяли народу Підкарпатського краю, що боронитимем захоплену у панів землю до останньої краплі крові. Якщо ми порушимо слово, то не тільки осоромимося самі, але підірвемо віру в наше вчення, в більшовизм. А на це ми не маємо права!

— Досить розмов, — втрутився Микола Петрушевич. — Щодо румунів, то ми поки обмежимося обороною. Організуємо її удвох з Моргенштерном. Чехи втомилися, а ми продовжимо наступ. Керівником буде Фоті, а з ним підуть Есе і Геза.

Нарада штабу на горбі біля наменьської церкви закінчилася, але ніхто з членів штабу навіть не припускав тоді, що для підкріплення чехам з Берегова до Намені послано свіжі частини під командуванням французьких офіцерів.

— Вперед, жебраче, смердючий жебраче, вошивий жебраче, вперед, мої любі браття! Бийте, коліть підлих буржуйських собак! Тільки по головах, щоб не покривіли! — грімів у першому ряду червоногвардійців, що йшли в атаку, голос старого Томаша Есе. І довговолосі русинські, бородасті єврейські і вусаті угорські батраки і лісові робітники із громовим криком кидалися на ворога. А попереду всіх — сивий Томаш Есе, що тримав у руках величезний червоний стяг.

Біля дев'ятої години злива вщухла. Тільки далеко, дуже далеко за Тисою, зрідка лунав грім. Усе небо затягло чор-

ними, немов сажа, хмарами. Переможці запалили в центрі села велике багаття. Чеські й румунські солдати підбирали при світлі смолоскипів своїх поранених і добивали прикладом поранених червоногвардійців. Санітарів супроводжували наменьські і тарпинські куркулі, які дістали дозвіл на цю патріотичну роботу від самого головнокомандуючого, французького генерала Парі.

Куркулі хотіли за всяку ціну впіймати живими тих, кого більш за все ненавиділи. Їм хотілося бачити, як умиратимуть ненависні їм люди. Вони збиралися особисто замучити до смерті Миколу Петрушевича, Яноша Фоті, Ігнаца Моргенштерна, Гезу Балінта і того, хто викликав у них особливу лють,— колишнього тарпинського старосту Томаша Есе.

Вони знайшли його труп. На тілі старого селянина не залишилося жодного цілого місця. Але його великі, грубі селянські руки продовжували міцно стискати древо, з якого був зірваний прапор. З сивого, до пліч, волосся текла дощова вода, що змішалася з закипілою кров'ю. Старого бійця впізнали по волоссю. Недалеко від Есе лежав труп Моргенштерна. Мукачівський кравець був проколотий багнетом. Трупи інших керівників куркулі марно шукали до півночі.

Коли злива вщухла, я, ховаючись у верболозі, на краю села, витяг з кишені штанів коробку сірників і довго намагався запалити їх. Мені хотілося в останній раз освітити обличчя товариша, який лежав нерухомо поруч мене під кушем на мокрій землі. Але через те, що мокрі сірники ніяк не запалювалися, я кинув коробку і приклав вухо до серця Яноша Фоті. Я знав, що він мертвий.

У Фоті влучило п'ять куль. Перша, коли він схилився над Томашем Есе. Цією кулею його поранило в руку. Фоті прикусив губи, але не застогнав від болю, а крикнув:

— Вперед! Вперед!

Друга куля влучила йому у коліно. Він упав і закричав від болю. Але згадав він не рідну матір, а повторював із впертою злістю слова Есе:

— Вперед, жебраче, смердючий жебраче, вошивий жебраче!..

Бойові ряди розладналися. Червоні відступали з боєм, але вже кожен воював на свій лад.

Я був не в силі затримати відступ і, трохи відставши від інших, узяв на руки Фоті, який перестав стогнати. З рота пораненого текла кров. Осколки шрапнелі пробили йому легені.

Коли, спотикаючись зі своєю важкою ношею, я дійшов до самого крайнього будинку села Намені, червоногвардійці, що відступали, були вже біля Тиси. Від наступаючої кількатисячної піхоти село обороняла тільки одна вкрай ви-снажена рота. Румуни давно розгромили б червоних, якби чехи не почали обстрілювати Намень з кулеметів. Цей кулеметний вогонь заважав просуватися румунам і давав змогу втомленій роті утримувати в своїх руках село, поки розпорошена Червона гвардія не сяде на плоті.

— До ріки! — крикнув мені Микола Петрушевич, який керував обороною, заховавшись за одною тополею.

— Води! — хрипів Фоті.

Я зупинився біля великого селянського будинку, дах якого був ще цілий. Будинок здався мені знайомим.

— Води! Дайте трохи води!

— Там води багато! — сказала молода жінка, виходячи з-за великої шовковиці і показуючи на Тису.

Якусь мить ми дивилися одне на одного. Ми впізнали одне одного. Дванадцять років тому я був у будинку сільського старости Вараді.

— Ілоно, дай склянку води!

— Вистачить води і в Тисі. Навіть захлинутись можеш! Бодрі! — гукнула Ілона Вараді величезного пса. — Бери його! Я повільно поніс далі вмираючого Фоті.

Дійшовши до верболозу, опустив ношу на землю.

Фоті вже не стогнав. Його очі неймовірно розширилися і дивилися вдалечінь.

Свою праву руку я поклав на його чоло і ніжно прикрив очі.

Він помер.

У цей час від берега відплив останній пліт.

Я підвівся і обережно підійшов до краю вербняка. Звідси мені було видно багаття, що палало на церковній площі в центрі села.

Вогонь освітлював чеських легіонерів, які гтувалися до вечері. Кілька румунських польових жандармів з смолоскипами в руках наближалися до верболозу. Я повернувся до трупа. Нахилився над покійником і, пригладивши правою рукою мокре волосся Яноша Фоті, поцілував його в холодне чоло. Потім кушами пробрався до Тиси. Зняв з ніг порвані солдатські черевики, і коли перший румунський солдат дійшов до крайніх кущів верболозу, я повільно ввійшов у Тису.

Вода була така холодна, що, здавалося, — різала тіло.

Я інстинктивно зробив крок назад, до берега, потім прикусив губи і ліг на воду. Сховавши обличчя в воду, спокійно, розмірено поплив, піднімаючи після кожного четвертого руху голову з води, щоб дихнути.

— Фоті, Томаш Есе, Микола, Ілона Вараді...

Криваві картини дня і вечора переплутувалися з давніми спогадами. На кілька секунд я знову відчув себе хлопчиком у штанцях, який, сидячи під шовковицею, їв зелені абрикоси і присягався у вічній вірності Ілоні Вараді, дівчинці в червоних шкарпетках.

Усе мое тіло тремтіло від холоду. Зуби клацали.

— Треба вмирати! — подумки сказав я.

— Не хочу вмирати! — відповів я собі.— Ні, не хочу!

Я ліг на спину. Тепер було досить час від часу робити слабкий рух, однаково — рукою чи ногою, навіть головою, і вода несла мене вниз, все далі й далі від зайнятої ворогом Намені.

Хмари почали розходитись. Місцями заблищали зірки.

Від крижаного холоду в мене почалися корчі в ногах. Я випльовував з рота воду. Високо, дуже високо плив місяць, освічуючи сьйвом холодне плесо ріки.

— Все-таки доведеться здохнути, а ще стільки...

У цей момент я досяг берега. Не помітив, як течія ви-несла мене до протилежного берега. Вербова гілка, що низько висіла над водою, вдарила в обличчя. Я інстинктивно вхопився за неї обома руками і вийшов на берег. Порачкував кілька метрів од ріки і ліг під вербою. За кілька хвилин вже спав глибоким сном.

Коли прокинувся, сонце стояло високо в небі. В перший момент не розумів, де перебуваю, не пам'ятав, як сюди потрапив, де залишив зброю, черевики. Потім, згадавши все, глибоко зітхнув і поволі підвівся.

Одяг мій був ще вологий, але я вже не тремтів. Земля, зовсім мокра тоді, коли я ліг на неї, тепер підсохла. Небо було сліпучо блакитне.

— Я голодний як вовк! Якби хоч цигарку!

Дарма дивився на другий берег — Намені не було видно. Тиса занесла мене далеко від села. Праворуч, на північний схід, я швидше вгадав, ніж розпізнав берегівські гори, заховані у тумані.

На цьому березі виднілося село. Готовий на все, вирушив туди.

— Бабусю,— звернувся я, спинившись біля огорожі першого будиночка, до старенької, яка поралася на подвір'ї,— скажіть мені, бабусю, хто в цьому селі: червоні чи білі?

— Угорці! — відповіла, трохи поміркуюввши, бабуся.
— Я питаю: червоні чи білі?
— Угорці. Приїхали вночі з Будапешта.
— З Будапешта? А де у вас сільське правління?
Бабуся кивком голови показала напрям.
Тепер я впевнено пішов до центру села. Йти довелося недалеко. Мене зупинив червоний патруль.
— Звідки й куди?
— Я шукаю командира або політкомісара.
— Хоч-не-хоч, побачиш їх,— відповів начальник патруля, угорський селянин з сивуватими вусами.— Ти хто такий і звідки потрапив сюди у цьому маскарадному вбранні? Дезертир?
— Я політкомісар Русинської Червоної гвардії.
— Якщо в твоїй посвідці написано те ж саме, тоді повіримо.
— Посвідки у мене немає.
— Так я і думав. Ану, хлопці, візьміть цього комісара у лакованих чоботях. Тікати краще і не пробуй, а то...
— Дайте мені цигарочку!
— Це можна, і вогню можеш одержати, але якщо спробуєш втекти, то познайомишся з вогнем інакшим,— сказав начальник патруля, показуючи пальцем на гвинтівку, що висіла у нього за плечима.
Командиром червоного полку, до якого мене патруль привів, виявився уйпештський слюсар-механік Йозеф Ліптак.
— Ти довго житимеш, Гезо,— сказав Ліптак, розцілувавши мене.— Я не тільки бажаю, щоб ти довго жив, але й запевняю тебе в тому, що довго житимеш. Ти ж знаєш, що кого за чутками вже поховали, завжди довго житиме. Сьогодні вночі й уранці я говорив, принаймні, з десятьма товаришами, які бачили, як ти загинув.
— Багатом русинським червоногвардійцям пощастило переправитись через Тису?
— Третій частині всього особового складу. Вони в селі Матесалці, це півгодини ходи звідси. Нас,— продовжував він після короткої паузи,— послали вам на допомогу. Ми дуже поспішали, але все ж таки спізнилися. Сьогодні чекаємо нових підкріплень і тоді почнемо контрнаступ. Але тепер ми тут і скоро будемо в Карпатах. Найперше нагодувати тебе треба. Ану, дядьку Мигалю! Дай-но сюди добру миску гуляшу для товариша Балінта і — до чортів усякі заборони спиртних напоїв! — дайте йому глечичок вина! Іж і пий, потім одягнешся, і поїдемо верхи в Матесалку.

Русинські товариші о шостій годині вечора святкуватимуть Перше травня.

— Сьогодні Перше травня! — зітхнув я. — Зовсім забув.

Я всіляко намагався у цій біді зберегти мужність, як належить солдатіві. Але як я не намагався, все ж таки не міг стримати сльози.

Я гадав, що мені доведеться реорганізувати Червону гвардію. Помилився. Коли я мав виїхати до русинів на святкування Першого травня, мені зробилося раптом зле. Зміряли температуру: 39 градусів. Увечері термометр показав ще більше. Я втратив свідомість і прийшов до пам'яті тільки через вісім днів — в Уйпешті, в госпіталі Каролі.

З госпіталю вийшов 24 червня вранці, того самого дня, в другій половині якого монітори з червоно-біло-зеленими прапорами обстрілювали червоний Уйпешт з боку Дунаю.

На лінії вогню я був поруч зі старим Кальманом.

— Ну, Гезо, — спитав мене старик, коли перестрілка на кілька хвилин стихла, — чи не краще було б вибрати тобі який-небудь більш мирний і прибутковий світогляд?

— Життя прекрасніше, ніж я гадав, — сказав я з пафосом, що відповідав нашому становищу і моему настрою.

— Гм!

Кальман витер спітнілий лоб великим картатим носовиком.

— Якби зараз перед тобою з'явився всемогутній бог і спитав: «Ну, дорогий Балінт, чого б тобі хотілося?» — що б ти попросив у нього?

— Склянку холодної води!

Склянку холодної води я одержав. Але не від всемогутнього бога, а від Ержі Кальман, яка прийшла на передову лінію з величезним глеком у руках.

Вгамувавши нашу спрагу водою, Ержі, щоб покінчити з своєю власною, схопила гвинтівку і почала стріляти, але в той же момент упала, зовсім близько від мене. Три кулеметні кулі, що влучили у чоло, підкосили її.

Через добру годину я знову був у госпіталі Каролі. Мені вийняли з лівого плеча дві кулі.

Щоб трагікомедія моєї долі стала повною, з госпіталю я вийшов того дня, коли впала Угорська Радянська Республіка.

Після тритижневої мандрівки і переховувань то поїздом, то селянськими возами, то пішки я добрався до Відня.

Після того, як закінчився наменьський бій, управитель маєтком графа Шенборна Саболч Каваші домогся дозволу для тарпинських і наменьських куркулів оглянути разом з чеськими і румунськими солдатами поле бою. Каваші, якому було біля сорока п'яти років, передчасно постарів від ситого життя і безлічі любовних пригод. Всі вважали, що він, літня людина, яка багато часу проводить у ліжку з-за кволості серця і сильної подагри, в бурях останнього року дуже помолодшав. Коли габсбургська монархія розвалилася і народ Підкарпатського краю вигнав з сіл нотарів і жандармів, Каваші заховався в Мукачеві, де жив цілком самотньо. Коли ж у лютому 1919 року в Підкарпатський край увірвалися через Веречанський перевал польські легіонери, щоб завоювати русинські землі для панської Польщі, Каваші знову виринув на поверхню. Він був одним з організаторів тої армії добровольців, яка вигнала легіонерів назад у Галичину. Коли 21 березня 1919 року в Будапешті було проголошено пролетарську диктатуру, а в Підкарпатському краї Микола Петрушевич, Янош Фоті, Томаш Есе, Ігнац Моргенштерн і Геза Балінт організували Русинську Червону гвардію, Каваші в буквальному розумінні зарився «під землю». Він жив у селі Намені, у погребі старости Вараді. Звідти він підтримував зв'язки з колишніми офіцерами, які організували контрреволюцію зсередини, звідси ж він увійшов у контакт з зовнішньою контрреволюцією — чехами, що наступали з Кошице на схід, і румунами, що насувалися з Марамороша на захід. Увечері 30 квітня він привітав каліченою французькою мовою генерала Парі, який увійшов у Намень. Їв-пив з чеськими і румунськими офіцерами, а десь опівночі вирішив, що не зайве було б доставити наменьських дівчат у приміщення церкви, в якому зараз розташувалося офіцерське казіно.

Генерал Парі дозволив куркулям убивати на свій розсуд. Але ті мали зовсім протилежні наміри. Кількох поранили, серед них п'ять «червоних бандитів», вони хотіли живими прибрати в свої руки, щоб згодом познущатися, показати всьому світові, як гине кожна «червона собака». Нехай вчиться народ, — поговорювали куркулі.

Тому освітлювали обличчя кожного пораненого.

— Цього можна! — говорить один з них. — Цього теж.

Всіх інших повбивали чеські і румунські солдати. Із п'яти «бандитів» знайшли три трупи, Микола Петрушевич лишився живим, П'ятий труп не знайшли.

Микола Петрушевич лежав непритомний на березі Тиси. З трьох ран текла кров. Голова і тулуб лежали на піску, ноги — у воді. На велику радість наменьських і тарпинських куркулів, він ще дихав. Коли румунські жандарми побачили, що куркулі мають намір врятувати червоногвардійця, один з них так сильно вдарив ногою наменьського куркуля Томпу, що той впав навзнаки.

— Хальт! — крикнув Томпа по-німецьки.

Чеський солдат, який підняв уже гвинтівку, щоб розтрошити голову пораненого, так само, як і Томпа, чотири роки служив колись в австрійській армії. Він ще й зараз інстинктивно скорився австрійській команді. Коли хвилине замішання минуло, Томпа підвівся і простяг чеському солдату свій прикрашений бантиками кисет. Крім нього пожертвували своїми кисетами ще три куркулі й цим врятували життя Миколі Петрушевичу.

На ранок усіх вбитих було прибрано. Знявши з них одяг і черевики, їх усіх одного за одним поскидали в Тису. Таким чином чехи й румуни «поховали» протягом однієї години дві тисячі сто двадцять дев'ять червоногвардійців. А вбитих чеських і румунських солдатів на зорі опустили в братську могилу. Цей дикий, поспішний темп поховання був викликаний наказом французького генерала.

Закінчивши нашвидку з пораненими і поховавши вбитих, чеські солдати негайно взялися прикрашати напівзруйноване село. Прикрасили його французькими і чехословацькими триколірними прапорами і червоними знаменами. Так наказав голова ради міністрів Чехословацької республіки.

Прем'єр Тусар, посилаючи чехословацьких солдатів проти Угорської Радянської Республіки, підкреслював, що війна ведеться за справжній соціалізм, проти «східного» більшовизму. Для того, щоб продемонструвати цю свою точку зору, уряд видав розпорядження, щоб «уся країна, а також армія, що бореться за «справжній» соціалізм, відсвяткували день міжнародної солідарності» — Перше травня. На фронт виїхали агітатори.

— З дошу та під ринву! — казали, глибоко зітхаючи і горлоно лаючись наменьські й тарпинські куркулі, побачивши в руках чеських солдатів червоні прапори.

Староста Вараді, до якого помістили пораненого Миколу Петрушевича, власноручно зірвав червоний прапор, що майорів на даху його, чудом уцілілого будинку. Чеські солдати затримали його і як полоненого повели під конвоем у стайню.

Ілона Вараді побігла до Каваші. Графський управитель щопилав щічки молодої жінки, але відмовився втручатися в цю справу.

— Виходить, і при чехах те ж саме? Та і зараз — ці прапори? Виходить, й вони такі ж самі безбожні розбійники-більшовики? — кричала Ілона Вараді.

— Кинь політику, дочко! І головне — не кричи. Твій батько — дурень і тому заслужив цей урок.

— Але...

— Ніяких але, — перебив її сердито Каваші. — Перед таким червоним прапором, який наказав вивісити французький генерал, я завжди знімаю капелюх та й іншим раджу робити так само.

Коли Ілона розповіла куркулям, які охороняли Миколу, що їй сказав Каваші, куркулі в злобі на графського управителя і на чехів зараз же хотіли покінчити із своїм полоненим. Життя Миколи знову врятував Томпа.

— Хальт! — крикнув Томпа, заступивши своїм тілом пораненого, що лежав на підлозі, і повчаючи тим самим своїх однодумців: — Якщо собаку обміняли на пса, то ми повинні берегти цього мерзотника, як зіницю ока. Тоді він може нам пригодиться. Якщо ж управитель Каваші — а я так думаю — поважає цей червоний прапор тому, що він не справжній червоний прапор...

— Є! — вигукнув, ударивши себе по лобі куркуль Шімончич, який служив чотири роки на війні санітаром. — Я вже все розумію! Для того, щоб солдати не захворіли на справжній тиф, від якого вони можуть померти, їм прищеплюють якийсь слабкий нешкідливий тиф. Так само, напевне, стоїть справа і з цим чеським червоним прапором. Його дають у руки солдатам, щоб вони не тяглися за справжнім...

— Так воно і є! — крикнув Томпа. — Ану, вип'ємо! А цього мерзотника, — він показав на Миколку, — я потім повішу власними руками на деревці з червоним прапором.

— Але спочатку трохи погладимо його, — сказав Шімончич.

— Пий, братику, пий!

Куркулі пили й співали:

Побили старосту дрюком,
Помер наш староста.
З богом...

Берег Тиси зайняли румуни, які зрідка відкривали кулетний вогонь по червоних аванпостах, що залягли на другому березі серед пішаних горбів. Румуни стріляли тільки

про людське око, противнику вони не шкодили. Червоні ж берегли боєприпаси і не відповідали на вогонь.

Генерал Парі з тяжким серцем дав розпорядження святкувати Перше травня.

— З воєнної точки зору — легковажність, а з політичної — ця гра прямо-таки огидна, — розмірковував генерал.

З наказом Тусара він, звичайно, не рахувався. Коли один з чеських полковників послався на наказ прем'єра, Парі прямо висловив свою думку:

— Тусар має право наказувати, — цього заперечувати я не буду. Він наказує, а той, хто захоче, буде слухатись. А я не бажаю. Пане полковнику, я служив колись у Марокко. Марокканський султан теж мав право наказувати. А спитайте, хто його слухався?

Те, що в Намені все ж таки відсвяткували Перше травня, було заслугою Ернеста Седлачека. Саме він умудрився домогтись від Парі такого розпорядження. Бо Седлачек після півгодинного знайомства з генералом Парі зумів повести-ся з ним краще, ніж будь-хто інший в Чехословацькій республіці. А між тим Седлачек був не французом, а чехом, і не військовим, а комівояжером по продажу пива і — чого він ніколи не забував наголошувати — політиком. Він був кирпатим, рудим паном років сорока, з веснянкуватим обличчям і невеличким черевцем. Одяг його завжди відгонив запахом пива і сигар.

З 1910 року він член брненської організації професійної спілки торговельних працівників. З 1912 року секретар брненської організації і член центрального керівництва цієї профспілки. Він був непоганим агітатором і відмінним тактиком. Голова центрального правління спілки торговельних службовців Клейн вважав його своїм суперником. Тому, коли почалася світова війна і військове міністерство дало професійним спілкам можливість звільнити від військової служби незамінних для них керівників, Клейн, складаючи списки, про Седлачека забув. Седлачека взяли в армію і протягом всієї війни він служив фельдфебелем у санітарному поїзді.

Коли війна закінчилась і Чехія стала республікою, а кілька чеських соціал-демократів — міністрами, про демобілізованого фельдфебеля всі забули. Щоб змусити керівників соціал-демократії помітити його, Седлачек почав на кожному кроці критикувати міністрів-соціалістів. Його дружина, яка торгувала під час війни продуктами і зібрала трохи грошей, марно докоряла йому:

— Замість того, щоб лаяти своїх більш спритних това-

ришив, ти б краще попросив їх влаштувати тебе на яку-небудь прибуткову посаду.

Але Седлачек не звернувся до своїх знайомих міністрів, а навпаки, агітував проти них. Розрахунок його виявився правильним. Його викликали до Праги. Клейн розмовляв з ним по-батьківськи, дружнім тоном, а Седлачек, згадуючи проведені в санітарному поїзді роки, удавав з себе бравого солдата. А коли Клейн спитав його, чому він не віддає свої знання і здібності на службу молодій республіці, Седлачек відповів:

— В Празі жити по-панськи — справа не для мене. Але на мою шаблю Чехія може завжди розраховувати!

— Ти хочеш бути військовим? — спитав Клейн із здивуванням.

— У цьому я справді дещо тямлю,— відповів Седлачек.

Седлачек сподівався, що Клейн направить його на таке місце, де можна буде дещо придбати, наприклад, в інтенданство. Але замість цього Клейн послав незручну для себе людину агітатором у діючу проти Русинської Червоної гвардії армію.

Седлачек зрозумів Клейна.

— Якщо не поїду, стануть галасувати на весь світ, що я боягуз. Якщо ж поїду і буду агітувати проти більшовиків, то скомпрометую себе в очах лівих.

Після деякого вагання Седлачек вирішив поїхати. Але настрої у нього був войовничий: йому дуже кортіло кинутись на Клейна, який дав йому на прощання, разом з мудрими порадами, рекомендаційного листа до генерала Парі. Перед від'їздом Седлачек зібрав докладну інформацію про французького генерала, про все його життя. А тому, що біографією Парі вже зацікавилися ті банки, яким генерал після прибуття у Прагу запропонував взаємовигідні оборудки, то Седлачек порівняно легко дізнався таке:

Луї-Філіп Парі, генерал французької республіканської армії, кавалер Почесного легіону, народився 11 серпня 1872 року в столиці острова Корсіка, місті Аяччо. Не тільки в тому місті, але, як він часто підкреслював, навіть на тій самій вулиці, де вперше побачив світ великий завойовник імператор Наполеон. Батько Луї-Філіпа, Шарль-Філіп Парі, був митним чиновником високого рангу, який після того, як його усунули з посади за деякі зловживання, дуже дотепно вигадані й, головне, дуже прибуткові, але які надзвичайно важко довести, переїхав у Тулон, щоб там насолоджуватися плодами цих зловживань — спокоем, якого ніщо не порушує, забезпеченим життям і тим громадським

становищем і популярністю, які з ним пов'язані. Свого єдиного дуже рухливого, кремезного, чорноволосого сина Луї-Філіпа він віддав у військову школу, ту саму, в якій молодий Наполеон Бонапарт колись вивчав потрібні для артилерійського офіцера науки. Закінчивши школу з посередніми успіхами, молодий Луї-Філіп відслужив два роки в одному з марсельських полків і чотири роки у Верденському артилерійському полку, потім його послали в Африку, в іноземний легіон. Там він дістав підвищення — став капітаном, потім майором, і рано чи пізно, певно, зробився б командиром іноземного легіону, якби кілька паризьких газет не зняли галас з приводу того, що Парі за якісь дрібні службові порушення не тільки закатавав до смерті сім солдатів-легіонерів, але й заарештував двох французьких унтер-офіцерів.

Повернувшись у Париж відставним майором, Парі почав витрачати батьківську спадщину на шампанське, жінок та інші не менш дорогі втіхи. Витративши увесь свій капітал, він почав робити борги. Коли ж і це стало неможливим, одружився. Обрав собі супутницею життя вдову, що добре збереглася і була старша від нього років на п'ять, двоюрідну сестру дружини тодішнього голови ради міністрів Франції Кайо. В зв'язку з цим Луї-Філіп Парі був поновлений у французькій армії в чині підполковника і дістав призначення у військове міністерство. Гра на біржі, яку він вів на гроші своєї дружини, була настільки вдала, що Парі зумів не тільки повернути всі борги, але навіть збити невеличкий капітал. Тоді він розлучився з дружиною, що аж ніяк не вплинуло на його військову кар'єру, більше того, навіть виявилось корисним, бо за цей час прем'єр Кайо пішов у відставку.

В серпні 1914 року, трохи втомлений від бурхливо прожитих років, полковник Парі згадав про те, що народився в тому самому місті, що й Наполеон. Він попросився на фронт. Чотири тижні провів він у фронтовому тилу, потім повернувся в столицю і з того часу працював у військовому міністерстві, у відділі воєнної пропаганди. Коли прем'єр Клемансо віддав колишнього прем'єра Кайо до суду, обвинувативши його в зраді вітчизні, бо Кайо нібито був проти продовження війни і виступав за укладення миру, — полковник Парі свідчив проти свого колишнього родича і протектора. З цієї нагоди він дістав орден Почесного легіону. Останній рік війни — вже в чині генерала — він провів комісаром по постачанню одної з французьких армій.

У кінці березня 1919 року французьке військове міністер-

ство виділило генерала Парі в розпорядження уряду новоствореної Чехословацької республіки. В цей самий час чехословацький буржуазний уряд почав війну проти Угорської Радянської Республіки. Парі приїхав до Праги 1 квітня, а 17 квітня був уже в Східній Словаччині, в місті Кошіце. 19 квітня узяв на себе командування чехословацькою армією, що воювала проти Русинської Червоної гвардії.

Приховавши в душі смертельну ненависть до своєї партії, Седлачек прибув у місто Мукачеве, де розраховував застати головний штаб. Але в цей час Парі був уже в Берегові, і Седлачку теж довелося поїхати туди.

Готель «Хунгарія» зайняв генеральний штаб. Седлачек змушений був найняти кімнату в більш скромному готелі «Лев». Приклавши одержану від Клейна рекомендацію, він письмово попросив у Парі аудієнції. Чекаючи відповіді, провів цілий день у кафе готелю «Лев», палив сигари і попивав впереміжку то пиво, то чорну каву. З двох грудочок цукру, що подаються до чорної кави, він — за старою звичкою — опускав один у кишеньку жилета. Відповіді від Парі він так і не дочекався.

Кафе, де ще тиждень тому працювала комісія червоних, що постачала дітей одягом, було повне галасливими берегівськими міщанами. Вино лилось рікою, і язика розв'язувалися. Випивши три пляшки вина, кожен берегівський дрібний буржуа починав згадувати, що червоні хотіли його повісити. Після чотирьох-п'яти пляшок кожен з них присягався, що він стояв уже під шибеницею і якби білі не прибули в останню хвилину... Аптекарь Лайош Кішбер, який пив вино з коньяком, після шести пляшок вискочив на стіл і, б'ючи себе кулаком у груди, кричав:

— Ці мерзотники не тільки хотіли мене повісити, але й насправді повісили! Я висів на мотузці п'ять годин, цілих п'ять годин...

Седлачек з нетерпінням чекав відповіді Парі й щохвилини поглядав на годинник. А через те, що відповідь все ще не приходила, він замовляв усе нові й нові кухлі пива. Людина, яка тихо п'є пиво, була для галасливих берегівців, які пили вино, чужим елементом. Він швидко звернув на себе загальну увагу, викликаючи підозру і ворожі почуття.

Першим причепився до нього аптекарь Кішбер, той самий, який п'ять годин висів на шибениці.

— Якщо ти п'єш пиво тому, що у тебе немає грошей на вино, — сказав Кішбер, похитуючись біля столу Седлачка, — звернись до мене. Скажи мені так: любий, дорогий, золотий, вельмишановний пане, прошу вас красненько...

Тут Кішбер похитнувся, впав на стіл Седлачека і, вхопившись за скатертину, потяг за собою два пивних кухлі, кілька чашок з-під кави і повну недокурків попільничку.

— Нашого Лайоша вбивають! Ця свиня, яка п'є пиво! Угорці, не залишимо в біді нашого Лайоша...

— Патруль! Патруль!

Хоча чеський патруль з'явився швидко, все ж таки він спізнився. З двох ран на голові Седлачека вже текла кров. Угорці, що пили вино, розбили об рудоволосу чеську голову кухоль з-під пива.

Патруль узяв чоловік з двадцять угорців, які потім були перевезені у військову тюрму по підозрінню в більшовизмі. Седлачека відправили у військовий госпіталь, де з'ясувалось, що з ним нічого серйозного не трапилось. Йому перев'язали голову, завдяки чому Седлачек набрав винятково войовничого вигляду.

Доповівши французькому і чеському урядам про придурення берегівського більшовицького повстання, генерал Парі запросив до себе того чеха, про якого сам писав, що він один устояв проти озброєної банди в кількості близько ста чоловік.

Генерал не дуже зрадив, дізнавшись, що поранений — той самий чеський соціал-демократ, листа якого з проханням про аудієнцію він порвав, зауваживши: «Дуже нам потрібні тут базікаючі свині». Але Седлачек швидко переборов антипатію французького генерала до чеських агітаторів. Після півгодинної бесіди Парі знав, що коли генерал має які-небудь політичні наміри (бажає, наприклад, стати диктатором), то йому треба заgravати з лівими, а Седлачеку було ясно, що кожен, хто бажає мати хоча б який-небудь вплив в Чехословаччині, повинен бути франкофілом.

Генерал вирішив стати другом народу і взяв Седлачека до себе в ролі радника. Седлачека одягли у форму рядового піхотинця з кавалерійськими чобітьми вище колін, з острогами. По червоному значку на грудях кожен міг переконатися, що він соціаліст, а по перев'язаній голові — що він не з тих соціалістів, які ведуть війну, сидячи в редакціях праських газет. Під час наменьського бою він був у Берегові, але рано-вранці Першого травня виїхав у Намень. Оратором на святі Першого травня виступив, звичайно, він.

Увесь час, поки проходила демонстрація на наменьському пагорбі, Седлачек стояв ліворуч від генерала Парі. Коли генерал підносив руку в білій рукавичці до свого

кепі із золотою кокардою, щоб привітати демонстрантів, Седлачек швидко знімав кепку і, розмахуючи нею, вигукував:

— Хай живе наш великий брат — французька демократія!

— Ура! Ура!

Кремезний фельдфебель, що очолював колону військових, ніс величезне французьке знамено, старший сержант — чеське триколірне знамено, а капрал — прикрашений квітами червоний прапор. За ними йшов оркестр, граючи «Марсельезу». Потім — по вісім чоловік у колоні — три роти чеських легіонерів. Позаду йшли як попало наменьські куркулі, які вчора ще ходили в драних штанах і в черевиках з викривленими каблуками, а сьогодні були вже франтами — в чобогях, синіх брюках і в жилетах з срібними гудзиками.

На майдані перед церквою стояла збита з дощок трибуна, прикрашена французькими і чеськими триколірними знаменами і червоними прапорами. Навколо трибуни розташувалися війська, утворюючи правильний чотирикутник. Наменьські куркулі і малята сновигали за спинами солдатів і слухали виголошену Седлачком чеською мовою урочисту доповідь, з якої вони не зрозуміли ні слова. Але ніхто не міг заперечити, що у цього чеха міцне горло, голос його гримів.

Було також очевидно, що солдатам слова його сподобалися. Коли вартовий старший лейтенант подав знак, усі три ряди так довго і голосно кричали ура, що було чути, мабуть, і в Берегові. Седлачек говорив плавно, не збентежившись навіть тоді, коли його голос почали перебивати кулеметні постріли румунів.

Промову Седлачека, яка тривала півтори години, молодцюватю — за три хвилини — переклав на словацьку мову молодий лейтенант, що стояв увесь час струнко на трибуні. Після словацького лейтенанта з промовою виступив управитель графа Шенборна.

Каваші не був таким оратором, як Седлачек, не був він також і солдатом, як словацький лейтенант. Однак і він не осоромився.

— Ті, хто воює проти більшовиків, нехай будуть вони волохи чи чехи, всі вони мої рідні брати, — сказав він.

Ці слова сподобались тутешнім куркулям. Їм до вподоби було й те, як Каваші уявляв собі новий порядок. Дивувалися вони тільки з того, що він, Каваші, і себе, і своїх слухачів назвав словацькими селянами.

— Пес мій словак! — шепнув Шімончич своєму сусідові Томпі.

— Один раз твій пес, один раз ти,— відповів Томпа.— Тепер наша черга. Каваші неспроста називає себе словаком. А за добрі гроші навіть г...о з'їсть розумна людина — і все ж таки залишиться угорцем.

Після промови Каваші оркестр знову загравав «Марсельєзу», і на цьому офіційна частина свята закінчилася. Почалися розваги для народу.

Чеські солдати показували гімнастичні вправи. Народу це здалося нудним. Тим більший успіх випав на долю наступного номера. Капрал, який працював у мирний час у якомусь мандрівному цирку, попросив куряче яйце, яке він проковтнув у всіх на очах, а потім виїняв його з носа якогось чеського солдата. П'ять разів ковтав капрал яйце і п'ять разів знову діставав його. Але шостий раз він нізачо не захотів повторити свій номер. Казав, що ситий і що більше речей у нього в шлунку вже не вміщається.

— Якщо всі чехи такі, то під їхньою владою ціни на яйця будуть невисокі,— вирішив Шімончич.— П'ять разів ковтати одне і те ж яйце!

Це викликало у нього такий сумний настрій, що навіть найкращі номери чеського циркача його більше не розважали.

Після того, як чехи закінчили свої номери, запропонували угорцям продемонструвати своє вміння.

Куркулі тільки цього й чекали.

— Гаразд! — сказав, замислившись на хвилику, Томпа.— Ми охороняємо в будинку старости Вараді більшовика, приведемо його сюди і на науку людям здеремо з нього шкіру.

Один із словацьких солдатів, який розумів по-угорськи, переказав слова Томпи.

— Якого більшовика охороняють ці угорці? — спитав Седлачек, який був присутній на народному гулянні, щоб завоювати собі популярність.

— Пораненого червоногвардійця! — відповів Томпа.

— Він не звичайний червоногвардієць,— додав хвалькувато Шімончич,— а командир Русинської Червоної гвардії Микола Петрушевич.

Седлачек напружено думав. Славнозвісний полонений,— більшовик... Гм... В його голові відразу виникли десятки чудових планів. Він ще не знав, як йому краще використати такого полоненого, що буде вигідніше для нього, Седлачка,— чи великий процес, чи зворушливий акт по-

милування, але одне він знав напевне — на такому полоненому можна набути собі політичний капітал.

Спочатку Седлачек сам намагався — за допомогою перекладача — умовити куркулів, щоб вони передали полоненого військовій владі. Але тут усе його красномовство виявилось марним.

Тоді Седлачек звернувся до генерала Парі.

Генерал послав до Вараді фельдфебеля з чотирма солдатами. Томпа зажадав від фельдфебеля, якщо він забирає у них полоненого, повернути, принаймні, той тютюн, який куркулі віддали вночі за Миколу. Чеський фельдфебель, який не розумів ні слова по-угорськи, вважаючи, що угорці стають йому на перешкоді, так ударив Томпу ногою, що той перекинувся три рази.

— Якщо ти так спритно умієш перекидатися,— звернувся до ледь дихаючого Томпи один з його кумів,— то показуй себе на цирковому майдані.

Тим часом чеські солдати вже покляли Миколу на носилки.

За розпорядженням Парі чеський полковий лікар промив і перев'язав рани славнозвісного полоненого.

— Рани небезпечні, але не смертельні,— доповідав полковий лікар генералові.— Цілком ймовірно, що при хорошому догляді поранений видужає.

Седлачек встиг уже роз'яснити генералові, що можна зробити з таким полоненим. З усіх чудових планів Парі найбільш за все сподобалась ідея великого процесу. Про це він сказав Седлачку. Але він не сказав, що після того, як суд засудить більшовицького генерала до смерті, він, Парі, має намір помилувати свого переможеного противника, якщо його оберуть президентом або виголосять диктатором краю. Він не знав точно, хто саме, але пам'ятав: чи то Цезар, чи то Наполеон, а може, Олександр I колись уже вчинив так само.

Він відправив полоненого у госпіталь берегівської військової тюрми на своєму розкішному автомобілі, прикрашеному французькими прапорцями. Цією ж машиною приїхав у Берегове і Седлачек, який поспішав назад у Прагу, щоб показатися там з забинтованою головою.

Генерал Парі надіслав начальникові берегівського госпіталю через солдата, який супроводжував Миколу, службову записку, погрожуючи військовим трибуналом на випадок, якщо він не вилікує пораненого.

Після наменьського бою я дуже поспішно залишив свою рідну землю. У яких краях поневірявся, що робив і що прогавив, перш ніж знову опинився у рідному краї, про все це розкажу згодом. Передусім хочу написати не про те, що трапилося зі мною, а скласти хроніку про ті вирішальні події у краї, які відбулися за час моєї відсутності. Про події скласти собі уяву — справа нелегка. Нема двох таких людей, які б про ці події розповідали однаково. Нема такого історичного джерела, яке б не стверджувало, що всі інші історичні джерела не тільки помилкові, але й переповнені свідомо фальсифікацією. Я заздрю історика далекого майбутнього, який скаржитиметься на те, що у його розпорядженні знаходиться мізерна кількість тогочасних історичних джерел. У моєму розпорядженні є особисті замітки сімнадцяти очевидців тих подій. Повторюю, нема ні одного такого факту, з яким погодилися б усі ці мемуаристи. Для прикладу візьмемо одне дріб'язкове, не вирішально важливе питання. Всі сімнадцять очевидців описують зовнішній вигляд генерала Парі. Восьмеро стверджують, що Парі був високого зросту. П'ятеро те, що середнього. Четверо запам'ятали його, як людину дуже низького зросту. Шестеро мемуаристів стверджують, що Парі мав довге, густе волосся.

Семеро мемуаристів зображують його з коротким волоссям.

Четверо стверджують, що він був лисим.

Щодо кольору волосся, то я можу вибирати із восьми спостережень.

Шестеро стверджують, що Парі привласнював все, що попадало в його руки. Одинадцять мемуаристів твердять, що він украв тільки те, що мало деяку цінність.

За таких обставин не наважуюсь використати ті записи, які знаходяться у моєму розпорядженні. Свою хроніку пишу на основі спогадів очевидців, які розповідали мені про події особисто. Ці спогади також не однотайні, але, слухаючи їх, маю змогу вказати на їх суперечливість, а також уточнювати із очевидцями.

Звіт про «Всерусинські національні збори»¹ викладаю на основі слів дядька Фечке. З одноруким дядьком Фечке, другом мого батька і моїм покровителем в дитинстві, я зустрівся після повернення у Підкарпатський край. Коли, як і

¹ Офіційна назва «Центральна Руська Народна Рада».

чому я повернувся у цей край, розповім пізніше. Однак про перші відвідини дядька Фечке повинен доповісти негайно.

Після повернення у Мукачеве, через кілька годин мене відвідав дядько Фечке. Він був незвично добре одягненим: картаті штани, жовті черевики, чорний піджак, лілова краватка, чорний циліндр. В руці товстий ціпок.

— Гезо, дорогий мій синку!..

Кілька хвилин ми згадували наших спільних знайомих, які пішли з світу.

— Так що ти скажеш про мою уніформу? — перервав сентиментальні спогади дядько Фечке.

— Про яку уніформу?

— Ти що, не бачиш, як я одягнений? Гезо, Гезо, де ж твої очі? Де ти живеш, чи не на Місяці, що не впізнаєш уніформу таємної поліції?

Фечке був агентом політичної поліції генерала Парі.

— Я прийшов, щоб увійти у твоє довір'я і дещо вивідати. Встановити, чи ти часом не шпигун російських червоних, чи білих угорців, чи ти не русинський націоналіст, польський чи румунський шпигун, або ж словацький сепаратист? Як бачиш, синку, вибір великий. Тут легко потрапити у список підозрілих.

— Кумедні справи! — кажу я.

— Можна заробити, Гезо, можна! Якщо засвідчу, що ти угорський шпигун, то отримаю французькі франки. Якщо ти виявишся російським шпигуном, то мою кишеню розпиратиме ще благородніша валюта.

Після того, як ми спільними силами склали донесення шефу поліції про відвідини мене дядьком Фечке, він, попиваючи вино, розказав усе, що знав про всерусинські національні збори.

Одержавши листа генерала Парі, начальник госпіталю берегівської військової тюрми, пльзеньський зубний лікар, полковий лікар запасу Новак дуже злякався. Злякався, бо не знав, що Парі кожному, з ким має справу, погрожує військовим трибуналом. Але якщо Новак навіть і знав би про це, то теж злякався б, бо коли у французького генерала погрози були в крові, то у крові пльзеньського зубного лікаря був переляк.

Прочитавши листа, лікар Новак перш за все подумав про те, що, мабуть, доведеться відповідати перед військовим трибуналом. І він вирішив поступово зізнатися у привласненні двадцяти однієї тисячі семисот крон, які були виділені на обладнання госпіталю і на харчування поранених і хворих солдатів, але з цієї суми він особисто привласнив

тільки одну третину, другу третину одержав командир берегівського гарнізону, а решту — ад'ютант генерала Парі. Після того, як вдруге прочитав листа, вирішив, що цього небезпечного в'язня слід переправити в Ужгород. Розпорядився, щоб лейтенант медичної служби заново перев'язав рани Миколи.

Тим часом Новак із каси госпіталю взяв чергові три тисячі крон і відвідав коменданта міста, щоб віддати йому тисячу крон. Лікар Новак почаствував коменданта міста, який був у гарному настрої від одержаних грошенят, кількома рюмочками коньяку і переконав його в тому, що такого важливого в'язня, як Микола Петрушевич, не слід держати так близько до фронту, а потрібно спішно переправити на більш безпечне місце.

Таким чином Микола, який прийшов уже до пам'яті, але від великої втрати крові все ще був кволий, другого травня опинився в Ужгороді. Сталося так, що того ж дня прибув туди і генерал Парі. В інтерв'ю, яке він дав одному з журналістів, генерал заявив: «Я приїхав до Ужгорода, щоб зробити світову історію».

На той час місто, яке за Австро-Угорщини мало назву — Унгвар, звалось вже Ужгородом. Це маленьке місто з вісімнадцятьма тисячами жителів, уся промисловість якого складалася з цегельні зі сто двадцятьма робітниками, меблевої фабрики, на якій працювало дев'яносто два чоловіка, і фабрики паперових мішечків, на якій було зайнято тридцять дві жінки і діти, це місто за якийсь день перетворилося з незначного провінціального куточка на столицю запроєктованої, але ще не існуючої автономної «Підкарпатської Русі». «Світова історія», творити яку Парі прибув до Ужгорода, полягала у створенні цієї держави.

Президент Чехословацької республіки, яка виникла на руїнах австро-угорської монархії, в кінці квітня звернувся до народу Підкарпатського краю з відозвою: «Згідно із священним принципом права народів на самовизначення, ви самі маєте вирішувати свою долю, дорогі мої брати. Чехословацьке військо, що перебуває під Карпатами, не має права впливати на ваше рішення, — писав президент, — але їхній обов'язок надати вашому рішенню потрібної ваги».

Коли в Ужгороді, Мукачеві і Берегові на стінах будинків вивішували чехословацьку відозву, в генерала Парі на столі лежала телеграма французького прем'єра Клемансо: «Підкарпатська провінція повинна бути хоч би там що включена до складу Чехословащини».

Першою справою Парі був вибір столиці нової держави.

Спочатку він думав про Мукачеве, яке розташоване в центрі провінції і мало тридцять тисяч жителів, але потім все ж таки вирішив питання на користь Ужгорода, бо в ужгородському готелі «Корона», де він жив, значно кращі ліжка, аніж в мукачівській «Зірці» і значно менше блощиць.

Тому не в Мукачеві, а в Ужгороді скликав на 4 травня 1919 року французький генерал «Всерусинські національні збори».

— Я боюся, ваше превосходительство,— звернувся до Парі міністерський радник Ліхі, який репрезентував в Ужгороді чехословацький уряд,— я боюся, що ваше превосходительство призначили надто ранній строк. Сьогодні друге травня. До четвертого ми ніяк не зможемо провести вибори.

— Про які вибори ви говорите, пане раднику? — забурчав Парі.

— Про вибори делегатів національних зборів.

— Звідки ви взяли, пане раднику, що делегати повинні бути обрані?

— Адже це само собою зрозуміло! — промовив Ліхі.

— Для цивільної людини — може, й так. Але для військового — аж ніяк,— відповів генерал Парі.— Ви, пане раднику, очевидно, мало розумієтеся в політиці!

Веснянкувате, дуже біле обличчя Ліхі почервоніло.

— Я задоволений своїми знаннями,— відповів Ліхі хрипким голосом.

— Ви дуже скромна людина,— сказав генерал.— Мені байдуже,— посміхаючись, продовжував Парі,— якщо панове радники і старші радники, професори і дуже шановні професори вмішуються у керівництво військовими діями, але політику, шановні панове, залишіть мені. Не забудьте, пане раднику, що я довгі роки служив у Марокко. На підставі придбаного мною там досвіду я міг би скликати національні збори хоч би й на завтра. Але цього не зроблю, бо хочу, щоб спортивний зал гімназії, де будуть засідати національні збори, був добре прибраний і прикрашений. І крім того, хочу дати вам час, щоб підготуватися до гарної промови. Бо відкривати національні збори будете ви. Самовизначення народів... демократія... вічний мир... Ви мене розумієте, пане раднику!

Коли два пани потиснули один одному руки, радник Ліхі вже посміхався.

Здихавшись Ліхі, Парі викликав до себе Камінського. Ужгородський адвокат Камінський був радником генерала.

Цей завжди веселий, говіркий адвокат добре розмовляв по-французьки. Будучи студентом, провів у Парижі рік і, повернувшись звідти, почав пропагувати в створеній ним щотижневій газеті «Унгарі Хірадо» франкофільську політику. У 1910 році висунув себе депутатом, але одержав дуже малу кількість голосів. У 1914 році в день загальної мобілізації його було заарештовано й інтерновано, як «запідозреного в шпигунстві». В таборі інтернованих він незабаром зробився донощиком у начальника табору, сподіваючись, що в нагороду за таку послугу його швидко випустять. Але саме через те, що він дуже придався як донощик, начальник табору не хотів з ним розлучатись. Влітку 1917 року начальника табору за крадіжку заарештували, а Камінського звільнили. Коли монархія розпалася, Камінський, посиляючись на роки, проведені в таборі інтернованих, зробився мучеником — найгаласливішим мучеником усього Підкарпатського краю. Йому пощастило здобути пост представника одного з французьких хімічних заводів, а потім, завдяки рекомендаційному листу заводу, увійшов у довір'я до Парі й за допомогою генерала успішно збирав замовлення для своїх французьких хазяїв.

Камінський рекомендував головою національних зборів поміщика Елека Бескіда, а віце-головами — себе і Саболча Каваші. Парі негайно послав ординарців по обох рекомендованих. До їх прибуття Камінський ознайомив генерала із біографією цих двох панів.

— Не розумію цю справу. Мав чи не мав Бескід зв'язки із іноземним відомством царської Росії? — нетерпляче перервав генерал Парі розмову Камінського.

— Не знаю, але це і не так вже й важливо, — сказав Камінський. — Важливо те, що всі думають про нього, як про представника великоруського напрямку, як про представника царської імперії у Підкарпатському краї. А це важливо, бо це надає йому авторитету. Ті, хто сподівається, що царський трон незабаром знов повернеться, в особі Бескіда бачать людину майбутнього.

— Гм.

— А щодо Каваші, то він дійсно має великі заслуги в боротьбі проти більшовиків. За це віддячимо йому посадою віце-голови, бо він насправді тямуща людина і все ж не небезпечна, бо якщо захоче робити самостійну політику, то негайно дістане по голові за те, що він — угорець.

— Гм.

— А втім, мало не забув сказати, що Бескід хронічний алкоголік і трохи паралітик. Але не в такій стадії, щоб не

міг працювати. Нещодавно з'явилася його брошура під назвою «Вічний мир».

— Він сам написав її? — спитав генерал.

— Не виключено.

— Гм.

Парі прийшов до висновку, що в голову Камінського переселилась французька дотепність, і вирішив при нагоді розтлумачити йому, що якщо хтось і французький найманець, то він аж ніяк не є справжнім французом.

Бескід і Каваші прибули разом.

— Якщо ваше превосходительство забезпечить для русинського люду безмитний завіз російської горілки, русинський народ вас, як святого, поважатиме,— сказав відразу після знайомства французькою мовою маленький і прудкий Бескід.

Парі кинув на Камінського здивований, запитливий погляд, а той, замість того, щоб зрозуміти цей погляд, плескав Бескіда по плечу.

— Досить, дядьку Елек, досить! Питимемо російську горілку і французьке шампанське, пльзеньське пиво, токайське вино, ямайський ром і шотландське віскі. На всій земній кулі не буде щасливішої держави, як наш Підкарпатський край.

Після наради була складена русинська конституція.

Вирішено було, що в національні збори оберуть сто двадцять депутатів — сто чотирнадцять русинів, чотирьох угорців і двох євреїв. Відносно євреїв зчинилася невеличка суперечка. Камінський пропонував десятьох євреїв. Каваші — жодного. Коли Парі помітив, що Бескід надів окуляри і почав впорядковувати аркушки зі своїми замітками, готуючись, мабуть, надто широко викласти свій погляд на єврейське питання, він вирішив покінчити з цією справою авторитетом своєї влади:

— Будуть двоє євреїв.

— Так, двоє євреїв треба мати обов'язково. Цим ми заспокоїмо філософітів, а, з другого боку, якщо робота національних зборів буде незадовільною, то матимемо кого лаяти,— висловив свої міркування Камінський.

Добра половина намічених кандидатами у члени національних зборів русинів була з греко-католицьких священників. Решта — або адвокати, або куркулі. З чотирьох угорців — два поміщики, один пастор, четвертий Каваші. Одним з єврейських кандидатів був власник берегівської цегельні Мано Когут, другим — директор ужгородської ошадної каси Моріц Шебек.

— Четвертого вранці, о сьомій годині на подвір'ї гімназії мають бути зібрані всі члени національних зборів,— закінчив нараду генерал Парі.

— Боюся,— зауважив Камінський,— що при наших умовах сполучення дуже багато делегатів запізняться.

— Ніхто не запізниться,— категорично заявив генерал.

Було вже біля третьої години ночі, коли генерал залишився сам у своїх апартаментах в готелі «Корона». Протягом кількох хвилин ходив він взад і вперед по кімнаті, в якій стояло важке повітря від сигаретного диму. Наморщив лоб і замислився. Думки його були, певно, приємними, бо він голосно засміявся. Потім натис кнопку дзвінка і, коли з'явився ад'ютант, наказав зараз же розбудити начальника ужгородської військової поліції, майора Скрібу. Чекаючи майора, Парі випив дві чашки дуже міцної чорної кави і кілька чарок коньяку. Думки у нього і зараз були приємні,— час від часу він посміхався.

— Ось що, пане майор,— сказав Парі витягнутому з ліжка і очевидно все ще дуже сонному Скрібі,— я хочу передати вам список, в якому сто двадцять прізвищ. Біля кожного прізвища зазначені професія і точна адреса. Всі перелічені в цьому спискові особи мають бути доставлені четвертого числа на шосту годину ранку. О сьомій годині вишикувати їх на подвір'ї гімназії.

Майор нашвидку проглянув одержаний від генерала список.

— Боюся, ваше превосходительство, що виконати цей наказ у точно визначений час буде просто неможливо. Тут фігурують жителі міст і сіл, розташованих далеко одне від одного, а сили, що в моєму розпорядженні, такі невеликі, засоби сполучення у нас такі примітивні.

— У русинському краї великих відстаней немає, пане майор. А якщо є утруднення, на те ви й солдат, щоб зуміти їх подолати. Проте я з вами не сперечаюся. За точне виконання наказу відповідаєте ви особисто, пане майор.

Відпустивши Скрібу, Парі згадав, що він не сказав майорові, що особи, яких він чекає четвертого травня, не злочинці, а члени національних зборів. Він подзвонив, щоб ще раз викликати до себе майора, але поки його ад'ютант з'явився, передумав. З власного досвіду в Марокко знав, що людині завжди корисно мати таких спільників, які бояться його.

«Якщо Скріба буде поводитись з членами національних зборів трохи брутальніше, ніж слід, це буде тільки добре для дальшої спільної роботи»,— подумав він.

— Нічого не треба, старший лейтенант,— сказав він своєму ад'ютантові.— Я піду спати і вам раджу зробити те ж саме.

Генерал прийняв велику дозу вероналу і за кілька хвилин уже міцно спав.

Майор Скріба у мирний час служив обер-лейтенантом австрійського полку у Боснії. Під час війни знаходився у австро-угорській польовій жандармерії, де зарекомендував себе надзвичайно спритною і енергійною людиною. Володіючи добре чеською мовою, здебільшого займався справами чеських «зрадників батьківщини». Після розпаду монархії вступив у чеську армію. Як такого, що добре володіє угорською мовою, його використовували здебільшого на території, де мешкали угорці.

Вивчивши одержаний від генерала список, майор Скріба відзначив зірочками на военній карті Підкарпатського краю всі місця, звідки необхідно було доставити людей. Завдання його значно утруднювалося тим, що залізничне сполучення в результаті війни проти Радянської Угорщини було перерване. Угорські й русинські залізничники відмовились працювати, а чеських і румунських залізничників, якими їх замінили, вистачало тільки для поїздів з військом і військовим вантажем, та й військовий транспорт йшов дуже нерегулярно і прибував із великим запізненням. Усі автомобілі й коні знаходилися в розпорядженні війська. Майорові Скрібі підлягали тільки сто двадцять піхотинців і двадцять чотири кавалеристи. Їх він і зібрав на п'яту годину ранку.

На той час заготували сто двадцять «наказів про доставлення», і о п'ятій годині тридцять хвилин військові поліцейські майора Скріби вирушили в дорогу. Для того, щоб полегшити завдання своїм солдатам, Скріба наділив кожного з них «мандатом», який давав право не тільки користуватись військовими поїздами, але реквізувати коней і вози. На це Скріба не мав права, але він сподівався, що ті, у кого його солдати реквізуватимуть, не знатимуть цього, а якщо навіть і знатимуть, то не посміють чинити опір поліції.

Усі виряджені майором поліцейські, за винятком шести чоловік, на світанку четвертого числа повернулися до Ужгорода. Шестеро, яких бракувало,— з них двоє були послані у Верещки, двоє — в Поляну і двоє — у Волівець,— взагалі не повернулись. Одного з них пізніше знайшли з перерізанним горлом у канаві біля шосейної дороги між Мукачевом і Свалявою. Сліди решти п'яти загубилися. Поліцейські привели до Ужгорода 108 членів національних зборів. Про

делегатів з Верещок, Поляни і Волівця не було ніяких вістей. Крім того, бракувало ще шести делегатів. Четверо, дізнавшись про те, що за ними прийшли поліцейські, встигли втекти через задні двері своїх осель. Всі четверо подалися в ліс. Один з них — Величко з Довгого — додому більше вже не повернувся. Він утік у ліс, де організував розбійницьку ватагу і протягом двох років з таким успіхом розбишакував, що ім'я його стало відомим по всій країні. Життя своє він закінчив восени 1921 року на шибениці. Делегат Сваляви, піп Дудич, також не прибув до Ужгорода. Коли побачив наказ про приведення, у нього стався серцевий приступ. Свалявський лікар дав йому довідку, що за станом здоров'я він доставленню не підлягає. Нарешті, ще одного делегата — Бодо з Білок — не можна було привести через те, що він сидів у румунській тюрмі за спекуляцію валютою.

О сьомій годині ранку 108 членів національних зборів вишикувалися на великому подвір'ї гімназії у дві довгі шеренги і чекали генерала Парі.

На лівому фланзі першого ряду стояв довготелесий Камінський, найвищий з усіх делегатів, а на правому другого ряду — греко-католицький піп з Берегова зростом у сто сорок чотири сантиметри і десь такої ж самої ширини, який тихо молився всемогутньому богові, обіцяючи йому все, що завгодно, аби тільки той допоміг йому ще раз потрапити звідси додому. За двома рядами людей лежали мішки і валізи, ціла гора багажу: делегати, гадаючи, що їх ведуть у табір для інтернованих, взяли з собою не тільки харчі, але й постільну білизну.

— Струнко! Рівняння на ліво! — скомандував майор Скріба.

Генерал Парі в супроводі чотирьох ад'ютантів і трьох чехословацьких офіцерів пройшов повз вишикуваних делегатів.

— В колону по чотири шикуйся!

Однак на цьому, на превеликий жаль фельдфебелів, члени національних зборів не розумілися. Парі та його супроводжуючі посміхалися, дивлячись на марні зусилля унтер-офіцерів. Коли з допомогою ударів ніг і прикладів все-таки вдалося вишикувати делегатів у колону по чотири, Скріба дав нову команду:

— У відкриті двері, в спортивний зал — марш!

Ряди розстроїлися. Кожен побіг за своїм мішком і валізою, і навантажені делегати хто як попало, заважаючи один одному, пропхалися в зал.

Гімнастичний зал було старанно прибрано. Підлога ви- мита, стіни прикрашені ялинковим гіллям, французькими та чеськими прапорами.

Біля стіни напроти входу, на вкритій червоним килимом сцені стояв довгий стіл, а за ним — три крісла з високими спинками. На столі лежав дзвіночок, яким під час навчан- ня шкільний сторож оголошував про початок і кінець уро- ків. Делегати розмістилися за шкільними партами. Лави, призначені для школярів, не були особливо зручними для дорослих і в переважаючій більшості досить огрядних де- легатів. Зате попід партами вистачало місця для валіз і мішків.

Третього травня радник Ліхі не бачився з генералом Па- рі. Він дуже хвилювався цілий день. Те, як говорив генерал про волю народу, про священні принципи демократії, глибо- ко ображало і обурювало чесного радника. Але висловити своє обурення він не наважувався, боячись опинитись у смішному становищі. Він тишив себе тим, що генерал, певно, жартував. І взагалі, чи можна навіть допустити таке, щоб представник французької республіки знущався з тих прин- ципів, за здійснення яких французький народ протягом чо- тирьох з половиною років проливав кров, а також проли- вави кров і союзники французів.

До світової війни радник Ліхі був ботаніком, видатним фахівцем у своїй галузі. Він працював приват-доцентом університету і був автором кількох досить значних праць. Політикою молодий професор почав цікавитися тільки то- ді, коли народи габсбургської монархії вже четвертий рік проливали кров і коли через щільно закриті кордони у Пра- гу просочилися слова Вільсона про демократію, про право народів на самовизначення, про Лігу Націй... Ліхі у той час готовий був вмерти за вільсонівські принципи. Але не вмер, а тільки мріяв про здійснення священних ідеалів. Коли габсбургська монархія розвалилася, попросився з бо- танікою і запропонував свої послуги чехословацькому уря- дові. Пропозицію було прийнято. Спочатку йому доручали писати інформаційні листи закордонним науковим товари- ствам про історичне, культурне і економічне право чехо- словацької держави на існування, потім послали його в Підкарпатський край, який «належить визволити з-під червоного панування».

Коли генерал повідомив Ліхі, що він має відкривати «Все- русинські національні збори», політик з колишніх ботаніків не повірив, що національні збори зберуться до четвертого травня, але промову свою все-таки підготував. Його

блакитні очі блищали за товстими скельцями окулярів і бліде, веснянкувате обличчя робилося червоним, коли він декламував самому собі при замкнених дверях чудову промову, в якій вихваляв перемогу справедливого і вічного миру.

Хоч третього ввечері Ліхі прийняв чималу дозу снотворного, все-таки довго перевертався в ліжку, не міг заснути. Коли нарешті заснув, то спав так міцно, що будильник дзвонив марно. Ліхі нічого не міг второпати, коли один з ад'ютантів Парі розбудив його і сповістив, що за двадцять хвилин він має відкривати національні збори. Про те, щоб поголитись і поспідати, нічого було й думати. Він швидко одягся і, застібаючи на ходу гудзики жилетки, задихаючись побіг у гімназію.

Парі, разом зі своїм військовим ескортом, чекав його, проходжаючись туди й назад по підвір'ю.

— Ну от, дорогий пане раднику, — сказав генерал. — Як бачите, я виконав свою обіцянку. Національні збори зібралися. Решта — ваша справа. Ваш обов'язок — переконати представників русинського народу в тому, що Підкарпатський край повинен входити до Чехословацької республіки. Я розраховую на вас. А якщо члени національних зборів почнуть упиратися, то і ви можете розраховувати на мою допомогу...

— Сподіваюся, ваше превосходительство, ви не маєте наміру вплинути силою зброї...

— Боронь боже! — перебив Ліхі генерал. — Обіцяю вам, дорогий пане раднику, що членів зборів ми й пальцем не торкнемо. Насильство проти національних зборів? Що ви, що ви! За кого ви мене маєте, пане раднику?

Ліхі трохи заспокоївся.

Коли він увійшов у гімнастичний зал, частина делегатів, сидячи на шкільних партах, розповсюджували запах часнику і смальцю у святковому приміщенні. Інші нервово сновигали поміж лавицями. Невеличкі групи пошепки раділися. Берегівський піп розстелив в одному з кутків принесені з собою подушку та покривало і, роззувши черевики, ліг спати.

У цьому залі насмілювалася голосно спілкуватись тільки одна людина — Камінський. Горластий адвокат намагався переконати десять-дванадцять чоловік, які зібралися навколо нього, що ніякої небезпеки тут немає, що чехи зібрали їх для того, щоб вони вирішили долю Підкарпатського краю. Само собою зрозуміло, ніхто Камінському не йняв віри, тим більше, що всі знали його як найзапеклішого брехуна в Підкарпатському краї. Всі вже давно звик-

ли називати його поза очі «Ужгородським Хефером»¹. Коли Камінський сказав, що він чув од самого генерала Парі, з якою метою зібрали до Ужгорода «найбільш видатних представників русинського народу», мукачівський греко-католицький піп пригрозив «Ужгородському Хеферу» карою божою і вогнем гієни. Коли ж Камінський почав обурюватися, що йому не вірять, і кричати, що «четверте травня назавжди буде священним днем для русинського народу», куркуль з Паланок Міговк сказав йому:

— Якщо ти, горілчана пляшко, не зникнеш зараз з очей, то так тебе копну в задницю, що з твого горла вискочить корок.

Камінський схопив Міговка за горлянку, а той, відбиваючись ногами, намагався вирватися з рук «Ужгородського Хефера».

Каваші потягував сигару біля відчиненого вікна. Він був у захопленні від генерала Парі.

Бескід, сидючи на задній парті, щось записував. Мабуть, готувався до виступу.

Увійшовши в зал, Ліхі був вражений картиною, що стала перед ним і була схожа на що завгодно, тільки не на національні збори. Він ущипнув себе за руку, щоб переконатися, чи не сниться йому все це, потім схопився за лоба, як людина, якій здалося, що вона збожеволіла.

— Господи боже! — вигукнув він.

У цей момент військовий оркестр, що розташувався на подвір'ї, під великим розкритим вікном гімнастичного залу, почав грати «Марсельезу». Громові звуки розбудили берегівського попа, який мирно дрімав. Він почав протира-ти очі. «Пісня свободи» викликала у нього не дуже приємні спогади.

— Когось ведуть на страту! — крикнув він і, раз у раз хрестячись, почав голосно молитись за врятування душі за-судженої на смерть людини.

Музика заглушувала його слова.

Побачивши Ліхі, Камінський відпустив Міговка, який, похрипуючи, ковтав повітря. «Ужгородський Хефер» узяв представника чехословацької демократії під руку і потяг його на трибуну. Потім дав знак очима Бескіду іти слідом за ними.

Бескід вийшов на трибуну в той момент, коли музика замовкла. Ліхі, який все ще не знав, чи це відбувається з

¹ Генерал Хефер підписував під час світової війни заповнені найбезсоромнішою брехнею зведення австро-угорського військового командування.

ним насправді, сів у крайнє крісло з правого боку. Бескід сів на місце голови, показавши Камінському на крісло ліворуч, і потім, ухопивши дзвіночок, що лежав на столі, почав з усієї сили трясти ним обома руками.

Поступово зал затих, тільки Міговк ще продовжував лаятись деякий час. Але незабаром сусідам удалося вгамувати його.

— Брати! — почав Бескід елейним голосом.— Помолімося за тих, хто пожертвував своїм життям за свободу русинського народу.

«Він не такий дурний, як мені здавалося,— думав Каваші, який продовжував курити свою сигару біля вікна.— Але що було б, якби я спитав його: хто вони, оті, що полягли за свободу русинського народу?» І Каваші в думці перелічив усі армії, які воювали за останні п'ять років на русинській території і всі до одної стверджували, що вони воюють саме за визволення русинського народу.

Поки Каваші рахував, люди у приміщенні почали тихо розмовляти. Хто лаявся, що його притягли сюди, хто молився, щоб швидше повернутись додому.

— Дай слово чехові,— шепнув на вухо Бескіду Камінський.

— Спочатку, звичайно, висловлюсь я...

— Ні, так не годиться. Хай спочатку Ліхі просить нас від імені чеського народу, а потім ти від імені русинського народу виконаєш його просьбу.

Бескід завагався. Камінський не дочекався його відповіді й крикнув гучним голосом:

— Слово має представник чехословацького народу, пан радник Ліхі!

Почувши своє прізвище, Ліхі підвівся. Зворушений значенням цієї історичної хвилини, він був блідий. Кутики його рота дрижали. Він розвів свої довгі руки, наче хотів обняти всі національні збори, весь визволений русинський народ.

— Вельмишановні національні збори!— заговорив він дуже тихо.

У залі запанувала мертва тиша. Каваші кинув недокурок сигари у відкрите вікно.

— Від імені братніх чеського і словацького народів я з любов'ю вітаю представників визволеного русинського народу!

Ті, хто знаходився у залі, зрозуміли нарешті, що зібрання, яке вони вважали за цинічний жарт, насправді є дійсністю.

— Виходить, ми не заарештовані?! — сказав напівголосно берегівець Когут.

— Мерзотник Камінський на цей раз не збрехав! — сказав значно голосніше Міговк.

— Але тоді нащо ж нас привели сюди в супроводі жандармів, — обурювався берегівський греко-католицький піп.

— Хіба за патріотами треба посилати жандармів? За представниками русинського народу!

— Хіба ми які-небудь собаки?

— Хіба ми якісь більшовики?

Ліхі говорив без упину. Майже поетично змальовував щасливе майбутнє русинів. Не розуміючи по-русинськи, вважаючи, що делегати висловлюють своє схвалення, можливо, надто голосними репліками, і здивувався, чому Бескід так сердито трясє дзвіночком. Але запал окрилював радника, і ні голосні репліки, ні різкий звук дзвіночка не могли втримати потоку слів, що лилися з його уст.

— Мої дорогі брати русини!

Міговк був злий, власне кажучи, не на чеха, а на Камінського, який обдурив його тим, що цього разу він, як виняток, не збрехав. Але підняту з підлоги порожню коробку з-під сардин він пожбурихав все ж не у Камінського, а в Ліхі. Він цілився добре — коробка влучила прямо в груди палкого оратора. Але ще краще поціливі Тамашек із Перечина, який влучив булкою оратору в обличчя. З носа Ліхі заюшила кров. Оратор похитнувся, але продовжував говорити. Проте слів своїх не чув навіть він сам.

Одні з тих, що сиділи в залі, голосно реготали, інші сердито кричали, погрожуючи кулаками в напрямку трибуни, куди тепер вже градом летіли шматки хліба, коробки з-під консервів, цибулини, кістки. Камінський заховався за крісло, Бескід заліз під стіл і звідти калатав дзвоником.

Ліхі ще тримався, але недовго.

Одну хвилину він думав про мучеників, але вже наступної хвилини про втечу. І якщо для мучеництва йому бракувало хисту, то для втечі вистачало. Він визначив становище одним поглядом — до дверей не можна протиснутися, отже — вікно!

Він вистрибнув через вікно у двір і через п'ятнадцять хвилин був уже у генерала Парі.

Бесіда між представником великої французької демократії і представником Чехословацької республіки відбувалася без свідків, віч-на-віч. І хоч Ліхі пізніше дуже багато розповідав і чимало навіть писав про те, що він бачив і

пережив у Підкарпатському краї, про цю бесіду він ніколи жодним словом не згадував. Але генерал Парі охоче розповідав у колі інтимних друзів про дискусію, яка відбулася між ним і Ліхі.

— Уявіть собі,— говорив генерал,— цей короткозорий професор, який, якщо я не помиляюся, був у той же час антиалкоголіком і вегетаріанцем, хотів послати проти русинських національних зборів загін кулеметників і навіть артилерію і броневики. Даремно я запевняв його: «Дозвольте, дорогий пане раднику, не можна ж застосовувати до членів національних зборів насильство»,— він хотів будь-що розстріляти, розчавити нещасних народних представників. Я змушений був влити в нього таку кількість броду, якого вистачило б на цілу аптеку, щоб він трохи заспокоївся. Але навіть коли під впливом броду він ледве був не заснув, навіть і тоді не хотів мені повірити, що армія існує не для того, щоб впливати на волю національних зборів, а для того, щоб надати належної ваги їх рішенням. Від того часу я і кажу,— так звичайно закінчував генерал Парі свої спогади,— що найкровожерливішою людиною є той демократ, пацифіст, якому, коли він має намір урятувати людство, наступають на мозоль.

Ліхі марно вимагав енергійних заходів. Парі ніяк не погоджувався вжити проти русинських національних зборів насильство. Навпаки, він ще більше посилив загін, який охороняв двері й вікна гімнастичного залу, і віддав суворий наказ нікого туди не впускати, бо ніхто не має права заважати нараді народних представників. Правда, солдати стежили не тільки за тим, щоб у гімнастичний зал ніхто не входив, але й за тим, щоб ніхто звідти не виходив.

А втім, навіщо членам національних зборів виходити з гімнастичного залу? Іжею і питтям вони забезпечені на кілька днів, переважна більшість з них має з собою і постільну білизну. Такої думки були і члени національних зборів. Та вони помилялися. Однієї речі в гімнастичному залі не вистачало: того другорядного приміщення, в якому має потребу кожна людина, яка споживає їжу і питво. Члени національних зборів щедро їли і добре пили з великих пляшок у плетенках. Не дивно, що вони дуже швидко усвідомили, наскільки важливим є це підсобне приміщення.

— Добра порція горілки сприяє тому, що людина забуде все, крім отого одного!— підсумовував пізніше Камінський, згадуючи національні збори. Камінський, який у наступні роки агітував то за чехів, то проти них, у випадку, коли був проти, завжди стверджував, що відсутність такого примі-

шення, і тільки це, сприяла тому, що національні збори одностайно ухвалили рішення, яке зробило Підкарпатський край частиною Чехословацької республіки.

Натхненну резолюцію склали Камінський і Каваші. Вони ж очолили делегацію із дев'яти чоловік, яка поїхала з цією резолюцією до Праги.

УЖГОРОД ЗНАХОДИТЬСЯ В МАРОККО

Після наменьської битви Парі відійшов від безпосереднього керівництва армією. Участь його у війні обмежувалася тим, що він особисто підписував зведення, які надсилались до Франції. Інтервенцію проти Угорської Радянської Республіки — організацію наступу зі сходу на цю оточену з усіх боків маленьку країну — він доручив румунському генералові Мардареску, а той, у свою чергу, кільком французьким полковникам. Румунський генерал займався пограбуванням «очищеної території». Цю роботу він виконував з великим умінням, ентузіазмом і зразковою ґрунтовністю. Якщо відвідував яке-небудь зразкове господарство, жодна тварина, жодна машина не випадали з його уваги. Якщо накладав руку на який-небудь завод, то на його місці залишалася одна тільки заводська будівля. Якщо доводилося мати справу з палацом, то вивозив не тільки меблі, але й увесь паркет. І хоч все награбоване продавав через свого торгового агента Андора Молдавана за безцінь, все ж зумів нажити величезні гроші на цій «священній війні проти більшовизму». Половину свого прибутку Мардареску сумлінно передавав генералові Парі — на фінансування «ідейної боротьби з більшовизмом». Таким чином, складена з Мардареску угода давала Парі не тільки вільний час, щоб займатися політикою, але й забезпечувала також і коштами на покриття видатків його пишної свити.

Камінський звернув увагу генерала ще й на іншу можливість здобувати гроші.

— Треба продавати державні ліси.

І Парі продав шведу, власнику сірникової фабрики, добрячу частину великих державних лісів, розташованих у Східних Карпатах. Проти цього ніхто не став би заперечувати, якби генерал поступився Камінському хоч якою-небудь частиною вторгованого. Але про це генерал не подумав. Це не спало йому на думку навіть тоді, коли «Ужгородський Хефер» з недвозначною відвертістю попросив у нього комісійні. Парі розсердився на Камінського і відверто висловив йому своє невдоволення. Камінський взяв до

відома думку генерала і — через посередника — повідомив радника Ліхі, що ж відбувається з лісами, які є власністю чеської держави. Ліхі, який сердився з часу національних зборів на Парі, написав у Прагу відповідне повідомлення. В ньому він доповів не тільки про долю державних лісів, але також про все, що витворяв генерал Парі у «визвольній провінції».

«Парі, очевидно, гадає,— писав між іншим Ліхі,— що Ужгород знаходиться в Марокко».

Ті, хто читав у Празі це повідомлення, визнали, що найрозумніше буде не вірити Ліхі. Але коли махінації Парі стали широко відомими в Празі, все ж довелося вжити деяких заходів, скерованих якщо не проти витівок Парі, то на те, щоб запобігти можливості зробити ці витівки предметом загальних розмов. Справа в тому, що уряд боявся не тільки французів, але й робітничого руху, який набував чимраз радикальнішого характеру. Тому конче потрібно було щось робити. Але що саме? Які заходи може вжити чеський уряд проти французького генерала, що прибув йому на допомогу?

На щастя, чеські політики вчилися в австрійській школі й тому знали, що коли в якійсь справі треба дещо зробити і в той же час зробити нічого не можна, то треба послати повноважного урядового емісара — хай і без будь-якої влади, зате з великою помпою. Чеський уряд призначив повноважним урядовим емісаром «з русинського питання» «наменьського героя».

«Наменьським героєм» називали Ернеста Седлачека. Безперечно, він мав на це повне право. Що наменьську битву виграли чехи, ніхто не міг заперечити, фактом було і те, що Седлачек знаходився у Намені, і ніхто не міг заперечувати, що він повернувся звідти в Прагу з перев'язаною головою. А втім, кожна воююча держава потребує героїв, і вона бере їх звідти, звідки можна брати.

Але наскільки герої потрібні під час війни, настільки вони незручні після війни, бо, користуючись своїм становищем, вони надто багато собі дозволяють. А держава, яка тримається на слабеньких ніжках, не наважується їм перечити. На загальну думку, найбільші біди трапляються з героями-простаками. Приклад Седлачека свідчить про інше. Про «наменьського героя» не можна сказати, що він дурний, але Седлачек більше неприємностей завдав чеському урядові, ніж найглупіший герой.

В опублікованій серії статей він гостро критикував не тільки керівництво військовими діями, але й політику уря-

ду. Війна, на думку Седлачека, ведеться надто гуманно. Головним же дошкульним місцем політики чеського уряду є те, що вона не досить погоджена з політикою союзниці — Франції.

Що можна було на це відповісти? Уряд ніяк не міг сказати чеській громадськості, що він веде війну проти Радянської Угорщини настільки енергійно, що спалює цілі села, змушує вбивати поранених, вішати навіть жінок і дітей. І так само чехословацький прем'єр-міністр Тусар ніяк не міг повідомити чеський народ про те, що політику чеського уряду диктують французи і що він, голова чеського уряду, без дозволу посланих у Прагу в ролі «спостерігачів» французьких банкірів не має права навіть вийти в туалет.

Як колись римські полководці, закінчивши війну, вертали-ся до плуга, так і Седлачек повернувся з поля бою в кафе. Він проводив там чотири-п'ять годин на день, граючи в доміно. Потягуючи сигару, попиваючи каву і пиво, лаая чеський уряд. З двох грудочок цукру один систематично відкладав у кишеню своєї жилетки. В кафе влаштовував усі свої справи і як герой і як агент по продажу пива. Як герой давав інтерв'ю. Як головний агент картелю пльзеньських пивних заводів заробляв гроші. Багато грошей. Однак гроші не задовольняли його. Зараз, як і перед наменьською битвою, йому не давали спокою військові амбіції — бо був закоханий у гроші. Седлачек мріяв стати міністром оборони, а це вигідна справа у пацифістській республіці. Для того, щоб збутися «наменьського героя», давній конкурент Седлачека Клейн висунув його кандидатом на пост урядового емісара «з русинського питання». Клейн подбав і про те, щоб кілька опозиційних газет енергійно поставили вимогу покласти на «наменьського героя» розв'язання «важкого і дуже важливого русинського питання». На постійну вимогу Клейна, опозиційна преса надавала «русинському питанню» дуже великого значення і переконувала громадську думку в тому, що «визволені русинські брати вимагають, щоб право розпоряджатись їхніми долями було віддане в енергійні руки «наменьського героя».

Читаючи статті «з русинського питання», Седлачек відразу ж зрозумів, звідки вітер віє. Але він ще не встиг придумати ніякого плану, щоб відбити наступ Клейна, коли його телеграфом викликали в Пльзень.

Директор картелю пивних заводів прийняв свого головного агента дуже люб'язно.

— Пане Седлачек, вас чекає на русинській землі велике, величезне завдання, — почав директор.

— Я не знав, пане Новак, що ви цікавитесь політикою.

— Політикою? Облиште! Мене цікавить тільки пиво і ще трохи театри. Признаюсь, я дуже люблю оперети Легара, Лео Фалля, Штрауса... Повірте мені, пане Седлачек, як віденська оперета не знає собі рівних, так і пльзеньське пиво краще від усяких інших напоїв у світі. Але ми ухиляємося від теми. Якщо ви станете повноважним урядовим емісаром Підкарпатського краю, наш картель позбудеться великої небезпеки.

— Що ви, пане Новак! Хіба багато можна продати пива в такій вошивій жебрацькій країні, яка, до того ж, п'є переважно вино,— відповів дуже роздратовано Седлачек.

— Дуже мало. Майже нічого. Але мова йде зовсім не про це, пане Седлачеку. Послухайте мене... Бачу, у вас погано горить сигара. Запаліть, будь ласка, нову. Цю, темнішу. Це справжня гаванська. Ось так. Так ось... Ви знаєте, пане Седлачеку, що я чесний чеський патріот і порядний республіканець і що у свій час, за габсбургського режиму, я тільки під натиском погодився прийняти титул радника двору. Отже, від чистого серця радію з того, що республіка визволила Підкарпатський край. Радію з цього не тільки як патріот, але і як скромний працівник чеської пивоварної промисловості. Підкарпатський край багатий на ліс — а це дешеві бочки для чеського пива. Тут приховане рутинне джерело національного прибутку. Але, на жаль, русинський край таїть в собі й деяку небезпеку, саме для пивної промисловості. У Підкарпатському краї виробляють вино, до того ж дуже дешеве. Що станеться з чеською пивною промисловістю, що станеться з тверезим, працьовитим чеським народом, який досяг високого рівня культури, що станеться з усіма нами, пане Седлачек, якщо в кожному празькому і брненському трактирі розливатимуть дешеве вино. Ми станемо такими ж, як угорці, що звикли до поножовщини і займаються більшовизмом. Але якщо ви, як повноважний урядовий емісар Підкарпатського краю, будете регулювати тамошнє виробництво вина...

Так сталося, що чеський уряд на вимогу громадської думки призначив «наменьського героя» урядовим емісаром Підкарпатського краю, а Ернест Седлачек під натиском картеля пивоварних заводів дав згоду на це призначення. Таким чином, через чотири тижні після падіння Угорської Радянської Республіки над «визволеним» русинським народом панували два правителі — французький генерал і чеський агент по продажу пива, і обидва пани — незалежно один від одного — були повноважними представниками.

Коли Седлачек прибув у Підкарпатський край, він знав: до Парі тому приставили урядового емісара, що міністерський радник Ліхі у Празі звинувачував французького генерала. Знаючи про це, Седлачек по дорозі з Праги до Ужгорода вирішив заприятелювати з Ліхі. Однак, познайомившись з ним, змінив своє рішення.

— Насамперед треба скрутити шию тому Ліхі,— вирішив Седлачек.

Ліхі вбачав у посланому з Праги урядовому емісарові свого союзника. Коли через десять днів після прибуття Седлачека вони вперше опинилися віч-на-віч, Ліхі багатослівно і з цілковитою відвертістю інформував Седлачека про пануючі в Підкарпатському краї «марокканські порядки».

Седлачек уважно вислухав доповідь войовничого гуманіста і тепло подякував йому. У відповідь на це він виклав радникові свою точку зору, яка зводилася до того, що як події останніх років підготували ґрунт для воєнної диктатури, так і воєнна диктатура, у свою чергу, створює передумови для справді демократичного режиму. В кінці своєї не дуже виразної промови, яка зробила на Ліхі велике враження саме своєю туманністю, Седлачек зазначив, що, на його думку, воєнна диктатура триватиме тільки доти, поки теоретично освічені прихильники демократії, гуманізму і пацифізму не налагодять зв'язок з широкими народними масами.

Ліхі, слухаючи Седлачека, схвально хитав головою. Потім, коли Седлачек замовк, він глибоко зітхнув:

— Так, так, у всьому погоджуюсь з вами, пане урядовий емісаре. Ваш план відмінний, але труднощі полягають в тому, що народ глухий до гуманізму і пацифізму. Маю на увазі перш за все тутешній народ. Ви, пане урядовий емісаре, були хоч би в одному русинському селі? Ні? А я був. І намагався схилити русинський народ до демократії. Не моя помилка, а ганьба русинського народу, що ця акція пройшла з малим успіхом. Я з свого боку зробив все можливе. Все!

— Коли я вперше відвідав русинське село,— продовжував професор Ліхі таким голосом, немов з трибуни читав лекцію,— мене прийняли за виконавця по збиранню податків. Ледь не побили. Під час наступних відвідин про всяк випадок прихопив із собою шість жандармів, і село виявилось безлюдним. Зустріли тільки одну стареньку жінку. Стара карга навпочіпки чекала нас перед церквою.

Жандарми стали її допитувати. А через те, що гарні слова не розв'язали язика відьмі, жандарми забули про те, які благородні ідеї прийшли ми розповсюджувати в село, і добряче побили стару. Мені ледь вдалося вирвати її з жандармських рук. Старенька зрозуміла, що я бажаю їй добра, і глянула на мене зовсім іншими очима. Моєю носовою хусткою витерла на своєму обличчі кров і попросила кілька крейцерів, щоб купити свічку якомусь святому, ім'я якого я забув. Я, у свою чергу, через жандарма-перекладача почав пояснювати їй, що святі не допоможуть народів, а також виклав реакційну суть релігії. Я довів їй, що біди народу лікуються тільки одним, а точніше, двома ліками: гуманізмом і пацифізмом.

— Ти бажаєш добра нашим односельчанам? — запитала старенька.

— Так, тільки добра.

— Тоді я скажу тобі, де знаходяться наші. Скажу, якщо ти даси відповідь на одне моє запитання.

— Я так почував себе, пане урядовий емісарє, неначе потрапив у реальний світ народних казок.

— Відповім, матусю, відповім,— запевнив я її.— Тільки запитуй!— І уявіть собі, пане урядовий емісарє! Стара відьма з дорожньої пилюки своїми руками вигребла гній, піднесла цей дар до мого носа і запитала мене:

— Якщо ти бажаєш добра народу, то скажи, скажи, в якій руці я тримаю кінський гній, а в якій коров'ячий?

— Ех!— закінчив розповідь Ліхі, звичайно, промовчавши про те, що зробили жандарми із старенькою.— Ех, пане урядовий емісарє, гуманізм гарний, високий, святий принцип, але народ, пане урядовий емісарє, народ!..

Радник Ліхі мало не заплакав.

Седлачек доброзичливим батьківським голосом втішав і підтримував нещасного гуманіста. Він пояснив Ліхі, що тим, хто прийшов у цей край, щоб визволити і допомогти русинському народові, що відстав у результаті тисячолітнього іноземного панування, тим людям для виконання своєї історичної місії необхідна допомога таких осіб, які знають русинський народ і яких знає народ Карпат. Адже вони, ті люди, прийшли з країни, де зовсім інші умови, де розвинена промисловість і вища культура.

— Найбільш природним посередником між чеською демократією і русинським народом була б русинська інтелігенція,— говорив Седлачек.— Але, на жаль, цими посередниками ми скористатися не можемо. Русинська інтелігенція, як це не сумно, не стільки хоче допомогти нам у здійсненні

наших благородних прагнень, скільки використати нас. Русинська інтелігенція розуміє визволення русинського народу таким чином, що місця, які займали досі угорські пани, тепер мають зайняти русинські інтелігенти. Русинська інтелігенція використала нас для боротьби проти Габсбургів, проти угорських великих землевласників і проти більшовиків, а тепер вона хоче позбутися нас.

Ми повинні їх переконати в тому...

— Це неможливо, пане урядовий емісар! Нікого не можна переконати в тому, що його особисті інтереси не збігаються із суспільними інтересами. Отже, на русинську інтелігенцію, на жаль, розраховувати не можемо. Те, що я зараз скажу,— хоч і звучить парадоксально,— єдино правильне, єдино можливе вирішення важливого питання, яке стоїть перед нами. І якщо пан урядовий емісар задумається над цією справою, то переконається, що я маю правду. Єдиним надійним союзником чеської демократії на русинській землі є угорські пани, що втратили свою владу. Вислухайте мене до кінця, пане урядовий емісар! Угорці не можуть розраховувати на те, щоб знову сісти в Чехословацькій республіці на шию русинського народу, а якщо цієї надії у них немає, то вони мусять вибирати між висококультурною чеською демократією і голодною, відсталою русинською інтелігенцією. Вони виберуть нас. Зараз деяка частина їх видає себе за русинів, але найрозумніші угорці стверджують, що вони словаки, а це значить, що вони хочуть бути нашими близькими родичами. Вони не ті? Знаю. Але їх прагнення бути нашими родичами слід пітримувати і використовувати. Візьмемо конкретний приклад. Чому вважає себе словаком, скажімо, Каваші? Бо він хоче співпрацювати разом з нами, чеськими демократами, і не бажає співробітничати з русинською інтелігенцією, що лаштує інтриги проти нас. Ось де вирішення, пане раднику. Ми повинні, звичайно, пильно стежити за тим, щоб не угорські пани використали нас, а ми використали їх. Щодо цього нам, безумовно, допоможе наша більш висока культура і та обставина, що політична поліція перебуває в наших руках. Але і тоді потрібна обережність, величезна обережність.

Через тиждень після цієї розмови генерал Парі сповістив Седлачека, що, як повідомляє таємна поліція, радник Ліхі мало не цілими ночами веде переговори — за закритими дверима — з Каваші, який хоч і називає себе словаком і є одним з віце-голів національних зборів, все ж таки є підозрілою, навіть дуже підозрілою людиною. Особливу підозру

викликає він з того часу, як почав часто посилати телеграми за кордон і одержувати телеграми звідти. Телеграми ці найбільшу підозру викликали тому, що на перший погляд в них не можна було виявити нічого підозрілого. Отже, в них щось приховується.

Таємна поліція готувалася до тривалого розслідування цієї справи, але Парі віддав розпорядження, щоб Каваші негайно заарештували. З поліцейської арештантської Каваші пробував послати таємно листа раднику Ліхі. В цьому листі він називав Парі «марокканським Наполеоном».

Прочитавши цього листа, генерал хотів заарештувати і Ліхі. Седлачеку довелося пустити в хід усе своє красномовство, щоб утримати Парі від цього, на думку Седлачека, надто суворого заходу. Парі погодився залишити Ліхі на волі тільки при умові, якщо Седлачек разом з ним, генералом, підпише телеграму, в якій вони вимагатимуть від чехословацького уряду, щоб Ліхі, як дуже підозрілого суб'єкта, негайно ж відкликали у Прагу.

Телеграму було послано. Одночасно з нею Седлачек послав Тусару докладний меморандум про становище в Підкарпатському краї. В цьому меморандумі Седлачек взяв під захист Ліхі, мовляв, він все ж таки не є зрадником вітчизни, а просто невдалим кабінетним ученим, якому не слід займатися політикою, бо своєю політичною діяльністю він тільки шкодить країні й губить самого себе.

Коли Ліхі дізнався, що Седлачек врятував його в Ужгороді від арешту, а в Празі — від політичної смерті, написав йому довгого, гарного листа, в якому з великим пафосом запевняв повноважного урядового емісара русинської землі у своїй вічній вдячності.

Генерал Парі трохи сердився на Седлачека за те, що той дав можливість Ліхі непомітно зникнути, але незабаром помирився з ним, коли півний агент Седлачек поділився новими перспективами завойовницької діяльності.

— Ось це завдання мені до душі! — кричав генерал, коли Седлачек звернув його увагу на те, що румунська армія все ще тримає в своїх руках східну частину Підкарпатського краю, яку вона захопила в боротьбі з угорськими і русинськими більшовиками і яку давно вже мала б покинути, згідно з вказівками Вищої ради, що засідає в Парижі.

Седлачек тактовно, але однозначно дав зрозуміти генералу Парі, що він не претендує на свою частку від визволення східної частини Підкарпатського краю. Нехай слава буде за генералом. У відповідь він сподівається, що йо-

го колега-диктатор доручить йому, як старому соціалісту, проведення в життя безумовно потрібних заходів, спрямованих на поліпшення життєвих умов робітників.

І Седлачек вжив швидких і рішучих заходів для підвищення заробітної плати робітникам. Поки що він підвищив заробітну плату не всім робітникам, а тільки тим, які працюють на виноградниках. Але підвищення було значне. Седлачек видав розпорядження про збільшення щоденної плати робітникам, які працюють на виноградниках Берегова, Севлюша і Вилока, у п'ятнадцять разів, і в той же час робочий день був скорочений з дванадцяти годин до семи з половиною. Седлачек з повним правом міг твердити, що він негайно і зробив у спеціальному інтерв'ю, що заробітна плата ніде, ніколи, ніким ще не була підвищена в такому розмірі. Він потурбувався також, щоб це розпорядження не залишилось тільки на папері. Седлачек оголосив, що роботодавець, який платить робітникові плату, меншу встановленої, або ж робітник, який погодиться одержувати зменшену плату, підлягають суворому тюремному ув'язненню.

Це радикальне підвищення заробітної плати робітникам знову прославило ім'я «наменьського героя» на всю країну, додавши до старих лаврів Седлачека нові.

«Герой, який захистив республіку, тепер завойовує республіку для трудящого люду».

Журналіст, який написав цю гарну фразу, тиждень по тому питав себе: чи він сам збожеволів, чи весь світ здурів? Увесь світ,— відповів він собі,— або, принаймні, народ Підкарпатського краю. Інакше він ніяк не міг пояснити собі, чому робітники берегівських, севлюських і вилоцьких виноградників протестують і влаштовують демонстрації проти підвищення заробітної плати.

— Якщо народ діє проти власних інтересів,— заявив Седлачек,— я ладен захищати інтереси народу, йдучи і проти самого народу.

Демонстрація робітників-виноградарів була розігнана жандармами, а чотирнадцять демонстрантів заарештовані.

Власники виноградників теж послали до Седлачека делегацію з виразом протесту. Седлачек прийняв їх, але не дав переконати себе в тому, що проведене ним підвищення заробітної плати розорить і підприємців, і робітників, а головне — знищить врожай винограду, бо коли робітник одержуватиме в п'ятнадцять разів більше, ніж досі, то збирання винограду буде коштувати в багато разів дорожче вартості всього вина.

Седлачек ввічливо, але категорично відхилив прохання власників виноградників. Тоді вони послали делегацію до Праги. Там за допомогою міністра Клейна вони домоглися дещо більшого успіху.

Седлачеку було дано вказівку, щоб з метою визначення правильних і справедливих розмірів підвищення він утворив змішану комісію, яка має складатися з представників роботодавців, робітників і державної адміністрації. Седлачек підкорився. Розпорядження про підвищення заробітної плати було видано ним шістнадцятого вересня. Вказівку з Праги було одержано четвертого жовтня. Змішана комісія, утворена Седлачком з великою передбачливістю, почала роботу двадцять дев'ятого жовтня. За постановою комісії, винесеною восьмого грудня, заробітна плата робітників виноградників мала бути підвищена не в п'ятнадцять, а тільки в півтора рази.

Але було вже пізно — велика частина врожаю залишилася незібраною, більша частина того, що зібрали, — зогнила.

За це «наменьський герой» дістав визнання не тільки картелю пивоварних заводів (у вигляді досить значної суми грошей), але й преси. Все-таки ліва преса назвала «наменьського героя» «великим ідеалістом», а органи банків великою кількістю «наукових» аргументів доводили не вигідність для робітників боротьби за підвищення заробітної плати: навіть якщо вона і закінчиться успішно, то в першу чергу вдарить саме по робітниках, а потім занепасть і виробництво. «Утолічні прагнення Седлачека є цінним доказом того, що справжні друзі робітників є саме ті, хто перешкоджає здійсненню соціалістичних устремлень».

Тільки симпатизуюча більшовикам рейхенберзька газета «Форвертс», що виходила німецькою мовою, не вважала Седлачека ідеалістом. «Якщо хто-небудь у Празі робив би те, що робить Седлачек в Ужгороді, то його б убили».

— Це правда! — подумав Седлачек, прочитавши статтю. — Але я знаю те, чого не знають рейхенбергівці: Ужгород знаходиться в Марокко.

Поки Седлачек таким чином поліпшував становище робітників і додавав нових лаврів до зібраних на полі бою, Парі — завойовував. Почав завоювання з того, що листовно запропонував генералові Мардареску звільнити східну частину Підкарпатського краю. Замість Мардареску відповів міністр закордонних справ Румунії, до того ж не генералові Парі, а празькому урядові. У своїй відповіді румунський міністр роз'яснив, що саме на основі точних вказівок тієї постанови Вищої ради, на яку посилається генерал

Парі, румунські війська тільки тоді матимуть право залишити Підкарпатський край, коли там буде відновлено «нормальне політичне життя». І румунський королівський уряд пояснив урядові Чехословацької «демократичної» республіки, що потрібно розуміти під виразом «нормальне політичне життя». Для чехословацького уряду найнеприємнішим був останній пункт відповіді. Румуни повідомляли чехів, що один примірник меморандуму надсилають Вищій раді.

За пропозицією міністра Клейна чехословацький уряд послав листа емісару Седлачеку, покладаючи на нього всю відповідальність за те, що в Підкарпатському краї ще досі не відновлене «нормальне політичне життя». Седлачек показав цей лист одному із своїх колег, який на те відповів «наменьському героєві», що протягом свого життя багато паскудств бачив, але найпаскудніша справа, яка тільки існує,— політика. І, мабуть, цього ж самого дня в голові Парі зародився план, який виявився пізніше вирішальним для всього його життя: відторгнути Підкарпатський край від Чехословацької республіки і, об'єднавши його з частиною розташованих на північ від Карпат українських земель, утворити окреме самостійне королівство або царство. Парі вже підібрав і кандидатуру на трон — свою власну персону.

Але цей план довелося на якийсь час відкласти. Зараз необхідно було розпочати відновлення «нормального політичного життя». Коли Парі одержав від Вищої ради вказівки, які говорили не тільки про відновлення «нормального політичного життя», але й роз'яснювали, що саме треба розуміти під цим терміном, він цілу годину скаженів від люті. У своїй люті він не лаявся, а пив. Пив гарний міцний коньяк, який власник готелю «Корона» спеціально для нього замовив з Франції. Хто п'є справжній коньяк і в достатній кількості, з усім примирюється. Навіть з нормальним політичним життям. У даному випадку не тільки коньяк був справжній, але й той, хто вживав його, був справжнім питущим. Генерал Парі міг випити. І якщо у зовсім тверезому стані він не завжди був хазяїном свого язика, то коли наповнював свій шлунок, завжди знав, як повинен діяти.

Після годинної наради з коньячною пляшкою генерал послав за Камінським, якого не бачив вже кілька місяців. В «Ужгородського Хефера» совість була не зовсім чиста. Тому перш ніж вирушити до «Корони» він наповнив чемодан речами, необхідними людині в таборі інтернованих. Чемодан він залишив у швейцара готелю і попросив доповісти про себе генералові. Парі прийняв його підкреслено люб'язно. Він назвав його «любим другом» і почастивав

коньяком і сигарою. Як тільки Камінський закурив, він одразу ж розпочав про справу.

— Скажіть мені, любий друже, скільки коштуватиме створення політичної партії?

— Це залежить, ваше превосходительство, насамперед від того, чи підтримує цю партію політична поліція, чи ні. По-друге, від того, яку вагу повинна мати ця партія.

— Новостворена партія може, звичайно, розраховувати на підтримку політичної поліції. А щодо питання про вагу, то немає абсолютно ніякої потреби, щоб ця утворена нами партія мала яку-небудь вагу. А щоб вам легше скласти кошторис, я відразу скажу, що організувати треба буде не одну партію, а всі п'ятнадцять—двадцять, найімовірніше — двадцять. Усі двадцять можуть розраховувати на підтримку політичної поліції, й жодна з них не потребує того, щоб мати який-небудь вплив.

— Не розумію, ваше превосходительство. Даю слово, що не розумію,— здивовано промовив Камінський. Цього разу він говорив правду.

Генерал не любив пояснювати. Цю справу він передоручив коньяку. Камінський,— хотів він того чи ні,— пив, одчайдушно дивлячись на портрет Наполеона, що висів на стіні, неначе чекаючи від нього поради. Через півгодини коньяк почав діяти. Побоюючись, що генерал напоїть його, Камінський відверто сказав, що зараз уже розуміє, чого хоче від нього генерал.

— Чудовий план, ваше превосходительство! — сказав Камінський, зовсім приголомшений.— Слово честі, епохальний!

Тоді генерал наказав покликати Ходлу, начальника політичної поліції, так званої «Канцелярії пропаганди».

— Наздар!

Ходла навіть генерала привітав цим словом, що його вживали чеські націоналісти. Це був низький на зріст, худий, чорноокий і чорноволосий, з голеним обличчям, гарно одягнений чоловічок, від якого завжди пахло міцними духами і який більше був схожий на вчителя танців і правил пристойності, ніж на начальника поліції. При габсбургському режимі він захищав монархію від чеських націоналістів, соціалістів та інших «зрадників» вітчизни в одному з маленьких чеських містечок будучи начальником карного розшуку. Під час війни йому пощастило викрити кілька антимилітаристських змов. Після краху монархії головні учасники цих змов тільки через те не мали змоги довести, що Ходла не тільки викривав, але й був головним ініціатором — як агент-провокатор — усіх викритих ним антидержавних ор-

ганізацій, що розстріляні за вироками військових судів не можуть давати свідчень проти своїх вбивць. Проте Чехословацька республіка, яка повністю прийняла в спадщину поліцію габсбургської монархії, не могла використати досить скомпрометованого Ходлу в чеських районах і змушена була послати його на периферію, спочатку у Словаччину, потім в Підкарпатський край.

Ходла сердився на всіх. На німців і угорців за те, що вони не зуміли захистити габсбургську монархію, на чехів за те, що вони прогнали Габсбургів, на робітників за те, що вони критикують Чехословацьку республіку. І саме через те, що він усіх ненавидів, до всіх був занадто ввічливий, навіть дружелюбний, терпеливо вичікуючи своєї години.

— Наздар!

Ходла, який був обізнаний із змістом чеських і румунських меморандумів, одразу ж зрозумів, для чого були потрібні генералу Парі політичні партії, й цілком схвалив його план.

За півгодини трое панів склали список майбутніх партій. Камінський вносив пропозиції. Парі схвалював їх, а Ходла протоколював рішення. Коли роботу було закінчено, Ходла прочитав записане:

1. Чеська республіканська партія.
2. Русинська республіканська партія.
3. Угорська республіканська партія.
4. Єврейська республіканська партія.
5. Чеська партія реформ.
6. Русинська партія реформ.
7. Угорська партія реформ.
8. Єврейська партія реформ.
9. Чеська демократична партія.
10. Русинська демократична партія.
11. Угорська демократична партія.
12. Єврейська демократична партія.
13. Чеська аграрна партія.
14. Русинська аграрна партія.
15. Угорська аграрна партія.
16. Єврейська аграрна партія.
17. Чеська промислова партія.
18. Русинська промислова партія.
19. Угорська промислова партія.
20. Єврейська промислова партія.

Під час цієї роботи Камінський старанно пив. Коли робота була готова, Камінський теж був готовий. Він голосно сміявся, а потім дитячим голосом почав горланити:

— Двадцять партій у двадцять разів менше від одної партії. Двадцять партій у десять разів менше від двох партій. Двадцять партій...

— Замовчіть!

Парі був уже дуже злий. Можливо, тому, що Камінський вгадав його думку. А можливо, тому, що п'яний русин знову посміє говорити дотепи.

— Для двадцяти партій потрібні двадцять програм,— говорив посміхаючись Камінський.— І кожна з програм повинна бути красивою, благородною, правильною, кращою за інші. Двадцять програм...

— Однієї програми теж цілком вистачить,— викрикнув зараз уже веселий Парі.— Мовчати!..

Чи призначалося це слово тільки для Камінського, чи воно було також і тою єдиною програмою, яку Парі вважав потрібною для всіх двадцяти партій, генерал так і не роз'яснив.

Камінський замовк. Не тому, що генерал так наказав, а тому, що заснув. Ходла розворушив його і провів на вулицю. Там передав його поліцейському, щоб той провів Камінського додому.

Наступного дня Ходла за дозволом Парі випустив Каваші, щоб той допоміг у справі створення партій. За порадою Каваші Ходла залучив до цієї справи також одного з євреїв, берегівського власника цегельні Когута.

Все йшло як по маслу. За тиждень Ходла вже доповів генералу Парі, що всі двадцять партій «підведені під дах».

Парі був дуже задоволений. Але коли Ходла почав інформувати його у всіх деталях, генерал занудьгував. Ходла відразу помітив, що генерал не цікавиться подробицями, і тому другу половину своєї доповіді не зачитав. Таким чином, генерал не дізнався ні про те, що угорські партії вже в день свого заснування мали сотні членів, ні про те, що чеські партії, крім президії з двадцяти—п'ятнадцяти чоловік, яка складалася переважно з приїжджих службовців, ніяких членів не мали. Більше того, президію можна було створити тільки в тому разі, коли той чи інший чеський службовець був одночасно членом президії двох партій. Чехи, які прийшли у Підкарпатський край, були жандармами, військовослужбовцями, службовцями або працівниками торгівлі. Жандарми і військовослужбовці не мали права вступу у партії. А працівники торгівлі не мали до цього бажання, бо вони тільки на короткий час прибули у цю варварську країну, щоб закупити все можливе і продати все те, що у метрополії не можна продати.

Службовців Ходла у наказовому порядку змусив поступити в ту чи іншу партію. Деяким знайшлося місце навіть у двох партіях.

Ходла багато чекав від партії, але розчарувався. Він гадав, що партії почнуть випускати газети, організовувати збори і різні політичні акції, а він матиме великі можливості викривати тих, хто порушуватиме встановлені норми і загрожуватиме безпеці республіки. Однак Парі не дав дозволу ні на випуск газет, ні на організацію зборів і різних політичних акцій. Саме так, як він наказав створити партії, зараз рішуче і однозначно доводив до відома, що єдина роль партій полягає в тому, що вони існують. Все інше робити їм не дозволялося. Цим однозначним наказом Парі врятував багатьох людей від тюрми, а Ходлу позбавив можливості врятувати республіку. Начальник поліції із зовнішністю вчителя танців цей наказ так само не міг пробачити французькому генералові, як і партіям те, що вони навіть не спробували порушити цей наказ.

Після створення партій Парі послав генералові Мардареску нову ноту. Відповідь прийшла знову від міністра іноземних справ на адресу чехословацького уряду. Румуни, які всупереч пітсбурзькій угоді намагалися будь-що утримати за собою мараморські соляні копальні, вперто «бородися» за права народів Підкарпатського краю. У своїй другій ноті вони посилалися на невиконання Чехословацькою пітсбурзької угоди, яка гарантувала для Підкарпатського краю автономію у складі Чехословацької республіки.

Прочитавши копію ноти-відповіді, генерал Парі знову згадав, що він народився у тому місті, на тій вулиці, на якій побачив світ великий завойовник Наполеон. Він вже знав, яким чином треба зробити з Підкарпатського краю самостійну державу. Першим кроком до цього буде автономія, за яку русинський народ повинен буде дякувати йому. Потім...

Парі довго стояв у позі Наполеона в найкращій кімнаті готелю «Корона» перед трохи потьмянілим дзеркалом.

Про свої плани він, звичайно, глибоко мовчав, але та обставина, що генерал не обурювався, одержавши румунську ноту-відповідь, що він не погрожував румунському урядові тюрмою і шибеницею, була для Седлачека цілком достатньою. Коли, розмовляючи з ним, Парі обережно почав розпитувати, ким призначається губернатор автономної провінції, Седлачек зрозумів уже все.

— Якщо Підкарпатський край дістане автономію, то його начальника — не знаю, чи стоятиме на чолі автономного

Підкарпатського краю губернатор, чи президент, але як би його не називали, його ніхто не призначатиме, його буде обирати народ.

З відповіді Седлачека генерал зрозумів, що він повинен завоювати популярність. Він згадав прочитане в дитинстві оповідання про те, як Наполеон одного разу покорив населення одного з завойованих міст тим, що, зустрівши на вулиці дитину в сльозах, заспокоїв її плиткою шоколаду.

Парі тут же наказав своєму ад'ютанту закупити три центнери шоколаду. Дав наказ Ходлі зібрати в неділю на дванадцятую годину дня на головну площу міста всіх дітей Ужгорода. Кільком сотням дітей, оточених солдатами, генерал власноручно роздав три центнери шоколаду, доставленого на військовому грузовику.

Але це було тільки першим етапом кампанії, розпочатої Парі для завоювання сердець народу. Другий етап був ще більш величним.

На тій самій площі Масарика, яка раніше називалася площею Ракоці, де він влаштував роздачу шоколаду, генерал наказав спорудити високу дощану трибуну. Трибуна ця була прикрашена французькими і чеськими прапорами. Генерал наказав Ходлі зібрати двадцять п'ять чоловік, які мали звернутись до нього зі своїми вагомими проханнями. Проте задоволення цих просьб не повинно було коштувати грошей.

— Цих прохачів я буду вислуховувати на трибуні особисто і власноручно накладати на кожне прохання резолюцію: «Задовольнити»,— сказав Парі.

У начальника поліції був добрий нюх, і він захопився таким планом. Він не тільки виконав, але й перевиконав наказ Парі. В потрібний момент перед лицем доброго генерала постали не двадцять п'ять, а двадцять шість прохачів. З них двадцять п'ять були поліцейськими або польовими жандармами, переодягненими у цивільне вбрання, а двадцять шостою була стара русинка, одяг якої дуже відгонив запахом кухні.

Парі, який позував у прикрашеній золотом генеральській формі, від кухонного запаху на якусь мить відвернув свого носа, але в слідувачу вже ніжно посміхнувся:

— Чудова людина цей Ходла,— подумав він.

Щоб продемонструвати славнозвісну французьку ввічливість, Парі віддав глибокий поклін високій, але трохи згорбленій бабусі, яку величав «мадам». Затягнутою в білу рукавичку правою рукою він узяв із зморщеної руки старої її трохи зім'яте прохання і для того, щоб жінка, від якої

ткнуло кухню, якомога швидше зійшла з трибуни, навіть не став його показувати своєму ад'ютантові і Ходлі, як це робив він з попередніми просьбами, а швидко наклав резолюцію: «Виконати негайно».

Повертаючи бабусі прохання, генерал приклав руку до козирка.

Через чверть години мамка Маруся передала наказ генерала Парі начальнику військової тюрми.

Таємничий незнайомец, який підготував всю цю справу за дорученням Ходли, домовився з мамкою Марусею про те, що Микола прямо з тюрми піде на вокзал і виїде — через Чоп, Кошице, Братіславу до Відня. У Чопі, за дорученням Ходли, Миколу чекали чотири сищики. Втечею Миколи Ходла хотів довести, що більшовики в Підкарпатському краї знову пожвавили свою роботу, а арештом Миколи — що Ходла охороняє республіку міцною рукою.

У Чопі чотири сищики довго чекали на Миколу, але марно. П'ятий, завдання якого полягало в тому, щоб супроводжувати (звичайно, непомітно) славнозвісного більшовика від тюрми до Чопа, теж не з'явився в поліцейському управлінні, як і Микола в Чопі. Цього сищика — сина веречанського русина — Ходла побачив тільки через десять місяців, після повстання в Лавочному, мертвим. І тільки тоді дізнався, що цей сищик не за дорученням поліції стежив за більшовиками, а за дорученням більшовиків за поліцією.

Вийшовши з тюрми на вулицю, мамка Маруся і Микола повернули не праворуч — у напрямку вокзалу, а ліворуч, і через вузький провулок вийшли на берег ріки Ужа.

Там стояв селянський віз.

Селянин, який сидів на козлах, був одягнений в широкий кожух. Обличчя його майже не було видно з-під насунутої на очі чорної смушкової шапки. Він спокійно палив люльку.

Після того, як мамка Маруся глянула кучерові в обличчя і той щось пробурмотів, вона і Микола швидко сіли на воза.

— Швидше, Кестікало! Швидше! — шепнула мамка Маруся.

Генералові Парі було дуже неприємно, що надзвичайне виявлення милості на площі Масарика мало такий скандальний наслідок. Він наказав провести найсуворіше розслідування і прилюдно покарати винних. Слідство він доручив, звичайно, Ходлі, який розвинув неймовірну

активність з метою з'ясування, хто привів у числі інших прохачів «стару відьму». Розслідування залишилося безрезультатним. Але про те, як багато політична поліція зробила для виявлення винних, Ходла розповідав генералові так довго і нудно, що Парі, врешті-решт, наказав дати йому спокій «з усіма цими дурницями».

Ходла, звичайно, підкорився.

Боротьба за популярність була, таким чином, на якийсь час перервана. Але за кілька днів вона знову розгорілася. Коли генерал дізнався, який успіх мав Седлачек у пресі, він трохи пошкодував, що не залучив агента по продажу пива у свою кампанію по створенню партій. Тепер він знову почав радитись з ним в усіх питаннях. Тільки про справу Петрушевича генерал вперто мовчав. Про цю справу заговорив Седлачек.

— Сталася помилка,— сказав Седлачек.— Помилка, виправити яку вже не можна. А якщо її не можна виправити, то зрозуміло, що треба робити: заперечувати, що це помилка. Петрушевич втік? Ну й дурень! Якби він не втік, ми самі пропустили б його. Адже в Підкарпатському краї нікого не переслідують за політичні переконання.

— Нікого! — погодився з ентузіазмом генерал.

Через два дні Парі й Седлачек звернулися до голови ради міністрів Чехословаччини Тусара з меморандумом, у якому роз'яснювали, що тепер, через багато місяців після падіння Угорської Радянської Республіки, коли в Угорщині лютує білий терор, актуальною небезпекою для Підкарпатського краю є не робітничий рух, а пожвавлення руху угорських шовіністів. Робітничий рух, якщо він залишиться у певних рамках, є найкращою зброєю проти угорських шовіністів.

Парі й Седлачек пропонували легалізувати професійні спілки і оголосити широку амністію.

У той час пропозиція французького генерала для голови чехословацького уряду була рівнозначна наказові. Але той факт, що на меморандумі стояв підпис не тільки генерала, але й одного чеського соціал-демократа, притупив гостроту цього документа. Тусар тільки наполовину задовольнив прохання Парі. Він дозволив діяльність професійних спілок і оголосив амністію для всіх тих учасників пролетарської революції, яких досі не вдалося впіймати. Але ті, хто сидів у тюрмі або в таборі інтернованих, мали там залишитись.

Обидва — Парі й Седлачек — були задоволені таким рішенням.

«Тепер,— думав Седлачек,— коли професійні спілки відновили свою діяльність, настала моя черга».

«Скоро,— думав у той же час Парі,— скоро я зможу, нарешті, здихатись цього буйвола, що цідить пиво!»

Седлачек розраховував, що навколо професійних спілок незабаром розгорнеться рух, досить сильний, щоб чинити опір жорсткому воєнному режимові. Парі ж, у свою чергу, тримався тої думки, що коли робітничий рух не переслідують, то Седлачек взагалі тут більше не потрібний. Він і досі потрібен був тільки на випадок, коли у Празі ліве крило соціалістів почне критикувати умови, що склалися у Підкарпатському краї. Тоді Тусар може відповісти, що повноважний урядовий емісар Підкарпатського краю старий авторитетний політик республіканського напрямку.

Поки Парі та Седлачек товклися на спині русинського народу, я жив у Відні. Спочатку був вуличним продавцем газет, пізніше працював нічним сторожем на паливному складі, а потім рознощиком на ковбасному заводі. Так я заробляв на життя, і якби був змушений жити тільки тою мізерною їжею, яку там діставав, то, напевне, давно пропав би. Спогади про минуле і сподівання на майбутнє прив'язували мене до життя. Я був худий, як хорт, блідий, під очима синці, ледве рухався. Періодично у мене бувала гарячка, та підла, невелика гарячка — тридцять сім і два, тридцять сім і три,— яка так жажливо знесилое людину. Я був певен, що мені швидко настане кінець. Але потім, коли секретар відновленої комуністичної партії запропонував мені поїхати в Підкарпатський край і включитись у професійний рух, який там починався, а в додаток до цього мені видали паспорт і гроші на дорогу,— я відразу став здоровим. Було б перебільшенням сказати, що я набрав у вазі, але немає сумніву, що в той час, готуючись до від'їзду, нагадував хорта вже не своєю худорлявістю, а жвавістю. І коли в Мукачеві, зійшовши з поїзда, я подивився на себе в перукарні у дзеркало, синців під очима у мене вже не було.

— Ваше обличчя мені здається знайомим, пане,— сказав товстий перукар, голячи мене.

Я назвав своє прізвище.

Перукар ненароком порізав мені شوку.

— Вибачте, будь ласка! Трохи терпіння. Галун негайно припинить кровотечу. Але, знаєте... Який сюрприз!.. Я думав, і всі тут були впевнені, що вас, добродію, вже давно повісили.

— Я теж таке чув,— відповів я.

Відповідь ця так вразила перукаря, що він відразу змінив тему розмови.

— Про пана Петрушевича ви чули? — запитав він, продовжуючи пошкрібувати своє обличчя. — Пан Петрушевич втік із тюрми, і ніхто не знає, де він. Переважна більшість гадає, що подався у Росію, там набирає військо і навесні... А ви як думаете?..

— Я думаю, що було б добре освіжити своє обличчя одеколоном.

— Звичайно! Звичайно! А пан Петрушевич?

— Він голиться сам, але, як мені відомо, одеколон не вживає.

В готелі «Зірка» на моє запитання відповіли, що вільні кімнати є. Але коли я заповнив реєстраційну картку, з'ясувалося, що ця відповідь була непорозумінням, — кімнат нема і в найближчому майбутньому не передбачається.

Я розшукав свого колишнього шкільного товариша Фельдмана і тимчасово оселився у нього. На другий рік війни Фельдман потрапив у полон в Росію і тільки кілька місяців тому повернувся додому. Тепер працював учителем в мукачівській єврейській народній школі. Його адресу я одержав у Відні.

Дивний збіг обставин. У будинку, де мешкав Фельдман, жив колись його однофамілець. Рабин Самуїл Фельдман. На стіні старого одноповерхового будинку ще й досі висіла мармурова табличка, на якій золотими літерами красувались слова, що свідчили про славу колишнього мешканця.

«У цьому будинку жив і помер рабин Самуїл Фельдман, який з 1849 по 1856 рік у замкові Куштейн сидів, закутий у важкі кайдани. Там він написав пісню:

«Півень починає свою пісню,
Скоро зійде сонце...»

Дружина Фельдмана, яка проїхала за своїм чоловіком від берегів могутнього Єнісею на берег мілководної Латориці, нагодувала нас сибірськими стравами і потім залишила на самоті.

Ми з Фельдманом цілу ніч вели бесіду при закритих вікнах і дверях. Фельдман часто вставляв в угорську мову російські слова. Говорив, ходячи взад і вперед по кімнаті. Він розповідав про становище Підкарпатського краю і про умови життя в Росії. Під час розмови весь час куйовдив вирощену в Сибіру бороду.

Вранці Фельдман повів мене в будинок професійних спілок і познайомив із Степаном Лорко, головою берегівської ради профспілок.

Через тиждень після мого прибуття я зустрівся з Миколою в лісі Цінка Панна.

В той час, коли усі вважали, що Микола перебуває в Москві, мій молочний брат жив у цьому лісі, страждаючи від вимушеної бездіяльності. На час, коли ми з ним зустрілися, я всього тиждень як перебував у Підкарпатському краї, а він жив тут, серед дерев, уже два місяці.

Ліс Цінка Панна розташований між Свалаявою і Верещами, біля самої залізниці. У цьому лісі, що мав тридцять—тридцять п'ять кілометрів у довжину і п'ятнадцять—двадцять у ширину, лише зрідка зустрічалися маленькі села і шматки обробленої землі. Народ назвав ліс іменем легендарної дівчини-музики, бо, за переказами, красуня циганка тут вперше зустрілася з Ференцом Ракоці, який підняв прапор повстання. Частина тутешніх мешканців називає ім'ям Цінка Панна весь ліс, а інші — тільки північну частину його, де старовинні дуби вже за часів Ракоці кидали густу тінь.

Під час релігійних війн XVI і XVII століть, а потім у період війни куруців з лабанцями, ліс цей був неприступною фортецею. Ті, хто переховувався тут, були в безпеці як від латинської біблії священників імператора, так і від гострої сокири імператорських катів.

Після вбивства трансільванського князя Баторі ліс юридично став власністю Габсбургів. А насправді він став пристанищем тих втікачів, які заховалися у непрохідних лісових хащах. Якимись шляхами ліс перейшов у власність сім'ї Ракоці. Після розгрому Ференца Ракоці імператор Леопольд роздарував ліс частинами. Один гарний шматок передав графам Шенборнам за їх витязтво у боротьбі проти угорців, другий хороший шматок став королівським мисливським заповідником. Менші шматки (площею в кілька тисяч гектарів) шляхом купівлі-продажу й обміну переходили з рук в руки і поволі роздробилися. У той час, як королівський мисливський заповідник і володіння Шенборнів залишались незмінними, на дрібніші частки лісових масивів тепер зазіхнули лісопиліні.

Микола Петрушевич другого квітня 1919 року створив спеціальну комісію для розподілу лісу, членами якої стали лісові робітники і батраки. Однак не встигла комісія приступити до серйозної роботи, як Микола вже став в'язнем генерала Парі.

Генерал Парі вже встиг продати у вересні 1919 року частину лісу королівського мисливського заповідника одній акціонерній компанії, яка платила швейцарською валютою.

Генерал запропонував і землі графів Шенборнів товсто-

сумим іноземцям, однак ті, на великий подив і на ще більше обурення Парі, погоджувались купити частину лісового масиву тільки в тому випадку, якщо документ про продаж купівлю підпише граф Шенборн, який в цей час жив у Відні. Коли злість генерала пройшла, він виступив із новою пропозицією. Ціну за ліс, яка і до цього була досить низькою, знизив наполовину. Але швейцарцям потрібно було не зниження ціни, а підпис графа Шенборна. Коли про це рішення швейцарців доповіли генералові Парі, то повідомили й те, що граф Шенборн уже покинув Відень і відплив в Америку. Генерала абсолютно не цікавило, де знаходиться австрійський граф. Він вирішив привласнити кілька тисяч хольдів і створити власний мисливський заповідник, а решту продати частинами навколишнім селам та власникам лісопилот.

В середині жовтня з'явився перший покупець. Свалявську лісопильню, яка до цього часу була власністю одного австрійського банку, придбало французьке акціонерне товариство. Французи мали на меті заново відкрити, а то й розширити хімічний завод у Сваляві, побудований німцями під час війни. Вони запропонували генералу Парі продати їм шість тисяч хольдів лісу, і генерал погодився з великою радістю. За дорученням французьких покупців один ужгородський інженер у супроводі двох робітників і чотирьох жандармів вирушили виміряти і визначити ту частину лісу, яка складатиме предмет купівлі-продажу. Вирушили — і не повернулися. Ні інженер, ні робітники, ні жандарми.

На вимогу дружини інженера генерал направив комісію у складі восьми жандармів на чолі з жандармським фельдфебелем на розшуки зниклої експедиції.

Ці дев'ять чоловік так само не повернулися, як і ті, на пошуки яких вони відправились. Тоді генерал Парі видав наказ про направлення піхотного батальйону і кулеметної роти для прочісування лісу. Розпорядився, щоб «бандитів», яких зловлять у лісі, повісили на місці без слідства.

Коли експедиційна армія готова була виступити, генерал відмінив свій наказ. У зв'язку з тим, що французи від операції відмовилися, в прочісуванні лісу були зацікавлені тільки клятві швейцарці, які хоч і купили мисливський заповідник, однак не заважали купити шенборнівські землі.

— Нехай свині з'їдять те, що собі наварили, — подумав генерал. — Ліс я очищу тільки в тому випадку, коли швейцарці мені за це заплатять точнісінько стільки, за скільки б вони могли одержати шенборнівські землі. Стільки і плюс проценти.

Генерал та всі інші пани, що з Ужгорода керували маленькою країною, гадали, що у лісі осіли селяни, які захищають його від городян. Вони навіть уявити собі не могли, що під деревами Цінка Пани засіла маленька армія, яка виникла із залишків двох переможених армій і поодиноких втікачів. Пани позабули про те, що не так вже й давно у Підкарпатському краї армії пересувалися то туди, то сюди, як і в інші часи торговці деревиною і шкірою. Різниця полягала тільки в тому, що свою справу вони виконували з меншим професійним знанням і акуратністю.

Першими у лісі Цінка Панна знайшли притулок залишки розбитої армії генерала Петрушевича. Генерал Петрушевич не був родичем Миколи. Тільки до жартів можна віднести той факт, що керівник Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, який боровся на північ від Карпат із польським і різнокольоровим французьким військом, носив те ж саме прізвище, що і керівник Русинської Червоної гвардії, яка боролася на південних схилах Карпат з румунськими, чеськими і французькими частинами. Польський генерал Сікорський двічі використав цю обставину і до того ж з великою спритністю. У 1919 році Сікорський очолив варварський похід проти Галичини, і звірячі розправи серед українських селян перед громадською думкою мотивував тим, нібито керівником українців є більшовик Петрушевич, а проти більшовиків усяка жорстокість (а про це тодішня польська громадська думка знала) дозволена. І в 1920 році, коли важко поранений Микола Петрушевич постав перед польським військовим судом, судді Сікорського на його голову звалили все те, що генерал Петрушевич (нібито) дозволив собі по відношенню до польських солдатів.

У квітні 1919 року генерал Петрушевич зазнав рішучої поразки і, залишивши свою армію, втік до Праги. Офіцери його армії перейшли на службу до Сікорського, а значна частина солдатів розбрелася. Але частина армії через Верчанський перевал подалася в Підкарпатський край. Десь біля півтори тисячі чоловік пройшли цим історичним перевалом. Хто на конях, хто пішки, хто із зброєю на плечах, хто замість зброї тримав у руках яку-небудь «цінну річ» — речовий мішок з постільними речами або військовою формою. Солдати були одягнені у стару австрійську форму, на голові носили картузи, схожі на кашкети старої царської армії. Частина ж була занадто молодою для носіння зброї, друга частина занадто старою. Всі виснажені, брудні і голодні.

— В Угорщині всі можуть досхочу їсти!

Як бруд і виснаження зробили солдат схожими один на одного, так і цей вислів об'єднавав їх. Тільки в кількох головах визрівала думка, що війна на південних схилах Карпат — це їх війна. Може, те, що генерал Петрушевич не зміг дати народам Карпат (а може, і не бажав), те завоює другий, «червоний Петрушевич».

Вони прибули у Верецьки надвечір тридцятого квітня. Того дня, коли червоний Петрушевич під Наменню попав у полон.

З димарів веречанських хат курилося.

— Вечерю варять!

Втомлені втікачі прискорили ходу. Навіть і ті почали поспішати, хто на ходу спав.

При вході в село їх зустрів кулеметний вогонь. Румуни, що окупували село, тільки тоді відкрили вогонь, коли противник опинився у безпосередній близькості.

Та-та-та-та-та-та.

З півтори тисячі українських селян-солдатів тільки близько чотирьомстам пощастило зайти в ліс. Румуни не переслідували їх — боялися лісу.

Із чотирьохсот щасливців більше половини були поранені. З них через кілька днів в живих залишилося дуже мало. Загинули й ті, які, при умові лікарської допомоги, через кілька тижнів могли б бути здоровими, як дуби.

Біля двохсот українських втікачів, шукаючи харчів, по троху відходили на південь. На південному схилі лісу вони натрапили на залишки червоних частин Кестікало. Як це часто буває з людьми, яких не пестить спільна доля, ці дві розбиті частини незабаром почали між собою нещадну війну.

Ті частини, із залишками яких веречанський коваль Кестікало подався в ліс Цінка Панна, під час громадянської війни утворювали північне крило Русинської Червоної гвардії. Завданням цієї частини під час наступу чехів на Мукачеве із заходу, а румунів із сходу було надання допомоги Моргенштерну, який захищав старовинне місто. Назустріч Кестікало він вислав взвод червоних гусарів, однак і ті не повернулися. Моргенштерн змушений був здати місто і відійти у напрямку Берегова, де стояв Микола Петрушевич із основними силами Русинської Червоної гвардії.

Північне крило не прийшло на допомогу Моргенштерну, оскільки у частині почалися чвари. Ті червоногвардійці, які не були вихідцями з околиці Верецьок, не погоджувалися визнати командиром Кестікало, бо дуже мало знали фінського коваля. Сопка, якому Кестікало мав намір переда-

ти командування частиною, теж не прийняли, бо його, на-
впаки, дуже добре знали. Ще з тих часів, коли Сопко був
таким же, як і вони, обірванцем, лісовим робітником. Ра-
дилися три дні і три ночі, кому доручити командування, а
за цей час румуни перерізали шлях, який вів до Мукаче-
ва. Після триденної наради командування частиною знову
доручили Кестікало, але було вже пізно. Хоч Кестікало зро-
бив спробу пробитись на південь, де стояв із своїм війсь-
ком Микола Петрушевич, але, потрапивши під вогонь че-
хів і румунів, зазнав важкої поразки. Кестікало із залиш-
ками своєї частини подався у ліс.

Сторожова охорона двох бідолашних частин зустрілася
десь посередині лісу.

А після — то билися, то товаришували.

На початку більше билися, пізніше більше товаришували.

Через деякий час всі вони визнали тверде слово Кесті-
кало.

Кестікало, ставши повновладним господарем частини, не
знав, з чого починати. Одного дня він доручив командуван-
ня Горлицькому, лісовому робітникові, а сам зник з лісу.
Солдати подумали, що він вже ніколи не повернеться. Про-
те помилилися. Через тиждень Кестікало повернувся до лі-
су, та ще й з двома людьми. Привів з собою одного парубка
і одну стару жінку. Парубка звали Миколою Петрушевичем,
а стара жінка була Маруся Петрушевич.

Ми проходжувалися з Миколою вперед і назад по при-
мерзлому снігові галявини. Він запитував, я відповідав.

— Загинув!

— Став зрадником!

Майже на кожне запитання Микола діставав одну з цих
двох відповідей.

Коли він дізнавався, що хто-небудь з його давніх товаришів
помер, довго мовчав і чомусь заплющував очі. Коли ж я
говорив, що хто-небудь, кого він вважав своїм товаришем,
своїм братом, зрадив нашої справі, розсікав повітря стис-
нутою в кулак рукою.

Навколо нас панувала глибока тиша. Гілля величезних
дубів, що оточували галявину, погойдувалося, зігнувшись
під тягарем снігу.

— Мало нас залишилося, — болюче вимовив я.

Микола, тремтячи від холоду, дужче загорнувся у теплий
селянський кожух.

— А Філіп Севелла? — спитав він зі страхом у голосі.
Я довго не відповідав.

— Скажи, що вмер! — вигукнув Микола.

— Вмер. Відразу ж після катастрофи його заарештували і повели у військову тюрму на Маргіткерут. Три місяці катували. Ті, хто сидів разом з ним, кажуть, що на ньому м'ясо висіло шматками. Йому вибили око. Але як не катували, він на кожному допиті повторював, що все те, що він зробив, робив з переконання і шкодує, що не зміг зробити більше.

Микола полегшено зітхнув.

— Не думав же ти про нього, що...— почав я, але Микола перебив мене.

— Філіп Севелла був справжньою людиною! — сказав він дуже голосно, майже криком.— Такі люди бувають тільки серед наших, тільки у нас можуть бути такі!..— продовжував він з незвичною для нього урочистістю.

Як і шатри кочовиків у пустелі, так швидко виростали в лісі з дубового та смерекового гілля колиби вітаків. У цих колибах протяг майже так вільно гуляв, як і в шатрах кочовиків.

Колиба, в якій жив Микола, не освітлювалася, а ставала тільки таємничою і похмурою від олійного каганця, який Кестікало змайстрував з консервної банки. Розсівшись за столом, ми то бачили один одного, то тільки уявляли, хто де сидить. Мамка Маруся частувала нас тим, що знайшла в моєму речовому мішку. Під час вечері з рук в руки ходила пляшка настойки. Микола і мамка Маруся сиділи біля столу в кожухах. Я був одягнений по-міському, але Кестікало вкрив мене ще й своїм кожухом. Сам він, наче йому було жарко, зняв навіть шапку.

Після вечері Микола, Кестікало і я довго радилися, що робити далі. Миколу важко було переконати в тому, що той, кого поліція не розшукує, повинен повернутися додому. Мої аргументи зробили на нього дуже мале враження.

Кестікало вмів говорити з Миколою краще, ніж я.

— Ти боїшся, що, повернувшись додому, наші люди забудуть, що вони червоні воїни? А я, Миколо, скоріш боюся, що вони справді забудуть про це, коли ще надовго залишаться тут. Від того часу, як ти з'явився серед нас, дисципліна справді поліпшилась. Але я не думаю, що можна буде довго підтримувати дисципліну серед людей, які так голодують і мерзнуть. Якщо ж люди підуть додому, там вони можуть забезпечити собі хліб тільки одним шляхом — якщо боротимуться за нього. Вони включаються в роботу професійних спілок.

— Не гадаєте ж ви,— вигукнув Микола,— що славнозвісна амністія є чим-небудь серйозним, на що можна покластися.

— Покластися на неї не можна, але використати її можна і треба. Обставини ясні. Від того, що габсбургська монархія розвалилася, ні економічні, ні національні питання не вирішені. Раніше угорські пани експлуатували угорських, словацьких і русинських селян і робітників, а тепер чеські пани експлуатують угорську, словацьку і русинську бідноту. У них немає того досвіду, який мали австрійці та угорці. Якщо угорський віце-ішпан украв десять тисяч крон, публіка дізнавалася тільки про тисячу. А тепер, якщо чеський жупан украде тисячу крон, публіка дізнається про десять тисяч.

— Не це важливо! — сказав Микола нетерпляче.

— Не тільки це важливо,— виправив його Кестікало.— Але це теж важливо. Бо це ослаблює чехів. Вони неспроможні одночасно боротися і проти всіх національних меншостей республіки (які всі разом складають більшість населення), і проти робітників. Чеська буржуазія, розуміючи, що на це у неї бракує сил, об'єднається, звичайно, з німецькою і угорською для боротьби проти чеських, німецьких, словацьких, угорських і русинських трудящих. Але поки пани б'ються поміж собою, наше становище легше. Ось чому чеський уряд був змушений оголосити амністію і ось чому ми повинні використати цю амністію якомога швидше. Робітники лісопильних заводів і батраки маєтків не сьогодні—завтра почнуть боротьбу за підвищення зарплати. А тепер, з часу російської революції, ця боротьба вже не та, що колись. І така боротьба — це тільки початок.

— Якщо поліція помітить, що ми знову заворушилися, вона зразу ж прибере нас у свої руки.

— Помиляєшся! Прибрала б, коли б могла. Але для цього в неї не вистачить сил. Ти, Миколо, завжди плугаєш жорстокість з силою. Нові пани Підкарпатського краю тому такі жорстокі, що вони слабкі. Та й між собою вони гризуться. Забуваєш, що сказав Фельдман!

— Фельдман вим'я корови завжди між рогами шукає!

— Знову помиляєшся, Миколо. Фельдман обов'язково побачить, коли хтось лівою рукою намагається зробити те, що міг би виконати тільки правою. Мова про те,— повернувся до мене Кестікало,— чи варто ризикувати, щоб ти прийшов сюди? Микола боявся, що Ходла негайно тебе досягне. На думку Фельдмана, Ходли нам не слід боятись, бо він занадто хитрий. Ходла сам видумує всі ті змови,

які згодом викриє. Він у цьому розуміється, він це з радістю і з великою енергією робить, і цим він настільки зайнятий, що звертати увагу на інше — у нього не вистачає часу. На цю прекрасну звичку Ходли, яку він щасливо пересадив із габсбургської монархії у республіку, так само не можна покладатись, як і на амністію. Але як і амністію, так і це можна і треба використати.

Каганець давно вже погас, і ми сперечалися в цілковитій темряві. Здала час від часу доносилося виття вовків.

Розвиднювалося, коли нарешті ми домовилися про все.

Мамка Маруся, яка мовчки сиділа між нами під час усієї довгої і часом дуже бурхливої бесіди, тепер заговорила:

— Все в порядку, Гезо, ми повинні знести все, що бог нам послав, одне тільки невірнo — те, що ти повернувся в цю кляту країну і хочеш тут залишитись. Прошу тебе, благаю тебе, їдь звідси! Їдь куди-небудь у таке місце, де люди не вбивають один одного, як дикі звірі. Якщо є бог в небесах, то напевне існує на світі і така країна, де люди люблять один одного.

— Така країна, мамо, є,— відповів замість мене Микола.— І наша країна теж буде такою. Ми зробимо її такою!

— Всі ви блекоти об'їлися,— відповіла сердито мамка Маруся.

ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМА

Голова березької комітатської ради професійних спілок Степан Лорко, який жив у Мукачеві, був би одним з найщасливіших людей на світі, якби не боявся, що щастя його буде недовговічним. Відколи одержав деяку (на його думку, дуже значну) владу, цей здоров'як, років п'ятдесяти, робітник-будівельник, корінний мукачівець, який був єдиним, хто у 1914—1920 роках носив добре випрасуваний білий комірць, усього і кожного лякався. Своїми короткозорими очима навіть стілець, на який хотів присісти, завжди оглядав з великим підозрінням.

Протягом двадцяти семи років Лорко був членом професійної спілки робітників-будівельників. Завжди акуратно платив щотижневі членські внески і хоч ніколи не читав, але все ж таки сумлінно виписував газету «Слово народу». І йому на думку не спадало, що він коли-небудь може стати в робітничому русі не лише рядовим бійцем. Коли революція висунула нових людей, які вважали, що суть справи полягає не тільки в акуратній сплаті членських внесків, Лорко відчув себе в цьому дивному новому світі погано.

Коли Микола Петрушевич, разом з Моргенштерном і Кестікало організували Червону гвардію, Лорко зовсім відійшов від робітничого руху. Тому тепер Лорко з повним правом міг стверджувати, що він не тільки людина старої закваски, але й один з тих справжніх соціалістів, які під час революції нічим себе не скомпрометували. Як голова ради професійних спілок, він пристрасно підписував профспілкові посвідки і дивився на круглу печатку, як віруючий на хрест, із благоговінням. Але поки він тішився принадами посади голови, увесь час боявся, як би щось не відкинуло його назад у старе життя.

— Протягом двадцяти семи років я був рядовим професійного руху,— мав він звичку говорити, і зуби його цокотіли при думці, що коли-небудь йому, можливо, знову доведеться бути рядовим.

Коли я повернувся додому, Лорко був певний, що повернувся для того, щоб стати головою ради професійних спілок. А через те, що він дуже злякався цього, вирішив сам налякати мене.

— Чехи дуже лицемірні,— сказав він під час нашої першої розмови.— Вони оголосили амністію, щоб заманити емігрантів додому. Але я впевнений, що як тільки хто-небудь з емігрантів захоче включитися в робітничий рух, вони зразу ж приберуть його у свої руки.

— Отже, товаришу Лорко, ви не радите товаришу Балінту внести несплачені ним членські внески?— спитав Фельдман.

Після довгої душевної боротьби Лорко прийняв від мене членські внески і видав новий профспілковий квиток.

Фельдман зразу ж зрозумів, що саме хвилює Лорка, і тут же накреслив план.

— Ревнощі старого значно полегшують становище. Він допомагатиме тобі в усьому, як тільки дізнається, що ти не хочеш залишитись в Мукачеві. А слово старого все ж таки дещо важить для влади.

Розрахунок Фельдмана виявився правильним. Коли я сказав Лоркові, що з-за своїх слабих легенів я не можу залишитись у місті, і просив допомоги мені стати секретарем професійної спілки у Сваляві, старий мало не розцілював мене на radoщах. Він сам запропонував здобути для мене дозвіл, без якого не можна було переїжджати з місця на місце, а також паспорт, без якого не можна було поселитися. Разом з обома цими документами Лорко передав мені постанову ради професійних спілок, сформульовану, правда, досить двозначно, але яку можна було

зрозуміти і так, що я є секретарем передбаченої професійної організації Сваляви і її околиці.

— Я хотів би, щоб ви намотали собі на вус дві речі, товаришу Балінт,— казав мені Лорко на прощання.— Слушайте мене, стару, досвідчену людину. Перше — хто не платить акуратно членських внесків у професійну спілку, той не може бути політично надійною людиною, і чим швидше спілка позбавиться таких сумнівних елементів, тим краще для професійної організації і для всього робітничого класу. Друге, на що я хочу звернути вашу увагу, це щоб ніколи ні за яких обставин ви не допускали навіть близько до професійної спілки таких людей, які скомпрометували себе під час революції. Такі люди означають для руху тільки біду і небезпеку.

Мене так здивувало, що Лорко попереджає про це саме мене, що я навіть не міг йому відповісти. Замість мене відповів Фельдман.

— За Балінта не хвилюйтеся, товаришу Лорко. Він пережив уже в житті стільки лиха, що тепер прагне тільки спокою. Саме тому він і захотів стати службовцем професійної спілки. Крім того, Балінт чесна людина. Він знає, що ви, товаришу Лорко, поручилися за нього перед владою, коли йому видали дозвіл на від'їзд. Не припускаєте ж ви, що він здатний накоїти що-небудь таке, чим міг би скомпрометувати вас, товаришу Лорко!

Під час одноденної поїздки я роздумував над тою вивіскою, яка була прикріплена над віконцем квиткової каси. На вивісці чотирма мовами — чеською, французькою, словацькою і русинською — було написано: «Касир не розуміє ні по-угорськи, ні по-єврейськи. На запитання, поставлені цими мовами, він не відповідає і квитки, коли просять на цих мовах, не видає».

Чехи стали добрими учнями угорських шовіністів. Уже тільки того не вистачало, щоб вони написали казку про те, чому гуляш не страва і чому угорець не людина. Тоді все буде так, як було. І Чехословаччина...

Я приїхав до Сваляви. Розгулявся сильний ураган. З поїзда зійшло четверо людей. Нас оточило десять жандармів. Вони привели нас у станційну жандармську сторожку. Подивилися наші дозволи на проїзд і паспорти, а потім обшукали наші валізи. Решта трое пасажирів були селяни, а ж в їхніх очах був паном, тому жандарми покінчили перш за все зі мною. Вони знайшли у мене все в порядку. Я міг іти.

Тимка, до якого дав мені листа Лорко, я застав вдома.

Через те, що читати він не вмів, мені довелося самому прочитати йому цей лист.

Тимко жив разом із своєю дружиною, яка ходила вагітна, і трьома дітьми в дуже низькій, але досить просторій кімнаті з одним вікном. Кімната ця була також і кухнею, і хлівом для кози. Я прийняв запрошення Тимка і тимчасово оселився у нього.

Не встиг я ще зняти пальто, як до Тимка прийшла гостя. Це була стара єврейка, яка просила допомогти. Не закінчила ще стара розповіді про своє лихо, як з'явився одноногий солдат і теж попросив поради у Тимка. Мій господар, кремезна людина років п'ятдесяти, з білим, як сніг, волоссям і темно-русою бородою, користувався величезною популярністю, яку придбав завдяки тому, що волосся його посушивло в тюрмі. Там же він відростив свою бороду, що доходила майже до колін. Під час марамороського процесу він тримав себе на суді дуже сміливо. Так само, як і Михалко, він говорив панам, які судили його, про народ. Але в той час, як Михалко говорив про силу народу, Тимко натискав на те, що не тільки пани, але й бідні люди є дітьми господа-бога.

Він дістав п'ять з половиною років тюрми. В листопаді 1918 року революція звільнила його. Коли Сваляву зайняли чехи, мати одного з полонених русинських червоногвардійців звернулася до нього по допомогу.

— Чим мені допомогти тобі, мила жінко? Адже я теж тільки робітник.

— Але вас угорці тримали в тюрмі. Про вас чехи не можуть сказати, що ви угорський більшовицький собака.

— Це вірно,— відповів, трохи поміркувавши Тимко.— Мене можуть назвати хіба що вошивим русином.

І він пішов до начальника чеських частин, які зайняли Сваляву. Черговий офіцер, капітан, був або дуже доброю людиною, або дуже п'яним. Коли Тимко розповідав йому, скільки він вистраждав від угорців, які нагодували його оселедцями, капітан сміявся від щирого серця. Він дав цигарку Тимкові й відпустив на волю полоненого червоногвардійця, за якого Тимко ручився. Після цього до Тимка, звичайно, відразу прибігло десять жінок з просьбою поклопотати і за їх синів, чоловіків або братів. Тепер Тимко вже вирушив до чеського начальства впевнено, наче йшов до себе додому. Черговий підпоручик, дізнавшись, що хоче від нього цей русин з підозрілою зовнішністю, наказав вигнати його з будинку комендатури. Другого дня, коли чергував той же капітан, що й першого дня, Тимка навіть не

вислухали. Але перш ніж прогнати, його добре побили. Вибити йому два зуби.

З того часу Тимка почали вважати дуже впливовою людиною не тільки у Сваляві. За порадою і по допомозі до нього приходили з усієї околиці. Допомогти Тимко, правда, нікому не міг — його вже не пускали навіть в будинок жандармерії, яка заступила військовий гарнізон,— але поради він знаходив для всіх.

За кілька тижнів до мого приїзду Лорко побував у Сваляві й доручив Тимкові підготувати відновлення професійної організації. Тимко, який був нічним сторожем і першу половину дня спав, охоче виконував це завдання. Він звітувався мені в тому, що зробив для організації професійної спілки. Говорив добрих півтори години. У свою угорську мову він вставляв русинські слова, а профспілкові питання підперчував виразами з біблії. Свій звіт іноді переривав, щоб дати прибулому пораду. Те, що мені розповідав, зрозуміти було нелегко, але я все ж зрозумів: у справі створення професійної спілки поки що нічого не зроблено.

— Якщо ми працюватимемо спільно,— закінчив звіт мій господар,— справа піде ще швидше.

Коли стемніло, в хату до Тимка прийшли люди, які шукали мене і хотіли поговорити зі мною, молочним братом Миколи. Крім Тимка і мене, навколо повного кошика смаженої кукурудзи сиділо ще четверо людей. Нашій розмові ніщо і ніхто не заважав, крім дітей Тимка, які час від часу опускали руки у кошик з смаженою кукурудзою.

Я нікого з них не впізнав, але вони стверджували, що пам'ятають мене з дитинства. Один з гостей був Віхорлат, якого все село називало двоголовим Віхорлатом, бо у нього на самому вершечку черепа утворився завбільшки з кулак жировик. Він навів навіть деякий доказ того, що справді пам'ятає мене.

— Ви були тоді, товаришу, неймовірно нахабним хлопчиком,— сказав він, почухуючи свою меншу голову.

Потім заговорили про Філіпа Севеллу, і я був зворушений, переконавшись, що не кожна доброта пропадає марно і відходить в забуття. У спогадах жителів цього села постать дядька Філіпа оповита ореолом доброти. В його сповненому надзвичайних подій житті не було стільки казкового, скільки розповідали про нього після його смерті. Від Віхорлата я дізнався, що коли Микола Петрушевич народився, в ньому не було ні краплі життя. Всі вважали новонародженого мертвим. Його батько, полівський кучер,

хотів уже віднести немовля на кладовище, але мати Миколи, Маруся, пішла до лікаря-єврея. Лікар Севелла налив з маленького флакончика в задубілі лілові губи дитини кілька крапель червоних як кров ліків. І Микола розплющив очі. Свій перший погляд спрямував на лікаря. Севелла сказав тоді ледь дихаючій дитині:

— Живи, синку, живи так, щоб я ніколи не пошкодував, що оживив тебе.

— Це було не зовсім так,— поправив Віхорлата Тимко.— Лікар сказав Миколі: «Живи так, синку, і так помри, щоб я ніколи не пошкодував, що оживив тебе».

— Лікар Севелла ніколи не говорив про смерть,— заперечив Віхорлат.

— Але він знав, бо був розумною і грамотною людиною, що написано: людина народилася й має померти.

З Севелли розмова перейшла на революцію, з революції на чехів, з чехів на становище в Сваляві. На свої запитання я не дістав прямих відповідей, але під час розмови у мене все ж таки вималювалась певна картина становища, що склалося.

Після семимісячної перерви лісопилка ось уже кілька тижнів як знову запрацювала. За той час, поки машини стояли, завод міняв свого господаря два рази. На початку липня лісопилку купили французи від колишнього власника, якогось віденського акціонерного товариства. Але у вересні французи відмовились від купівлі і відтоді завод знову став власністю віденських банкірів. У грудні прибув до Сваляви колишній директор заводу Міхалі, який зник безслідно в ході революції, коли робітники збиралися його вбити. Разом з Міхалі приїхали і двоє з колишніх інженерів заводу, а також два нових — чехи. Крім них, у будинку дирекції жили ще шість чехів-легіонерів. У січні завод знову почав працювати. Міхалі платив робітникам стільки ж, скільки вони одержували до революції, до листопада 1918 року.

— Це справедливо,— говорив Міхалі.— Ви не повинні заробляти на тому, що сталася революція, а я не повинен заробляти на тому, що революцію було придушено. Все мусить лишатися по-старому.

І Міхалі платив робітникам стільки ж крон, як і у 1918 році. Але жити на ці гроші було неможливо, бо ціни за цих півтори року зросли принаймні в п'ять разів.

Коли лісопилка розпочала роботу і Міхалі ешелонами відправляв пиломатеріали у Чехію, французи знову зголошилися.

У Сваляву прибули два французькі пани і один французький військовий інженер. Пани детально оглянули завод, а потім повідомили Міхалі, що вони готові до торгу. Але Міхалі про продаж лісопилки навіть говорити не хотів. Французи відправили телеграму у Відень. Звідти одержали негативну відповідь. Вони настільки образилися, що, не попрощавшись з Міхалі, виїхали до Ужгорода.

Тимко давно вже пішов на роботу, дружина його уклала дітей спати, а ми все ще розмовляли. Я кілька разів намагався перевести розмову на професійну спілку, але це питання, очевидно, не цікавило моїх нових друзів. Я думав, що вони бояться відверто говорити зі мною, вважаючи питання про професійну спілку небезпечною темою. Але швидко зрозумів, що причина їхньої мовчанки полягала не в цьому, бо багато таких питань, про які справді небезпечно було говорити, вони зачіпали дуже охоче і ще з більшим бажанням розпитували мене. Особливо про Миколу і про ту країну, де Микола тепер перебуває, про Радянську Росію. Про це я знав дуже мало, або не бажав говорити дуже багато, і слово взяв Віхорлат.

— Свалявець знайде дорогу всюди,— говорив Віхорлат, лісоруб, який за браконьєрство вже чотири рази сидів у тюрмі.— Він завжди потрапить туди, куди йому треба. Коли йому потрібні гроші, він їде до Америки, а коли шукає правду, їде до Москви. Ось чому Микола поїхав до Москви. Він шукає правду. Не тільки для себе, а для всього народу, для народів Карпат і для всіх народів на світі. Словом, коли Микола зірвав з себе ланцюги, якими був прикутий до стіни підвалу, і вбив катів, які стерегли вихід з тюрми, він прямо з тюрми вирушив через Верецьки до Москви. Сім днів і сім ночей ішов він, не ївши і не пивши. Дорогою йому довелося переходити через дві високі гори і перепливати дві ріки. Коли на восьмий день вранці Микола прибув до Москви, Ленін уже чекав його. Наш Ленін розмовляв з нашим Миколою в кімнаті з золотими стінами, в якій колись російський цар приймав французького короля і турецького султана. Ленін обійняв і розцілував Миколу, посадив його в крісло, на якому колись сидів турецький султан, частував його з тої ж тарілки, на якій звичайно подавали їжу французькому королеві і, коли Микола наївся досхочу і напився, наш Ленін сказав йому:

— Ну, мій синку Миколо, тепер розкажи мені все по порядку, не таючись, що роблять і як живуть наші брати там, під Карпатами.

І Микола заговорив. Після його перших слів обличчя Ле-

ніпа зробилася сумним після других — з очей Леніна потекла гірка сльоза, а після третіх — руки Леніна стислися:

— Годі! — крикнув він Миколі.— Тепер я все знаю! Тут не говорити треба,— продовжував він потім трошки тихіше.— Розмови тут не допоможуть.

— Що ж допоможе?— спитав Микола.

— Віра людини, сила людини, сміливість людини,— відповів Ленін.— Де є все це разом, там і пекло перетвориться на рай. Є в Карпатах віра, сила і сміливість? — спитав Ленін.

— Є,— відповів Микола.

— Тоді можеш сказати нашим карпатським братам, що скоро все буде зовсім інакше...

Коли гості вже після півночі, нарешті, розпрощалися, пообіцявши знову прийти завтра, дружина Тимка постелила мені на підлозі кожух і австрійську офіцерську шинель.

— Чи всі знають, що Микола в Москві? — спитав я її перед тим, як лягати.

— Усі знають, що він не там,— відповіла вона.— Старий двоголовий брехун краще за всіх знає, де він перебуває. Він носить йому щонеділі їсти.

— Виходить... виходить, це неправда, що Ленін обіцяв, що незабаром все буде добре?

— Обіцяв,— відповіла дружина Тимка.— Це теж знають усі. Про Леніна навіть Віхорлат не наважився б сказати неправду.

Вранці мене розбудив Тимко.

— Директор Міхалі хоче поговорити з вами, товаришу Балінт.

— Директор заводу зі мною?

Я подумав, що недочув, але Тимко повторив.

— Чого хоче від мене Міхалі?

— Це тільки один бог знає,— відповів Тимко.

Після недовгого вагання я вирішив піти до Міхалі.

Від хати Тимка до заводу, на подвір'ї якого стояв будинок дирекції з обвитими барвінком стінами, я повинен був пройти через так звану Головну вулицю.

Свалява за ті вісімнадцять років, які я її не бачив, майже ні в чому не змінилася, принаймні зовні. Ті ж самі будинки, які стояли тут раніше і які я пам'ятав ще з дитинства, біля будинків ті ж самі дерев'яні лавки. Нові будинки, які за той час збудували, були такі ж тісні і сумні, як і їхні попередники. Справді новим був тільки розташований за лісопильним заводом хімічний завод з двома димарями. Гори, що оточують Сваляву, які здавалися мені в дитин-

стві гігантськими, наче осіли з того часу. Але й так під білим сніжним покривом вони були чудові.

Коли я дитиною жив у Сваляві, Міхалі там ще не було. Прибув він до Сваляви, мабуть, незабаром після мого від'їзду, бо Філіпа Севеллу, якого він називав «нешасним Севеллоу», він, за його словами, пам'ятав добре. Зачесане догори волосся Міхалі було біле, а вуса з сивиною розчесані на угорський лад. Очі його були блакитні і майже такі ж чисті, як у дітей. Директор говорив коротко і рішуче, жести його були енергійними. Важко було повірити, що цій людині вже більше як шістдесят років і що вона втратила на війні трьох синів.

— Я попросив вас до себе, пане Балінт, оскільки чув, що ви племінник нещасного лікаря Севелли. Мені щиро шкода вашого дядька, хоч відомо, що він сам винен у своїй загибелі. Важко зрозуміти, як могла така розумна людина бути такою нерозважливою.

Директор глибоко зітхнув.

— Перейдемо до справи. Дозвольте мені говорити відверто.

— Прошу вас, пане директоре.

— Гарзд. Отже, завод не потребує ніяких професійних спілок і не потерпить ніяких організацій. Годі! Якщо робітники нічому не навчилися, то ми багато чому навчилися. Отже, ви повинні залишити Сваляву. Можете їхати куди хочете. Дозвіл на від'їзд я вам сам дістану. Якщо ви поїдете сьогодні ж, одержите від заводу, від мене сто доларів. Це, я знаю, сума невелика, але все-таки гроші. Зрозуміло, що угода залишиться між нами. Якщо ви поїдете завтра, одержите тільки п'ятдесят доларів. А якщо післязавтра, то не одержите нічого, бо післязавтра ви повинні будете виїхати незалежно від того, хочете ви цього чи ні.

Пропозиція так приголомшила мене, що я сидів мовчки, роззявивши рота. Та останні слова директора, ця пряма погроза, привели мене трохи до свідомості.

— Як це зрозуміти, пане директоре, якщо ви дозволите спитати?

— Якщо до двох годин після полудня завтрашнього дня ви не виїдете, то завтра я запрошу до себе на вечерю начальника жандармерії і офіцера легіонерів, який живе у Сваляві. Я виконаю тільки свій обов'язок громадянина, якщо зверну увагу цих двох панів на те, що по Сваляві гуляють більшовицькі агітатори. І ці два пани теж виконують тільки свій службовий обов'язок, якщо покінчать тут з вашими витівками. Зрозуміло?

— Цілком. Скажіть мені, пане директоре, під час угорського режиму ви б розмовляли зі мною таким же тоном? Я гадав, що ви угорський патріот, а тепер виходить, що ви доносите на мене чеським жандармам, хоч троє ваших синів...

— Облиште моїх синів! — перебив мене Міхалі.— Щодо патріотизму, молодий чоловіче, то я — директор заводу, а завод, довірений мені акціонерами, перебуває в Чехословаччині. За часів угорського режиму я, може, розмовляв би з вами інакше, але повірте, що діяв би так само. Хоча тоді ми багато чого ще не знали, чого з того часу, на жаль, навчилися. Ну, пане, давайте закінчимо. Хочете сто доларів?

До цього я був майже паралізований від подиву і поведив себе спокійно. Тим несамовитіше проявилась у мене зараз злоба. Я кричав, вживав такі слова, яких, може, не говорив ніколи раніше.

Обличчя Міхалі налилося кров'ю. Руки його стислися в кулаки. Я думав, що він мене вдарить. Але він опанував собою швидше, ніж я, і натис кнопку дзвінка, що була вмонтована на столі. Через кілька секунд я почув, як за моєю спиною відкрились двері і ввійшла молода жінка, певно, секретарка.

— Будь ласка, мадмуазель Вертеш, випроводьте пана Балінта...

Щоб вигнати із себе злість, я виліз на гору з двома горами. Тепер шлях був коротший, ніж дев'ятнадцять років тому, коли на схилах цієї гори «русинська армія» схрестила свої дерев'яні шпаги з «угорською». І село, яке я побачив зі схилів гори, і ріка, що перетинала село, були набагато меншими, ніж тоді. Я не дійшов до вершини. Дуже втомлювало те, що треба було обходити весь час поламані або вирвані з корінням величезні дерева, які перетинали шлях. Обходячи одного старого дуба, я по коліна провалився у заповнену снігом воронку від гранати.

На півдорозі я відпочив на солдатському кладовищі. Хрести, нижні частини яких були під снігом, стояли такими ж правильними рядами, як кілька років тому стояли солдати, які прийшли сюди, щоб віддати життя за Франца-Йосифа. Дощ і сніг давно вже змили з цих хрестів імена солдатів-героїв, проміння сонця давно вже випалило їх. Але на деяких хрестах збереглися ще подерті солдатські кепі, по яких я дізнався, що восени 1914 року Сваляву захищали проти армій російського царя тірольські стрільці

імператора. Я не бачив, але знав, що на північних схилах цієї ж гори такими ж правильними рядами стоять хрести іншої форми, під якими сплять солдати, які прийшли сюди в Карпати, щоб померти за царя. Мені хотілося пофілософствувати трохи про смерть, яка навіть тоді є сумною справою, коли причини і мета, за які віддали життя мільйони, вже давно стали трагікомічними, вони вже й не грізні, а тільки огидні... Але коли я згадав про Міхалі, у мене пройшло будь-яке бажання філософствувати.

— Ми завжди робимо одну і ту ж помилку! Завжди думаємо, що ворог наш дурний, сліпий, глухий і паралізований.

На схилі гори було холодно, а ноги у мене промокли до колін.

Я поспіхом рушив додому.

Коли йшов уже селом, хтось гукнув мене:

— Гезо Балінт! Гезо!

Одягнений у німецьку солдатську шинель, з сірим, м'яким капелюхом на голові, одноокий чоловік з голеним обличчям був молодшим Чараді, братом мого колишнього шкільного товариша. Але я не впізнав його, поки він не назвав своє прізвище. Той Чараді, з яким я сидів у школі за одною партою, загинув на сербському фронті. Його молодший брат, що втратив око в Албанії, тепер учителював у Сваляві.

— Від двоголового Віхорлата я чув,— говорив Чараді,— що ти був у полоні в Росії, бачив і чув Леніна.

— Я не був у полоні і не розумію, чому бреше цей Віхорлат,— відповів я роздратовано.

— Певно, з найкращих намірів. Ти давно вже не бував у цих краях, тому й називаєш таку річ брехнею.

— Давно не бував у цих краях? Хіба ти не знаєш, що я був у Русинській Червоній гвардії?

— Знаю. І Віхорлат знає, що ти своїми грудьми захищав Миколу. Через це він і цінує тебе так високо, що говорить про тебе, наче ти бачив Леніна.

— Але я ніколи не захищав Миколу своїми грудьми.

Чараді глибоко зітхнув.

— Ти давно не бував у наших краях,— сказав він двозначно.— Але важливо те, що тепер ти тут і залишишся тут.

— Ти учителюєш у русинській школі? — перевів я розмову на іншу тему.

— Я тобі сказав тільки, що я вчитель. Але не сказав, що кого-небудь навчаю. Я буду вчителювати в русинській школі, коли в Сваляві буде школа. Поки що ось уже де-

п'ять місяців у будинку школи розміщається казарма для жандармів. З тижня на тиждень обіцяють звільнити будинок. Обіцяють... А поки не звільняють, ми з іншим учителем, молодим хлопцем з Праги, граємо в шахи.

Чараді запросив мене пообідати.

— Час у тебе є. З тих пір, як у нас чеський режим, завод працює на дві години менше, ніж раніше, але без перерви. Закінчують о четвертій.

Під час обіду, що складався тільки з угорського гуляшу, я познайомився з другим учителем, Ярославом Штанеком. Він, як і Чараді, жив і харчувався у дружини померлого угорського поштаря. Високий, худий, сіроокий і світлолобий, у спортивному костюмі, дуже молодий Штанек був сином професора Празького університету. Хоча він мав кваліфікацію вчителя середньої школи, але висловив бажання піти працювати народним учителем, щоб поширювати культуру серед визволених слов'янських братів. Умови в Карпатах були не зовсім такими, на які він сподівався, але складність завдання тільки збільшувала ентузіазм Штанека. Він посилав у Прагу телеграму за телеграмою з вимогою прискорити справу із звільненням будинку школи. З цією ж метою їздив два рази на місяць до Ужгорода. Через те, що він був справжнім чехом, одержував місячну платню на чотириста крон більше, ніж Чараді, який був тільки русином. Половину грошей витрачав на боротьбу за звільнення шкільного будинку. А на другу половину купував книги, які роздавав односельчанам. При цьому благав читати їх, вчитись і набувати культури. У Празі він протягом двох років вивчав російську мову, а в Сваляві вчився у Чараді русинської мови. Уже вмів трохи говорити по-русинському, але той, хто не знав чеської мови, погано розумів його. Зі мною розмовляв по-німецьки.

Він уже знав, що я тільки-но повернувся з російського полону, і був дуже радий можливості почути, нарешті, від інтелігентної людини, що відбувається в країні «наших великих слов'янських братів». Йому було дуже неприємно, що я заперечував своє перебування в полоні. Ледве стримував сльози, коли йому здалося, що я не хочу розповідати про бачене мною в Москві, бо не довіряю йому. Для того, щоб трохи заспокоїти його, я почав розповідати анекдоти про сваяльську школу часів мого дитинства. Анекдоти мої викликали у нього не сміх, а сум.

— Мені дуже шкода наших русинських братів! Їм довелося так багато вистраждати. І я дуже пишаюся тим, — продовжував він після короткої паузи, — що ми, чехи, при-

несли їм визволення і культуру. Через п'ятдесят або сто років, коли русинська культура розправить свої могутні крила, про нас будуть, певно, згадувати з вдячністю за те, що ми створили перші русинські школи.

Штанека так захоплювала ця думка, що у мене не вистачило мужності звернути його увагу на те, що в русинській школі поки що жандарми проповідують культуру своїми, надто міжнародними методами. Але через одинадцять років, коли мені довелося супроводжувати товариша Штанека по Москві, показуючи місто, я нагадав йому цей епізод. Тоді Штанек почервонів, але наступної ж миті розсміявся.

— Жандарми зовсім не такі погані педагоги, як ти гадаєш. Якщо б вони не навчили мене кров'ю, може, сьогодні мене б тут не було. Шкільне приміщення я тоді вперше побачив зсередини, коли мене там допитували гумовим пендриком.

Біля п'ятої години вечора на краю села, в хаті моториста Іцковича, зібралося чоловік двадцять. Коли ми з Тимком прийшли, там уже були за винятком одного-двох усі, запрошені Іцковичем і Тимком. Щоб нам було просторіше, дружина Іцковича з двома своїми дітьми пішла в гості до дружини Тимка. І все-таки нам було дуже тісно.

Кожний учасник наради одержав від Іцковича по жменьці вареної кукурудзи і по ковтку домашньої ялівцевої горілки. Всі пили по черзі з одної пляшки. Коли пляшка спорожніла, ми почали роботу. Тимко хотів відкрити нараду молитвою, але Іцкович запротестував і взяв слово сам.

До ріденької, чорної, мов вугілля, бороди Іцковича, до сумного погляду його темних мигдалевих очей, а головне, до штанів з ряднини і постолів ніяк не пасував блискучий гусарський доломан з шнурівкою, який він від когось успадкував. Іцкович говорив тихо, але дуже впевнено. Порівнюючи колишні ціни на хліб, кукурудзу, ячмінь, сіль, тютюн, сірники, гас та інші речі з теперішніми, він наочно довів усім, що життєвий рівень робітників з листопада 1918 року впав у п'ять разів і чимдалі продовжує знижуватись.

— Хоч я сам не перевіряв, але тим не менше знаю, що немає жодного робітника ні в Сваляві, ні в Неліпині, ні в Полянні, який купив би за останній рік черевики або одяг. Але є багато таких, діти яких вмирають, бо у них немає грошей не тільки на лікаря і аптеку, але навіть на те, щоб здобути для хворої дитини склянку молока.

— Цьому нас вчити нічого, Шаму! Голодувати ми і з

своїм розумом вміємо! Скажи краще, як можна змінити таке становище! — перебив Іцковича Віхорлат.

— Саме про це і йтиме мова,— спокійно відповів Іцкович.

Розмовляючи з Чараді, і тепер, слухаючи Іцковича, я не переставав думати про Міхалі, погрози якого не можна було не сприймати серйозно. У голові в мене з'являлося багато фантастичних планів, але я й сам знав, що жоден з них не підходить для того, щоб змінити наслідки можливого доносу Міхалі. Тільки тоді я вирішив, як мені діяти, коли вже не мав часу на дальше обдумування, бо Іцкович надав мені слово. Якщо я скажу їм зараз, що першорядним завданням є відтворення професійної спілки, всі зі мною погодяться, але післязавтра, коли мене вишлють із Сваляви, професійна спілка, не встигнувши ожити, знову згасне.

— Перше,— почав я,— це боротьба за підвищення заробітної плати. Ми будемо вимагати шестикратного збільшення теперішнього заробітку.

— П'ятнадцятикратного, як це зробили в Берегові! — почувлася репліка двоголового Віхорлата.

— Шестикратного,— повторив я.

— Не торгуйся!.. Ти тут не на базарі! — загорланив на мене Віхорлат.

— Товариш Балінт краще за тебе знає, чого треба вимагати і чого можна домогтись. Він більше за тебе вчився і бачив.

Це сказав Іцкович.

— Але ж голодує моя дитина! Мої діти ходять босі! Я краще за всіх знаю, що потрібно голодній людині і скільки їй потрібно, і якщо хто спробує відняти у мене моє право, того я вб'ю! Присягаюся — вб'ю!

— Замовчіть!

Гострий, сильний голос Іцковича перекрив гучні слова двадцяти людей. І як не дивно, настала тиша.

— Ти кажеш, Віхорлате, що краще за всіх знаєш, що треба робити. Знаєш краще, ніж товариш Балінт, який бачив на власні очі Леніна і своїми вухами чув його?! Ну, кажи — хто краще знає?

Віхорлат мовчав.

— Кажи — або вбий мене! Ану! Ну, давай!

Віхорлат мовчав, нервово поскрібуючи правою рукою свою меншу голову.

— Словом, вимагатимеш шестикратного збільшення заробітку,— заговорив Тимко.— І добре буде, якщо тільки

бог нам допоможе. А тепер продовжуйте говорити, товаришу Балінт.

Багато говорити не довелося. Що боротися за підвищення плати під Карпатами можна тільки одним засобом — за допомогою саботажу,— я знав добре. І знав також, що коли саботаж почнеться, то мій арешт ніяк його не спинить, швидше навпаки — дасть йому новий поштовх.

Поки я говорив, Віхорлат заспокоївся, а коли закінчив, він знову узяв слово.

— Правильно говорите, товаришу Балінт, зовсім мені до смаку,— сказав він,— будемо вимагати шестикратного підвищення плати, ні на геллер менше. Але маленька помилочка все ж таки вкралася в слова товариша Балінта. Ви кажете, що треба працювати повільно. Ви маєте рацію, у цьому наш народ розуміється і робить це охоче. Але є ще й інше, на чому ми теж розуміємось, товаришу Балінт, чому ми навчилися з того часу, як вас не було в цих краях.

— Кажі, кажі! — підбадьорив я його, коли помітив, що Віхорлат щось замовчує.

— Як мені сказати? Скажу, як думаю. Якби сьогодні або завтра, наприклад, вночі, коли всі сплять, ми підпалили будинок Міхалі, а потім який-небудь сміливець, скажімо, я, випадково вбив би цього мерзотника при втечі його з палаючого будинку, то це вартувало б не менше, як повільна праця.

— Коли б я не бачив власними очима, товаришу Віхорлат, що ви випили тільки одну чарку, я подумав би, що ви п'яні,— сказав я, незважаючи на те, що кілька чоловік, які сиділи по кутках напівтемної кімнати, висловлювали своє схвалення сказаного Віхорлатом.

— Навпаки,— відповів мені Іцкович раніше, ніж Віхорлат встиг що-небудь сказати.— Біда саме в тому, що Віхорлат ще мало випив. Але, на щастя, у нас є ще одна пляшка.

— Вистачить і шестикратної плати! — кричав Віхорлат.— Шість разів нічого — це все-таки щось!

До кінця наради Віхорлат сидів спокійно. Розподіляючи доручення, я намагався забути про нього, але Іцкович доручив йому проводити бесіди серед тих робітників лісу, які працюють у найвіддаленіших куточках нашої околиці.

Коли після наради я вирушив додому, Віхорлат приєднався до мене. Він проводжав мене темною дорогою аж до хати Тимка. Ми йшли мовчки, але потім Віхорлат заговорив. І говорив не вгаваючи.

— Подумай, Гезо, прошу тебе, благаю, подумай трохи!

Якщо будеш думати, то рано чи пізно зрозумієш, що дво-головий Віхорлат зовсім уже й не такий дурень. Те, чо-го бракує йому в одній голові, є в другій. А щодо стрільби в ціль — я готовий позмагатися з ким завгодно. В Іцковича я не хотів того говорити перед простими, нетямущими се-лянами, схожими на мене. Навіщо? Але тебе, який бачив на власні очі Леніна, тебе я прошу, подумай, як би нам не прогавити своє щастя.

Щоб позбутись його, я пообіцяв подумати.

І дотримав свою обіцянку. Я довго не міг заснути. Пе-ревертався на кожухові в кімнаті Тимка і мучився. Думав. Я думав про те, чи не прийдуть по мене жандарми вже цієї ночі.

Але вони не прийшли. Вранці мене знову розбудив Тимко.

— Великі новини, товаришу Балінт. Дуже великі! Сьо-годні вночі жандарми забрали директора Міхалі. Кажуть, з'ясувалося, що він мав якісь темні справи з колишнім ко-ролем.

Повідомлення Тимка виявилось правдою. Десь після пів-ночі жандарми заарештували Міхалі й разом з ним обох угорських інженерів заводу. Всіх трьох посадили на гру-зовик і вивезли, як ми гадаємо, до Мукачева або Ужгорода.

Пропали всі труди наших посланців, які рознесли ще протягом ночі вказівки, що треба уповільнювати роботу, щоб примусити завод підвищити плату. Завод припинив ро-боту. Його зупинили жандарми. Біля воріт було виставле-но озброєну варту.

Через три дні робота відновилася. За ці три дні віденсь-ка акціонерна компанія продала завод французам. Дирек-тором був призначений французький військовий інженер. На місце заарештованих угорських інженерів призначили двох чехів, один з яких носив форму старшого лейтенанта. Інженери прибули у Сваляву через кілька годин після арешту Міхалі.

Новий директор, якого Свалява охрестила «французьким Міхалі», був низькорослим, чорноволосим, дуже рухливим чоловіком. Носив цивільний одяг, пошитий із зеленого сол-датського сукна, і солдатську шинель. Груди його були об-вішані орденами, очі закривали чорні окуляри. Зрідка, коли він їх знімав в затемненій кімнаті, його отруєні газом каламутні червоні очі без вій справляли страшне враження.

Ми не знали, чи слід зразу ж у перші дні оголосити вій-ну новому, очевидно, військовому керівництву заводу. Але

перш ніж ми розв'язали це питання, воно втрачило вже свою актуальність.

Через два дні після того, як завод знову почав роботу, «французький Міхалі» після обіду послав по Тимка. Тимко підготувався до найгіршого. Побачивши поруч з директором начальника жандармів, він був цілком переконаний, що справи його погані. Але помилився. Начальник жандармів запросив його сісти, а «французький Міхалі» запропонував сигару. Жандармський офіцер з не цілком військовою багатослівністю роз'яснив йому, що новий директор не така людина, як попередній, бо той вважав робітників своїми ворогами. Новий директор — друг робітників, але через те, що він тільки нещодавно сюди приїхав, він не знає їх потреб. А через те, що він не знає навіть, хто може говорити з ним від імені робітників, то насамперед хотів би з'ясувати саме цю обставину. Для того, щоб мати час подумати, Тимко зробив вигляд, наче він не розуміє, чого від нього вимагають. На той момент, коли після довгих пояснень жандармський офіцер просто запропонував йому продиктувати прізвища тих, хто може вести переговори від імені робітників, у Тимка вже було два плани. Він не знав тільки, на якому з них зупинитись.

— Я знаю, пане Тимко, що ви вважаєтесь тут, у Сваляві, чимсь на зразок ватажка. Отже, ви повинні знати, з ким директор може вести переговори.

Перший план Тимка полягав у тому, щоб повторити те, що вже якось він проробив на допиті у Мараморш-Сігеті: перелічити прізвища осіб, які або ніколи не бачили Сваляви, або якщо коли-небудь і жили тут, то вже давно повмирили. Але коли жандармський офіцер узяв перо в руки, щоб писати прізвища, Тимко наважився на другий план. Він назвав прізвища дванадцяти робітників, які підтримували попа Дудича або рабина Френкеля, яким (на випадок, якщо жандармові ці прізвища потрібні, щоб заарештувати їх) легко буде знайти оборонців і неважко довести, що вони завжди лизали п'яти панам і що коли навіть п'ятки й мінялися, то язика лишались завжди тими ж самими. «А якщо жандарми при цьому трохи пригладять цих прихвоснів, теж не біда», — думав Тимко.

Коли Тимко звітував перед нами в тому, що робив у «французького Міхалі», я знову відчув безпорадність. Тепер вже бачив, що питання, які стояли переді мною і на які повинен був знайти відповідь, ніяк не вкладалися в ті інструкції, що їх я дістав у Відні. Але все-таки допустити, щоб дванадцять прихвоснів вели переговори від імені ро-

бітників... Чорт зна, про що вони там говоритимуть, які угоди вони там складуть і яку зброю дадуть в руки «французького Міхалі» проти нас. Якщо ж я наполягатиму, щоб хто-небудь інший теж пішов на ці «переговори», а йому виб'ють кілька зубів або поламають ребра,— тоді зможу знову завоювати довір'я людей у Сваляві тільки тим, що жандарми виб'ють мені удвічі більше зубів і переламають удвічі більше ребер.

У мене було небагато часу, щоб розв'язати це питання, але поки що я мовчав. Віхорлат встиг посваритися з Тимком.

— Ще добре, що ти не назвав опудало із городу, щоб воно домовилось від нашого імені! — сказав Віхорлат.

— Опудало не говорить,— відповів Тимко.

— У цьому його перевага перед тобою,— вигукнув Віхорлат.

Цій крикливій дискусії поклав край Іцкович.

— Хто-небудь з нас повинен ризикувати своєю шкурою і піти на ці переговори,— сказав він категорично.

— Я піду! — запропонував Віхорлат.— І коли хоч один із цих телепнів наслідиться сказати, що підвищення не потрібне,— присягаюся, я вб'ю його там же, на очах директора!

— Після чого «французький Міхалі» відразу ж підвищить заробіток,— зауважив Іцкович.

— Якщо ти краще за мене знаєш, що треба робити, іди й ти з нами. Покажи, що вмієш!

— Гаразд, я піду з вами,— погодився Іцкович.

— Правильно зробиш! Без тебе нас було б якраз тринадцять. Я не боягуз, але з-за цього могло б статися лихо.

Один з прихильників рабина, Моріц Хартенштейн, дізнавшись, що він повинен іти до директора, захворів. Таким чином, на переговори разом з Іцковичем пішли все ж таки тринадцять чоловік. Але в даному випадку ця цифра не принесла ніякого лиха.

Поруч з директором і цього разу сидів начальник жандармів. Крім нього, в переговорах брав участь і новий начальник округу, колишній офіцер-легіонер. Все, що «французький Міхалі» говорив, перекладав на русинську мову начальник округу колишній офіцер-легіонер. Все, що «франко», наскільки темпераментно декламував сам директор. Слова робітників перекладав французькою мовою жандармський офіцер.

Директор перш за все інформував робітників про те, що Міхалі та його двоє спільників вислані в Угорщину.

— Міхалі був ворогом робітників,— сказав новий директор,— а в Чехословацькій республіці немає місця для таких людей. Не марно ми проливали кров протягом чотирьох з половиною років — в останній війні людства.

Потім директор повідомив, що через два тижні знову почне працювати хімічний завод і що на допомогу місцевим робітникам дирекція вирішила привезти кваліфікованих робітників з Чехії. Нарешті «французький Міхалі» спитав, які побажання висувають робітники.

— Ми хочемо жити! — вигукнув Віхорлат.

Іцкович за допомогою статистики поінформував директора, в яких злиднях живе вся Свалява та її околиця. «Французький Міхалі» був обурений.

— Треба що-небудь зробити! — звернувся директор до жандармського офіцера.

Іцкович сказав, що саме треба зробити. Треба шестикратно підвищити ставки, які визначив ворог робітників Міхалі.

— Це щонайменше! — вигукнув Віхорлат.— Без цього ми здохнемо з голоду. І присягаюсь, якщо нам доведеться здихати, то здохнемо не тільки ми самі!

Жандармський офіцер нічого не відповів Віхорлату, тільки уважно глянув на двоголового.

Трое панів радилися всього кілька хвилин. Потім жандармський офіцер повідомив, що, починаючи від першого березня, завод платитиме в шість разів більші ставки, ніж досі. Іцкович думав, що він недочув. Але жандармський офіцер ще раз повторив те ж саме і тут же перейшов до другого питання.

— Нам відомо,— сказав він,— що робітники мають намір створити професійну організацію. Проти цього ні директор заводу, ні пан начальник округу, ні жандармерія не заперечують. Усі ми визнаємо вашу професійну спілку, але при одній умові.

— Якщо спілка бере на себе зобов'язання нічого не робити? — перебив його Віхорлат.

Жандармський капітан зробив невелику паузу, а потім, залишивши репліку Віхорлата без відповіді, продовжував:

— Ми визнаємо професійну спілку, і в усіх питаннях, що стосуються робітників, дирекція заводу вестиме переговори тільки з професійною спілкою при умові, якщо секретарем професійної спілки буде не колишній військовополонений, а справжній русин.

— Яке право має жандармерія наказувати, кого нам обирати секретарем? — скрегочучи зубами, запитав Віхорлат.

Жандармський офіцер не відповів йому. В кімнаті на кілька секунд запанувала тиша.

— Умови ваші приймаємо,— сказав Іцкович.

— Що-о? Виходить, і ти вже став антисемітом?— крикнув Віхорлат на Іцковича.

— Так,— відповів Іцкович.— Ну, братове,— звернувся тепер Іцкович до одинадцяти селян, які сиділи весь цей час мовчки,— приймаємо умови: підвищення плати і секретар — русин?

— Уб'ю тебе, єврейська свине, якщо ти теж антисеміт! — горланив Віхорлат, побачивши, що він залишився сам і, крім нього, ніхто не наважується захищати угорців і євреїв.

Коли через кілька днів після збільшення заробітної плати Фельдман приїхав до мене з інформацією та інструкціями, ми довго вгадували, в чому полягає причина того, що «французький Міхалі» так любить робітників і що сваявський приклад наслідують інші лісопилки. Я висловив припущення, що ліве крило чеських соціалістів, які знали вже про те, що відбувається на схилах Карпат, вплинуло на чеський уряд, а чеський уряд на заводчиків Підкарпатського краю. Фельдман був тієї думки, що «марксистська ліва» не має достатнього впливу на уряд, а уряд не має стільки сили, щоб легко провести таке велике підвищення. На його думку, підвищення плати було справою рук генерала Парі, який робить все, щоб завоювати популярність у Підкарпатському краї. Цьому, в свою чергу, не повірив я, бо одна справа — роздавати задля популярності дітям шоколад, а інша — підвищувати плату робітникам.

— Після такого значного підвищення заробітки все ще дуже низькі, значно нижчі, ніж у Чехії. А через те, що будівельний ліс має тепер велику ціну,— він ніколи раніше не мав такої,— то лісопилки і зараз мають гарний прибуток,— сказав Фельдман.

— Це вірно,— погодився я.— Але я певний, що жоден з заводчиків не думає про те, що заробляє зараз більше, ніж два роки тому. Зате у кожного з них болить серце, що він змушений виплачувати робітникам значно більше, ніж два тижні тому.

— Мабуть, і це правда,— погодився зі мною Фельдман. Але все це ще не пояснює, чому сталося те, що сталося.

Справжню причину не міг угадати і Кестікало. Хоч коли я зустрівся з ним у лісі поблизу Поляни, ми вже знали, що до Ужгорода прибули американська і англійська військові місії. Ми знали навіть те, що залізничні лінії та

шосейні шляхи, що навесні 1914 року впорядковувалися під керівництвом німецьких інженерів, тепер ремонтуються під керівництвом французьких. На думку Кестікало, чеським заводчикам потрібний був ринок, щоб продати низькосортний товар, і тому зробили підкарпатських русинів платоспроможними за рахунок заводчиків. На думку Миколи,— вів далі Кестікало,— пани бояться, що знедолений народ згадає Червону гвардію.

У всіх думках була доля правди, однак повну правду навіть спільними зусиллями ми не вгадали. Та й з Кестікало ми зустрілися не для того, щоб знайти на це питання відповідь.

Всяке диво має свої природні причини, хоч часом їх і важко знайти.

Ні Микола, ні Фельдман ніколи не дізналися, в чому полягала справжня причина великого збільшення заробітної плати. Я теж дізнався, тільки значно пізніше, коли голова моя була зайнята вже зовсім іншими питаннями і коли я блукав уже тільки уві сні по лісах Підкарпатського краю, наповнених легендами і братськими могилами. Уві сні часто й тепер буваю там, і в таких випадках густий ліс Цінка Панна і темний пеметинський ліс розмовляють зі мною трьома мовами, безліччю голосів — батька, мамки Марусі, Миколи, лікаря Севелли, ведмедника Михалка і одноокого Хозеліца. Батько розповідає, мамка Маруся скаржитись і втішає мене, дядько Філіп пояснює, Микола і Михалко проповідують боротьбу, а Хозеліц сміється, але сміється так, що я злякано прокидаюсь.

Багато голосів мають карпатські ліси, багато можуть вони розповісти, багато знають їхні вікові дуби. Чорні казки про минуле цього краю і червоні казки про майбутнє його народу. Я кажу: багато вони знають, але все ж таки і вони не знають того, що знайшов я в старих газетах і книжках. Ті, хто писав ці книги і газети, мабуть, нічого не знали про «французького Міхалі», не знали навіть, що існує село, яке зветься Свалява. І все ж таки вони відкрили мені таємницю, чому «французький Міхалі» приїхав до Сваляви. Виявилось, що в грудні 1919 року французький генеральний штаб вирішив, що краще всього постачати білопольську армію, яка стояла в Галичині, амуніцією і продовольством через Підкарпатський край. І «французький Міхалі» підвищив робітникам плату через те, що голова ради міністрів Франції дав наказ, у якому було сказано, що «життєвий рівень населення територій, потрібних для перевезення воєнних матеріалів, повинен бути настільки підвищений, щоб

жителі не були схильні до більшовицької агітації». А за спиною Франції стояв президент Америки Вільсон, а за Вільсоном — гроші.

Якщо мені дано ще раз потрапити — не тільки уві сні — в ліс Цінка Панна, я навчу старі, мудрі дерева новій казці, новій, сумній, кривавій казці.

Заголовок цієї казки буде «Гроші».

Коли через кілька днів після мого прибуття з Відня у Мукачево з'ясувалося, що в Мукачеві зі мною нічого поганого не сталося, з австрійської столиці в Підкарпатський край повернулися ще шість емігрантів. Чотирьом з них протягом лютого пощастило влаштуватись у професійних спілках, які після підвищення заробітної плати швидко міцніли. П'ятий працював в одному з ужгородських, а шостий — в одному з берегівських виробничих кооперативів. Я лишився в Сваляві і став діловодом при секретареві професійної спілки Тимкові.

Одного і того ж дня кожен з нас двох зробив екскурсію в ліс, розташований на північ від Оссателепу, — в цю вузьку, далеку, покинуту частину лісу Цінка Панна. Там ми зустрілися в хатинці лісового сторожа Катка. Там же, того ж дня — другої неділі березня, опівдні, крім нас, зібралось ще чимало людей з різних кінців маленького краю. Серед інших там були Микола Петрушевич, Юха Кестікало, Фельдман з Мукачева, Іцкович із Сваляви і вдова Яноша Фоті з Берегова. Всього нас зібралось тридцять четверо. Зібравшись, ми радилися протягом чотирьох годин. Коли нарада закінчилася, всі розійшлися так, як і зібралися, поодиноці.

— Отже, засновано двадцять четверту партію Підкарпатського краю, — сказав я, коли в хатинці Катка нас залишилося вже тільки шестеро.

— Двадцять восьму, — виправив мене Фельдман. — Як видно, ти не знаєш, що за останні шість тижнів за ініціативою Ходли організовано ще сім нових партій.

— Так, двадцять восьма, але зате єдина, за якою справді стоять маси, — сказав, посміхаючись.

— І яка має свою програму, — відповів Кестікало.

— І яка здійснить свою програму, що б там не було, — додав дуже рішуче Микола.

Весна цього року почалася незвичайно рано. Вже в середині лютого в повітрі запахло вогкою землею, а в кінці лютого почав танути сніг. Першої березневої ночі застогнала двогорба гора. Я знав з дитинства, що коли застогне двогорба гора, бути війні. Коли мені було сім-вісім років, я пристрасно чекав, щоб нарешті гора заговорила, щоб була війна, але гора мовчала. А зараз вона стогнала. Стогін цей був настільки схожим на людський, що не можна було не вірити в почуті у дитинстві від мамки Марусі розповіді про те, що в горі замкнено велетня, який, сидячи в темряві й заглядаючи в майбутнє, плаче.

На ранок з великим гуркотом рушив лід Латориці. Крига громадилась і закрила ріку від берега до берега. У мої дитячі роки подібне нагромадження льоду спричинило таку повінь на північ від Сваляви, що цілі села були спустошені. Зараз чеський інженер динамітом підірвав лід, і вода бурхливо потекла на південь.

Я гадав, що у Сваляві всі люди заговорять про те, що гора стогнала, і з забобонним страхом чекатимуть майбутнього. Але ніхто не звернув уваги ні на гору, ні на замкненого в ній велетня. Хай ние, якщо йому це приємно! Того дня на заводі вперше платили по підвищених ставках. Хто думав у такий момент про гору, про стогін, про війну! Кілька днів тому, через непорозуміння, корчмар, замість замовленої ним однієї бочки пива, одержав десять. Сьогодні й десяти бочок виявилось замало. Через кілька днів у Сваляву прибув цілий вагон одягу, який можна було купляти в кредит.

Чеські черевики, білизну можна було купити в кредит, і люди купували все. Ті, хто їздив у справах до Мукачева, казали, що там продається французьке мило, французький одоклон і французьке вино.

Через деякий час після підвищення ставок купівельна спроможність грошей швидко падала, але цього ніхто не хотів визнати. Життєвий рівень став вищим, ніж два роки тому, однак люди після страшених злиднів знаходили, що ніколи так добре не жили, як зараз. Іцковича, який любив рахувати, висміювали.

Ліс зазеленів. Схили гір були вкриті фіалками. Особливо багато квітів виросло навколо братських могил. Ті квіти були і яскравіші, і запах їх був солодший.

По неділях у дворі корчми солдат-інвалід грав на шарманці, і русинські дівчата танцювали угорський чардаш з

чеськими солдатами. В Ужгороді, Мукачеві й Берегові теж танцювали. У берегівському ресторані «Лев» французькі офіцери танцювали з угорськими і єврейськими дівчатами. А як вміли французи танцювати! А як цілувалися! У банках знову з'явилися гроші, і люди знову навчилися посміхатися...

Весь Ужгород сміявся над колишнім торговцем Хертманом, який скаржився в своїй заяві-протесті на високий податок, яким його обклали, через що він змушений був продати навіть свої подушки. У відповідь на цю заяву ужгородський начальник фінансового управління наказав стягти з Хартмана ще й додатковий податок «від прибутків за торгівлю подушками».

Веселою сенсацією Берегова була політична війна між цегляним фабрикантом Мано Когутом і викладачем талмуду Нахманом Траском. Когут був головою «Єврейської промислової партії», а Траск, як давній борець-незалежник, був членом президії «Угорської республіканської партії». В першому номері газети єврейської партії, що видавалася угорською мовою і була випущена першого березня, Когут написав статтю, що стосувалася підтримки поділу землі. В цій статті він твердив, що в колишній Угорщині євреї були пригноблені. У відповідь Траск прилюдно на подвір'ї синагоги назвав Когута підлою людиною. Тоді з ініціативи Когута берегівський жупан закриття талмудську школу Нахмана Траска, в якій, як було написано в постанові про закриття, велася пропаганда на користь відновлення Габсбургів. Ошалілий Траск, не маючи в своєму розпорядженні ніяких органів друку, розіслав керівникам усіх політичних партій циркулярного листа, розмноженого на машинці, і послав по одному примірнику також генералові Парі, Седлачеку і Ходлі. В листі Траск пояснив, чому Когут є таким палким прихильником поділу землі. Він показав, що обіцяний Масариком поділ землі в певній мірі здійснив Парі, який роздав чеським легіонерам частину землі деяких великих угорських поміщиків, що втекли від чехів до Угорщини. Але чеські легіонери не мали ніякого бажання стати селянами, до того ж у Підкарпатському краї, на угорському кордоні. Одержану від республіки землю, яка їм нічого не коштувала, вони продали за безцінь берегівському «землеробському банкові», головним директором і власником якого був Мано Когут.

«Ось чому Мано Когут агітує за дальший поділ землі, який принесе користь йому і тільки йому,— писав Траск.

Коли викладач талмуду, який мав душу палкого угорського патріота, побачив, що його лист ніяк не вплинув — навіть не одержав відповіді на нього, — він відвідав Саболча Каваші, який в цей час був уже не словаком, а одним з віце-голів «Чеської республіканської партії».

— Хочете розправитись з Когутом, пане Траск? — спитав Каваші сміючись. — Це можна зробити, але не так, як ви гадаєте. Насамперед ви повинні вийти з угорської партії і вступити в одну з чеських, скажімо, в «Чеську аграрну партію». Потім ви повинні висунути проти Когута обвинувачення, що він прихильник угорців...

— Мені вступити до чеської партії? Мені — угорському патріоту?! — обурено викрикнув Нахман Траск.

— Облиште, пане Траск! Не будьте дитиною! Хіба вам не однаково, чи угорський ви патріот, чи чеський?

Тоді Нахман Траск написав новий циркуляр, у якому називав Каваші зрадником справи угорського народу, безчесним ренегатом. Це вплинуло. Траска заарештували і ув'язнили в Іллаві, над чим реготало все Берегове.

У Мукачеві теж сталася сенсація. До старовинного міста Ракоці прибула делегація словацьких студентів. Ці студенти організували свято на Замковій горі. Оратором виступив один університетський викладач, який назвав Ференца Ракоці героєм словацького народу, що боровся проти імператора і угорської аристократії, за свободу словаків. Оратор, посилаючись на дух Ракоці, оголосив війну всьому угорському і більшовицькому. Мукачівці сміялися і в гарному настрої пішли на вечір танців, який організував жупан на честь словацьких гостей.

Крім анекдотів місцевого значення були й такі, з яких тішився весь маленький край. У цих анекдотах висміювались два американські попи. Обидва священники прибули в Ужгород вельми скромно, як це належить слугам божим. Перш за все вони з'явилися до Седлачека, якого сподівалися підкупити своєю покірністю. Седлачек запідозрив, що вони торгові агенти, і дав Ходлі вказівку «вижити їх з Підкарпатського краю».

Але Ходла не вижив американських пасторів, а навпаки, всіляко сприяв їм.

Таку вказівку він дістав від генерала Парі — французькому генералові ці місіонери нагадували чудові роки його юнацтва, проведені в Марокко, і він з радістю залишив їх у Підкарпатському краї.

На перший погляд цих двоє високих, худих американців дуже скидалися один на одного. Але коли вони зняли ка-

пелюхи, виявилось, що в отця Гордона було коротко стрижене густе, світле волосся, в той час як отець Браун був голомозим. Коли вони заговорили, всі побачили, що у Гордона гарні блискучі білі зуби, а Браун жував золотими зубами. Жував він гуму, яку випльовував то до ніг людини, що з ним розмовляла, то з неймовірною вправністю — за власну спину, через ліве плече. Це мистецтво здобуло йому багато прихильників.

Ті, хто послав цих двох пресвітеріанських місіонерів у Підкарпатський край, гадали, що проповідники слова божого ідуть у напівдику країну, і спорядили їх відповідним чином. Місіонери привезли з собою піввагона маленьких біблій в чорних палітурках, українською і угорською мовами, і цілий вагон подарунків, призначених для дикарів-тубільців: скляні буси, кишенькові дзеркальця, складані ножики, шовкові стрічки. Прибувши в Ужгород, обидва місіонери відразу ж зрозуміли, що скляні буси в Підкарпатському краї — недостатньо переконливий аргумент на користь релігії. Тому вони продали всі свої подарунки оптом ужгородському торговцеві Брудерману, який, правда, не перейшов у пресвітеріанську віру, але дав цінні вказівки обом місіонерам, як можна і треба навертати людей під Карпатами. Після розмови з Брудерманом американці відразу відчули себе на русинській землі як вдома.

Пресвітеріанство розповсюджувалося в Підкарпатському краї неймовірно швидко. Безробітні, які не діставали ніякої допомоги, солдати-інваліди, які жили з жебрацтва, вдови і сироти вбитих на війні й ті, хто втік від румунів на зайняті чехами території й жив там під відкритим небом, випрошуючи милостиню в убогих, — усі вони з задоволенням переходили в нову віру, яку частина народу називала американською релігією, бо розповсюджували її американці, а друга частина — релігією долара, бо кожна людина, що прийняла пресвітеріанство, одержувала від місіонерів одну біблію і п'ять доларів. У цей час п'ять доларів коштували вже 300 чеських крон, а 300 чеських крон — це був тижневий заробіток кваліфікованого робітника. У Підкарпатському краї було багато людей, які два рази переходили в нову віру: в отця Гордона і в отця Брауна. Були й такі, хто переходив п'ять і шість разів...

Понівечений колишній солдат Петер Шонка, який сам уже сім разів прийняв релігію долара, поїхав у Оссателеп, про який чомусь забули місіонери. Шонка домовився з мешканцями Оссателепу, що він виманить до них одного з місіонерів, якщо кожен з тих, хто перейде в нову віру,

дасть йому за посередництво по одному долару. Одержавши від Гордона по п'ять доларів, мешканці Оссателепу не хотіли навіть впізнавати Шонку. Тоді Шонка подав у суд. Ходла заарештував його і відправив до ілавської тюрми.

Греко-католицький піп, кальвіністський пастор і єврейський рабин, які завзято агітували спочатку проти американських місіонерів, швидко притихли. Від тих людей, хто повертався у свою віру, вони почали брати по долару і добре заробляли. Непогано наживались і ті, хто міняв одержані з кишені отця Гордона долари на чеські гроші.

Двоє американців були, певно, сліпі, бо жоден з них не помічав, що їх обдурюють і з них сміються. Як секретарів і перекладачів вони взяли русинів, що повернулися з Америки і які загібали, звичайно, купу грошей. В той час, як духовні отці проповідували народові царство боже, їхні секретарі й перекладачі розповідали людям про Америку, де долар така ж звичайна річ, як у Підкарпатському краї бльошиця й вош.

В отця Брауна служив секретарем двоюрідний брат сваявського Віхорлата. Йому бракувало лівого вуха, але люди все ж таки називали його не одновухим, а двоязиким Віхорлатом. Двоязикий Віхорлат не тільки побував в Америці, але й відсидів навіть два з половиною роки в американській тюрмі за бійку. Недарма звали його двоязиким — він умів багато говорити. І говорив так цікаво, що нікому не набридало. На релігійних сходах він завжди виступав після отця Брауна.

— В Америці, люди мої, ви можете робити що завгодно. Якщо вас спіймають і кинуть у тюрму, тим краще для вас. Бо в Америці люди навіть у тюрмі живуть краще, ніж у нас живе єпископ. Чого тільки я не жер, сидячи в нью-йоркській тюрмі! Вранці — кава, молоко, чай, сир, шинка, сало, саямі, риба... ну, в мене немає часу, щоб перелічувати все, що я там їв. Ви не знаєте навіть назв більшості страв, які я там їв, а смак їхній такий, що у зупана слина потече, якщо він про них подумає.

— А як там можна потрапити в тюрму? — спитав якийсь солдат з одною рукою.

— Пусте! Уколошкаеш кого-небудь ножем або сокирою, і ти в тюрмі.

— А якщо я тебе уколошкаю, двоязикий Віхорлате, то я теж потраплю туди?

— Якщо мене, — потрапиш у пекло. Проте мене ти не уколошкаеш. Поглянь!

І помічник місіонера Віхорлат, швидко знявши сорочку,

показав, які в нього мускули. Дехто з слухачів навіть помацав їх.

— Просто залізні!

— Ну, хто хоче сказати що-небудь проти нової релігії? — спитав урочисто Віхорлат.

Проти нової віри ні в кого заперечень не виявилось.

Ті, хто повертався в свою віру, не помічали, щоб у них залишалося що-небудь від тої релігії, яку вони сповідували протягом кількох днів за п'ять доларів. Що таке пресвітеріанство, люди не знали, навіть перейшовши в нього. Але те, що Америка — чудова країна, справжній земний рай — цього вони не забули, навіть повернувшись у попередню віру. Якби і тепер так само можна було виїжджати в Америку, як до війни, половина країни емігрувала б туди. Але через те, що ворота Америки були закриті для емігрантів, то можна було плекати єдине сподівання, єдине бажання — щоб слідом за двома місіонерами знайшли дорогу в карпатський край якомога більше американців. Цьому раді були б навіть ті люди, які й за п'ять доларів не зробилися пресвітеріанцями.

На одних з релігійних зборів у Верецьках двоязичний Віхорлат пояснив віруючим, наскільки краще і міцніше русинської ялівцевої горілки американське віскі. Віруючі вимагали доразу — віскі. Здобути віскі Віхорлат не міг, але щоб люди наочно побачили в ньому людину, яка дістала виховання в справжній американській тюрмі, він наказав відкрити невеличке барильце рому. Поки віруючі в штанях були зайняті ромом, віруючі в спідницях дістали звідкись шарманку. А через те, що чоловікам було не до цього, дівчата почали танцювати одна з одною. Звуки музики привабили на подвір'я корчми кількох чеських солдатів. Коли барильце спорожніло, віруючим у штанях теж захотілося розім'яти ноги, але на цей час найгарніші дівчата танцювали вже з чеськими солдатами. Поміж чеськими солдатами і п'яними віруючими почалася спочатку невелика словесна перепалка, в якій брали участь і дівчата на боці чеських солдатів. Але коли справи повернули на серйозне, то дівчата повернули проти них.

Веречанські пресвітеріанці побили до смерті двох чехів. За телеграмою Парі, військова поліція заарештувала чотирьох русинів і двох угорців. Цивільна поліція, за розпорядженням Седлачека, взяла під варту трьох угорців і двох євреїв.

Веречанці послали делегацію в Ужгород. Ні Парі, ні Седлачек не хотіли її прийняти. Тоді за посередництвом

Віхорлата веречанці звернулися до отця Брауна. І тепер з'ясувалося, що лисий отець Браун, з якого так багато глузували жителі Підкарпатського краю, дуже впливова людина. На його прохання французький генерал зразу ж прийняв делегацію.

— Звольте розглядати те, що сталося у Верецьках, не як ворожий акт,— сказав керівник делегації.— Такий вже ми народ, такі наші звичаї. Той, хто нас знає, не може не розуміти, що тою дурницею, яку вчинили наші хлопці, наш народ тільки довів, що він вважає чехів за своїх — він поводить з ними так само, як зі своїми рідними братами.

З-за веречанського інциденту два диктатори Підкарпатського краю посварилися. Один з них був тої думки, що треба утворити військово-польові суди, а другий висловився проти застосування політики сильної руки. Хто з двох був за перше, хто за друге, визначити важко. Пізніше, коли обидва зробилися вже колишніми диктаторами, кожен з них звинувачував іншого в тому, що саме він будь-що хотів шибениць. Але найбільш ймовірно, що в цій сварці правда на боці Парі, який під час веречанського інциденту уже був під впливом отця Гордона.

Між двома диктаторами почалася війна. Обидва почали шукати союзників. І обидва — з успіхом. Парі залучив на свій бік отця Гордона, радився з ним, засиджуючись далеко за північ. Седлачек потоваришував з Камінським, який на цей час був уже другом отця Брауна. Парі послав меморандум проти Седлачека в Прагу. Седлачек подав скаргу на генерала Парі французькому урядові.

Але диктатори на березі Ужа чекали марно: ні з берегів Сени, ні з Праги відповідь не прийшла. Кожен з них лютував при думці, що чекає марно, і кожен тріумфував, що й другий не в кращому становищі. Обидва, наче змовившись, розсилали інструкції — жупанам, начальникам округів і нотарям. А жупани, начальники округів і нотарі морочили собі голови: кого з них слухати. А через те, що цього питання вони ніяк розв'язати не могли, вичікували і не робили нічого. Нарешті через два тижні після початку сварки обидва диктатори дістали відповідь. Відповідь цю вони могли прочитати у празьких газетах:

«Зважаючи на те, що в Підкарпатському краї нормальні умови вже відновилися, чехословацький уряд вважає час слушним для того, щоб запровадити в життя постанову пітсбурзького конгресу, яка стосується Підкарпатського краю. Григорій Жаткович, намічений пітсбурзьким конгресом на

пост губернатора Підкарпатської Русі, виїжджає найближчими днями пароплавом з Нью-Йорка до своєї столиці — Ужгорода».

Празькі газети прибули в Ужгород трохи пізніше від полудня. Ввечері Парі й Седлачск були знову в гарних стосунках. Півтори години радилися вони між собою, потім послали по Камінського. «Ужгородський Хефер» примусив диктаторів чекати добрих півгодини, і коли нарешті з'явився, то поводив себе дуже стримано. Курич власну сигару й відмовився пити.

Зрозумівши, що диктатори мають намір скликати національні збори, він співчуваюче посміхнувся і похитав головою.

— Як ви думаєте, панове, хто скликатиме національні збори?

— Звичайно, президія, — відповів Седлачек.

— Президія? Це буде важкувато. Голова — неборака дядько Елек, — як ви, панове, певно, вже чули, збожеволів більш ніж потрібно, і бідолаху помістили в божевільню в Кошіце. Вийшло це так, — продовжував Камінський своїм звичним голосом. — Коли берегівські винороби знову організували свою спілку, старий Елек узяв, звичайно, участь в установчих зборах, де здорово пили. На цих зборах добрий дідуган — наш улюблений голова — прочитав п'яним виноробам лекцію про майбутнє людства. Елек, як відомо, великий прихильник вічного миру. І ось для забезпечення вічного миру він і запропонував розпустити всі армії і знести всі військові заводи. Словом, дядько Елек сьогодні вже знаходиться у Кошіце. Один з віце-голів національних зборів — Каваші — заарештований за наказом його превосходительства пана генерала і згідно з категоричним бажанням пана генерала тоді ж відмовився від свого високого державного поста. А щодо другого віце-голови — моєї нікчемності, то я зараз відмовляюся від цієї посади.

— Ви збожеволіли? — закричав на нього генерал.

— Це сталося з головою, а я лише віце-голова національних зборів, — відповів з непорушним спокоєм Камінський.

— Може, ви поясните нам, що означає ця.. ця відмова? — запитав Седлачек.

— Охоче! — відповів Камінський. — Я подав у відставку через те, що цього вимагала моя совість. Не можна дорікати людині, що вона пішла на голос своєї совісті. Мене не можна звинувачувати навіть у тому, що я вчинив це надто поспішно. Протягом довгих місяців я провів багато

безсонних ночей, розмірковуючи, перш ніж зробити якийсь крок. І я дійшов висновку, що повинен подати у відставку, бо національні збори були скликані не цілком законним шляхом.

— Ви теж брали участь у їх скликанні! — обурився Парі.

— Вірно. Тоді я зробив помилку. А тепер я її виправляю. Сподіваюся, ви не сердитесь на мене, ваше превосходительство, за те, що я визнаю свою помилку і виправляю її?

Коли Камінський з такою ж гідністю, з якою прибув сюди, розпрощався з двома диктаторами, Парі довго не міг опам'ятатися, а поки він ляяв весь світ, Седлачек думав про те, чи не можна як-небудь, шляхом викриття комедії з національними зборами, хоча б ціною голови Парі врятувати свою власну? Він тільки одним вухом слухав Парі, який багатослівно базикав про те, що зараз матиме змогу зробити енергійні кроки проти румунів, які до цього часу ще не звільнили східну частину Підкарпатського краю.

ГРИГОРІЙ ЖАТКОВИЧ

Нью-йоркський адвокат Григорій Жаткович, один з юрисконсультів акціонерного товариства «Дженерал моторс», народився 12 квітня 1878 року в Угорщині, в комітаті Берег, у селі Верецьки. Батько його — Іван Жаткович — був сільським нотарем. Цей пост він дістає тільки через те, що хоч і був русинського походження і греко-католицького віросповідання, але всі знали, що він палкий угорський патріот. У Івана Жатковича була одна велика біда: не вмів пити. Коли пив, а робив це часто, то вже після трьох-чотирьох літрів вина у нього розв'язувався язик. Одного разу в корчмі під впливом випитих трьох пляшок вина і п'яти чарок горілки заявив, що Росія більша і сильніша за Угорщину. Ця антипатріотична заява була зроблена в присутності воєра Жатковича, вчителя Міклоші. Вчитель написав донос про непатріотичну поведінку нотаря віце-ішпану комітату, який, вважаючи, що місце нотаря дуже здалося б йому для якогось далекого родича, дав розпорядження почати проти Івана Жатковича розслідування. Через чотири місяці колишній нотар села Верецьки разом з дружиною і трирічним сином Григорієм перебував у дорозі в Америку, куди, проте, не прибув.

На пароплаві захворів на запалення легенів, і, коли перед очима емігрантів появилася славнозвісна статуя Сво-

боди, Іван Жаткович назавжди розпрощався з вином. Вдова і сирота зійшли на берег і в результаті якогось непорозуміння влаштувалися у цій країні необмежених можливостей. Ще як вдова Жатковича, стоячи навколішки біля смертельної постелі чоловіка, рвала на собі волосся, до неї підійшла якась емігрантка — словачка і почала її заспокоювати. Висадившись у Нью-Йорку, ця добросердечна словачка влаштувала дружину Жатковича на ночівлю у своєї землячки, яка жила в Америці вже двадцять років. Хоч американська словачка і не навчилася за ці роки англійської мови, словацьку й угорську встигла забути. Коли вдова Жатковича спочатку по-угорськи, потім по-руси́нськи розповіла їй, чому вона змушена була виїхати з Угорщини, словачка, яка дала їй притулок, зрозуміла, правда, з цієї розповіді дуже мало, та все ж таки була надзвичайно обурена і не дуже зрозумілою мовою страшенно ляяла і загрожувала якимись для вдови Жатковича невідомими темними силами.

— Ходімо, ходімо! — кричала вона майже зрозумілою угорською мовою.— Нам треба поспішати!

Вона повела вдову Жатковича до одного з служителів нью-йоркської пресвітеріанської церкви. Там вдова Жатковича повинна була тільки плакати, решту зробила словачка: вона багатослівно пояснила, що вдова, яка плаче, змушена була разом з своєю дитиною залишити карпатський край, бо дикі угорці нещадно переслідують прихильників пресвітеріанської церкви. Таким чином, вдова Жатковича стала мученицею пресвітеріанської церкви і — кухаркою в одному з антиалкогольних ресторанів цієї церкви, де її платня була, правда, дуже скромною, але хто закупляв продукти, той мав можливість добре заробити.

Григорій Жаткович учився в пресвітеріанській школі, а потім став студентом університету і одержував стипендію від цієї ж церкви. Коли отримав диплом адвоката, церква рекомендувала його на службу акціонерному товариству «Дженерал моторс», де завдяки своїй старанності, знанням і вмінню плести інтриги він став юрисконсультом.

Під час війни, коли акціонерне товариство в результаті постачання англійській і французькій арміям виросло до величезних розмірів, посада юрисконсульта «Дженерал моторс» була не тільки дуже прибутковою, але й політично вагомюю.

Жаткович був низькою на зріст, худорлявою людиною із світло-синіми очима і рідким темно-попелястого кольору волоссям. Будучи непитушим і антинікотиністом, став

віце-головою нью-йоркського товариства християн-вегетаріанців. Був дуже ошадливим і набув собі в результаті спритної, але надзвичайно обережної біржової гри чимале багатство.

Своєї батьківщини він, звичайно, не пам'ятав, але з розповідей матері знав, що Карпати вкриті густими лісами, а в лісах живуть угорці, русини, євреї та ведмеді. Через те, що йому і на думку не спадало, що Карпати можуть являти собою яку-небудь можливість для збагачення, він зовсім не цікавився цими зеленими горами. І чистісінькою випадковістю було, що містер Шмідт, один з директорів «Дженерал моторс» і за сумісництвом член американського сенату, людина з добрим апетитом, щоб позбутися головних болів, які починалися в результаті довгих і нудних переговорів, поїхав автомобілем на тривалу прогулянку, захопивши з собою і Жатковича. Жаткович, вичерпавши всі інші теми для розмови, згадав, що народився в Карпатах. Містеру Шмідту дуже сподобалася назва, яка звучить екзотично — «Карпати», і він попросив Жатковича розповісти йому про них. Юрисконсульт сухо і об'єктивно розповів усе, що знав про свою батьківщину. Шмідтові особливо сподобалися дві речі: що на батьківщині Жатковича люди полюють на ведмеда з ножем і що вечорами народ збирається навколо багаття.

— Що вони, вогнепоклонники? — спитав містер Шмідт.

— Не знаю. Може, — відповів Жаткович.

Містер Шмідт подумав, чи немає в Карпатах нафтових джерел, — ці вогні могли бути від них.

— Цікаво, містер Жаткович, дуже цікаво! Ми ще повернемося до цього питання.

Містер Шмідт, мабуть, сам не гадав, що до цього питання йому справді швидко доведеться повернутися. А сталося це саме так.

Влітку 1918 року в північноамериканському місті Пітсбурзі зібралися на конгрес «представники народів Європи, які чекали свого визволення». На цьому конгресі, скликаному з ініціативи американських та англійських банків, були присутні також представники таких народів, про які в Америці ніколи досі не чули (наприклад, буньєвацького народу з Південної Угорщини), а серед «представників» були такі, які ніколи в очі не бачили народу, що вони його репрезентували. Організатори конгресу, багатослівні дипломати і мовчазні банкіри, думали про все і про всіх, але про підкарпатських русинів якимсь чином забули. В останню хвилину про них згадав містер Шмідт, який був одним

з головних режисерів пітсбурзького конгресу. За розпорядженням Шмідта Жаткович поїхав до Пітсбурга як представник русинського народу.

Учасники конгресу прийняли все, що їм запропонували англійські та американські дипломати, а дипломати пропонували все, що було наперед вирішене американськими, англійськими і французькими банками. За годину-дві було прийняте рішення про ліквідацію імперій, які існували протягом кількох століть, і після ще більш коротких дебатів були повернені до життя держави, які припинили своє існування багато століть тому. Але через те, що інтереси англійських і американських банків не в усьому співпадали, а французькі банки мали свої особливі інтереси, навколо долі деяких країн розгорілися палкі дебати. Так сталося, наприклад, з Підкарпатським краєм.

На тому засіданні, на порядку дня якого стояла доля Підкарпатського краю, головував містер Шмідт. Попередню ніч Шмідт провів за картами і випивкою. З огляду на те, що Підкарпатський край — країна незначна і в надрах її немає ні золота, ні нафти, сенатор Шмідт, відкривши засідання і надавши слово доповідачеві, спокійно задрімав. Прокинувся він від великого гармидеру. Навколо долі Підкарпатського краю зчинилася велика буря.

Шмідт був не зовсім тверезим і дуже сонним, але практичне відчуття його і тоді жваво працювало, коли пан сенатор бажав трохи поспати. З галасливої суперечки делегатів він одразу ж зрозумів не тільки те, що Підкарпатський край, яким би малим не був, є важливою країною, але й те, — хоч про це ніхто не говорив, — у чому саме полягає актуальне значення русинської землі.

«Всі придатні для армії проходи через Східні Карпати розташовані на території Підкарпатського краю. Проклади ці ведуть на північний схід, де Ленін утворив небезпечну для нас державу», — так говорило практичне чуття сенатора Шмідта.

Але Шмідт нічого не сказав. Ледве відновивши з допомогою дзвінка тишу, він спокійно вислухав представника наміченої до створення Чехословаччини, який вимагав приєднання Підкарпатського краю до Чехословаччини на тій підставі, що, мовляв, колись, тисячу років тому, ця країна входила до моравської імперії Святоплука. Потім він вислухав представника майбутньої Польщі, який і собі вимагав Підкарпатський край, мотивуючи вимогу тим, що ця територія є південною сусідкою Польщі, а її жителі говорять тою ж мовою, що й жителі Галичини — південної

провінції майбутньої Польщі. Кінець кінцем, він вислухав і представника майбутньої Великої Румунії, який мотивував своє бажання одержати Підкарпатський край тим, що там живе приблизно чотири тисячі румунів і що ця країна є північно-східною сусідкою Великої Румунії.

Шмідт, приплющивши свої трохи запухлі сірувато-зелені очі і наставивши два свої вуха, мовчав. І не тільки сам мовчав, але й Жатковичу послав записку: «Мовчіть! — Ш-т».

І представник підкарпатського народу мовчав. Він сидів так тихо, заплющивши очі, що коли глянути на нього, то здавалося, наче він спить. А те, що він не спав, було видно тільки по тому, що його величезний кадик нервово стрибав угору і вниз.

Після довгих дебатів конгрес вирішив, що Підкарпатська Русь повинна стати автономною частиною майбутньої Чехословаччини. Після прийняття рішення сенатор Шмідт вніс маленьку додаткову пропозицію. Члени конгресу одноголосно прийняли цю пропозицію. Від голосування утрималися тільки чехи.

Таким чином, Григорій Жаткович був обраний пітсбурзьким конгресом першим губернатором «автономної Підкарпатської Русі».

Коли конгрес закінчився, Жаткович з Шмідтом поїхали знову у Нью-Йорк. Вони разом пообідали. Шмідт їв кров'яне, напівсмажене м'ясо і запивав його міцним вином. Жаткович їв шпинат і яблука і пив содову воду. Шмідт дуже любив обідати разом з Жатковичем, бо вигляд мізерного обіду юрисконсульта робив для нього кров'яне м'ясо вдвічі смачнішим. А Жаткович, навпаки, відчував біль у шлунку від запаху сенаторського обіду. Цим пояснювався райдужно-оптимістичний настрій Шмідта. А щодо Жатковича, то наскільки йому дозволяло становище, яке він займав у «Дженерал моторс», його настрої був скептичним. Злегка іронізуючи над собою, він згадував про своє обрання губернатором:

— З таким же успіхом вони могли б обрати мене далай-ламою!

— Звичайно, могли б,— відповів Шмідт.— Але зараз це не мало б ніякого сенсу, а ваше обрання губернатором Підкарпатського краю, сподіваюся, матиме сенс.

— Не приймаєте ж ви, містер Шмідт, серйозно це обрання? Яке я маю відношення до Підкарпатського краю?

— Зараз, може, ніякого. Але якщо інтереси «Дженерал моторс» цього зажадають, то... Знаєте що, містер Жатко-

вич, замість того, щоб ворожити про майбутнє — це справа старих циганок, — давайте краще поспимо трошки!

Після пітсбурзького конгресу Жаткович, незважаючи на всю свою обережність, потерпів відчутний біржовий проґраш. Ціна акцій військової промисловості вже чотири з половиною роки постійно підвищувалась, і таким чином Жаткович у серпні 1918 року з великою радістю перебрав досить солідний пакет акцій одного артилерійського заводу. Хоч війна в Європі продовжувала лютувати, у вересні ціна акцій почала падати. Те, що таким чином Жаткович проґрав, влітку 1919 року в подвійному розмірі знову виграв. Через кілька днів після того, як Німеччина прийняла мирні умови, продиктовані перемігшою Антантою, і цим самим «остання війна людства закінчилася», сенатор Шмідт порадив Григорію Жатковичу закупити, скільки може, акцій військової промисловості. Жаткович, вагаючись, прийняв на перший погляд нелогічну пораду і закупив набагато менше акцій, ніж мав можливість закупити. Але й так він домігся великого виграшу. Незабаром після укладення миру ціни акцій військової промисловості знову почали підвищуватись.

Жаткович знову попросив у Шмідта поради з приводу біржової гри, але той порадив йому утриматися на деякий час від купівлі акцій і продажу їх. Радив бути обережним, занадто обережним, бо становище у світі надзвичайно нестійке.

— На вашому місці, містер Жаткович, я краще б задумався над тим, з чого треба розпочати в Підкарпатському краї. Це ваш обов'язок не тільки щодо Підкарпатського краю і самого себе, але, до певної міри, і щодо компанії «Дженерал моторс».

Жаткович — за вказівкою Шмідта — послав Масаріку меморандум, в якому сповістив президента Чехословацької республіки, що він готовий приступити до виконання обов'язків губернатора Підкарпатського краю. Пославши меморандум, Жаткович відчув себе школярем, який, правда, добре знає, що з нього його товариші тільки насміхаються, але який все ж таки робить все, що вони від нього вимагають, боячись, що коли він зіпсує їм жарт, то буде битий.

— Хай краще Шмідт насміхається з мене, аніж стане моїм ворогом! — подумав Жаткович.

На меморандум Масарік не відповів. Протягом півроку не зачіпав цього питання і Шмідт. Але в лютому 1920 року він раптом викликав телеграмою Жатковича у Вашингтон і там повідомив йому, що їх обох разом прийме Вільсон.

— Вільсон зробить енергійний натиск на Чехословаччину з приводу вашого губернаторства,— сказав Шмідт.

— Невже Вільсон цікавиться Підкарпатським краєм,— здивовано спитав Жаткович, який ніколи ще не бачив Вільсона, але дуже високо цинив його.

— Найімовірніше, він навіть не знає про існування цієї так званої країни,— відповів Шмідт.

— Тоді чому ви гадаєте, пане Шмідт, що президент буде втручатися в цю, вибачте мені, трохи несерйозну справу?

Шмідт вагався з відповіддю. Він думав не про те, що відповісти, а про те, чи відповідати взагалі?

— На своєму останньому засіданні дирекція «Дженерал моторс»,— сказав він нарешті,— більш як півгодини займалася питанням про Підкарпатський край.

Цієї хвилини Жаткович зрозумів, що його батьківщина все ж таки не таке глухе місце, як можна було думати. А Шмідт цієї хвилини вирішив дати вказівку отцю Гордону, щоб той міцно тримав у руках Жатковича, бо наскільки русинський губернатор славна людина, настільки і дурна.

3-го квітня 1920 року Григорій Жаткович з Нью-Йорка звернувся до народу Підкарпатського краю з відозвою, під якою підписався як глава держави Підкарпатська Русь. Відозву склав прес-центр компанії «Дженерал моторс». Там же було виготовлено і декларацію, яку Шмідт передав Жатковичу з вказівкою прочитати, прибувши у Париж, тим журналістам, яких там збере для зустрічі з ним один з паризьких уповноважених «Дженерал моторс», українець за походженням. Сенатор Шмідт відвіз Жатковича на власній автомашині до самого порту, докладно повчаючи губернатора Підкарпатської Русі, щоб той після свого прибуття в Ужгород беззастережно дотримувався всього, що буде йому радити отець Гордон.

— Отець Гордон дуже ґрунтовно знає умови Підкарпатського краю і користується повним довір'ям «Дженерал моторс». Так само, як і ви, містер Жаткович.

Розгулюючи по палубі пароплава, Шмідт говорив Жатковичу, що хоч основне заняття «Дженерал моторс» — виробництво і збут автомашин, все ж кожен, хто справді бажає служити інтересам компанії, повинен розуміти, що яким би не було важливим виробництво автомобілів, у наш час не можна займатися виключно однією цією справою.

— Нас цікавить доля всього світу, усього людства,— сказав Шмідт з таким пафосом, наче виступав у сенаті.

Прибувши до Парижа, Жаткович прочитав заготовлену

у прес-центрі «Дженерал моторс» декларацію журналістам, яких до нього привів українець із русявою бородою. В декларації було сказано, що Жаткович має намір створити з Підкарпатського краю державу на зразок Сполучених Штатів Америки. Частина паризьких газет надрукувала портрет Жатковича.

Після опублікування декларації українці, що жили в Парижі, влаштували справжнє паломництво до Жатковича, який приймав своїх кровних родичів виключно люб'язно — з поблажливою люб'язністю можновладця. Більшість українців величали Жатковича губернатором, але серед них знайшовся і такий, який, перш ніж просити позичити десять доларів, назвав нью-йоркського адвоката царем. Губернатор Підкарпатської Русі з посмішкою відкинув цей титул. Проте українці незабаром помітили, що ті, хто називає губернатора царем, дістають у нього в позику замість десяти — п'ятнадцять доларів.

З усіх паризьких українців Жатковичу особливо сподобалися двоє. Один з них був граф Бобринський.

Бобринський дуже добре знав умови життя під Карпатами. Він дуже любив цей край.

— Це — справжній земний рай! — говорив він з великим захопленням. — Якби там поруч з українцями не жили угорці та євреї, то це була б найпрекрасніша країна в світі.

Граф намагався переконати Жатковича в тому, що Підкарпатський край — не лише менша країна, ніж Сполучені Штати Америки, але має й інші відмінності.

— На вашому місці я подбав би про те, щоб створити з Підкарпатського краю країну, яка нагадувала б російську царську імперію. Підкарпатський край, правда, не тієї величини, щоб стати царською імперією. Але як вихідний пункт він цілком самостійний. Освічений і енергійний цар, сам уродженець цієї країни, який користується водночас довір'ям західних держав і, перш за все Америки, легко зможе відсунути кордони країни на північ і на північний схід.

Бобринський дав ясно зрозуміти Жатковичу, що царський трон — вільний і ризик — благородна справа. Нью-йоркський адвокат знав, що граф говорить відсебеньки, та все ж таки було дуже приємно, що, незважаючи на його протести, Бобринський раз у раз повертався до цієї теми. Він делікатно розпитав графа, на які кошти той живе, і, дізнавшись, що Бобринський бідує, силоміць нав'язав графові з виданого компанією «Дженерал моторс» в його розпорядження фонду дружню позику на чималу суму.

Другою людиною, яка полонила серце Жатковича, був той величезний на зріст українець із світлою бородою, який привів до нього журналістів і помістив його портрет у газетах. Цей українець був не з аристократів, а навпаки, як він гордовито підкреслював, вийшов з народу. Його батько був бідним сільським попом у Підкарпатському краї.

Бородатий українець, якого звали Елек Дудич, був поетичною натурою. Він так гарно і захоплює вмів розповідати про темні ліси Карпат, про ведмедя, який живе в глибині лісу, про русинських лісорубів та ковалів, які з сокирою і ножом полюють на нього, і про нічні вівчарські ватри, що Жаткович міг слухати його без кінця.

Дудич був поетичною натурою як русин і дуже практичною людиною як паризький уповноважений одного з філіалів «Дженерал моторс»— якогось збройного заводу. Він пояснив Жатковичу, що в Підкарпатському краї не знайде надійної збройної сили і що йому необхідно взяти її з собою з Парижа.

Бобринський і Дудич одного разу якимось випадково зустрілися в салоні Жатковича. Коли вони побачили один одного, першої хвилини у губернатора Підкарпатської Русі створилося враження, наче його гості вже знайомі і що між ними погані стосунки. Побачивши Бобринського, Дудич зробив такий рух, як той боксер, що, відступаючи перед противником, намагається завдати небезпечного удару. Але граф люб'язно простяг руку Дудичу і відрекомендувався:

— Граф Бобринський.

— Дудич.

І бородатий гігант так міцно потис простягнуту йому руку, випешену руку, що граф аж скрикнув.

Бобринський і Дудич пліч-о-пліч працювали в інтересах Жатковича. Вони підбрали з числа українців-емігрантів, які жили в Парижі, триста чоловік колишніх царських офіцерів. Ті присягнули Жатковичу. З Парижа губернатор Підкарпатської Русі поїхав до Праги. Його гвардія, одержавши від губернатора на дорогу гроші, вирушила прямо в Ужгород. Жаткович дав їм вказівку ввійти в контакт з пресвітеріанським місіонером в Ужгороді, отцем Гордоном, якого він, Жаткович, правда, особисто не знає, але про якого чув дуже багато хорошого.

Самовпевненість Жатковича значно зросла від усвідомлення, що у нього є власна гвардія, яка складається із колишніх царських офіцерів, у числі яких кілька баронів, кілька графів і навіть один князь. Гігантські хмарочоси

Нью-Йорка дещо зменшилися в його очах. І Жаткович подумав, що може трохи ухилитись і від інструкцій Шмідта.

Празьким журналістам він передав не ту декларацію, яку прочитав у Парижі. У Празі він роз'яснив, що з Підкарпатського краю має намір створити таку країну, яка буде являти собою перехідну форму між Сполученими Штатами Америки і старою царською імперією і буде начебто синтезом цих двох типів держав.

Коли ж Жаткович дізнався, що цю його заяву висміяла одна з робітничих газет у статті під заголовком: «Долар і горілка», він зробив нову заяву, в якій роз'яснював, що найважливішим завданням уряду Підкарпатської Русі буде боротьба проти більшовизму, знищення більшовизму.

Прочитавши цю заяву Жатковича, отець Гордон страшенно розізлився і жбурнув газету на підлогу. Отець Гордон так лаявся, ніби він не американський піп і місіонер, а угорський гусарський фельдфебель.

— Цей йолоп хоче впіймати птаха під барабанний бій!

ВИХОР

Жаткович мав намір провести у Празі тільки три дні, але залишився там на цілих десять. Протягом цього часу він щоденно вів переговори з прем'єром Тусаром, який вимагав від нього гарантій в тому, що він управлятиме Підкарпатським краєм згідно з інструкціями чехословацького уряду. Тусар сам не знав, яких саме гарантій вимагає, а через те, що Жаткович ніяких гарантій давати не захотів, то десятиденні переговори мали тільки два наслідки. Одним з них була заява уряду, що між Тусаром і Жатковичем у всіх питаннях, які торкаються Підкарпатського краю, існує цілковита згода. Другим — що за два дні до прибуття Жатковича до Ужгорода там було одержано інструкцію, в якій Тусар дав розпорядження, щоб чехословацькі чиновники, які працюють у Підкарпатському краї, не заважали Жатковичу в його діяльності. Щоб вони підтримували губернатора — цього Тусар від них не вимагав.

Заява Жатковича, в якій він оголошував війну більшовизму, мала в Підкарпатському краї величезний ефект.

Першим відгукнувся на неї Камінський, який встиг уже познайомитися з деякими з надісланих Жатковичем з Парижа до Ужгорода гвардійців, а з одним з них — колишнім ад'ютантом Бобринського, зав'язав навіть теплу дружбу. «Ужгородський Хефер», одягши з цієї нагоди чорний сюртук, роз'яснив спеціально запрошеній публіці у великому

залі готелю «Корона» свою програму: «Підкарпатський край — для підкарпатців».

— Не хочу наряджатися в чуже пір'я,— говорив Камінський.— Цей лозунг висунув не я, а наш вождь — Григорій Жаткович...

При виголошенні прізвища Жатковича публіка підвелася.

У своїй промові «Ужгородський Хефер» розповів у всіх деталях біографію губернатора Підкарпатської Русі.

— Григорій Жаткович народився в Підкарпатському краї. Батько його був одним з найбільш натхненних і найсміливіших зачинателів і борців за русинську свободу, якого вижили з нашої країни євреї. З горя, що він примушений був залишити свою палку любиму батьківщину, його благородне серце надірвалося. Маленькому Григорію довелося самому працювати, щоб утримувати себе і свою овдовілу матір. Йому було всього п'ять років, коли він уже з рання до вечора продавав газети на вулицях Нью-Йорка. З десяти років працював на заводі, а вечорами і ночами вчився. Закінчив екстерном середню школу, потім записався до університету, одним з професорів якого був Вільсон,— той самий Вільсон, який тепер є президентом Америки.

Почувши прізвище Вільсона, публіка знову підвелася. Коли буря оплесків ущухла, Камінський продовжував свою промову:

— Вільсон одразу помітив незвичайний талант молодого студента-русина, а після кількох бесід з ним переконався також і в тому, що на цей раз великий талант поєднується з кришталево-чистим характером.

«Я пророкую вам, мій любий учню, велике майбутнє»,— сказав якось Вільсон Жатковичу...

«Мій любий вчителю,— відповів Жаткович,— признаюся, що я дуже хотів би стати мудрою і наділеною владою людиною, щоб мати можливість визволити і зробити великою, багатою і щасливою свою батьківщину, що страждає в чужоземному ярмі».

І Жаткович розповів Вільсону, як живе народ під Карпатами. Вільсон заплющив очі, слухаючи великого русинського емігранта, і з очей великого американця потекли сльози.

Коли Камінський дійшов до цього місця, він сам був так зворушений, що мало не заплакав. Але переміг себе і продовжував промову. Розповів, як Вільсон зробився волею американського народу президентом і як Жаткович звернув увагу президента на сумну долю пригнічених народів Європи.

— Тепер уже весь світ знає, що війну виграла Америка. Йї, в першу чергу Вільсону, повинні ми дякувати, якщо для народів Європи настала пова, щаслива ера. Але не всі ще знають, яку велику, майже вирішальну роль відіграв Григорій Жаткович у тому, що Вільсон оголив свою шаблю в інтересах захисту свободи Європи.

Розповівши докладно, яким чином Жаткович під час світової війни звернув увагу Вільсона на долю Підкарпатського краю, Камінський перейшов до завдань, які стоять перед русинським народом.

— Русинський народ,— продовжував Камінський,— зобов'язаний звільнити себе від євреїв, а весь світ — від більшовизму.

Оперуючи статистичними даними, Камінський довів, що русинський народ спроможний виконати це завдання. Ця частина його доповіді була нудною, зате переконливою. Не статистика діяла переконливо. На цифри ніхто не звертав уваги, а якщо б і звертав, то і так не зрозумів би, що вони означають. Підтвердженням того, що Камінський говорив правду, було те, що він виступав нудно. Якщо б він хотів брехати (у цьому ніхто не сумнівався), то міг би придумати дещо цікавіше.

Свою доповідь Камінський повторив у Берегові і в Мукачеві. В Мукачеві після доповіді почалися дебати. В дебатах виступив і Саболч Каваші. Не називаючи прізвища генерала Парі, він картав тих, хто хотів перетворити Підкарпатський край в Марокко, граючи в той же час на руку євреям, передавши їм чималі шматки древньої землі. Тут Каваші розповів те, що написав Нахман Траск про «Землеробський банк» Мано Когута. Під кінець свого виступу Каваші оголосив священну війну більшовизму.

Життя у селах теж пожвавилось.

Пророком початі Жатковичем нової ери був двоязикий Віхорлат, який їздив від села до села автомобілем. Перш ніж почати свій виступ на сходинах, він благословляв своїх слухачів, а після проповіді роздавав віруючим жувальну гумку, освячену, за його словами, «пресвітеріанським папою». Після виступу Віхорлата неподалік Мукачева, у селі Паланок, зчинилася кривава бійка. Прихильники Віхорлата до смерті побили молодшого брата кравця Моргенштерна, який загинув у наменьській битві.

Керівники двадцять восьмої партії годинами радилися в полянському лісі.

Про становище, яке склалося, доповів Фельдман. На його думку, робота пресвітеріанських місіонерів і жатковичівська гарячка означають, що коли Парі хотів зробити з народу Підкарпатського краю марокканців, то деякі американські кола захотіли тепер зробити з нього негрів. Долар уже пустив своє коріння в Підкарпатському краї, і тепер, якщо справа дійде до конфліктів з владою, то проти нас виступлять не тільки жандарми й поліцейські, але й той прошарок населення, який молиться новому богові — доларові. Фельдман сподівався, що між американськими і французькими інтересами, між американськими і французькими агентами швидко почнуться сутічки. Він пропонував нам лишатися в підпіллі доти, поки ця внутрішня боротьба не послабить натиску, що тяжів над нами, і обмежуватись поки що тільки тихою пропагандистською роботою.

Монотонна доповідь Фельдмана, вишуканий гумор якої залишився непоміченим, переривалася пристрасними репліками Миколи, який висловлювався на користь відкритої боротьби. В такому ж дусі виступала і вдова Фоті, на думку якої Фельдман недооцінював наші сили. Кестікало вважав накреслену Фельдманом картину вірною.

— Ми тільки обманювали б себе, якби стали заперечувати, що долар у нашому краї пустив коріння, що ми для відпору ще не досить сильні, — сказав веречанський фінн. Але водночас він словився за боротьбу.

— Боротьба починається, — сказав він, — незалежно від того, хочемо ми цього чи ні. І в цій боротьбі мова йтиме, перш за все, не про долю Підкарпатського краю. Чи, може, ти, Фельдмане, гадаєш, що заради нас працюють французькі офіцери над тим, щоб привести наші шляхи до порядку? Чи ти гадаєш, що англійська військова місія приїхала до Ужгорода для того, щоб пити ялівцеву горілку? У той час, коли противник із великим галасом завойовував, ми сиділи тихо і втратили вплив. Тепер ми повинні піднятися на бій і сили свої примножувати в ході боїв.

Фельдман уперто захищав свою точку зору, але залишився в меншості. Для практичної організації боротьби керівництво створило групу у складі Фельдмана, вдови Фоті, одного мукачівського муляра, ужгородського залізничника і мене. Мені й Анні Фоті було дано вказівку переїхати до Ужгорода за три дні до прибуття Жатковича. В нашому розпорядженні залишилось дуже мало часу. Ми повинні були діяти швидко. Буквально за кілька хвилин довелось написати відозву, в якій «Комітет робітників і батраків» за-

кликав народ Підкарпатського краю застрайкувати в день приїзду Жатковича, вимагаючи дальшого підвищення плати робітникам, звільнення політичних в'язнів, свободи слова і зборів. Півдня ми витратили на переклад відозви на різні мови. Але у нас не було чеського перекладача. Мені довелося поїхати до Сваляви. Там я розшукав учителя Штанека і мав з ним півторагодинну розмову. Я дуже обережно роз'яснив йому, що значить жатковичівська гарячка, а він відверто обурювався тими, хто продає визволених слов'янських братів ненажерливим банкірам. Коли я попросив його перекласти нашу відозву на чеську мову, він одразу ж погодився, поставивши тільки одну умову: щоб я, зважаючи на становище його батька, нікому не казав, що переклад зроблений ним. Я заспокоїв його, запевнивши, що не тільки забуду те, хто переклав відозву чеською мовою, але і те, що така відозва взагалі існує. Мені самому довелося відозву перекласти німецькою, а Штанек переклав з німецької на чеську. Об одинадцятій годині вечора рукопис був уже в Мукачеві, у Фельдмана. Відозву набрали і надрукували мукачівські друкарі за одну ніч. Текст відозви друкувався на одному аркуші п'ятьма мовами: русинською, угорською, єврейською, чеською і словацькою. На ранок Фельдман уже розіслав готові листівки у всіх напрямках.

Через кілька годин усі жандарми, всі поліцейські були вже на ногах. Ходла влаштував справжнє полювання за листівками. Деяку частину листівок йому пощастило конфіскувати, але тим більш цінними і цікавими ставали листівки, які переходили з села до села, з хати до хати. Вечері почалися арешти.

Захопленого на вулиці Фельдмана цілу ніч допитували легіонери. У нього хотіли випитати, в якій друкарні було надруковано листівки. Але ще більше цікавилися тим, хто переклав текст відозви чеською мовою.

Фельдман зціпив зуби і мовчав. Три рази непритомнів від ударів гумових палиць, три рази приводили його до пам'яті, але він жодного разу не скрикнув. По його світлій бороді тонкими цівками текла кров. Одне око так заплигло, що він не міг його розплющити. Стояти міг тільки згорбившись. Коли легіонери втратили вже будь-яку надію примусити його заговорити, він раптом сказав:

— Нещасні ви люди! Невже ви назавжди залишитесь рабами? Невже ви ніколи не зрозумієте, що ті, хто сьогодні вас нацьковують на нас, завтра...

Удар прикладом примусив його замовкнути.

Ходла працював добре, навіть краще, ніж потрібно було. Наказав заарештувати в кожному селі по кілька чоловік, і для того, щоб залякати народ, жандарми до крові побили заарештованих прилюдно на вулиці. В перші хвилини людей вдалося справді налякати. Але через деякий час вони вже зі злобою скреготали зубами.

Легіонери, що приїхали автомобілем з Мукачева до Сваляви, щоб заарештувати мене, спізналися. Разом з двоюловим Віхорлатом я перебував уже в дорозі до Ужгорода. Уникаючи шосейних шляхів, лісовими стежками і непрохідними хащами Віхорлат вів мене до русинської столиці. Коли легіонери приставили до скроні вагітної дружини Тимка револьвер, вона сказала їм, що я поїхав возом до Мукачева. В Мукачеві жандарми і легіонери за ніч арештували шістьох Гез Балінтів. Один з них, який, як пізніше з'ясувалося, був словацьким журналістом, вперто заперечував, що він Геза Балінт, і признався лише тоді, коли йому вибили одне око.

Я був тоді вже в Ужгороді, в самому центрі міста, в ремонтній шевській майстерні, яка містилася в підвалі поблизу готелю «Корона». Тут за два дні до прибуття Жатковича я дізнався, що білополяки вдерлися на територію Радянської Росії. Тут же я написав відозву, перше і останнє речення якої звучало:

«Не перевозьте зброї для ворогів Радянської Росії!»

Ця листівка, яку нам пощастило надрукувати в Ужгороді, ще більше збісила Ходлу, але надала і нового тону, і нового змісту нашому страйку.

— Отже, про це йде мова! Про Радянську Росію! Про Леніна!

Слідом за новою листівкою, невідомо яким чином, поширилися чутки, що Микола Петрушевич повернувся з Москви і привіз народам Підкарпатського краю послання Леніна. Знайшлося багато таких, хто знав навіть точний текст послання.

Ходла не розумів, чому Камінський сам не свій, чому він приходить вночі до поліції й істерично вимагає, щоб вона негайно покінчила з цією легендою.

— Бабусині казки ми не можемо заарештувати,— відповів, посміхаючись, Ходла.— І бабусиних казок лякатися нема чого.

— Ви не знаєте нашого народу,— не своїм голосом репетує Камінський.

— Але я знаю наших жандармів,— спокійно заперечив Ходла.— Проте,— продовжував він, усе ще не розуміючи,

чого так перелякався Камінський,— ці мерзотники газет не мають, зборів улаштувати не можуть і листівок теж більше не випускатимуть, бо всі друкарні захоплені і контролюються моїми людьми. Таким чином, якби ця дурна казка мала справді яке-небудь політичне значення в цій відста-лій країні, то ці падлюки не мають ніякої змоги розповсю-джувати свою казку.

На цей час те, що Камінський назвав легендою, а Ход-ла — бабушиною казкою, дійшло вже до найвіддаленіших куточків краю. Те, що передається телефоном, телеграфом і радіо, не розповсюджується з такою швидкістю, як те, що летить на крилах уяви і бажання народу. Камінський знав, що легенда ця має більше сили, ніж жандарми Ходли, але він не знав, що вона виявиться сильнішою від долара.

Микола, червоний Петрушевич, повернувся додому...

Послання Леніна народу Підкарпатського краю...

Кого цікавить після цього Жаткович?

Жаткович приїхав до Ужгорода.

На вокзалі його чекали двісті чеських солдатів, п'ятде-сят поліцейських і ті триста українських офіцерів, яких він прислав із Парижа у Підкарпатський край. На вокзалі був присутнім і Седлачек. «Наменьський герой» прохворів п'ять днів і вирішив було хворіти ще кілька днів, але потім передумав, дізнавшись, що генерал Парі, який обіцяв бра-ти участь в зустрічі Жатковича, в останню хвилину теж за-хворів. Крім Седлачека, прибуття губернатора Жатковича чекали на вокзалі ще п'ять цивільних: два пресвітеріансь-ких місіонери, Ходла, Камінський і Саболч Каваші. Чеські чиновники, вірні інструкціям прем'єра Тусара, вагалися і не прийшли.

Колишній ад'ютант графа Бобринського, Галичан, при-значений Жатковичем спочатку особистим секретарем, а потім ад'ютантом, відправив з вокзалу заготовлену наперед телеграму:

«Перший губернатор Підкарпатської Русі Григорій Жат-кович в'їхав у свою столицю. Ентузіазм населення неви-мовний».

Передавши Жатковичу букет квітів, Ходла сповістив його, що більшовики організували в Підкарпатському краї за-гальний страйк, але поліція вжила всіх необхідних за-ходів. Ходла відрекомендував Жатковичу Седлачека, для якого у губернатора не знайшлося жодного слова, Каваші, якому губернатор передав вітання від перебуваючого в Нью-Йорку графа Шенборна, і Камінського, про якого

Ходла відзначив, що він — один з найпалкіших борців проти більшовизму.

Страйк, улаштований на честь Жатковича, був для нього дуже неприємним, але по-справжньому він засмутився тільки тоді, коли побачив свою столицю: невже це брудне місто, з вибоїстими вулицями, убогими, низькими будиночками, обідраними жителями — буде його резиденцією?

На чолі своєї блискучої української гвардії Жаткович їхав тихими, безлюдними вулицями міста, стривоживши військовим оркестром корів, що мирно паслися, гусей, що скубли траву, курей, що купалися в пилюці, і котів, що полювали за горобцями. У нього було таке почуття, що ті, хто послав його сюди, обдурили його, а ті, хто говорив йому про царський престол, сміялися з нього.

Вечері на честь губернатора відбувся банкет у великому залі готелю «Корона». На банкеті не було Седлачека, який після зустрічі губернатора знову захворів, але зате був присутній генерал Парі, який на цей момент уже видужав. Зал для банкету освітлювався свічками, бо робітники електростанції страйкували. Тут Жатковича вшанували ті ж самі особи, хто зустрічав його на вокзалі,— українські офіцери і поліцейські. Українські офіцери їли й пили, а поліцейські подавали замість страйкуючих офіціантів.

Камінський виголосив полум'яний тост на честь друга Вільсона, великого сина русинського народу Жатковича. Перший губернатор Підкарпатської Русі з заплющеними очима слухав його гарну промову. Він сидів непорушно, як скам'янілий. На промову Камінського він не відповів, але, порушивши свої принципи, попросив подати йому віскі. Через те, що в Ужгороді не продавали віскі, йому довелося задовольнитись коньяком. Йому піднесли пляшку рому низької якості, на якій була приклеєна коньячна етикетка. Уже будучи зовсім п'яним, він виголосив англійською мовою промову, в якій називав українських офіцерів «своім улюбленим народом». У промові обіцяв спорудити на головній площі Ужгорода статую Свободи, яка ні в чому не поступатиметься нью-йоркській.

Другого дня прокинувся під полудень від жахливого головного болю. Коли захотів поголитись, з'ясувалося, що голлярі теж страйкують. Коли замовив ванну, виявилось, що в ужгородському готелі «Корона» ванн немає. Він просидів цілий день у своїй кімнаті в піжами й пантофлях. Після обіду Ходла доповів йому, що страйкують не тільки робіт-

ники, але й батраки великих маєтків. Вони навіть худобу не годують.

Надвечір, після півгодинної розмови з отцем Гордоном, губернатор наказав передати в Робітничий будинок, що він бажає вести переговори з представниками робітників.

Страйкарі послали до губернатора для переговорів трьох чоловік: русинського лісоруба, угорського селянина і єврейського слюсаря. Жаткович прийняв делегацію в присутності Ходли, Галичана і ще п'яти українських офіцерів. Перш за все Ходла хотів знати прізвища тих, хто з'явився для переговорів. Слюсар сказав, що його звать Маккабі. Селянин після короткого роздумування заявив, що він Лайош Кошут. Русин, що мав на голові чималого жировика, назвав себе скромно Іван Бочек.

— Пане губернаторе...— звернувся до Жатковича слюсар Маккабі. Далі він продовжувати не міг. Його товаришам не сподобався цей ввічливий тон.

— Паном ще називаєш! — вигукнув Іван Бочек.— Краше вже я говоритиму з собакою! Ти, шмаркачу,— звернувся він до Жатковича,— ти думав, що злякаємося тебе? Такого...

Але на цьому переговори закінчилися. З трьох делегатів захищатись намагався тільки один Бочек — руками, ногами і зубами. Одного з офіцерів укусив в обличчя.

Для підтримки страйкарів до Ужгорода прибула делегація чеських і словацьких робітників.

Коли залізничний рух теж припинився, близько півночі на ужгородському вокзалі вибухнув вагон з пивом. Сталося так, що робітники-залізничники захотіли пити і забралися в один з вагонів, який їхав з Братіслави через Підкарпатський край до Галичини. На ньому було написано, що він вантажений пльзеньським пивом. Один з робітників увійшов у вагон з запаленою люлькою, і пиво... злетіло в повітря. Вибухом було вбито трьох людей і поранено сімох. Усі вікна станційного будинку розбиті, рейки зіпсовані, чотири телеграфних стовпи впали.

Одразу ж після вибуху, біля півночі, керівник американської військової місії полковник Паркер відвідав отця Гордона, з яким вів бесіду чверть години, потім Гордон відвідав Жатковича. Після півгодинної бесіди з Гордоном губернатор викликав до себе Ходлу й Галичана. Чотири джентльмени радилися всього кілька хвилин, потім Гордон пішов, а Жаткович викликав до себе генерала Парі. Коли генерал прийшов, Жаткович знову наказав повідомити в Робітничий будинок, що хоче вести переговори. Звідти він

одержав відповідь, що мусить продовжувати переговори з тими ж делегатами, з якими їх почав. Поки посланець Жатковича ходив до Робітничого будинку і назад, Ходла підготував письмову декларацію від імені Жатковича. Коли надійшла відповідь з Робітничого будинку, він наказав негайно підготувати трьох делегатів — Маккабі, Кошута і Бочка — для продовження переговорів. Поліцейські лікарі вимили і перев'язали рани трьох уповноважених і одягли на них замість подертого одягу новий. Потім їх повели до Жатковича. Дізнавшись, чого від них хочуть, Маккабі заявив, що про події останніх тридцяти годин вони не знають, а тому можуть продовжувати переговори тільки після одержання інструкцій з Робітничого будинку. Жаткович послав свого кур'єра в Робітничий будинок втретє, а звідти, в додаток до трьох делегатів, послали ще двох нових: робітника словака, на прізвище Сікорський, і Анну Фоті з Берегова, яка з цієї нагоди роздобула невідомо де чорне шовкове плаття. Те, що серед делегатів знаходилася і жінка, дуже здивувало Парі. Але ще більше здивувався він, побачивши, що ця худа, світловолоса жінка поводила себе у вітальні Жатковича так, наче вона була у своєму домі.

Жаткович, одягнений у спортивні штани, яких раніше ніколи не бачили в Підкарпатському краї, скидався на худорлявого школяра зі старим обличчям. Він прочитав п'ятьом делегатам декларацію, в якій обіцяв робітникам всілякі блага. В тому числі, не знищувати Радянської Росії.

— Бачиш, собако! — вигукнув Бочек. Але він дарма кричав — ні Жаткович, ні Ходла не чули його реплік. Тільки кадик губернатора загрозливо рухався.

В останніх рядках своєї заяви Жаткович погрожував тим, хто хоче обмежити свободу народу.

— Бачиш, собако!

Представники робітників визнали декларацію задовільною. Жаткович гадав, що на цьому переговори закінчатся. А між тим вони, по суті, тільки починалися.

Анна Фоті, яку Ходла величав — пані, хотіла домовитися з губернатором у деяких конкретних питаннях. Жаткович пропонував, щоб робітники спочатку відновили роботу і тільки тоді висували свої конкретні вимоги, але Анна Фоті й четверо її товаришів стверджували протилежне.

— Ви кажете, пане губернаторе, що порядок значення не має. В неістотному питанні справжній джентльмен не перечитиме жінці, чи не так, пане генерале?

Поки Жаткович читав свою декларацію, Парі частував робітників коньяком. А через те, що ті пити відмовилися,

генерал пив сам й робив вигляд, наче все навкруги його анітрошки не цікавить. На звернене до нього запитання він неуважно стверджуюче кивнув головою.

Доручивши продовження переговорів Ходлі, Жаткович відійшов до вікна і, нервово тарабанячи по склу, дивився на темну вулицю.

Перша конкретна вимога, подана вдовою Фоті, полягала в тому, що кожне підприємство в Підкарпатському краї повинне знову підвищити своїм робітникам заробітну плату на п'ятнадцять процентів, бо купівельна спроможність чеської крони за останній час знову впала більш ніж на п'ятнадцять процентів.

Ходла був дуже здивований, що робітники звертаються з цією вимогою до нього.

— Це, добродійко, не наша справа. Мене дуже дивує ваше незнання, що втручатись у взаємовідносини роботодавців і робітників нам не дозволено. І ми ніколи цього не робимо.

Анна Фоті призналася, що досі цього не знала. Але вона сказала, що дуже рада дізнатись про це. Бо при таких умовах робітники, не боячись втручання поліції, зможуть продовжувати страйк, тепер уже не політичний, а як страйк за підвищення плати.

Бочек супроводжував тихі, спокійні слова Анни Фоті гучним, переможним регогом, що нагадував іржання коня, від якого Жаткович злякано обернувся. Ходла пошепки пояснив йому, про що йде мова, а потім голосно повідомив делегатів, що глава держави ручається за п'ятнадцятипроцентне підвищення.

Другою вимогою робітників було звільнення всіх політичних в'язнів. Не тільки тих, хто сидить за страйковий рух, але й тих, хто перебуває під арештом ще з часів поразки Червоної гвардії. До цієї вимоги Анна Фоті додала ще, що глава держави повинен гарантувати безпеку учасникам страйку.

Ходла знову завагався, але Жаткович узяв на себе відповідальність і за це.

— У письмовій угоді, яку буде складено, повинна бути гарантована безпека трьом чоловікам,— сказала Анна Фоті,— Фельдману, Балінту і Миколі Петрушевичу.

— Миколі Петрушевичу? Але ж Микола Петрушевич в Москві,— не розумів Ходла.

— Тим легше вам гарантувати йому безпеку.

Третя вимога полягала в тому, щоб Жаткович дав дозвіл на видання русинської та угорської робітничих газет. На

це Ходла ніяк не хотів пристати. Він закликав Парі й Галічана підтвердити, що ця вимога суперечить здоровому глузду, інтересам держави і навіть самим робітникам.

— Якщо губернатор не має можливості дати дозвіл на видання робітничої газети, то нехай заборонить і всі буржуазні газети,— запропонувала, мило усміхаючись, Фоті.

Жатковичу ввірвався терпець. Він захотів спати. Роздратовано звернувся до Ходли, щоб той закінчив, нарешті, всю цю тяганину.

Ходла знизав плечима.

— В чому справа? — запитав Жаткович.

— Вони хочуть видавати газету!

— Гаразд. Дозволяю.

Над ранок Жаткович, Парі й Ходла, з одного боку, і Маккабі, Кошут, Бочек, Сікорський і Анна Фоті, з другого, підписали угоду.

З вісьмох чоловік, що підписали угоду, один тільки Ходла знав, що Фельдман, для якого угода гарантувала безпеку, ще два дні тому був закопаний у рові мукачівського єврейського кладовища.

Ходла з побоювань, що з угоди дещо доведеться виконувати, вперто торгувався з робітниками. А Жаткович через те був такий поступливий, що постановив собі нічого не виконувати.

І Ходла, і Жаткович помилилися. Їм довелося виконати все, що вони обіцяли. Отець Гордон вимагав цього найкатегоричнішим чином, і полковник Бенджемін Ф. Паркер говорив з Жатковичем у такому ж дусі. Глава держави з сумом підкорився. Ходла хотів торгуватися з Гордоном так, як він це робив з робітниками. Але Гордон примусив його піти на поступки.

— Американець виконує все, що обіцяє,— сказав він категорично.

— Навіть якщо він обіцяє страйкуючим робітникам, більшовикам?

— Перед богом немає різниці між начальником поліції і більшовиком,— сказав елеїним голосом отець Гордон.

А потім, побачивши розчароване обличчя Ходли і гадаючи, що хитрий чех все одно знає, хто є справжнім главою Підкарпатської держави, прочитав йому невелику політичну лекцію.

— Більшовизм є, звичайно, рух проти бога. Кожен істинний християнин від усього серця ненавидить більшовизм. Але кожна розумна людина знає, що більшовизм треба ви-

травлювати не під Карпатами. Якщо заводчики Підкарпатського краю протягом деякого часу зароблятимуть трошечки менше,— від цього більшовизм не виграє. Зате, прирікаючи робітників Підкарпатського краю на злидні й відчай, ми цим самим ставимо під небезпеку постачання амуніцією польської армії, що стоїть в Галичині. А тепер це найважливіше, пане начальнику поліції.

Ходла залишився цілком задоволений цим поясненням. Він дедалі більше захоплювався Гордоном і вирішив надалі, замість палити тютюн, жувати гуму. Гуму він жував, правда, тільки два дні, але вказівки отця Гордона від того часу завжди виконував чітко.

Тюрми спорожніли. Після тринадцятимісячного ув'язнення повернулися з таборів для інтернованих і бійці Червоної гвардії. Ті сімнадцять чоловік, які разом з Миколою і Кестікало все ще жили в лісі, теж повернулися додому. Микола і мамка Маруся переїхали до Сваляви. Кестікало знову став ковалем у Верецьках, працював він також у сусідніх селах, а інколи відвідував і Лавочне, що знаходилось у Польщі. Я залишився в Ужгороді — редактором газети.

Після закінчення страйку Ходла заарештував тільки одну людину, і то за згодою отця Гордона,— Ернеста Седлачека.

Чехословацький уряд за два дні до прибуття Жатковича звільнив Седлачека від поста повноважного урядового емісара. Після того, як губернатор відкрито недружелюбно повівся з ним на вокзалі, він згадав про те, що колись був причетним до робітничого руху.

Поки в готелі «Корона» йшов бенкет на честь губернатора, Седлачек подався у Робітничий будинок.

— Якщо вдасться,— думав він,— я зірву страйк і тоді буду героєм дня. Якщо цього не вийде, я очолюю страйк і повернуся до Праги одним з ватажків лівого крила робітничого руху.

В Робітничому будинку з ним ніхто не схотів розмовляти. Не побили його тільки через те, що (як усі розуміли) він саме цього й хотів. Але його уникали й ухилялись від розмов з ним. Тільки один русинський лісоруб, на голові якого красувався величезний жировик, вважав за потрібне роз'яснити Седлачекові, що «святковий бенкет» відбувається не тут, а у готелі «Корона».

Седлачек пішов додому. Він вирішив залишити Підкарпатський край і повернутися до Праги. Там завжди знайдеться що робити. Поки він збирався, залізничники

застрайкували. Коли поїзди почали рух, Ходла заарештував його.

Протягом трьох днів Седлачек марно вимагав, щоб його допитали. Нарешті на четвертий день Ходла звелів привести його до себе й повідомив, що його обвинувачують в перекладі на чеську мову відозви із закликом до страйку. Почувши це, Седлачек зареготав.

— Я буду надзвичайно радий, пане Седлачеку,— сказав Ходла,— якщо вам пощастить довести свою непричетність. Седлачек розсердився.

— Як можна довести те, чого я не робив?

— Це ваша справа, пане колишній урядовий емісар!

Протягом двох тижнів Ходла через два-три дні допитував колишнього емісара. Потім, коли отцю Гордону ця гра надокучила, Ходла переслав Седлачека в супроводі двох жандармів у Кошіце й наказав там відпустити його на всі чотири сторони. Першим же поїздом Седлачек поїхав до Праги і прямо з вокзалу попрямував у раду міністрів. Але саме напередодні Тусар передав владу безпартійному, так званому чиновницькому урядові. Завданням чиновницького уряду було приборкання робітничого руху, який ставав дедалі радикальнішим. І першим соціал-демократом, який потрапив до рук заступника нового голови ради міністрів, виявився Седлачек. Той вислухав скаргу «наменьського героя» з великим нетерпінням, неодноразово попереджаючи його, щоб він говорив якнайкоротше, бо час — це гроші. Коли Седлачек розповів, що з ним сталося, заступник прем'єра відповів, що він, власне кажучи, повинен радіти — адже його звільнили, незважаючи на те, що він не зміг довести свою невинність. В секретаріаті соціал-демократичної партії йому порадили поки що триматись далі від політики, бо людина, яка відреклася перед поліцією від солідарності з страйкуючими робітниками, компрометує партію в очах громадської думки.

Але найтяжче було Седлачеку читати листа, надісланого пльзеньським пивним картелем. Дирекція картелю висловлювала думку, що Седлачек украй необхідний республіці, а приватні його справи, тобто робота в картелі, тільки відволікатимуть його від основної діяльності. З цієї причини дирекція, з великим болем у серці, звільняє «наменьського героя» з посади головного уповноваженого картелю.

Седлачек бігав від одного знайомого до другого, але безрезультатно. Цього разу йому не пощастило зіграти ні на тому, що він старий соціал-демократ, ні на тому, що він виявив таку велику мужність у війні проти Радянської

Угорщини, Колишні друзі, товариші і знайомі покинули його. Один тільки Ліхі, який в цей час знову був професором університету, вживав деякі заходи в інтересах Седлачека, але також безуспішно.

Глибоко обдумавши своє становище і переконавшись, що ні в Празі, ні у Брно він нічого добитись не зможе, Седлачек написав листа отцю Гордону. Щиро змалювавши перед місіонером своє становище, він просив у нього допомоги в боротьбі за свою реабілітацію.

Отець Гордон знову поставив Седлачека на ноги, хоч, правда, не так, як це уявляв собі «наменьський герой». На прохання пресвітеріанського пастора, «Берегівська спілка виноробів» доручила Седлачеку представництво в Празі.

«Наменьський герой» став агентом по продажу вина. Він виявився надзвичайно здібним агентом, і немалою його заслугою було те, що берегівське вино з такою швидкістю стало популярним у Чехії та Моравії, на батьківщині переконаних споживачів пива.

ЖАТКОВИЧ ПАНУЄ

З такою ж швидкістю і енергією, з якою він подбав про усунення Седлачека з Підкарпатського краю, отець Гордон ужив усіх заходів до того, щоб Парі залишився на місці. Він боявся, що французький уряд, з огляду на польсько-радянську війну, може замінити Парі таким французьким генералом, якого русинський народ ще не знає і не встиг зненавидіти. Щоб уникнути цього, Гордон — через «Дженерал моторс» — зробив відповідний натиск на чеський уряд, щоб той клопотав про продовження відрядження Парі, і на французький уряд, щоб той задовольнив клопотання чехів.

Той, хто подумає, ніби Гордон тільки через те усунув Седлачека і втримав Парі, що в очах місіонера генерал вартий значно більше, ніж агент по продажу пива, — той помиляється. Гордон думав тільки про те, що в агенті по продажу пива він не має потреби, а французький генерал йому потрібний. І саме цей французький генерал, якого народ ненавидить і який через те не може бути конкурентом Жатковича. Отець Гордон генерала Парі через його марокканські жести відносив до розряду розумово відсталих, а ця обставина теж була на користь Парі.

Отож, Парі лишився в Ужгороді. Ходла конфіденційно сповістив його, що отець Гордон дуже його шанує і намітив для нього підходящу роль. Парі считав полковника

Бенджеміна Паркера, що це може бути за роль. Паркер на це почав жорстоко докоряти отцю Гордону, що він протегує французькому генералові.

— І це ви називаєте місіонерською роботою? Хотів би я знати, що ви тоді називаєте зрадою вітчизни? — шаленів енергійний полковник.

— Я вам поясню це згодом, полковнику,— відповів Гордон і покинув Бенджеміна Паркера.

Через годину Жаткович викликав до себе полковника.

Русинський губернатор попередив Бенджеміна Паркера, що якщо той втручатиметься у внутрішню політику Підкарпатської Русі, то він, як губернатор, змушений буде скаржитись у Вашингтон. Аргументи полковника Жаткович залишив поза увагою, а Паркер через кілька днів на свій превеликий подив відчув, що куди б він не ступив, агент Ходли не випускає його з поля зору. Паркер звернувся по допомогу до отця Гордона. Місіонер помирих Жатковича з Паркером, а Ходлі в присутності полковника строго вчитав за те, що він наважився шпигувати за американцем. А вдячному полковникові потім пояснив, чому американці зацікавлені в тому, щоб Парі залишився у Підкарпатському краї.

— Ми, американці, приїхали в цей богом забутий край не для того, щоб тільки витратити наші гроші й спати. Крім цього, ми, очевидно, хочемо також і зробити дещо. А через те, що ми люди розумні і енергійні і у нас є гроші, то ми зробимо те, що хочемо. Але саме через те, що ми люди розумні, усвідомлюємо, що в чомусь можемо і помилятися. Може статись, що наша перша спроба закінчиться тут невдачею. Навіщо ж нам потрібно, щоб цю невдачу приписали потім саме нам? Якщо що-небудь зірветься, це вважатиметься помилкою Парі, якого всі мають за дурного і продажного. Якщо ж удасться, то це буде на користь нам, і тільки нам. Ми повинні передбачити все, полковнику, коли знаємо, що можуть бути і несподіванки.

— Але що ж може статися? — спитав збуджений Паркер.

— Це відомо тільки одному всемогутньому богові,— відповів місіонер.— Я б на вашому місці, полковнику, задовольнився тим, що ви знаєте, і не намагався б розкривати того, що боже провидіння воліє поки що тримати в таємниці. Ті, хто намагається розкрити таємниці провидіння, легко можуть потрапити в біду. Добрий християнин мусить бути смиренним і завжди готовим коритися, виконуючи накази.

Те, що побачив Жаткович у Підкарпатському краї, швидко розвіяло його рожеві мрії про царський трон. Боячись, як би не втратити свою посаду в автомобільній компанії з-за українського престолу, він намагався довести на ділі, що, будучи главою русинської держави, лишився людиною, вірною «Дженерал моторс». До найбільш актуального завдання управління — постачання польської армії — він безпосередньо ніякого відношення не мав. Французький і чехословацький генеральні штаби прислали амуніцію в Підкарпатський край, а Парі організував дальше її відправлення. Через те Жаткович змушений був доводити по якійсь іншій лінії, що він гідний поста глави держави і юрисконсульта всемогутньої фірми.

— Ми повинні почати, — сказав Гордону, — рекламуванню автомашин «Дженерал моторс». Я сам думаю звернутися до деяких, за тутешнім розумінням, багатих осіб із закликком купувати автомобілі «Лінкольн».

— Не варто, — відповів Гордон. — Не варто з-за кількох машин, які тут можна продати, брати на себе зайву мороку. Адже ви тепер глава держави, а не агент по продажу машин. Ви повинні турбуватися про долю вашої країни, вашого народу.

Жаткович був здивований цією відповіддю. А Гордон продовжував в душі Бобринського.

— Ви, містер Жаткович, є вождем підкарпатських русинів. Русини — це, власне кажучи, українці. Отже, ви є вождем українців, що живуть під Карпатами, і дієте тут з метою визволення усього українського народу. Ви повинні говорити якомога більше про свободу українців. На північ від Карпат теж живуть українці, і там є нафта. Щоб ви зрозуміли, про які великі справи йде мова, я вам скажу, що мене в даному разі навіть не цікавить ця нафта. Якщо ви зумієте так писати і так говорити, щоб і ті українці, які живуть на північ від Карпат, бачили у вашій особі свого визволителя, тоді ви зможете очолити боротьбу за визволення і тієї частини українського народу, яка страждає під ярмом більшовиків. У цій справі ви можете, звичайно, розраховувати на «Дженерал моторс», а «Дженерал моторс», у свою чергу, розраховуватиме на вас, на те, що ви, відданий їм юрисконсульт, зробите все в інтересах визволення українського народу. Визволити великий народ з-під більшовицького панування — справді велике завдання, що повністю відповідає інтересам «Дженерал моторс», у розпорядженні якої знаходиться два з половиною мільярди доларів. Це не те, що продати кілька автомашин... А писати і

виголошувати промови вам допоможе Камінський,— закінчив Гордон повчання губернатора.

Через кілька днів, коли було одержано перші вісті про те, що білополяки тікають від Червоної Армії, Гордон став повчати Парі.

— Ми повинні зробити все, абсолютно все для того, щоб поляки перемогли. А якщо поляки, незважаючи на нашу допомогу, не переможуть, ми знову-таки повинні організувати справу так, щоб більшовики все ж зазнали поразки, вирішальної поразки.

Парі це зовсім ошелешило. Він одразу зрозумів, що не тільки сам, але й місіонери робили ставку на визволення українців. Але Парі чудово володів собою. Він зробив страшенно дурне обличчя. А Гордон продовжував повчати:

— Якщо не можна перемогти більшовиків під польським прапором, то треба їх знищити під українським,— сказав він.

— Я — солдат,— відповів Парі.— Я наказую і підкоряюся, коли цього вимагає мій обов'язок. Політики я не розумію.

— Дуже правильно, генерале. Якщо не помиляюся, ви, здається, народились у тому ж місті, що й Наполеон?

— І на тій же вулиці!

— Хто знає, яка роль ще чекає на вас, генерале?

— Не знаю, але знаю те, що одну червону армію, угорську, я вже переміг. Знаю і те, що ще одна червона армія озброєна.

— Так, це правда, генерале!

Обидва — Гордон і Парі — були дуже задоволені цією розмовою. Гордон був певний, що Парі зробить усе, що від нього зажадають, і ні про що розпитувати не буде. А Парі був певний, що йому пощастить дістати від місіонерів гроші, які йому будуть потрібні для здійснення своїх планів.

Поки Гордон займався великою політикою, отець Браун був зайнятий не менш важливими справами. Місіонерську роботу він цілком передовірив своєму секретареві, двоязичному Віхорлату. Віхорлат не ледарював. Говорити він теж умів, а успіху все-таки не домігся. Причина цього полягала, можливо, в тому, що від часу страйку ті, хто переходив у нову віру, почали одержувати тільки один долар і півдюжини освячених «пресвітеріанським папою» жувальних гумок. І з того часу в Підкарпатському краї дуже мало людей перейшли у пресвітеріанство.

Сам отець Браун займався людьми з грішми. Він допо-

міг «Ужгородському комерційному банку» і «Землеробському банку» Мано Когута одержати досить значні — в умовах Підкарпатського краю — позики. А через те, що в той же час празькі банки чомусь позбавили кредитів мукачівський банк і він з цієї причини збанкрутував, банк Когута відкрив свій філіал у Мукачеві. «Землеробський банк» обрав у число членів правління Саболча Каваші, який став найближчим помічником Когута. Банк Когута разом з Ужгородським банком заснували акціонерне товариство під назвою «Латориця». Головою акціонерного товариства став один емігрант, колишній київський банкір, який зараз живе у Мукачеві. Членами правління, крім підкарпатських грошових тузів, стали двоє галичан: один львівський банкір і один стрийський адвокат. «Латориця» здобула право на першочергове скуповування земель графа Шенборна, який приїхав з Америки через два тижні після Жатковича.

У ці дні мій дядько Фердинанд Севелла, який уже в той час був в Америці чимось на зразок кінокороля, згадав, що він має теж щось спільне з лісистими Карпатами. Коли ж десь прочитав, що Вільсон від імені американського народу подарував чеському народові крісло, в якому сидів на пітсбурзькому конгресі Масарик, то, у свою чергу, купив стілець, на якому сидів Жаткович на тому ж конгресі. Цей «історичного значення стілець», який, до речі, купив дуже дешево, він подарував від імені американського народу русинському народові. Подарунок повезла з Пітсбурга до Ужгорода делегація з трьох кіноакторів, звичайно, на кошти Фердинанда Севелли. В Ужгороді їх прийняли дуже урочисто. Ходла зібрав з сіл чоловік триста, які мали виражати захоплення подарунком. Сам Жаткович теж був у захопленні. Він бачив цей стілець вперше. Губернатор добре пам'ятав, що на пітсбурзькому конгресі він дрімав у шкіряному кріслі, а це був старовинний дубовий стілець з високою спинкою. Але побачивши, що стілець подобається «народові», він з радістю прийняв подарунок.

На честь подарованого історичного стільця і американської делегації в готелі «Корона» відбувся грандіозний бенкет. У бенкеті брали участь всі знаменитості Підкарпатського краю, крім двох хоробрих солдатів — Парі й Паркера — і двох місіонерів. Після того, як Червона Армія визволила Київ, Парі й Паркеру роботи було по горло. Паркер поїхав до Братіслави, щоб підігнати транспорт з амуніцією, а Парі — до Верещок, а звідти за кордон, у село Лавочне, щоб перевірити, як проходить передача і подальше відправлення

призначеного для поляків військового спорядження. Французький генерал провів у Лавочному три дні. В Галичині ж перебували і обидва місіонери, які проводжали туди шість пресвітеріанських місіонерів, що прибули днями з Америки. Отець Браун особисто познайомив місіонерів з тими галицькими фінансистами, які брали участь у заснуванні «Латориці».

Бенкет удався на славу. Після першої страви Жаткович виголосив палку промову. Губернатор для цієї нагоди одягнув святковий чорний костюм. Він постійно бідував із своїми штаньми, бо не носив підтяжок, і це йому трохи заважало при виголошенні промови. Незважаючи на це, слова його були прийняті бурхливими оплесками і громовими вигуками «ура». Граф Шенборн виголосив тост за Жатковича, вождя українського народу. Графа Шенборна вітав, як сина русинської землі з європейською культурою, Камінський, а Камінського, як безстрашного борця за свободу,— Когут, який від того часу, як потовстішав і полисів, почав одягатися з юнацькою елегантністю і говорити дуже темпераментно. За Когута — «рицаря святого Георгія нашого господарського життя» — підніс бокал Каваші. Один з американців — кінокомік — подякував присутнім за теплий прийом і запропонував послати вітальну телеграму Фердинанду Севеллі. Текст телеграми написав Камінський.

Коли отець Гордон повернувся зі Львова до Ужгорода, за його пропозицією Жаткович послав дуже енергійну ноту генералові Мардареску, вимагаючи негайного звільнення східної частини Підкарпатського краю. Через кілька днів румуни почали евакуацію.

Жаткович суворо заборонив будь-кому в'їзд на звільнену територію без його дозволу. Цю заборону він мотивував бажанням урятувати визволений народ від спекулянтів. Дозвіл на в'їзд він давав тільки своїм гвардійцям і декому з тих панів, які його нещодавно вшановували. Більшу частину українських офіцерів він направив на нові території.

Керівництво двадцять восьмої партії доручило мені негайно поїхати на заборонену територію. Крім мене, подібне доручення дістали ще дев'ять комуністів, які добре знали цей район. Я мав пробратися до Солотвини і до Пемете. Що там треба робити, в моїх інструкціях сказано не було, це я мав визначити на місці. Але в усякому разі мав інформувати тих, хто з ласки румунської цензури більше року не читав газет, не одержував листів і був майже цілком ізольований від зовнішнього світу, про те, що відбувається на білому світі, і про те, що готується.

Обійти наказ Жатковича було неважко. До станції Королево міг вільно проїхати будь-хто. У Королеві жандарми перевіряли, у кого є дозвіл на дальший проїзд. Знаючи це, я вже на останній зупинці перед Королевым пересів на паровоз, який вів один з наших мукачівських товаришів. До найближчої від Солотвини станції паровоз йшов з двома кочегарами. Другим кочегаром був я.

Було біля опівночі, коли я зійшов з паровоза. До Солотвини мав добратися пішки. На щастя, була дуже темна ніч. Все-таки не наважувався йти по шосе, де легко міг напоротися на жандармські патрулі, яких ще не забув з часів, проведених мною в Пемете.

Через три години був у Солотвині. Кривими, вузькими вулицями шахтарського села, які підіймалися на гору, повзли величезні світляки — це шахтарі з засвіченими ліхтарями йшли до шахти. З одним із шахтарів заговорив:

— Чи не скажете ви мені, земляче, де можна побачити Белу Телкеша?

Він показав на одного з своїх товаришів.

— Ви Бела Телкеш?

Телкеш підозрілим поглядом пронизав мене. Я теж уважно оглянув шахтаря, про якого знав тільки те, що під час війни він був антимілітаристом. Але чим він дихає зараз, цього я знати не міг. Це був кремезний, плечистий чоловік. При слабкому світлі ліхтарів, що колихалися, мені було видно тільки його великі вуса і глибоко посаджені й трохи розкосі очі з пронизливим поглядом.

— Хто ви такий і що вам від мене потрібно? — спитав він гостро.

— Хто я і що мені потрібно — скажу потім. Я привіз вам листа з Ужгорода.

— Листа? Від кого?

— Від одного колишнього солотвинського шахтаря, Ілошваї.

— Від Яноша Ілошваї? Від того, що у полоні в Росії?

— Так. Він уже повернувся і тепер живе в Ужгороді.

— Гм.

Телкеш освітив ліхтарем мое обличчя, за звичкою, а не з необхідності, бо вже зовсім розвиднялося.

— Де лист? — спитав він.

— Перш ніж передати його, я мушу знати, чи ви справді Бела Телкеш.

— Так це такий лист? — запитав голосніше, ніж це було потрібно, і знову освітив мое обличчя. — Сідайте, товаришу, тут край дороги і почекайте. Я швидко повернуся.

Слово «товариш» мене дуже порадувало. А ще більше те, що Телкеш такий недовірливий і обережний. Я був майже впевнений, що потрапив куди слід. Я сів на якийсь придорожній камінь і став чекати. Через добрих чверть години Телкеш повернувся з двома своїми товаришами. Відразу три шахтарські ліхтарики освітили моє обличчя, але й тепер у цьому ніякої потреби не було, бо сонце вже приступило до своєї роботи.

— Ідїть за нами,— звернувся до мене Телкеш.

Він повів мене в якусь хату, де в маленькій кімнаті спало кілька чоловік. Телкеш показав мені свою розрахункову книжку, після чого я передав йому написаного на полотні листа Ілошваї. Поки вони втрюх читали листа, я швидко переодягнувся в старе, брудне шахтарське вбрання, яке дав мені Телкеш. Прочитавши листа, шахтарі деякий час пошепки радилися. Всі троє були дуже схвилювані.

— Посвідчення маєте? — звернувся до мене Телкеш.

— Яке посвідчення?

— На якому стоїть п'ятикутна зірка,— відповів Телкеш.

— Є.

З лівої ноги я швидко зняв черевик і з-під підкладки виїняв і передав Телкешу посвідчення із п'ятикутною зіркою. Моє посвідчення передавалось з рук в руки.

— Це підпис червоного Петрушевича?— запитав Телкеш.

— Так!

Перш ніж віддати мені посвідчення, Телкеш своєю мозолястою правою рукою ніжно погладив зім'ятий шматок матерії.

— Добре, заховайте! — порадив мені Телкеш.— Ну, а тепер ходімо з нами. Дорогою мовчіть. Жандармам біля входу покажете це посвідчення, розрахункову книжку одного з хворих шахтарів.

Жандарми, що стояли біля входу в шахту «Лайош», кинувши погляд на розрахункову книжку, пропустили нас у кліть.

Почали спускатися. Протягом кількох секунд ми знаходилися в повній темряві, потім очі мої різко засліпило світло. Шахти освітлювалися потужними дуговими ліхтарями. При світлі цих ліхтарів соляні стіни іскрилися.

Хоча ліфт рухався повільно, пройшовши шлях менш як чотириста метрів за дві хвилини з лишком, все ж таки, коли я вийшов з кліті, у мене в голові запоморочилось. Може — від насиченого сіллю повітря, яке тут чистіше і сві-

жіше, ніж на найкращому морському курорті світу, але найімовірніше — від картини, що розкрилася переді мною, яка являла собою разюче змішання у солі законсервованого середньовіччя з сучасністю.

Величезні електричні ліхтарі, потужні електронасоси, сталеві рейки, якими добута сіль перевозиться у вагонетках до вантажного ліфта, — все це було двадцяте сторіччя. Решта нагадувало епоху Владислава I. Голі до пояса шахтарі, ставши на одне коліно, розбивали кайлом і ломиком соляну породу. З їхніх спин стікав піт. Кожен працював окремо, там, де хотів, і через те, що робота велася акордно, всі страшенно поспішали. Виснажені, втомлені, не маючи сили поворухнути жодним мускулом, вони лягали тут же, на місці роботи. І якщо хто-небудь лежав надто довго, наглядяч збризував його обличчя водою.

Спітнілі соляні стіни величезного залу здіймалися на сотні метрів, стократно повторюючи луною гуркіт молотків.

Наче підшукуючи для себе робоче місце, Телкеш чимраз далі й далі відходив од кліті. Я йшов за ним. За кілька хвилин ми були вже в затінку збудованої з солі церкви, далеко від тих, що працювали.

— Обережно! — попередив Телкеш.

У стіні було вирубано стрімкі сходи, без поручнів. По цих сходах я повинен був іти за Телкешом. Зійшовши метрів на сорок, ми досягли входу в закинуту стару шахту. В шахті було зовсім темно. Телкеш вів мене за руку. Я нічого не бачив, тільки відчував, що під ногами ґрунт гладкий і що разів зо два чи три ми звертали то праворуч, то ліворуч. Після одного з таких поворотів з'явилося світло — ми опинилися в великій чотирикутній печері.

Світло було від кількох поставлених на долівку шахтарських ліхтариків. На землі була розкидана солома, на якій лежали і сиділи якісь люди.

Троє бородатих людей були в зовсім драній формі угорської Червоної армії, п'ятеро у формі галичанської, так званої Української Галицької Армії, з них двоє — босі. Чотири русинські селянини були в кожушках, босі. Тут же — двоє румунських солдатів, у повному військовому спорядженні, але без зброї.

Пояснення були зайві. Одяг кожного свідчив про те, звідки він потрапив сюди.

Телкеш узяв у руки лампу і освітив одну з соляних стін. На ній великими червоними літерами було написано

Л Е Н І Н

Увесь день провів я серед жителів цієї печери. Ми розмовляли про колишні бої та про великі надії на майбутнє.

Надвечір у закинутій шахті зібралося близько п'ятдесяти шахтарів. Я розповів їм, хто мене сюди послав і для чого. Коротенько повідомив, що сталося в світі за останній рік, чому Угорська Радянська Республіка зазнала поразки, як перемагає Російська Радянська Республіка. Мої пояснення навряд чи були особливо точними і зрозумілими, але внуки бунтівливих кріпаків, засланих у соляні копальні, відразу зрозуміли — якщо і не те, що сталося, то, у всякому разі, що треба робити. Було вирішено створити солотвинську організацію комуністичної партії. Керівництво організації ми обрали тільки наступного дня, після того, як я там же повторив своє повідомлення зібранню шахтарів, у якому брало участь понад сто чоловік.

Пізно ввечері, закінчивши свою справу, я вирушив з Солотвини до Пемете. Солотвинці інформували мене, що пеметинці нічого не знають про те, що твориться у світі, бо туди навіть ті вісті не доходять, які просочуються до Солотвини.

Була місячна ніч. З-за обережності я йшов не по шосе, а одною з канав, що тяглися по обидва його боки. Канава була суха, але вибоїста. Я швидко втомився і сів одпочити. Відпочиваючи, наївся досхочу яблук. Із Солотвини до Пемете два ряди яблунь вишикувалися вздовж шосе.

Під місячним світлом шосейний шлях, який піднімався вгору і праворуч від того місця, де я сидів, здавався наче зробленим із срібла. «Може, це і є та срібна ріка,— думав я,— про яку так Лухив розповідали багато років тому батько ведмедника Михалка...» Від казки мої думки перейшли до ведмедника, якого я завтра знову побачу. Чи не зламали його могутнього тіла чотири з половиною роки, проведені у тюрмі? Що твориться зараз у його душі?

Коли я підвівся, щоб іти далі, побачив на вершині горба, на дорозі, гігантську постать. Здавалося, наче рухається якась вежа. Швидко кинувся я на землю.

Коли предмет наближається, він здається нам більшим. Але цього разу було не так. Чи місячне світло було винне, чи горб — не знаю, але вежа, що посувалася до мене, чимраз меншала, а коли наблизилася до мене, була вже тільки людиною. Але порівняно із звичайною людиною це був велетень. Я відразу впізнав його.

— Добровечір, Григорію. Звідки й куди?

Ведмедник Михалко не впізнав мене. Він не став мен-

шим відтоді, як я його не бачив, але я трошки виріс за ці шість років і, таким чином, пропорції змістилися.

Михалко взяв мою простягнуту руку, але зробив це дуже обережно, з великим недовір'ям подивившись мені в обличчя.

— Невже, Григорію, ти не пам'ятаєш хлопчика, якого звали Геза Балінт?

Михалко хотів щось сказати, але слова застрягли у нього в горлі. Він дивився на мене широко розплющеними очима. Я думав, він заплаче. Але він засміявся голосно, переможно.

— А як ми оплакували тебе, коли дізналися, що тебе повісили! — почав він нарешті. — Вірніше, плакав тільки м'якотілий одноокий Хозеліц. Я лаявся. Ну, виходить, ти не загинув. І здорово виріс! А сюди яким побитом?

— Іду до Пемете. А ти куди так пізно вночі, дядьку Григорію?

— Прогулююся, — відповів після короткого роздуму ведмедник. — Якщо тобі треба до Пемете, ходімо разом.

Тепер уже і я йшов по шосе. Ми сходили на горби і спускалися. Обидва мовчали. Я ламав собі голову над тим, чи можна відверто сказати Михалкові, з якою метою я прийшов у ці краї. Вирішив спочатку гарненько випробувати його, дізнатись, які його думки, який настрій. Поки я розмірковував, як мені за це взятися, Михалко заговорив сам:

— А чи знаєш, синку, де знаходиться Москва?

— Знаю. В Радянській Росії.

— Вірно. А чи знаєш ти, яка велика Країна Рад?

— Знаю. Одна шоста земної кулі.

— Якщо ти маєш на увазі тільки те, скільки там лісів і ланів, тоді ти вірно говориш, Гезо. А якщо врахувати, який там живе народ, тоді ця країна не одна шоста світу, а в шість разів більша, ніж увесь світ.

— Може, — сказав я.

— Не може, а насправді, — заявив Михалко рішучим тоном, що не терпить заперечень. — Ти, мабуть, ще нічого не чув про Леніна і не знаєш, яке послання Ленін надіслав усім бідним народам...

Ледве почало світати, коли ми прийшли до Пемете. Я все ж таки побачив, що село було побудоване заново. Як і раніше, з дерева. І знову в лісі. Але хатини були тепер розташовані не так далеко одна від одної, як колись. Люди начебто навчилися розуміти, що вони потрібні одне одному.

Будівлі були такі ж злиденні, як тоді, у моєму дитинстві.

А ліс... Зламані і повалені величезні дерева свідчили про занепад, а малі деревця біля наших ніг викликали у нас тільки почуття надії.

Зайшовши в хату Михалка, ми відразу сіли до столу. Ялівцевої горілки — вдосталь. Ми їли, пили — і згадували.

Коли під ранок я ліг спати, то довго не міг заснути. Мені не давав спати запах кузні й аромат лісу, що вривався у відкрите вікно, солодкий, як свіжонадоєне молоко, і міцний, як старе вино. Він освіжив мене і одурманив. Я почував себе надзвичайно легким. Таким легким, що, здавалося, раптом — піднімуся й полечу. І я полетів далеко, далеко, дуже далеко.

Було вже за південь, коли я прокинувся. Біля мого ліжка сидів Хозеліц. Він був сліпий на обидва ока. Тремтячими руками обмацав моє обличчя, щоб дізнатись, чи дуже я змінився. Подарував мені англійську матроську люльку, яка пройшла, мабуть, через цілу низку пригод, перш ніж потрапити в Пемете.

Хозеліц нічого не питав, і нічого не розповідав.

Ми пішли з ним на кладовище. Там, серед безлічі могил, що попровалювалися й були вкриті червоними, жовтими і блідо-синіми польовими квітами, я марно шукав до заходу сонця могилу батька. Я її не знайшов.

— Ти пам'ятаєш його, Гезо,— втішав мене Хозеліц,— і тільки це важливо. І для нього, і для тебе. Ти знаєш, що він лежить тут, у Карпатах, під нашими деревами. А якщо ти цього не забудеш, то куди б ти не потрапив, твої думки будуть завжди, час від часу, повертатися в Карпати. І якщо ти втомишся, якщо в тебе буде горе або багато турбот, від пеметинського повітря твої думки завжди очистяться, завжди наберуть нової сили.

Ніколи раніше я не чув, щоб Хозеліц висловлювався так урочисто.

Старий і сам почував, що говорить чужим тоном. Для того, щоб пояснити це або щоб виправдатися, він почав скаржитись.

— Я постарів, Гезо. Дуже постарів. Не тішить мене і те, що я доживу ще до більш щасливого майбутнього. Я дожив до того, Гезо, що мушу вважати лестощами, коли мене називають однооком. Дуже постарів, синку!

При денному світлі я побачив, що і Михалко постарів. Він був ще прямий, як смерека, і міцний, як дуб, але рухи його були вже не такими рішучими. Очі Григорія ще блищали, але вже глибоко запали під густими бровами. Тільки голос його лишався колишнім — глибокий, сильний бас,—

і тому, коли він говорив, був усе ще тим самим ведмедником. Але коли він мовчав і схиляв голову трошки набік, так, що довге волосся спадало йому на очі,— тоді кожний, хто дивився на нього, мимоволі думав про те, що й дуби не вічні.

Увечері я пішов разом з ним до нічних вогнищ, які тепер показували дорогу не бійцям Ракоці, а червонозорим вершникам Будьонного. З числа старих вогнепоклонників багатьох уже бракувало, вони згоріли у великому вогні. Але полум'я освітлювало багато таких облич, які я побачив уперше.

— Можеш говорити спокійно, Гезо,— тут усі прихильники віри Леніна.

І я заговорив. Гадаю, що говорив гарно. Так тепло, як тільки може говорити людина, яка повернулася з далекої і важкої дороги і почуває себе знову вдома, і так сміливо, як людина, яка хоче вивести прив'язаний до землі народ своєї батьківщини на новий, світлий, але небезпечний шлях. Навколо мене панувала глибока тиша, яка порушувалася тільки потріскуванням вогню, далеким криком сови і глибоким зітханням, що виривалося час від часу в того чи іншого з моїх слухачів.

Коли я почав розповідати про умови у Підкарпатському краї, про Париж і Жатковича, першим заговорив сліпий Хозеліц, якого ще й зараз усі називали однооким.

— Чому це так повелося,— запитав Хозеліц,— що завжди на нашу шию сідає така людина, яка сходження на гору розпочинає із спуску?

— Ти й сам не знаєш, що верзеш,— закинув йому Михалко.

— Якби дехто так знав, що він чинить, як я знаю, що говорю...— відповів Хозеліц.— Але ті так знають те, що вони роблять, як ти знаєш, Григорію, про що говориш. Не випадково американський адвокат твій тезка...

— Иди ти до біса,— крикнув Михалко.— Та чи народжуються в якомусь куточку землі такі дурні, як оце тут?— вигукнув ведмедник.

— А той Медьєрі, що з темним обличчям, куди подівся? — спитав я, щоб перевести увагу на інше.

— Дурну справу скоїв,— відповів Михалко,— однак у нього немає підстави ганьбитись з-за неї. Поки ти добрався сюди, він пішки дійшов до Мукачева узнати, чи знайдеться там потрібна нам людина. Ленінського духу.

Протягом двох днів ми з Михалком відвідали три села. Потім я вирушив назад до Ужгорода. Довелося йти пішки. Мене проводив стежками ведмедник. Ішли ми півтора дні.

За мою надмірну обережність Михалко обзивав мене боягузом.

Коли я побачив, що на мосту, який ми повинні були перейти, стоїть чеський жандарм, я запропонував обійти міст і пошукати де-небудь броду.

— Обійти? Навіщо? Почекай тут, серед дерев, хвилин десять, не більше. Тоді можеш сміливо йти.

— Що ти збираєшся робити, Григорію?

— Підійду до жандарма і попрошу в нього вогню. Коли він полізе в кишеню, скоплю його і кину в річку. Річка тут швидка, звідти він більше не вилізе.

— Чи ти збожеволів, Григорію! Ходімо пошукаємо броду.

— Дуже вже ти розм'як серед чужих народів, Гезо! Зовсім розм'як!

Без усяких пригод я прибув до Королева.

Жаткович урочисто в'їхав у визволену від румунського панування Солотвину, будинки якої жандарми прикрасили прапорами. Але русинському губернаторові не щастило з урочистими в'їздами.

За день до від'їзду Жатковича жандарми заарештували Белу Телкеша. Заарештованого шахтаря обвинувачували в тому, що він протягом двох днів переховував у своїй квартирі московського агітатора.

За дві години до приїзду Жатковича робітники соляних копалень — вперше за чотириста шістьдесят років існування копалень — зайстрайкували. Вони вимагали звільнення Телкеша.

ЗАХИСНИКИ РЕСПУБЛІКИ

Від початку польсько-радянської війни ми вели постійну боротьбу проти пересилання амуніції. Спершу робили це дуже погано. Люди, які готові були першої-ліпшої хвилини взятися за зброю і віддати життя за країну Леніна, не вміли і навіть не дуже хотіли виконувати невелику роботу — скажімо, відчеплювати залізничні вагони. А найважче було вбити їм у голову, що для такої справи, яка має бути зроблена о шостій годині ранку, пізно приходити о восьмій. Утруднення збільшувалися ще й тим, що Микола, Анна Фоті, Кестікало і я повинні були триматися подалі від залізниці, ба навіть від шосейних доріг.

Більша частина залізничників були чехи. Переклад наших відозв на чеську мову тепер не викликав ніяких утруд-

вень — у Сваляві ми мали свого постійного перекладача, який перебував поза всякою підозрою. Але було майже неможливо примусити чеських залізничників, які приїхали з промислових районів, вважати своїми товаришами, своїми братами — на їхню думку — напівдиких русинських лісорубів, що ходять у лахмітті. Але коли польський наступ було припинено і Червона Армія погнала польських білогвардійців, становище зразу змінилося. Чеські залізничники, які не завжди до того вітались із русинами, тепер обіймалися з ними, і той, у кого знаходилася справа де-небудь о шостій годині ранку, з'являвся на місце вже о третій годині ночі. З цього я не маю намір зробити такий висновок, що слабкий може розраховувати тільки на співчуття, а на допомогу тільки сильний, але у нашому випадку це було саме так.

Коли Червона Армія дійшла до кордонів Галичини, постачання зброєю і амуніцією поляків, що стояли в Галичині, цілком припинилося. Раніше поїзди приходили на кордон тільки з запізненням або гублячи дорогою кілька вагонів, тепер же вони не приходили зовсім. Через усякі нещасні випадковості шляхи бували заставлені настільки, що рух припинявся на цілий день. На поїзди, що стояли на відкритій місцевості, нападали невідомі люди. Нашу роботу дуже полегшувало те, що кожен поїзд, який віз амуніцію, супроводжували всього два-три солдати.

Польський генерал Сікорський звернувся зі скаргою прямо до французького уряду, обійшовши не тільки Ужгород, але й Прагу. Французький уряд вжив негайних заходів. Залізничників, що працювали в Підкарпатському краї, протягом одної години замінили. Їхні місця зайняли залізничники, прислані з Румунії. А поїзди з амуніцією почали конвоювати, крім чеських солдатів, ще й французькі колоніальні військовослужбовці, марокканці.

Поки ми шукали румунського перекладача і сушили собі голову над тим, з якого боку можна підійти до кольорових солдатів, поблизу Ужгорода злетів у повітря вагон, а другого дня — віадук між станціями Волівець і Веретьки. Я досі не знаю, справою чиїх рук це було. Навряд чи поширюється так швидко епідемія чуми, як ця епідемія вибухів. Залізничний рух припинився. Чеські сапери нашвидку будували на місці висаджених у повітря мостів нові, дерев'яні. Мости ці завалювалися. Залізничну колію, що тягнеться до Галичини через східні райони Підкарпатського краю, одного і того ж дня було пошкоджено в шести різних місцях.

В результаті вибухів з політичного життя Підкарпатського краю зникли двоє — Жаткович і я. Коли з'ясувалося, що і сапери не спроможні відновити залізничний рух, з Жатковичем стався нервовий приступ. Він три дні пролежав у ліжку, а потім виїхав у санаторій для нервовохворих в Татри. Сідаючи в поїзд, він і не передбачав, що ніколи більше не побачить ветхих будинків своєї столиці і що скоро перед ним знову красуватимуться грандіозні ммарочси Нью-Йорка.

Я залишив Ужгород ще раніше, ніж Жаткович. Не з власної волі. Після вибуху воловецького віадука — хоч я нічого спільного з цим вибухом не мав — Ходла все ж таки заарештував мене. А щоб трудящі Підкарпатського краю вимагали мого звільнення не у нього, зараз же переправив мене до Словаччини, до міста Кошіце.

На залізничну станцію мене доставили під конвоем двоє жандармів. Тоді я й уявити собі не міг, що багатьох своїх товаришів і друзів я вже ніколи не побачу і що через дуже короткий час побачу червону Москву.

Дорогу від Ужгорода до Кошіце я проїхав у досить зручному півкупе. Один з двох супроводжуючих мене жандармів сидів всередині купе, поруч зі мною, другий стояв у коридорі. Під час такого подорожжування з тим, кого супроводжують, як правило, нічого цікавого не трапляється. Про це дбають жандарми. Однак у моєму випадку саме один із жандармів потурбувався, щоб зі мною трапилось таке, що є не менш цікавим і не менш характерним для особливо багатого подіями післявоєнного періоду, ніж кар'єра Седлачека.

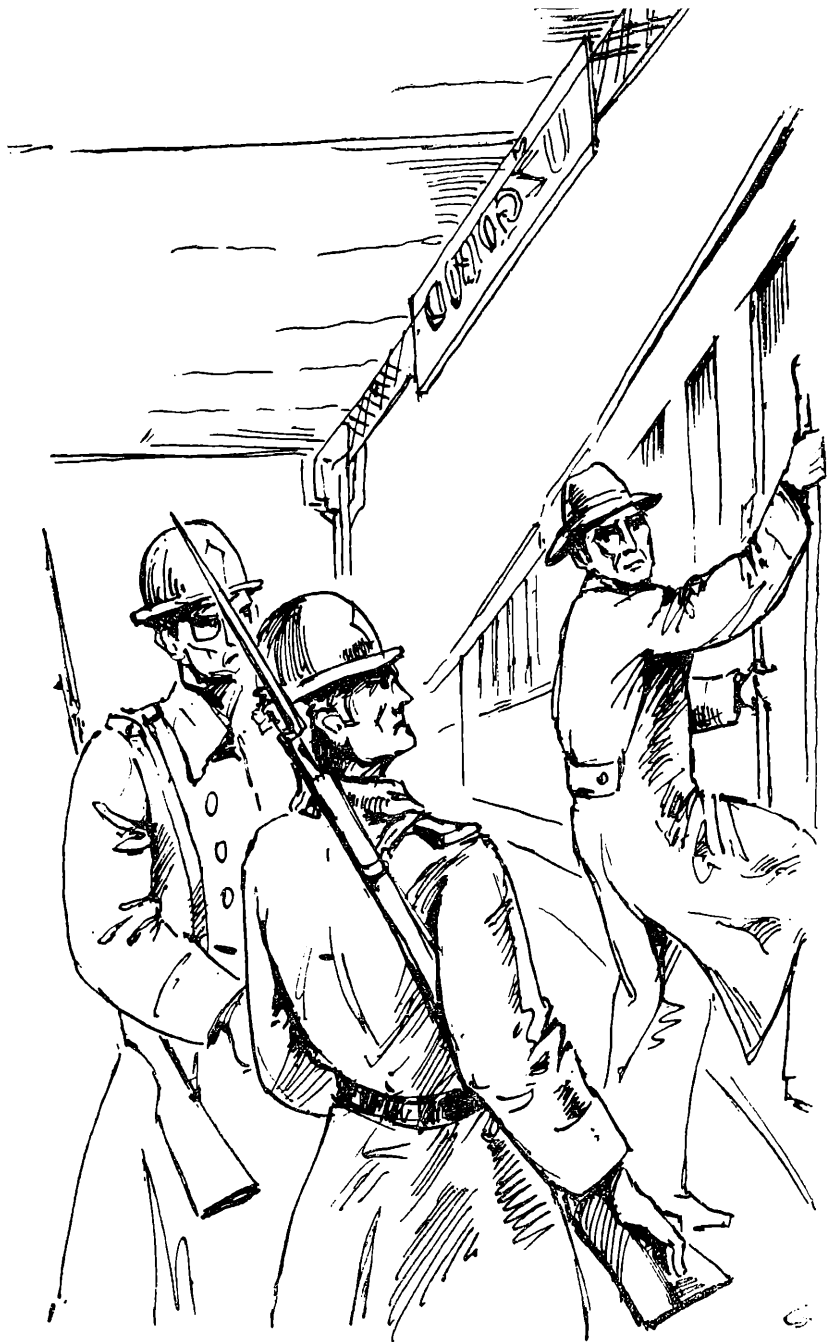
У ті часи ми жили так, що наш чемодан із необхідними речами завжди був наготові на випадок арешту. У моєму чемодані, крім білизни, було ще декілька книг. Коли поїзд рушив, я вийняв із свого чемоданчика «Масовий страйк» Рози Люксембург і почав читати. Жандарм, що сидів поруч зі мною, був старший від мене на кілька років. Він мав солом'яно-жовте волосся, обличчя було поголене. Через свої круглі окуляри він час від часу заглядав у мою книгу. Я подумав, що конвоїр хоче її відібрати.

— Ця книга написана Розою Люксембург? — спитав раптом чеський жандарм по-німецькому.

— Так.

— Роза! — сказав жандарм і глибоко зітхнув.

Я здивовано глянув в обличчя мого конвоїра. Із схованих під окулярами синіх очей на худорляве, веснянкувате обличчя жандарма збігло кілька важких сльозинок.

Я думав, що мій конвоїр п'яний або ж раптово збожеволів.

— Я знав Розу,— сказав жандарм і знову глибоко зітхнув.

Одну мить у мене виникла така думка, що поруч зі мною сидить один з убивць Рози Люксембург. Я тільки не розумів, яким чином убивця міг потрапити у чеську жандармерію, а головне — чому він плаче.

Жандарм, який не був одним з убивць Рози Люксембург, усе пояснив.

— Я соціал-демократ,— сказав він.— Довоєнний соціал-демократ. До партії я вступив у 1912 році, коли працював у Німеччині, в Лейпцігу. До нас, чотирнадцяти робітників, яких тоді приймали до партії, звернулася з промовою Роза Люксембург. Чудово вміла говорити Роза! Ви чули її? Бачили? Ні? Я бачив її, чув і навіть тис її руку. Яка це була людина, наша Роза! А мерзотники вбили її!

Жандарм ледве дихав.

— Коли я вступав до партії, на Балканах вже йшла війна. Роза тоді сказала нам: «Може, завтра вас, товариші, одягнуть у військову форму і дадуть вам у руки зброю. Лишайтеся пролетарями і в тому одязі, що його дасть імператор, і ніколи не забувайте, що гвинтівкою можна стріляти не тільки в своїх братів, але й у ворогів, що стріляти допустимо і необхідно саме у ворогів». Прекрасно вміла говорити наша Роза! Я не забув того, чого мене вчила Роза. Я був поганим, дуже поганим солдатом для австрійського імператора. У військовій формі я теж лишався пролетарем. І коли ми прогнали імператора і було проголошено республіку, я сказав партії: розпоряджайтеся мною, товариші. А мені відповіли: вступай до жандармерії республіки, там ти найліпше можеш боротися з ворогами республіки — реакціонерами і монархістами. Я послухався. Багато старих робітників соціал-демократів підкорилися цьому наказові. А тепер ми боремось проти таких ворогів республіки, які читають Розу. І Леніна.

Жандарм замовк.

Я вже хотів, було, пояснити йому, в чому полягає його обов'язок. Але потім, згадавши Седлачека і Лорка, передумав. Тоді я ще не вмів проводити різницю між зрадниками і тими, кого зрадники ввели в оману. В кожній людині я запідозрював провокатора.

Кілька годин я спав сидячи. Коли прокинувся, то був у купе сам. Гвинтівка жандарма стояла в кутку, але його самого в купе не виявилось. Коли ми під'їздили до Кошіце,

в купе зайшов другий жандарм — величезний молодий селянський парубок з Моравії. Він був страшенно здивований, що його товариша немає поруч зі мною. Він хотів від мене дізнатись, куди той подівся.

— Він, певно, пішов у туалет,— сказав жандарм, трохи подумавши.

Він сів поруч зі мною, щоб не лишати мене без охорони, поки другий повернеться. Але жандарм в окулярах не повернувся. Коли ми прибули до Кошіце, станційна охорона обнишпорила весь поїзд, але жандарма в окулярах ніде не знайшли. Він зійшов з поїзда по дорозі, залишивши свого арештанта, гвинтівку на другого конвоїра.

Моравський конвоїр провів мене до жандармерії.

В жандармерії мене помістили в загальну камеру, де сиділи ще п'ять чоловік. Усі п'ятеро були словацькі селяни. В першу хвилину вони дивилися на мене підозріло, прийнявши за пана. Але коли я вигріб з задньої кишені тютюн і поділився з ними, ми відразу подружили. Вони побачили, що я не пан.

Наша дружба проявилася головним чином у тому, що вони всіляко випитували у мене, що я вкрав або кого я вбив. І кепкували з мене, коли я сказав їм, що сам не знаю, за що мене привезли сюди.

— Ти ще новачок у цій справі, братіку, якщо гадаєш, що цього треба соромитись. Часи тепер не такі, щоб соромитись чого б там не було,— повчав мене, хитро підморгуючи, зовсім лисий селянин з обвислими вусами.— І коли ти гадаєш, що я питаю тебе з цікавості, то помиляєшся. Я бажаю тобі добра. Найголовніша помилка новачків полягає саме в тому, що вони ніколи не знають — що треба заперечувати і що визнавати. Запам'ятай, братіку, раз і назавжди намотай собі на вус, що заперечувати все — так само шкідливо, як і все визнавати.

Той, що повчав мене, був фальшивомонетником. Його чотирьох друзів заарештували за участь в різанині. Тепер про вбивство говорили майже так, як до війни могли говорити про обікрадений попівський сад. Про людину, у яку встромили ножа глибше, аніж слід, говорили так, як раніше про людину, яка випила замість двох пляшок, які їй під силу,— три.

Наступного дня після мого прибуття мене повели на допит. Молодий поліцейський офіцер, який допитував мене, не сказав, чому мене привезли до Кошіце. Він говорив тільки про те, що сталося між Ужгородом і Кошіце. Намагався дізнатись у мене, що сталося з жандармом в

окулярах. Я марно твердив, що не знаю; офіцер мені не вірив. Наказав відвести назад до камери, але вночі викликав знову.

— Подумайте гарненько,— попередив він,— і признавайтесь, поки не пізно.

Через те, що я не признавався в убивстві свого конвоїра, четверо жандармів били мене протягом добрих двох годин. Коли відвели назад до камери, я був увесь у крові. П'ять словаків по-братньому доглядали мене.

— Бачиш, не слухався того, що я тобі говорив,— сказав лисий фальшивомонетник.— Не тим ти повинен виправдовуватись, що не платив у корчмі фальшивими грошима,— це ти якраз міг би визнати,— а тим, що ці гроші ти одержав на ярмарку від єврея з чорною бородою за корову з кривими рогами. А якщо б ти ще до того ж вилаяв чорнобородого єврея більшовиком, то в гіршому випадку дістав би кілька ляпасів за те, що продав свою корову більшовику.

З нар, на яких я лежав, мені було видно крізь віконні ґрати будинок, у якому мешкав мій дядько Фердинанд Севелла, коли ще був учителем танців у Кошіце. Це наштотнуло мене на думку, що в Кошіце живе мій двоюрідний брат, Георгій Севелла, який тепер був адвокатом і, як я знав з газет, відомим оборонцем у кримінальних справах. Я спитав свого приятеля-фальшивомонетника, чи не можна якимось чином передати звідси листа на волю.

— Хоч би й цілу поштову контору! — відповів мій дружок.

Я негайно написав листа. Другого дня він пішов за своїм призначенням. Через три дні мене повели на допит.

Цього разу мене допитував сам начальник поліції Кліма.

Кліма — це живий шматок історії. Протягом ряду років він стояв близько до імператора Франца-Йосифа, а потім, теж багато років підряд, був начальником поліції в найважливіших містах Чехословацької республіки. Усі, хто писав про нього досі, характеризували його як мерзотника і як хитру людину. Вони були неправі. Кліма був дуже розумним і надзвичайно сумлінним поліцейським.

Він був настільки розумним, що розумів не тільки слова одержаних ним інструкцій, але й те, що приховувалося за цими словами, і настільки сумлінний, що точно виконував навіть те, чого не насмілювалися наказати йому хазяї. В 1914 році він був начальником поліції міста Праги. Коли австрійський імператорський міністр внутрішніх справ дав йому вказівку енергійно діяти проти російських шпигунів, він почав нещадну боротьбу проти чеських патріотів,

Сотні людей потрапили завдяки його зусиллям в руки ката, десятки тисяч — в тюрму. Це він заарештував і звелів катувати буквально до смерті стару, хвору дружину професора Масарика, який втік за кордон і вів там пропаганду на користь створення Чеської республіки. Коли Чехія стала республікою, а Масарик президентом республіки, чехословацький уряд послав Кліму до Словаччини з завданням: енергійно діяти проти монархістів, і Кліма зрозумів, чого від нього чекає чехословацький уряд. Тюрми Словаччини наповнилися невдоволеними селянами і невдоволеними робітниками.

Кліма був зовні досить вродливою людиною, але коли я побачив його, він уже трохи потовстішав і дуже полісів. Одягався він елегантно, але скромно. Говорив витончено, ввічливо. Коли мене привели до нього, він запропонував мені сісти і закурити. Не образився, коли я відмовився від цигарки. Вибачився, що примушений говорити зі мною по-німецькому, бо не встиг ще вивчити угорську мову, хоча знає, що це дуже гарна і багата мова. Перш ніж спитати мене про що б то не було, він повідомив мене, що жандарма в окулярах, який зник з поїзда між Ужгородом і Кошице, знайшли на станції Шаторальяуйхей.

— Бідолаха збожеволів,— сказав Кліма.— Уявіть собі, пане Балінт, у жандармській казармі, куди його привели, він закликав своїх товаришів повернути зброю проти їхніх гнобителів. Нещасний став більшовиком. І це — ваша провина, пане Балінт! На жаль, це ваша провина. Про це немає чого й сперечатись. Я вас прошу тільки про одне, пане Балінт: поясніть мені, як це можливо так швидко звести людину з розуму? Що ви говорили йому, що йому давали таке, чим ви його пригощали? Ви кажете — нічого? Але чому ж тоді цей нещасний збожеволів? Що ви кажете, пане Балінт? Від мук сумління? Може, тому, що він не досить добре вас охороняв? Ах, ні... Ви вважаєте, його мучило сумління від того, що його використали проти робітників? Слово честі, я досі не знав, що у наших жандармів така чутлива душа!

— А ви,— перейшов Кліма на іншу тему,— все ж таки стверджуєте, що захисники республіки жорстокі? Цього ви нікому не казали? Я не стверджую, що ви це говорили, але можу довести, що ви про це писали. Або ось цей лист — хіба не ви послали його пану адвокату Георгію Севеллі?

Кліма пред'явив мені мого листа, посланого двоюрідному братові, «Сто чортів, мерзотники перехопили мого

листа!» — подумав я. Але дійсність виявилася далеко гіршою від цього.

— Коли мій друг Севелла передав мені цього листа, ми з ним довго розмовляли про вас, пане Балінт. Мій друг Севелла інформував мене, що ви походите з сім'ї з поганою розумовою і моральною спадковістю, що в вашій родині вже до вас був один більшовик — якщо не помиляюсь, один з ваших дядьків. Це сумно, пане Балінт, дуже сумно. По-людському мені дуже шкода вас. Але як захисник республіки я змушений думати про те, що люди з поганою спадковістю так само небезпечні для суспільства, і навіть ще більше, ніж злочинці. Знаючи це, ви, напевно, не будете дивуватись, якщо, в інтересах суспільства, а в певній мірі й у ваших власних, я вас суворо ізольую. Максимально суворо.

Кліма був господарем свого слова. Чотири місяці і дев'ятнадцять днів протримав він мене в одиночці. Крім своїх тюремників, за цей час я не бачив жодної людини. А говорити не міг навіть з тюремниками: якщо намагався перекинутись з ними словом, вони не відповідали. Тому не знав, що відбувається на волі.

Протягом перших тижнів я все вираховував, наскільки просунулася вже вперед і де знаходиться зараз Червона Армія. Намагався не бути надто великим оптимістом, брав до уваги всі труднощі переходу через Карпати, але знав, що Червона Армія зуміє подолати ці труднощі. Тепер вони вже у Львові... Тепер дійшли до Стрия. Тепер у Верещках... У Сваляві... В Мукачеві...

За моїми підрахунками вони повинні були бути вже в Кошіце, але їх не було. На вулиці грав військовий оркестр. Я прислухався, чи це не «Інтернаціонал». Ні, грали не те.

З одної крайності я впадав у іншу. Оплакував своїх товаришів, які вже, напевно, всі мертві. Оплакував їх, а потім знову починав вираховувати, коли вони дійдуть до Кошіце.

З кожним днем ставало все холодніше.

Пішли осінні дощі, а за ними і перший снігопад.

Але російських товаришів я не дочекався.

ЧЕРВОНИЙ ПЕТРУШЕВИЧ

Коли я разом з батьками переїхав з Берегова до Будапешта, Микола, будучи тоді чотирнадцятирічним хлопчиком, залишив школу і поступив конюхом до оцтового фабриканта Марковича. Було йому п'ятнадцять років, коли

він працював на будівництві вузькоколійної залізниці між Свалявою і Полянню. Йому було шістнадцять років, коли разом зі старим Томашем Есе він почав ходіння по селах. Від Яноша Фоті, який керував у той час робітничим рухом у Берегові, він одержав кілька книг з порадою уважно вивчити кожен рядок. Микола багато працював над одержаними від Фоті книгами, але дуже мало міг в них зрозуміти. Від Філіпа Севелли, у якого він листовно просив поради у деяких справах, теж одержував разом з порадами кілька книг. Одна з цих книг — «Кобзар» Шевченка — стала для Миколи біблією. Коли біля Гродека ми з ним разом їли харчі імператора, я дав йому прочитати «Тараса Бульбу» Гоголя. Микола, який ніколи нічого не просив, прочитавши цю книгу, умовляв мене подарувати йому її. Від того часу Микола Петрушевич мав дві біблії. В дивізійній тюрмі він знову став читати такі книги, які давав йому колись Фоті. За допомогою Кестікало Микола тепер уже зрозумів прочитане, хоч були місця, які він розумів по-своєму. В ті часи я знав ще дуже мало і тому думав, що знаю все краще за всіх, і будь-що хотів учити Миколу. Але Кестікало відговорив мене.

— Дай Миколі спокій, Гезо. Коли дійде до діла, він завжди знатиме, що треба робити.

Кестікало, виявилось, мав рацію. Коли дійшло до діла, Микола поділив землю, організував армію і вперто воював. Його перемогли, але його ім'я розлетілося на крилах слави і ввійшло в серця народу Підкарпатського краю. Його поразка була підготовкою до перемоги. Може, народ не зовсім розумів це, але відчував.

Тому червоного Петрушевича любили і чекали не тільки під лісистими Карпатами, але й далеко за межами цього маленького краю.

Землю роздав народу, і тому пани кинули його до в'язниці. Після виходу Миколи із тюрми багато хто знав, що він жив у тому лісі, де колись Ракоці зустрівся із босоногим Томашем Есе і тою циганською дівчиною, яка вміла грати на диво-скрипці. Інші поговорювали, що Микола був у Москві, де від Леніна просив поради, як вилікувати народ від бід.

Стійкий, розумний, войовничий русинський батрак Микола став героєм легенд. А легенда росте швидше від трави, корінням вона стійкіша за дуба. Живиться легенда із двох джерел: із минулого, яке ледве впізнається, і майбутнього, дуже наївно уявлюваного. Минуле надає легенді форму, вірець. Тому герой легенди стає зовні трохи

схожим на святих, які з часом уже пристосувалися до уяви народу. Майбутнє, надія на майбутнє — дає героєві легенди зміст: воно диктує йому, за що боротись, і наказує йому перемогти.

Миколу треба було любити і поважати за те, ким він став.

Але вождем свого народу Микола — червоний Петрушевич — став не тільки завдяки своїй залізній волі й непохитній вірі в свою справу, але і створеним навколо його імені легендам.

Легенди ці не розвіялись і тоді, коли Микола — після страйку з нагоди приїзду Жатковича — повернувся додому в Сваляву і став лісорубом. Святий, який зробився лісорубом і їсть кукурудзу! Микола зробив це без якого-небудь розрахунку. Він був, може, єдиною людиною в Підкарпатському краї, яка не знала, що червоний Петрушевич є святим. Микола став лісорубом, щоб жити, як ті, кого він любив більш за все, і щоб жити там, де він більш за все почував себе своїм. Легше було домогтись для нього несутимості, як умовити його лишити роботу лісоруба, переїхати до Мукачева і зайняти, замість вигнаного Лорка, пост голови ради професійних спілок.

— Послухай, Миколо, якщо ти станеш головою профспілки, то ці організації відразу ж матимуть певний революційний характер. А ти, як голова ради професійних спілок, будеш остаточно легалізований, — доводив я йому.

Але мої аргументи не переконали Миколу. Тільки за категорично вказівкою партії погодився він переїхати до Мукачева.

Під його керівництвом рада професійних спілок твердо і вперто боролася за поліпшення життєвого рівня робітників. Але ще більше значення мало те, що кожний, хто вступив у цей період до професійної спілки, почував себе так, наче він вступає добровольцем у Червону Армію, і члени професійних спілок вважали себе солдатами Червоної Армії, які перебувають на свободі. У партії у цей час було дуже мало людей, бо ми трохи з перебільшеною обережністю поповнювали свої ряди. І все-таки — через профспілки — кожен трудящий цього малого краю організовано виконував настанови партії, двадцять восьмої партії. Ніхто із її керівників, про яких знали власті, не брав участі у боротьбі проти перевезень амуніції по території краю. І все ж таки цей бій виграли ми!

Микола був дуже високий на зріст і кістлявий, його широке голене обличчя було вкрите веснянками, Світле густе

волосся нагадувало левину гриву. Коли він сміявся, обидва ряди білих зубів виблискували, мов сніг. Сміявся він голосно, як щаслива дитина.

В місті він теж лишався лісовим жителем, у цивільному житті — солдатом. З коміром і краваткою не міг ніяк заприятелювати. Він носив комір і краватку в кишені й одягав їх тільки тоді, коли доводилося розмовляти з представниками влади. Як голові ради професійних спілок йому частенько доводилося виголошувати промови. Він користувався порівняннями з лісового життя, а казки, які часто вплітав у свої промови, були казками лісу. Одного разу звіт Миколи для конференції професійних спілок приготував я. Те, що Микола потім говорив, було настільки ж подібне на те, що я підготував, як живий, вкритий листом дуб на добре вистругану дубову колоду. Тим, що він говорив, як він висловлював свої думки, своєю мовою, своїм твердим військовим голосом, що гримів, і, звичайно, не в останню чергу знанням фольклору, він просто-таки гіпнотизував своїх слухачів. Фанатично ненавидів, фанатично любив, фанатично вірив і тому так умів впливати на людей, що тисячі, десятки тисяч були готові на одне його слово кинутись з голими руками проти багнетів, кулеметів, гармат.

Але він хотів повести в атаку не беззбройних людей. Радячись з Кестікало, Анною Фоті й зі мною, з великою передбачливістю і залізною енергією готував боротьбу, яку називав «справжньою боротьбою». Його план полягав у тому, щоб ударити в тил білополякам, які воювали проти Червоної Армії, через Верецьки й Лавочне. За цим планом, одночасно з червоним Петрушевичем, який наступав через Верецьки на Галичину, ведмедник Михалко повинен був напасти на польських панів з боку марамороських гір. Михалко двічі приїздив до Мукачева. Докладно з'ясовував своє завдання, запам'ятав, де має зустрітись в Галичині з Миколою, і навіть наперед визначив, в якому місці народ Підкарпатського краю вітатиме вершників Будьонного.

Мене Микола не хотів узяти з собою до Галичини. Він і Кестікало були тої думки, що під час повстання моє місце буде в Мукачеві. Коли повстанці зайдуть у Лавочне, ми оголосимо в Підкарпатському краї загальний страйк і надамо стільки роботи жандармам і поліцейським Ходли, солдатам і легіонерам Парі, що ті не матимуть часу й думати про те, що відбувається в Галичині. Коли — після висадження в повітря віадука між Волівцем і Верецьками — мене заарештували і вивезли до Кошіце, план змінився

тільки в тому розумінні, що призначену для мене роботу — керівництво загальним страйком — мала взяти на себе Анна Фоті.

Все було старанно підготовлене не тільки в Підкарпатському краї, але й по той бік кордону, в Лавочному, куди Кестікало часто ходив у своїх ковальських справах. Ті, кому було потрібно, знали вже точно день і годину.

Влада була сліпа і глуха. Від того часу, як вершники Будьонного перейшли кордони Галичини, ні Парі, ні Ходла не звертали уваги на підкарпатських трудящих. Навіть перевезення амуніції перестало їх цікавити. Вони були зайняті іншим. Парі проводив більшу частину ночі в переговорах віч-на-віч з Ходлюю, а цілі дні в переговорах з Гордоном.

Телеграф повідомив, що кіннота Будьонного наближається до Львова.

Післязавтра!

За день до призначеного часу Миколу розбудили о третій годині ночі. Не жандарми прийшли по нього, а хлопець з Верещок приніс листа від Кестікало.

«Не знаю, що сталося,— в Лавочному революція. З будинку сільського управління зірвали польський прапор, але на його місце підняли не червоний прапор, а український. Я зараз вирушаю туди. Там зустрінемося. Поспішай. Юха».

Біля дванадцятої години дня Микола разом з галичанином Гагатком прибув у Лавочне. Якби в Лавочному не було такої великої метушні і якби Гагатко не вмів так добре орієнтуватися, то Микола одразу ж потрапив би в руки ворога. Гагатко повів його в хатину лісоруба і умовив залишатись там, поки він шукатиме Кестікало. За годину Гагатко повернувся з вістями, що Кестікало разом з «нашими» знаходиться в лісі. Друга новина, принесена Гагатком, полягала в тому, що Лавочне зайняте Українською Галицькою Армією, якою командує два французькі офіцери і український адвокат на прізвище Бекеш.

Гагатко почував себе в лісі Лавочного так самовпевнено, як Микола в лісі Цінка Панна. Ліс кишів, як мурашник. Там були не тільки ті, хто втік з Лавочного від Української Галицької Армії, переховувалися також і сотні українських робітників та лісорубів, які ще кілька місяців тому втекли від примусового призову в армію поляків. Коли Микола, нарешті, зустрівся із Кестікало, той вже встиг налагодити зв'язок між лісом і тими, хто лишився в Лавочному. Кур'єрами були діти, які збирали суниці й гриби.

— Що сталося? Цілком зрозуміло,— інформував Миколу

Кестікало.— В Лавочному проголосили «Велику Україну». Хто саме? Це теж зрозуміло. Французьких офіцерів міг послати сюди тільки Парі, а адвокат Бекеш — це той самий, який сидить в правлінні акціонерного товариства «Латориця». Зараз питання тільки в тому: чого домагаються люди Парі?

— Про це ми поміркуємо, коли матимемо вільний час. А тепер у нас, Юхо, інші справи.

— Це правда. Але, на жаль, до цих інших справ ми не підготовлені. Ми повинні були прийти сюди з півтора тисячами бійців. А наш тил мав прикривати загальний страйк. А тепер...

— Перш за все ми займемо Лавочне!— крикнув Микола.— Про решту поговоримо згодом.

Коли стемніло, люди з лісу почали наступ на село з трьох сторін. Вони були озброєні тільки сокирами, дрюками і — бойовою рішучістю. «Національна армія», що нараховувала вісімдесят два чоловіки, була обеззброєна протягом кількох хвилин. Обійшлося без єдиного пострілу. Двоє французьких офіцерів дали драла автомобілем назад у Підкарпатський край, але адвокат, який був або дурніший від цих офіцерів, або хоробріший, лишився в Лавочному. Двоє лісорубів із Лавочного привели цього молодого, але вже обліслого чоловіка, в окулярах і спортивному костюмі, до сільської управи.

Там його допитував Кестікало.

— Ви не знаєте, панове, що робите! — вигукнув з великим пафосом адвокат.— Господи, допоможи! Ви вносите розбрат у середовище українського народу тепер, саме тепер, коли, нарешті, настав час визволення. Наші два вороги — російські більшовики і польські пани — б'ють один одного, а ми можемо зараз одним ударом покінчити з ними, могли б покінчити з ними, якби тільки кожен українець виконав свій обов'язок.

Адвокат, який мав добре підвішеного язика, хотів завербувати Кестікало для справи «Великої України».

— Ви мені скажіть лише одне, пане адвокате,— спитав його Кестікало,— чому французькі офіцери очолили українських націоналістів і чому генерал Парі дав вам зброю?

— Ви мали б тільки радіти, що нам пощастило придбати в боротьбі проти двох ворогів такого цінного союзника! — відповів адвокат.

— Невже, пане адвокате, ви все ще не розумієте, що розмовляєте з одним з ваших ворогів, із справжнім вашим ворогом — з більшовиком?

— Ви жартуете! Більшовики перебувають десь біля Львова, і ніколи їм не переступити поріг цієї землі.

— Ніколи — це слово гучне, пане адвокате! Але тепер мова не про це. Залишимо пророкування, а краще скажіть, хто доручав вам робити це свинство? Від кого ви одержували гроші і скільки?

Тільки тепер адвокат зрозумів своє становище.

— Почуваю себе зле, — промовив він. — Чи можу попросити склянку води?

— Від цього придуркуватого адвоката я довідався тільки те, що генерал Парі підбадьорював його, а двоє попів фінансували. Біс його знає, що вони затівали. Але якщо цього довідатися не вдалося, то що нам потрібно робити — для нас ясно.

— Будемо діяти, Юхо! — відповів Микола.

Кестікало в усі напрями відправив гінців. Микола розподіляв бійців. Тим часом, коли Микола обмірковував питання, як би одного озброєного бійця в один і той же час використати на трьох або, принаймні, на двох місцях, прибув двоголовий Віхорлат на чолі двох сотень бійців.

— Я гадав, що десять Жатковичів неспроможні будуть накоїти стільки дурниць і свинства, як цей один шмаркач-губернатор, — почав доповідати з веселим обличчям двоголовий. — Він жене воду на наш млин. Анну Фоті і Іцковича заарештував. Миколу і Кестікало розшукував. Нахаба Ходла заарештував стільки людей, що у нас відпала потреба організувати страйк, бо і без того уся праця припинилася, а якщо трошки допоможемо, то й на залізницях припиниться рух.

Із людей Віхорлата Микола організував чотири роти, не дуже чисельні, але з надзвичайно бойовим духом.

Кестікало відправив трьох чоловік — одного до Михалка з тим, що коли він не застане ведмедника, то повідомить про все Медьєрі, а двох до Ужгорода і Мукачева — встановити там зв'язок із потрібними людьми.

О шостій годині ранку на площі перед сільською управою зібралася армія червоного Петрушевича. Частина людей була в формі (польської, чеської, а хто і старої австрійської армій), частина в цивільному. Дехто з бійців носив цивільне пальто, а на голові гусарську або старомодну німецьку солдатську шапку. Зброя була теж збірна, як і вбрання: у кого гвинтівка, у кого залізні вила. А більшість озброїлась цапиною.

Тут же зібралося все населення Лавочного від малого до

великого. Вночі ніхто не спав, але ранком ніхто не хотів піти додому. Ходили чутки, що виступатиме червоний Петрушевич.

Усі вже знали новину. І все ж таки кожен знову й знову передавав її далі. Але ні той, хто передавав, ні той, кого сповіщали, не цілком вірили цій чутці.

— Червоний Петрушевич...

Народні збори відкрив старий лісоруб з Лавочного Іван Мешко.

— Прошу боже благословення на червоних бійців,— сказав Мешко.— Решту нам скаже червоний Петрушевич.

Микола вийшов на балкон сільської управи.

У виснаженій, неголеній людині ніхто не пізнав би героя легенд.

Його зустріла глибока тиша. Люди були вражені.

Сильний — цього разу трохи хрипкий — голос Миколи глухо розбивався об височенні гори.

— Товариші! На відстані кількох днів ходу від нас, там, де сонце сходить, солдати Леніна борються з польськими панамі і з польськими жандармами. В цій боротьбі має вирішитись, чи ми люди, вільні люди, чи тяглова худоба, чи будуть ліси Карпат нашими, чи вони дістануться нашим ворогам.

Зовнішність і жести Миколи були як у першого-ліпшого карпатського робітника. А говорив він народною мовою, прикрашеною шевченківськими рядками. Все, про що він говорив, розуміли всі. Говорив про ту землю, яку кожен із присутніх любив, про ті страждання, які всі пережили. Його слова заспокоювали людей і водночас запалювали на боротьбу.

То тут, то там чулися зітхання.

На руках однієї з жінок прокинулася дитина і почала плакати. Мати високо піднесла своє дитя:

— Не плач, Іванку! Не бійся! Дивись — там червоний Петрушевич!

— Червоний Петрушевич! — дзвінко кричала інша жінка.

І за мить з тисячі уст вирвався тріумфуючий клеч:

— Червоний Петрушевич! Червоний Петрушевич!

В повітря піднялись кулаки, сокири, гвинтівки.

— Червоний Петрушевич! Червоний Петрушевич!

Голос Миколи потопав у цій бурі.

Кілька секунд він стояв непорушно. Обличчя його почервоніло, очі блищали. Він рвучко змахнув правою рукою, показуючи напрям на схід.

Вранці отець Гордон дізнався, що Лавочне перебуває в

руках українських націоналістів. Він так часто це говорив, що і сам повірив: варто тільки виставити український прапор — і вся територія від Карпат до Дністра відразу ж буде належати фірмі «Дженерал моторс». Зараз же він дав розпорядження отцю Брауну, а той у свою чергу своїм агентам у Лондон, Цюріх, Париж і Прагу, закупити якомога більше галицьких нафтових акцій. Ці акції від початку наступу російської Червоної Армії були на біржі майже зовсім знецінені.

Другого дня отця Гордона рано, ще до світанку, розбудив з найсолодшого сну двоязиковий Віхорлат.

— Погані справи, отець!

Коли місіонер зрозумів, у чому справа, він побіг до Парі. Генерал був у похідній формі, вивчав карту Галичини і диктував накази.

— Ваше превосходительство! — почав незвичним голосом Гордон.— У Галичині... більшовики...

— Знаю! Випийте чарочку коньяку, отець Гордон. Ви непитуший? При такому становищі це досить велика біда.

— Ваше превосходительство, ви повинні зробити все, щоб...

— Я все ж таки можу дати вам хорошу тему для недільної проповіді. Хто лякається, коли камінь потрапляє не туди, куди він цілив,— хай не грається камінням. Гарна темочка, чи ж не так? Я сподівався, що коли ми підніmemo у Галичині український прапор, то особисто я і мої довірені зробимо вигідний бізнес. Жаткович сподівався, що буде українським царем. Про те, що думали ви, я з-за ввічливості зараз не говоритиму. Жаткович і я — дурні, а ви не розбираєтеся у земних справах. Всі ми прорахувалися, бо думали, що під українським національним прапором можна і потрібно воювати проти більшовиків. А тому, що проти більшовиків воювати потрібно, то я попросив допомогу від поляків. Від тих поляків, яких і ви, і я, і Жаткович зрадили. Сподіваюся, я говорю досить відверто. Бачите, отче, тому не дуже приємно працювати разом із солдатами. Якщо трапиться біда, то вони не лякаються.

Непитуший Гордон випив підряд дві чарки коньяку.

— «Дженерал моторс» переживе ці витрати. Ви, отче, витратили не стільки, за скільки будете звітувати, і таким чином і ви теж не збіднієте від цих збитків. А перед нами відкриваються великі можливості. Тут зовсім під боком угорці, які завжди відчувають великий потяг до маленької війни. Тут знаходяться також і румуни, які люблять запах нафти. Я вже їх повідомив.

Ад'ютант доповів Парі, що Мардареску біля телефону.

Як у карпатських народних казках: боротьба продовжувалася сім днів і сім ночей.

Перший день. Червоний Петрушевич віддає наказ про наступ. Далека канонада. Повстанці гадають: чиї гармати гримлять — Леніна чи польських панів? Горить панський палац. Населення двох сіл береться за зброю. Ввечері — відпочинок у лісі. На півдні — далеко-далеко на верховинах Карпат — світяться вогні вівчарських ватр.

— Вони схожі на п'ятикутну зірку, — зауважує двоголовий Віхорлат.

— Зараз вони світять нам у спину, на прощання, — каже Гагатко. — Коли ми повернемося разом з російськими братами, вони показуватимуть нам шлях.

— Спати! Спати! Завтра теж буде день!

Другий день. Послана з Кракова польська кавалерія наздогнала ар'єргард під командуванням Кестікало. Веречанський фінн не приймає бій і відходить у ліси. Кавалеристи атакують ліс. Шаблі проти сокир. Сокири перемагають. Поляки відступають. Точніше, мали намір відступати. Але поки вони билися в лісі, червоний Петрушевич з вісьмома сотнями людей розгорнув ланцюг в їхньому тилу. Поляки тікають. Галицькі селяни вбивають поранених. Петрушевич збирає селян і звертається до них з промовою. Він пояснює їм, що польські солдати це ті ж самі одягнені в форму робітники й селяни — брати.

— Є такий брат, який гірший від чужої людини, — зауважує Іван Мешко.

Роззброєних полонених — рядових солдатів — Микола відпускає додому. Трое з полонених не хочуть іти, вступають у ряди повстанців. Один з полонених офіцерів намагається втекти. За наказом Петрушевича його розстрілюють.

На вечерю вся армія їсть конину. Хліб вже вийшов. Солі теж мало.

Третій день. На північних схилах синіють марамороські гори. Петрушевич у всіх напрямках шукає загін Михалка. Даремно. Витративши на розшуки половину дня, Петрушевич повертає на північ, де гадає зустріти Будьонного. Повстанці посуваються по шосе. Після обіду кілька чоловік з роти Віхорлата пограбували одну селянську хату. Надвечір Петрушевич влаштовує суд над мародерами. Виганяє з своєї армії злочинців. Село підносить Петрушевичу хліб-сіль. Солдати просять тютюну і сірників. Нема. Вночі загін Михалка наздоганяє ар'єргард Миколи.

На голові Михалка скривавлена пов'язка.

— На протязі двох годин били ми польських жандармів. Знищили б їх до останнього мерзотника, якщо б їм не допомогла румунська артилерія.

— Які в тебе втрати? — питає Кестікало.

— Вирушило двісті сорок. Тепер нас тридцять сім. З них одинадцять залишаться на все життя каліками.

Четвертий день. Люди Михалка втомлені, відпочивають, інші збирають гриби і суниці. На шосе з'являється велика румунська військова частина. При заході сонця відбувається коротка сутичка. Румуни тікають. Микола бере в полон чотириста двадцять чоловік. В числі полонених — сто дев'ять українців з Буковини і сорок два угорці з Трансільванії. Всі вони приєднуються до повстанців. Решту полонених — за винятком офіцерів — Микола відпускає додому.

На вечерю — конина і гриби.

П'ятий день. Робітники однієї лісопилки приєднуються до повстанців. Від них Петрушевич вперше чує новини прохід польсько-радянської війни.

— Вчора говорили, — розповідає робітник-слюсар, — наче наші відступають.

— Казки, — кидає Микола.

— Починаючи з позавчорашнього дня не чути гуркоту гармат, — продовжує слюсар. — Ми прислухалися вдень і вночі. Даремно — нічого не чути.

Після короткої наради з Кестікало, Михалком і Гагатком Петрушевич дає наказ:

— Посиленим маршем — на північний схід!

Шостий день. Перехід без відпочинку. Їсти нема чого. Воду п'ють з ручаїв.

Сьомий день. На село, де ночували загони Гагатка, на світанку зробили наліт чотири французькі літаки. Від їхніх бомб криті соломою хати охопило полум'я. Населення тікає в ліс. Чеські легіонери атакують Кестікало. Кестікало іде в контратаку проти чехів. Чехи сильніші. Петрушевич направляє допомогу Кестікало, але і противник одержує підмогу. Знову з'являються французькі літаки. Чехи вже атакують у лісі, але Петрушевич відбиває їх.

В лісі рано темніє. Густе листя величезних дубів цілком закриває небо.

Де-не-де розпалюють багаття.

Але більшість людей надто втомилась, щоб робити навіть це. Варити однаково нічого. Всі лягають спати там, де доведеться.

Микола розставляє вартових, висилає патрулі.

Узлісся на заході обороняє Гагатко. На південному краї

лісу Михалко після заходу сонця відбиває вилазки румунських патрулів.

— Ми наче у себе вдома,— говорить Михалко Миколі, закінчивши свій рапорт.— Дуби, сосни, буки.

Патрулі повідомляють, що з північного і північно-східного боку лісу наближаються поляки.

— Треба відступати! — пропонує Гагатко.

— Пізно. Адже ми оточені,— говорять інші.

— Наступати треба! — гарячиться Михалко.

— Наші втомились і голодні. І набоїв майже немає,— заперечує Кестікало.— Треба звідкись роздобути їжу, хоч би з пекла.

— Якби в пеклі була їжа, його не називали б пеклом,— говорить ведмедник.

— Будемо наступати,— вирішує Микола.— Гагатко і Кестікало оборонятимуть ліс від чехів. Михалко відбиватиметься від румунів. Я піду на поляків.

— А ти зумієш підняти своїх людей, Миколо? — питає Кестікало.

— Так.

— А як з бойовими припасами?

— Наступатимемо з багнетами і сокирами.

Він почав переходити від одної ватри до другої. Говорив майже з кожним окремо.

— Ми вирушаємо в ту сторону, де нас чекає Ленін...

Сплячий ліс повільно ожив.

Команди не чути. Кожен усвідомлює свій обов'язок.

Було тихо. Тільки тут або там чути було приглушені слова:

— Ленін... Москва...

Вже розвиднялося, коли червоний Петрушевич дав наказ:

— Вперед! Проти польських панів! За мною!

Повстанці, озброєні багнетами і сокирами, вирвалися із лісу. Їх зустрічає кулеметний вогонь. У перші ж хвилини бою багато бійців падають на землю, деякі піднімаються і, скривавлені, з перекошеними від болю обличчями, ідуть вперед на ворога.

— Вперед! Вперед!

Кулемети змовкають. Віхорлат, зарубавши сокирою польського кулеметника, повертає один з кулеметів у проти-лежний бік.

— Та-та-та-та...

З півночі ліс обстрілюють гарматами. Наступають свіжі польські частини.

Армію червоного Петрушевича не розбили.

Армії червоного Петрушевича не стало. Не лишилось людей. Вони зійшли кров'ю.

Ще де-не-де рухаються люди. Піднімаються і знову падають. Один з літаків, опустившись зовсім низько, обстрілює кривавий луг з кулемета.

Кілька поранених, підтримуючи один одного, хитаючись, прямують назад у ліс. Поляки не переслідують їх. Поляків на полі теж не лишилося.

Поки нові польські загони утворили ланцюг, поранені вже дійшли до дерев на узліссі.

Свіжі польські частини вриваються в ліс. Там їх зустрічає кулеметний вогонь. Бій продовжується у півтімні півтори години. Тільки тоді поляки помічають, що вони атакували не повстанців, а своїх союзників — чеських легіонерів, які просувалися з західного боку лісу.

З великим запізненням вони починають переслідування повстанців, які прямують на південь.

Тут Михалкові вдалося відкрити дорогу. Першого румуна, який добіг до лісу, він убив кулаком.

Люди Михалка б'ються з румунами і перемагають. Михалко скомандував:

— Вперед! Бий негідників! Вперед, хлопці! Вперед!

Румуни тікають. Кидають зброю. Ведмедник жене їх перед собою, як пастух череду, і кричить:

— Вперед! Вперед!

Кестікало, оточений в лісі чехами, окопується, щоб забезпечити тил Михалкові. Коли поранений Петрушевич, якого підтримують двоє бійців, доходить до позицій Кестікало, веречанський фінн знімається і веде рештки армій через відкритий Михалком шлях — на південь, додому. Двоє бійців Кестікало на носилках несуть важко пораненого Миколу.

Ходла був переконаний, що Парі влаштував усе це «лавочнівське свинство» тільки для того, щоб спровокувати повстання у Підкарпатті. Він безмежно захоплювався чудовим планом генерала. Він дякував богові, що той подарував йому такого мудрого командира.

Парі зайняв усі проходи через Карпати. Таким чином, частина повстанців, які врятувалися від поляків, потрапили до рук чеських жандармів. У Верецьках було вже шістьдесят сім полонених. Але червоного Петрушевича, Михалка і Кестікало серед них не було.

Михалко, Гагатко і Кестікало понесли непритомного Миколу дорогою, якою звичайно ходять тільки козулі, до

лісу Цінка Панна. Там його поклали в хатині Катка. Після кількох годин відпочинку Михалко, попрощавшись з друзями, вирушив у марамороський ліс. Кестікало разом з дев'ятьма іншими втікачами сховався в глибині лісу. Гагатко лишився біля Миколи. Він лишався при ньому і тоді, коли жандарми Ходли оточили хатину Катка.

Чисто виголений, сильно надушений Ходла гордо доповідав генералові, що «славнозвісний ватажок розбійників полонений». Парі був надзвичайно задоволений роботою жандармів.

Вже протягом кількох днів він безрезультатно вів переговори з польськими генералами. Парі вимагав від поляків направити телеграму французькому урядові, визнавши, що вони помилилися, коли стверджували, що повстання в Лавочному організували агенти Парі. Спочатку для підтвердження своєї правоти генерал хотів посилатися на свідків, але, переконавшись, що поляків свідки не цікавлять, запропонував гроші. Багато грошей. В той же час Парі повчав Сікорського, що тепер, коли Червона Армія відступає, Пілсудський видаватиме себе за рятівника Польщі. Якщо Сікорський теж претендує на це, то він повинен стверджувати не те, що Лавочне було справою французів, а що повстання в Лавочному було найнебезпечнішим більшовицьким повстанням усіх часів. Гроші та аргументи переконали Сікорського. Він висловив згоду надіслати французькому урядові нову доповідну. Але за це він вимагав не тільки грошей, але і видачу польським генералам червоного Петрушевича.

Але Петрушевича Парі ще тоді видати не міг. Коли, нарешті, Ходла захопив пораненого Миколу, було вже пізно: міністр внутрішніх справ Чехії ще до цього послав Ходлі спеціальну інструкцію про те, що русинів, які є чехословацькими підданими, видавати полякам не дозволено. У чехословацькому парламенті соціал-демократи підняли великий галас із-за подій у Лавочному. У Брно і Кладно відбулися грандіозні мітинги на захист трудящих Підкарпатського краю. Президент Масарик направив в Ужгород свою довірену людину, щоб не лише із офіційних доповідних знати про те, що діється в Карпатах. Ходла зрозумів, що Масарик не жартує. І тому — якби це йому не було прикро — вимушений був повідомити Парі, що чехословацьких підданих не дозволяється видавати полякам.

Парі погрожував Ходлі. На це начальник поліції заявив генералові, що він особисто з великою радістю звільнився б від бандитів, але Масарик на ці справи має свій погляд.

А тому, щоб і Масарик не образився, і бажання Парі здійснювалося, треба придумати щось розумне. Ходла телефоном повідомив начальника Веречанського округу, що другого дня виїздить у Верецьки особисто допитати полонених. Потім він послав у Верецьки двоязикового Віхорлата, з яким до цього мав дуже довгу конфіденціальну розмову.

— Дійте розумно і енергійно! — сказав йому Ходла на прощання.

Полонені були замкнені у величезному хліві шенборнівського маєтку. Четверо полонених померли від ран, що їх дістали в Галичині. На місце померлих приконвоювали вісьмох нових, так що їх було зараз сімдесят сім чоловік. Їсти полоненим давали раз на день. Вмиватись їм не дозволялося. У хліві соломи не було, на якій вони могли б лежати. Першого дня вони спробували розібрати одну з стін, але це їм не вдалося. Другого дня почали копати землю, намагаючись зробити підкоп. Вартові помітили це, і двадцятьох полонених до крові побили.

У хліві було жарко і задушно. Повітря було насичене запахом поту, крові і гнійних ран.

Полонені вдень і вночі сварилися. Деякі з них повірили в те, що Червона Армія відступила. Багато з них знали напевне, що Будьонний і Ворошилов перейшли уже Карпати. Вони тільки через те не дійшли ще до Верецьок, що прорвалися через Ужоцький перевал.

— Штурмом захопили Ужоцький перевал! — кричав двоголовий Віхорлат.

З кожною годиною Віхорлат видавав все нові і нові вісті, і ці вісті додавали полоненим нових сил.

А під ранок знову починалися суперечки.

Двері відкрились. Увійшли два жандарми. Ті, що сперечалися, замовкли. Жандарми прийшли по двоголового Віхорлата.

— Дізнайся! Дізнайся докладно! — кричали йому вслід чоловік п'ятдесят.

Жандарми повели двоголового Віхорлата до сільської управи. Там в одній з порожніх кімнат його чекав двоюрідний брат — двоязикий Віхорлат.

— Ти голодний?

— Як вовк.

— Пити хочеш?

— Більше, ніж їсти.

— Іж і пий!

Двоязикий вийняв з кошика великий шматок сала з червоним перцем, копчену ковбасу, білий хліб і поклав на

стіл. Потім відкрив літрову пляшку горілки, зробив один ковток, а решту теж поставив на стіл.

— Домашня, власного приготування.

Двоголовий розпочав трапезу. Він їв скажено, несамовито. А коли двоюрідний брат не дивився на нього, ховав у кишені штанів шматки сала.

— Де тепер червоні? — спитав він з повним ротом.

— Поляки вчора ввійшли в Москву, — відповів двоязикий.

У двоголового на секунду запаморочилося в голові. З рта випав недожований шматок, але потім усе пройшло. Був певний, що його двоюрідний брат зухвало брехав. Випив великий ковток самогону і попросив тютюну. Про вступ поляків у Москву не сказав ні слова.

— Наївся?

— Так, наївся.

— Кури!

— Сірників у тебе немає? — спитав двоголовий.

Двоязикий не відповів, наче не чув запитання.

— Скажи, брате, — спитав він тепер, — умієш ти хоч як-небудь стріляти?

Двоголовий Віхорлат почесав свою меншу голову. Він знав, що зараз йтиме мова про якусь підлість.

— Знаєш що! — звернувся він до двоюрідного брата. — Скажи краще відразу, чого ти хочеш! Яку чергову підлість ти надумав? Але спочатку дай сірника.

— Хочеш на волю? — спитав двоязикий. — Хочеш роботи, що добре оплачується?

— А кого я маю вбити? — спитав двоголовий.

Двоязикий пошепки розказував йому про свій план.

— Це справді неважко, чи не правда? — спитав він, розповівши увесь план.

— Навіть маленька дитина могла б виконати! — відповів двоголовий.

— Бачиш! Словом — згоден? Коли тебе схоплять, — бо, звичайно, перш ніж відпустити на волю, тебе спочатку схоплять, — ти повинен сказати, що не винен і є тільки жертвою того, хто умовляв тебе на цю підлість. Повісити потрібно його, а не тебе.

— Хто ж мене умовив? — спитав трохи хрипким голосом двоголовий.

— Червоний Петрушевич, ведмедник Михалко і веречанський фінн. Щоб краще звучало, назви також одногодвох євреїв. Побачиш, що я зроблю з тебе людину!

Два Віхорлати міцно потиснули один одному руки.

— Чому ти не запалюєш? Ось тобі сірники.

Двоголовий розпалив люльку. Його чомусь відразу охопив страх. Може, вірно, може, все ж таки правда, що поляки в Москві? Може...

Він знову ковтнув з пляшки.

— А хто мені дасть револьвер? — спитав він хрипко.

— Я. Ось він. Цілком новенький браунінг. А якщо спитають тебе, звідки у тебе револьвер, — скажи, що тобі дав Петрушевич. Гарний револьвер, правда? Обережно — заряджений!

— Я стрілятиму на десять сантиметрів вище його голови!

— Не на десять сантиметрів, а на десять метрів! Чекай тут. Я скажу тобі, коли настане час. Бачиш отой платан? — спитав двоязичий і показав у вікно. — З-за цього дерева ти стрілятимеш. І не забудь: не на десять сантиметрів, а на десять метрів над його головою! Це буде неважко — Ходла людина низькоросла.

Двоголовий лишився сам. Він заплющив очі й замислився. Відкусив мундштук люльки. Кинув люльку на підлогу.

Через півгодини перед будинком сільської управи зупинився автомобіль. З машини темно-зеленого кольору вийшов елегантно одягнений Ходла. Він посміхнувся. Коли він зачинив за собою дверцята машини, зовсім близько пролунав постріл. Ходла впав на землю. Двоголовий Віхорлат вистрілив удруге і швидко випустив у лежачого Ходлу одну за одною ще дві кулі.

— Недаремно я жви! — крикнув він, коли на нього кинулись три жандарми.

Через кілька годин — за телефонним наказом Парі — легіонери повели всіх полонених до польського кордону. Там їх уже чекали польські жандарми.

Шлях через історичний Веречанський перевал полонені пройшли пішки. Одного тільки червоного Петрушевича несли на носилках. Двоголового Віхорлата, з носа і рота якого бігла кров, підтримував один із жандармів.

План Парі виявився вдалим. Не за вимогою польського уряду, а за бажанням чеського, його відкликали до Франції. Не через те, що він був винний в подіях у Лавочному, а за те, що видав червоного Петрушевича полякам. Він був упевнений, що у Франції за це його не тільки не покарають, а, навпаки, ще й нагородять. І тому він був надзвичайно щасливий. Якщо хто-небудь сказав би йому, що якийсь нікчемний свалаявський вчитель покладе край його блискучій кар'єрі, то такого пророка він почастував би коньяком і висміяв. А між тим сталося саме так.

Коли сваявський вчитель, Ярослав Штанек, переконався, що даремно чекає відкриття сваявської школи, він поїхав до Праги. Там він написав листівку про Підкарпатський край, в якій докладно висвітлив події в Лавочному, махінації Парі, невдало організований замах, під час якого сам Ходла загинув. Листівка була заборонена цензурою. Проте в чехословацькому законі про цензуру був один великий недолік. Те, що говорили або читали в парламенті, дозволялося друкувати без будь-якої цензури. І ось один депутат, член «марксистської лівої», прочитав у парламенті від початку до кінця те, що Штанек написав,— і листівка була видана.

Через десять днів французький уряд генерала Парі відкликав.

Виїжджаючи з Ужгорода, Парі наніс прощальний візит тільки одній людині — отцю Гордону. Проте цей візит був зайвим. Обидва місіонери залишили Ужгород з тим же поїздом, яким виїхав і Парі. Їх теж відкликали. Ще раніше повернувся до Нью-Йорка Жаткович, не попрошавшись навіть зі своєю імперією. Тільки з Америки повідомив він чеського президента, що відмовляється від губернаторства. А через тиждень він уже працював на своєму посту — юрисконсультом «Дженерал моторс».

До швидкого поїзда, яким виїхав Парі, було причеплено три товарних вагони. Три вагони награбованого майна. Генерал прибув в Ужгород з одним чемоданчиком. Повертався з трьома вагонами майна. Два місіонери, які приїхали до Ужгорода з двома вагонами подарунків, тепер мали при собі тільки по одному середнього розміру чемодану і один портфель. У портфелі, який отець Браун ні на хвилину не випускав із рук, були цінні папери. Курс галицьких нафтових акцій з кожним днем йшов угору.

— У такій колонії,— говорив у поїзді Парі отцю Гордону,— у людини легко паморочиться голова. Там немає нічого неможливого. Але,— продовжував він через деякий час,— гра ще не закінчилася. Сподіваюся, що німці не відмовились від реваншу, і тоді... А взагалі, ми повинні покладатись не тільки на німців. Не знаю, отче, чи вивчали ви становище маленької Угорщини. Там зробили одне велике відкриття. Відкрили єврейське питання. Вони хочуть повбивати всіх євреїв. Уявіть собі, яка прекрасна перспектива! Три-чотири країни розпочинають війну з метою вибороти право вбивати євреїв, а всі інші країни беруться за зброю, щоб захистити євреїв. Одним словом, чи так, чи сяк, а майбутнє — наше! Ще буде потреба в генералах і в

попах. Що скажете на це, мій отче? Американський народ прагне миру? Вас, святий отче, отруїли більшовики. Хай вас не цікавить, чого прагне народ!

КЕСТІКАЛО

Одного ранку, коли я вже думав, що про мене давно забули, мене повели до Кліми.

Начальник поліції жестом руки показав місце. За кілька хвилин у кімнату Кліми в супроводі жандармів увійшов Кестікало. Ми привітали один одного тільки очима. Кестікало був у жахливому стані. Його ліва рука була перев'язана. Обличчя в синіх і зелених плямах.

— Ви знаєте цю людину, пане Балінт? — звернувся до мене Кліма.

— Можливо, і зустрічалися, але я не пригадую його.

— А ви, пане Кестікало, знаєте цю людину?

— Якщо не помиляюся,— відповів Кестікало дивним, чужим голосом,— це ужгородський журналіст Геза Балінт. Так, тепер я добре пам'ятаю, я згадав його,— Геза Балінт.

— Дуже добре, що навіть це пам'ятаєте, пане Кестікало. Може, ви пригадаєте і те, яку роль він грав у подіях у Лавочному?

— Ніякої. Його в Лавочному не було.

— Звичайно, не було, бо в час подій, які сталися в Лавочному, він був уже нашим гостем. Правду я говорю, пане Кестікало, чи ні? Пан Балінт тільки через те не брав участі у ваших грабежах у Лавочному, що перебував під арештом; якби він не сидів, він брав би в них участь як один із ватажків бандитської зграї.

Кілька секунд Кестікало зволікав з відповіддю. Коли він почав говорити, я зрозумів, чому його голос звучить так дивно: йому бракувало всіх зубів.

— Послухайте-но, пане поліцей-президент,— сказав веречанський фінн.— Чи не правда, ви мені повірите, що я не брав участі в революції Ракоці?

— В цьому вас не обвинувачують.

— Дякую! Мене не здивувало б, коли б обвинуватили. Ви могли б сказати: він тільки через те в ній не брав участі, що двісті років тому ще не жив, але якби жив, то напевне був би генералом у Ракоці. Приблизно з такою ж логікою хочете ви, пане поліцей-президент, вилутати Гезу Балінта в події в Лавочному.

Кліма розсміявся.

— Ви виказали себе, пане Кестікало! Виказали, що ви дуже цікавитеся угорською історією! А висновок робити не важко: ви служите не тільки російським більшовикам, але й угорським монархістам. Ви дуже хитра людина, пане Кестікало! Але цього разу ви видали себе! Тепер я вже знаю — ви агент Хорті.

Коли після очної ставки з Кестікало мене привели назад до камери, там чекали два сищики. Вони були мене протягом трьох годин. Сищики добре знали, що мені нічого не відомо про Лавочне. Вони і не питали про це. Проте вибили мені два кутні зуби.

Через три тижні мене знову повели до начальника поліції. Кліма сказав, що мене висилають з території Чехословацької республіки.

— Це неможливо! — вигукнув я. — Я народився в місті Берегові і, отже, за законами республіки, я громадянин Чехословащини. Тому мене — за тими ж законами республіки — вислати не можна.

— Якщо ви зможете довести, що народились у Берегові, тоді, звичайно, ми вас вислати не зможемо. Доведіть, пане Балінт!

— При арешті забрали всі мої документи.

— Облиште цю пісню, я її добре знаю. Виходить, документів, які засвідчили б вашу особу, немає, і що ви без відповідних документів вештаєтесь, винуваті не ви самі, а поліція! Це дуже сумно, що ви не маєте документів. Яким би я добрим чоловіком не був, закони республіки не дають мені права вірити у те, чого ви не можете довести. Чому ви дивуетесь, пане Балінт? Якщо трошки подумаете, вам буде соромно, що таким методом ви хотіли мене провести. Ви не раз писали: «Чого не можна і що можна — питання не юридичне, а питання влади. У чийх руках влада, той і вирішує». А тепер, коли ви маєте змогу переконатися, що мали рацію, коли бачите, що я не сумніваюсь, чи маю право вислати вас, чи ні, а просто виганяю вас із території республіки, — тепер ви дивуетесь. Напрошується висновок, що ви, пане Балінт, писали і говорили такі речі, яким самі не вірили, а тепер ви здивовані, що говорили правду. Ви хотіли ввести народ в оману. Соромтеся, пане Балінт! Що ви вірили в те, що писали? Чудово! Тоді ви, сподіваюсь, зараз щасливі, бо те, що ви знали теоретично, зараз ви бачите на практиці.

Звичайно, мене вразило не те, з якою безтурботністю Кліма порушує закон республіки, а те, що я порівняно легко звільняюся від тюрми.

За тиждень до того, як Кліма повідомив, що робитиму далі, мене відвідав у камері захисник. Це був адвокат Йосиф Прерау, член чехословацького парламенту, якому мій захист доручила соціалістична партія, її ліве крило. Він сповістив, що я мушу стати перед судом, який притягає мене до відповідальності за вибух у Волівці, за повстання в Лавочному і за замах на Ходлу.

Через кілька днів після того, як я був у Кліми, Прерау знову відвідав мене.

— Процесу не буде, — сказав Прерау, — бо чехословацький уряд, нарешті, зрозумів, що такий процес висвітлив би багато неприємних питань для республіки. Підкарпатський край — дуже маленька країна, але останнім часом про неї говорять дуже багато і водночас дуже мало доброго.

З того, що мені розповів Прерау, я побачив досить виразну картину подій.

Листівка Штанека зробила велику сенсацію. Не меншою сенсацією була і серія статей Ліхі під загальною назвою: «Наша республіка — Марокко». Після опублікування листівки Штанека втретє, уряд вирішив улаштувати великий політичний процес. Як головного обвинуваченого цього процесу намітили мене, оскільки я і єврей, і угорець і тому є дуже підходящим об'єктом для звинувачення. З другого боку, я нічого не можу знати про те, що сталося, і тому на суді поводитимуся, очевидно, безпорадно.

Першого удару зазнав цей хитрий план від Кестікало, а другого — від чеських робітників.

Коли газети почали писати про наступний процес, веречанський фінн вийшов з лісу і добровільно з'явився до поліції в Кошице. Але перш ніж розкрити себе, він докладно інформував керівників «марксистської лівої» про все, що насправді сталося в Підкарпатському краї. І коли поліцейські Кліми були зайняті побоями веречанського коваля, «марксистська ліва» почала широку кампанію проти колоніальної політики республіки.

Після бурхливого засідання парламенту міністр внутрішніх справ наказав Клімі видати дозвіл захиснику на відвідування Гези Балінта. Мене знову відвідав Йосиф Прерау.

В той час, коли чехословацький уряд мав ускладнення із празькими, брненськими і кладненськими робітниками з-за долі русинського народу, реакціонери з Підкарпатського краю теж не спали. В країні було створено «комісію автономії», керівниками якої були Камінський, Когут, Каваші й Лорко. Каваші вийшов з чеської партії і заснував «Угорську національну партію», а Лорко, залучивши до

цієї справи двоязикового Віхорлата, створив «Русинську робітничу партію». Гвардійці Жатковича, яких претендент на царський престол «забув» у Підкарпатському краї, гаряче підтримували і Каваші, і Лорка. Жаткович, перш ніж піти у відставку, влаштував гвардійців на вигідні посади. Одних призначив начальниками округів, других нотарями, інспекторами шкіл, службовцями у податковому відомстві, і тому сприяння колишніх царських офіцерів мало велике значення.

«Комісія по автономії» встановила зв'язок, з одного боку, з польськими генералами, а з другого — з деякими угорськими колами. Каваші постійно листувався із Дюлю Гембешем. Камінський виголосив у великому залі «Корони» промову, в якій зробив випад проти чехословацької демократії, доводячи життєву неспроможність будь-якої демократії. Він також вихваляв польських панів і Дюлю Гембеша. Тут ужгородці вперше почули ім'я Адольфа Гітлера.

Для уряду стало неприємною справою питання Підкарпатського краю. Прем'єр-міністр попросив поради від Седлачека — цього великого знавця русинського питання. Міністр внутрішніх справ знову дозволив професійним спілкам Підкарпатського краю легальну роботу. Це, за твердженням Седлачека, мало створити панам Когуту і Каваші стільки клопотів, що у них не залишиться ні часу, ні бажання на те, щоб агітувати проти чехословацького уряду. Якраз навпаки,— вважав Седлачек,— рано чи пізно вони самі звернуться по допомогу до празького міністра внутрішніх справ, якщо у краї посиляться робітничий рух.

Другим заходом, прийнятим урядом за порадою Седлачека, була відмова від великого процесу. Процес над Гезою Балінтом «марксистська ліва» чудово використала. «Найкраще буде викинути цього крикуна із території республіки,— міркував Седлачек.— Якщо він буде за її межами, то нехай кричить скільки завгодно».

Міністр внутрішніх справ дав Клімі розпорядження відпустити одного з арештантів, другого вислати. Прага мала на увазі відпустити, мабуть, мене, як чехословацького громадянина, а Кестікало, як чужоземця, вислати. Але Кліма вважав, що я, як місцевий уродженець, можу принести підкарпатським трудящим більше користі, ніж чужоземець Кестікало. Тому він виконав одержаний наказ навпаки. Він визначив, що, хоч і я, і мій батько, і дід народилися в Берегові, але мій прадід народився в Мате-

салка, а це село знаходиться в Угорщині. На цій основі він оголосив своє чехословацьке громадянство анульованим.

Але Кліма прорахувався. Я ніколи не міг би зробити те, що вдалося зробити Кестікало. Веречанський фінн мудрою, впертою, терпеливою роботою навчив підкарпатських трудящих тому, що боротися можна не тільки сокирою і що революція починається не відразу з атаки. Навіть з Михалка він сумів виховати профспілкового активіста. Коли Михалко вперше приймав участь в переговорах, метою яких було внести поправки у колективний договір лісорубів, він висловився так:

— Краще зустрівся б у лісі із десятьма ведмедями, як із одним директором заводу у добре натопленому і освітленому кабінеті.

У вересні 1939 року, коли Червона Армія увійшла в Галичину і визволила Західну Україну, реакційний польський уряд утік у Париж. У частинах Червоної Армії, які визволяли Західну Україну, служив один старий капітан, якого звали Юха Кестікало. Але восени 1920 року Кестікало ще сидів у кошицькій тюрмі, а польські генерали ще безтурботно грабували Західну Україну. З русинами, яких їм видав генерал Парі, вони покінчили швидко. За їх наказом, близько сімдесяти полонених вишикували в полі і розстріляли без слідства, суду і вироку. Потім усіх їх закопали у братську могилу, що знаходиться у лісі біля Лавочного. Тільки одного русина не розстріляли на швидку руку. Це був червоний Петрушевич. Його судили.

Миколу було взято на старанне лікування в один із стрийських госпіталів. Лікарям пощастило врятувати його життя, але в результаті важкого поранення легенів у нього весь час трималася підвищена температура, і навіть в середині вересня він ледве міг стати на ноги. У такому стані Миколу притягли до судової відповідальності ті генерали, яким потрібний був цей політичний процес, щоб довести, що вони врятували Галичину від «червоної небезпеки».

Судовий розгляд, призначений на 7 жовтня, був перенесений на 18 вересня. Відбувся він у місті Стрию, при закритих дверях, абсолютно без будь-якої гласності, якщо не вважати гласністю присутніх на суді двох військових журналістів, які були агентами політичної поліції.

Сімнадцятого ввечері Миколу повідомили, що другого дня він має стати перед судом. Цілу ніч він не спав. Боявся, адже фізично він настільки кволий, що не матиме достатньо сил поводитися на процесі так, як це личить

більшовикові. Нарешті на світанку заснув. Уві сні він ходив з Леніним сваявською горою з двома верхами.

Суд почався о четвертій годині після обіду.

Покінчивши з формальностями, представник обвинувачення, військовий прокурор, у великій промові перелічив злочини Миколи.

На запитання, чи зрозумів він обвинувачення, Микола, сидючи,— бо не міг підвестися,— відповів:

— Мене обвинувачують у тому, що я хочу визволити українських селян з-під ярма польських панів? Визнаю, що я справді хочу цього. І ще обвинувачують мене в тому, що я хочу звільнити трудящих від панування експлуататорів? Визнаю, що це було метою мого життя.

Протягом усього судового розгляду він сидів мовчки, спокійно. Розсміявся тільки, коли його захисник, молодий старший лейтенант артилерії, попросив винести йому суворий вирок.

Перш ніж суд вийшов на нараду, голова суду спитав підсудного, чи хоче він ще сказати що-небудь?

— Хочу! — відповів Микола і, зробивши велике зусилля, підвівся. Його схудле обличчя палало від гарячки, очі горіли.— Обвинувач стверджує,— сказав червоний Петрушевич,— що я був ворогом панів. Не був, а є ворогом панів. І я не тільки є ворогом, але і боротимуся проти панів до того часу...

Тут голова перебив його.

— Я вас не розумію, Петрушевич. Я не розумію, яким шляхом ви ще гадаєте боротися? Хіба ви не чули, що пан майор, представник обвинувачення, запропонував присудити вас до страти? Чи, може, ви не знаєте, що згідно з нашими законами, вирок ми виконаємо протягом двадцяти чотирьох годин?

— Вб'єте мене? Це ви можете зробити. І все-таки, правда на моєму боці. Але я і після своєї смерті буду продовжувати боротись у серцях тисяч людей! Ви думаєте, що це пуста фраза? Помиляєтесь. Після смерті я не тільки боротимусь, але і переможу. Ви ще побачите, панове. Не можна вирвати з корінням усі дерева в Карпатах.

Поки Микола сидів, чекаючи вироку, з його рота повільно текла кров.

Стратили його 19 вересня 1920 року о третій годині тридцять хвилин ранку.

Коли він стояв уже під шибеницею, майор-прокурор ще раз виголосив вирок. Потім прочитав випуску з протоколу суду, в якому говорилося, що Микола на поставлене йому

запитання про те, чи бажає просити про помилування, відповів: «Від ворога милості не прошу і не приймаю».

— Фельдфебель! — дав розпорядження майор.— Виконуйте свій обов'язок!

Микола, який все це слухав нерухомо і мовчки, тепер вигукнув:

— Москва...

Більше сказати не встиг.

Восени 1923 року русинські селяни викопали тіло Миколи з-під шибениці й потайки переправили в Сваляву. Червоний Петрушевич похований у Сваляві, на краю кладовища, під тим самим горбом, під яким, як твердить легенда, сплять вічним сном бійці короля гуннів Аттіли.

ПРОЩАННЯ

В Угорщину і Румунію я їхати не хотів, Австрія і Німеччина не давали мені візи на в'їзд. Адвокат Прерау здобув для мене дозвіл на виїзд у Радянську Росію. Міністерство закордонних справ Німеччини видало транзитну візу.

Вранці останнього дня, проведеного мною в чехословацькій тюрмі, мене відвідала мамка Маруся.

Смерть сина не зламала Марусю Петрушевич. Мати Миколи, правда, посивіла, але за останні роки її сутула постать випрямилася.

Вона принесла мені в подарунок кілька яблук і коробку цигарок. Виправдовувалася, що більше не могла, — багато місяців була без роботи. Але вона заспокоїла мене, що вже все в порядку. Кестікало переїхав до Мукачева, і вона житиме у нього. Дружина Кестікало днями народила третього підкарпатського фінна.

— Дуже гарний хлопчик, Гезо. Майже такий гарний і розумний, як ти був.

Ми довго мовчки сиділи поруч.

Мамка Маруся мовчала, бо знала: я і так розумію, що вона почуває й думає.

І я мовчав, бо не знав, що треба сказати, що можна. Сказати їй — що б не сталося в майбутньому, ми все одно перемажемо? Сказати їй, що ті кілька років, на які наша перемога відсунулася, лише кілька хвилин порівняно з тими тисячами років, які людство проіснувало в темряві, в злиднях і рабстві, і тільки кілька секунд порівняно з тими сонячними, вільними, щасливими сотнями тисяч років, які стоять ще перед людством? А чи сказати їй, що Микола

живий, що він живе всюди, де пригнічені піднімаються на боротьбу проти своїх гнобителів? А чи сказати їй про те, що моє життя прекрасне, що боротьба, навіть якщо ми гинемо в ній, у мільйон разів гідніша людини, ніж бездіяльне спостереження життя? Мені здавалося, про все це я говорив би марно, бо мамка Маруся в душі думає так само, як і я.

Пройшло багато-багато років, коли я знову зустрівся з товаришкою Марусею Петрушевич. Вона по-своєму розповідала мені все те, що я на прощання не наважився сказати мамці Марусі. Мовчки я гладив її велику, жиливу праву руку.

Коли прийшов час прощатися, Маруся поцілувала мене і сказала:

— Батько твій, Гезо, був справжньою людиною, і ти сам теж дуже хороший хлопчик. Тільки радість, одну радість приносив ти своїй старій няньці. Так само, як і Микола. Але все ж таки я ніколи, ніколи більше не хочу тебе бачити! Ніколи, ніколи більше не повертайся на цю сумну землю, на якій кожна чесна людина нещасна.

— Ні, мамко Марусю, я повернуся! Присягаюся тобі, що повернуся! Я знаю, що на заході від Карпат сонце сходить пізніше, як на сході. Однак немає у світі такої сили, яка перепинила б шлях сонцю. Буде і тут світло. Прийде час, я повернуся, і тоді той теж матиме право на життя, хто хоче робити людям добро. Ти не розумієш? Не біда. Жди мене, і я повернуся. До побачення, моя рідна ненько!

Ввечері двоє сищиків повели мене на вокзал. Один з них супроводжував мене до кордону.

О ПОВІДАННЯ

ПЕРЕВЕРТЕНЬ

Коли лід розтанув, рибалки з Пемете витягли з річки Бучі труп, зашитий у мішок. Обличчя покійника вже цілком розклалося, але по волоссю й по одежі все ж можна було впізнати Мелану, котру ще серед зими на очах у священика потягла за собою нечиста сила. І мішок теж пізнали: такі добротні мішки у всьому селі мав тільки піп та ще староста Митро Богомільний. На тому мішку, що його витягли з річки, була ще й позначка: шестиконечний хрест, а це свідчило про те, що то могло бути тільки по-півське добро.

Мелана була любкою Миколи Довгоногого. Полюбилися вони ще до війни. І коли Миколу забрали до війська, Мелана чесно стала чекати його повернення. Але дочекатися Миколу було непросто: ще на початку війни він потрапив у полон до росіян і звістки від нього доходили через Червоний хрест дуже рідко. І все ж, коли більшості одружених жінок вже набридло дочікуватися своїх чоловіків, Мелана не втрачала надії побачити свого Миколу. Все село сміялося над вірністю Мелани, та й як було не сміятися, коли така гарна молодиця живе сама і чекає легіня, за якого не отримує ані копійки так званої військової допомоги.

А потім війна все ж закінчилася, і парубки по черзі стали повертатися додому. Найпершим повернувся Іван, син Митра Богомільного, що був старостою села. Про того Івана подейкували, що він фронту і не нюхав, а пересидів всю війну десь в тилу.

Як би там не було, але Іван все-таки став першим парубком на селі. Дівчата вибачали йому навіть негарне рябе обличчя, а їх матері, поглядаючи на парубка, мріяли про багатство старости Митра Богомільного. Староста і справді був багатою людиною. У селі, в якому ніхто не мав ані клаптика землі, він обробляв чотири хольди власної ораниці. Грунт у нього був хороший, без каміння. Вже протягом десяти років служив Митро сільським старостою; у нього були тісні стосунки з свалявським мировим суддею, бажаним гостем був Митро і в попа. Завжди, навіть

у будні, він носив топанки¹, і кожного тижня змащував жиром свого капелюха.

Тому то й не дивно, що всі пеметинські дівчата вважали щасливою ту хвилину, коли Іван тискав їх біля колодязя; вони страшенно стали заздрити, коли одного разу Іван віддав Мелані білочку, ту саму, яку власноручно піймав у лісі на різдво.

Все село ділилося цією новиною з роздратуванням, бо в кожній хаті була дівчина, яка сподівалася на прихильність багача. Мелану лаяли на всі задвірки, хоча ніхто не знав, як вона сама розцінює загравання Івана. Це з'ясувалося тільки наприкінці січня, коли одного разу ввечері у село повернувся Микола Довгоногий, весь обшарпаний, змучений, посинілий від холоду. Всі збіглися дивитися на нього: такого не було ще ніколи, аби хтось повертався додому взимку. Нескінченний непролазний густий ліс, сніжні заметілі, голодні вовки та дикі вепри оберігали жителів Пемете від блукачів. Але Микола Довгоногий, як видно, був не з лякливих.

Певне, довго захоплювалися б пеметинці відвагою Миколи, якби наступного дня нова подія ще більше не здивувала їх: Мелана дала відкоша багатому Іванові, коли вони стрілися біля колодязя.

Все село сміялося, але не з ганьби Івана, а з дурної дівки, що сама відмовилася від такого великого щастя і віддала перевагу якомусь там волоцюзі.

Справа в тому, що, повернувшись з Росії, Микола дійсно здобув собі славу ледацюги. Яким розумакою зробився Микола, куди там! В селі йому нічого не подобалося. Він піднімав на глум все і всіх; не подобалося йому і те, що селяни на зиму забивають вікна, а дим випускають через стріху; не подобалося йому й те, що піп збирає з мирян надто багато вівсяної муки. Несправедливим, з його погляду, було й те, що земля довкола села, весь ліс і річки належали графові. Він повчав своїх односельчан, що в Росії земля належить тим, хто її обробляє.

І все-таки дурепа Мелана липнула тільки до нього. Вони, мабуть, і побралися б, якби Микола не посварився з попом, та ще й де — в самій церкві.

А було це так. У неділю після обідні піп розтлумачував мирянам, що арендували церковні землі, чому у них такі низькі врожаї. Виявляється, тільки тому, що вони віддають йому, попові, надто малу частку зібраного врожаю. Якщо

---

¹ Туфлі.

селяни хочуть, щоб у цьому році земля вродила більше, то вони мають виділити йому вдвічі більше порівняно з тим, що давали минулого року. І так поназапасали собі всякої всячини на зиму. Прихожани почали перешіптуватися, але й наймудріші додумалися тільки до того, що треба, мовляв, не баритися і задовольнити прохання ба-тюшки.

— Нічого не вдієш, вже якось там нашкребемо!

На цьому все й закінчилося б, коли б недоречно в цю справу не втрутився Микола Довгоногий.

— Виходить, якщо ми двічі заплатимо за молитву, то й врожай буде вдвічі вищий?

— Звичайно,— заспокоїв його піп.— Я вже помолюся...

— Ну, гаразд. Але, щоб не вийшло якогось непорозуміння, дайте нам розписку в тому, що ми зберемо в цьому році вдвічі більший врожай. Якщо земля все ж закоми-зиться, то у нас хоч залишиться ваша розписка. Але тоді йдіть, куди очі глядять. Нам не потрібен такий піп, молитви якого не доходять до бога.

Всі, хто чув ці Миколині слова, схвально закивали головами. Правду казав Микола. Якщо піп вимагає додати муки, то хай дасть розписку, що він молить у бога подвій-ний врожай. А оскільки піп не погодився дати такої роз-писки, то й не дістане ані на жменьку, ані на зернятко більше.

Того ж вечора захворіла дружина Олекси Лівака, а на другий день здохла дійна коза Василя Рябого. Не інакше, як божа кара напала на село.

Митро Богомільний послав селян до попа за порадою.

— У селі з'явився перевертень,— заявив піп,— це він накликав на нас лихо. Диявол вселився в когось з людей і той тепер людською мовою вимовляє безбожні слова, а вночі псує людей і худобу.

— Микола! Микола! — загорлали довкола.

— Якщо не хочете, щоб вимерло все село, то самі му-сите не гаючись прогнати лукавого. Подумайте про свої кози і про дітей. Ніхто не зможе оберезити їх від нещастя.

Селяни схопилися хто за вила, хто за коси і попрямували до хати, де жив Микола Довгоногий. Хата виявилася по-рожньою. Миколи не було вдома.

Він пив у корчмі з багатим Іваном. Парубки вже давно уникали зустрічей, але, нарешті, все-таки зійшлися. Ми-кола вперше був тепер у корчмі, відтоді як повернувся в рідне село: в Росії він відучився пити спиртне.

Парубки пили прозору паленку з пляшки, що мала тонку видовжену шийку. Спочатку пили мовчки, але горілка швидко розв'язала їм язика.

— Так ти справді збираєшся одружитися з Меланою? — запитав Іван.

— А що?

— А те, що якщо ти одружишся з нею, я не буду її більше чіпати.

— Як так, не будеш чіпати?

— А так. Дотепер я потроху лапав її вечорами. Але коханкою моєю вона ще не була. Не потрібна була вона мені.

— Не потрібна була? Тобі була не потрібна? Ти що ж, гадаєш, що їй потрібне отаке опудало?

— Ну що ж, якщо їй підходить такий жебрак.

— Жебрак? А ти хто? Ти, може, з материнського лона приніс з собою чотири хольди землі? Це я жебрак? Я? Глянь...

Він раптом закасав рукави російської косоворотки і продемонстрував Іванові свої могутні м'язи. Іван зіскочив з стільця і позадкував. Він вже знав, що буде далі...

Вони боролися всього кілька секунд. Микола виявився міцнішим. Він звалив суперника і коліном притиснув його до землі. Та раптом він став як крейда...

— Ти, ти...— прохрипів він, скрикнув безсило, і на його вустах виступила кров.

Притиснутий до землі, Іван спритно встромив йому ніж під ліву лопатку.

Коли односельчани, шукаючи Миколу, зайшли до корчми, той, кого вони шукали, вже ледве дихав. Блідий як смерть, Іван дивився на Миколу з перекирвленим від страху обличчям.

— Да святиться ім'я господне,— гугнявив піп, крокуючи з кадильніцею поперед селян, що розмахували косами і вилами.— Да святиться ім'я господне,— промовив він, миттю зметикувавши, що тут відбувається.— Іван довершив нашу роботу. Він прогнав диявола...

— Якщо даси козу і два лантухи муки,— шепнув піп старості,— виручу твого сина з біди.

Митро Богомільний кивнув головою на знак згоди.

— Да святиться ім'я господне,— продовжував співати піп, розмахуючи кадилом над головою покійника.— Ти зробив угодную богу справу. Ти врятував село, Іване.

Покійника обмили і поклали на стіл. Понад двадцять осіб чатували біля нього. Молодь грала в лопатку,

лоскочучи одне одному ступні. Не біда, коли хтось з парубків випадково лапав дівчину вище коліна.

Старші дбайливо поклали в труну ганчірку з маком, голку без вушка й нитки, як символ того, що злий дух залишить село у спокої. Адже відомо, що зла душа перевертня не вмирає. З півночі і до перших півнів вона не спить, і, не знаходячи собі місця в труні, виходить на землю баламутити людей. Але якщо в труну покласти мак, який вона не в силі весь перерахувати, і голку без вушка, в яку вона не може втягнути нитку, то люди можуть спокійно спати.

Скінчивши оте порядкування, старі почали розповідати про всіляких перевертнів, що накликали лихо на людей, про дівчат-вампірів, про безголову козу і про різних страшних лісовиків, а потім поступово люди стали розходитися по домівках. До світанку біля труни залишилася тільки молодь. Мелана, стомившись плакати, сиділа самотньо біля труни. Ще тільки вчора, за хатою, на розстеленому на снігу сіракові, двоє закоханих в обіймах забували про все на світі.

На похорон зійшлося все село. Люди часто хрестилися, відганяючи від себе нечисту силу. Піп не шкодував ладану. Він не переставав кадити над труною.

Жалібно тягнучи траурну мелодію, проводили боговірці труну на кладовище. Мелана не співала, вона плакала всю дорогу і перестала лити сльози лише тоді, коли труну зашипіли і дбайливо затоптали над нею землю. Тоді вона підійшла до попа, нагнулася до його вуха, наче збиралася сказати щось дуже потаємне, і тоді раптом крикнула з усієї сили, щоб почули всі учасники процесії:

— Зачекай, попе. Зачекай!.. І до тебе дійде черга!

Селяни засмучено кивали головами... Бідолашна, бідолашна Мелана. Невже і в неї вселився диявол?..

Піп нічого не відповів їй. Високо змахнувши кадилом, він обернувся і пильно глянув в очі Митрові Богомільному. Той все зрозумів. Нерішуче й налякано кивнув.

Чи, може, тому, що погано втоптали землю на могилі, чи, може, тому, що в труну поклали не ту голку,— не відомо, яка причина, але так чи інакше трапилася якась помилка. Вночі по селу стала блукати закутана у довге біле простирadlo примара. Вдова, мати Мелани, бачила її на власні очі. Страховисько постукало у вікно і кликало Мелану. Даремно стара мати просила й благала доньку не виходити у двір. Але дівчина не послухалася і вийшла на темну вулицю, прихопивши з собою важку сокиру. Вдова

впала на коліна на порозі хати і помолилася. Раптом до неї долинув крик, від якого у неї кров захолола у жилах: кричала Мелана. Собака, який стеріг хату, голосно загавкав, і раптом все знову стихло. Запала тиша. Але Мелана не вернулася. Примара забрала її з собою.

Вночі випав густий сніг і замів всі сліди нечистої сили. Лише старий, напівсліпий собака лежав нерухомо біля колодязя. Хтось гострим ножом перерізав йому горлянку. Через деякий час на кладовищі, на могилі Миколи, знайшли Меланину сокиру.

Стара знала тільки те, що розповіли їй ми, зате піп бачив набагато більше. В неділю після обідні він розповів про все у церкві... Справа була ось як: опівночі він прокинувся від голосного дитячого плачу. Йому здалося, що звуки долітають з надвору. Нашвидкуруч одягнувшись, він вийшов у двір, де побачив велетенську білу постать верхи на безголовій козі. Диявол простягнув до попа руку, але той відігнав його від себе хрестовим розп'яттям.

Тоді безголова коза голосно забекала й дременула пріч з своїм білим вершником. Піп подивився їй услід й пізнав по ногах диявола, бо його ноги волочилися по землі, наче два довгих кінських хвости, що розвіювалися по вітру. То був перевертень Микола.

Сатана прийшов за своєю любаскою.

ПАЛЬТО

Ужгородські швейники почали загальний страйк: і старі й молодь вийшли на вулицю. Серед них знайшовся лише один штрейкбрехер, дванадцятирічний Іван Попович.

Своєю слабодухістю Іван зганьбив не ужгородців, адже він не був справжнім городянином, бо народився десь у надбачківському лісі. Він і сьогодні міг би валити велетенські дерева в графському лісі, якби п'ять років тому кремезний дуб, років під сто, не придавив його діда, найстарішого з родини Поповичів. Батько малого Івана — середущий Попович — вже кілька років переховувався десь в Румунії: подекували, що він змушений був тікати через свої атеїстичні погляди. Ходили чутки про якесь золото з Москви, хоча в хаті, і довкола неї, не було видно й сліду жодного багатства. Вже вісім років минуло з того часу, як надійшла остання звістка від нього. Відтоді ніхто не знав, де він і що з ним.

Коли поховали найстаршого Івана, мати найменшого Івана вирішила, що зробіть з сина пана,— таким чином і потрапив Іван у місто, підмайстром до кравця. Здавалося, що малий Іван шанував своє щастя: вже п'ятий рік він працював у майстра Міхая Надя.

Щодня, встаючи на світанні, він підмітав у майстерні і в кімнаті, допомагав дружині майстра купляти продукти, готувати обід. По обіді мив посуд, а затим розносив готову продукцію замовникам додому. Йому жилося непогано: для нього залишали крайці хліба, йому дозволяли вилізати в каstrулі. Спав він у дуже зручному ліжку — в кутку майстерні на дешевій ковдрі, розстеленій на підлозі.

Коли робітники оголосили страйк і припинили роботу, Іван Попович сидів на порозі майстерні і чистив картоплю на обід. Проходячи повз будинок майстра Міхая Надя і прямуючи до профспілкового об'єднання, вони й побачили Івана за цим заняттям.

Пішта Асталаш гукнув йому через паркан:

— Іване, ходи з нами у спілку.

— А нащо?

— Бо почався страйк. Усі наші страйкують.

Іван Попович замислився. Йому ще ніколи не доводилося бувати у спілці, він й поняття не мав, що таке страйк. Але, судячи по розпашілих радісних обличчях хлопців, зробив висновок, що то, видно, якась гарна справа. Не встиг він щось запитати в робітників, як з вікна долинув грізний голос майстра:

— Ти, шмаркачу, я тобі голову відірву, якщо надумаєш піти з отими ледацюгами.

Отже, Іван так і не відповів Пішті Асталашу і продовжував далі чистити картоплю. Скінчивши цю роботу, нагодував курей, помив вікна, пообідав, помив посуд і підмів у майстерні. Допомагав панові майстрові, працював до пізнього вечора.

Вже добре стемніло, коли пані майстрова принесла вечерю: каву і хліб з маслом для майстра, і, чого раніше ніколи не траплялося, сьогодні й Іван отримав вечерю. Велику скибку вже трошки зчерствілого хліба.

— Ну, бачиш, як тобі добре в мене,— почав майстер.— А ці негідники хочуть, щоб ти страйкував разом з ними. Я з тебе кишки випущу, якщо ще хоч раз посмієш заговорити з отими лінгарами¹.

Іван нічого не відповів. Він відчував, що майстер має

¹ Ланцюгами (угор.)

правду,— оті хлопці і справді великі ледацюги, а йому живеться дійсно непогано.

Заробити хліб на вечерю було не так-то просто, як це собі хтось думає. Хліб засох, його важко було жувати. Не встиг Іван доїсти й половину скибки, як майстер вже передав йому в руки дбайливо випрасуване пальто.

— Віднесеш додому панові Вайсу, хай бачить, що ми й сьогодні працювали і не били байдики. Обережно, щоб не пом'яти. Віднесеш і мерщій повертайся додому.

Іван засунув хліб у кишеню, перекинув пальто на руку і пішов виконувати завдання майстра.

Біля мосту через річку Уж він зустрів Пішту Асталоса, який саме прямував з своїм приятелем йому назустріч.

— Куди йдете? — запитав Іван у хлопців.

— У спілку.

— Нащо?

— Страйкувати, а ти чому не страйкуєш, ти й сьогодні розносиш пальта? — Іван тієї ж миті пригадав наказ майстра і ще міцніше притис пальто до грудей.

— Чому ж ти не страйкуєш? — повторив своє запитання Пішта Асталос.

— Так. Мені непогано живеться у майстра. Сьогодні мені й вечеряти дала пані майстрова. А вам дають вечерю в профспілковому об'єднанні?

Пішта Асталос тільки хитнув головою, мовляв, не дають, а маленький, худенький чотирнадцятирічний Арпад Рейтер відповів:

— Я сьогодні й ріски не мав у роті.

В Івана Поповича аж серце стислося від цих слів.

Він засунув руку в кишеню і витягнув звідти рештки хліба, що йому дала на вечерю пані майстрова.

— На, їж! На, бери!

Хлопці презирнулися і нерішуче позадкували від простягнутого хліба. А Іван Попович знову повторив:

— Беріть, це я для вас.

Пішта Асталос скривився, наче йому пропонували не хліб, а трутизну. Він відвів руку Івана, що тримала хліб, і гнівно вигукнув:

— Ти що собі думаєш, хто ми такі? Ти вважаєш, що й ми зрадники і погодимося взяти подачку від штрейкбрехера? Тьфу.

— Тьфу на тебе, зраднику,— вигукнув тепер вже й Арпад Рейтер.

Вони нараз повернулися спиною до Івана і, взявшись попід руки, рушили в напрямку профспілки. Настрій у них

був гарний, вони насвистували бойовий революційний марш.

Малий Іван Попович залишився сам на березі Ужа. Він довго стояв на одному місці, наче закам'янілий. Іван не міг збагнути, що сталося, але відчував, що сталося щось дуже погане. Страйкувати — зрадник — штрейкбрехер — цього було надто багато, дуже багато на один день. На руці в Івана лежало пальто з шовковою підкладкою для пана Вайса, а в другій він все ще стискав рештки хліба, що йому виділила на вечерю пані майстрова. Коли Іван нагнувся через перила, йому стало трохи легше, він відчував тільки прохолоду і страх, бо почало раптом швидко темніти. Йому не хотілося йти додому, через те він рушив дуже повільно.

— Де ти так довго блукав? — зустрів його розлючений майстер.

Іван не відповів. Майстер лише тепер помітив, що пальто трошки пом'ялося і воно все ще в Івана на руці.

— А пальто, ти його навіщо забрав назад? Не підходить?

— Я не був у пана Вайса, — відповів дуже тихо Іван.

— А чому? — погрозово запитав майстер. — Не відповідаєш? Чому ж ти не відніс пальто?

— Так.

— Так? Ну, зачекай!

Іван дістав такого ляпаса, що хтось інший — не такий звиклий до потиличників — мабуть, тут би й оглух. А за тим ще один ляпас, за ним третій. З носа заюшила кров, але майстер все ще не відпускав хлопця від себе. Він кілька разів копнув його ногою. А тоді ще раз вдарив по голові.

— Де вештався, ти, свине? Де блудив? Ну, зачекай, ну, зачекай.

І кожне слово супроводжувалося ударом. Коли майстер нарешті втомився гамселити Івана, хлопець вийшов з хати у двір, попрямував до колодязя, щоб змити кров з обличчя. Через півгодини він повернувся на кухню. А там його зустріла лайкою пані майстрова.

— Забирайся з-перед моїх очей, щоб я тебе не бачила, ти, підлий негіднику. Забирайся, поки я ще не розізлилася. Марш спати!

Іван мовчки слухав, потім зайшов у майстерню і через п'ять хвилин вже лежав у своєму ліжку, вкрившись ковдрою. Проте, незважаючи на велику втому, сон не приходив до нього. Тіло боліло від ударів, у шлунку різало від

голоду, і щось боліло на душі, хоч він й сам не знав, що ж саме.

Інші хлопці тепер...

Йому хотілось знати, що вони тепер роблять, але ніяк не міг собі уявити. Навіть коли б він і поцікавився у них, вони все одно б йому нічого не сказали. Пішта Асталаш відвернувся від нього сьогодні ввечері, залишивши його стояти ні в сих, ні в тих.

Іван зніяковіло думав про те, чому так розсердилися на нього його знайомі хлопці. І майстер теж. Так боляче, як сьогодні, він ще його ніколи не бив. Хоча...

У вікно заглянув місяць, освітлюючи пальто пана Вайса з шовковою підкладкою, що лежало дбайливо складене на стільці.

Іван встав з свого кутка і схопив пальто в руки.

— Це через нього,— промовив він, зціпивши зуби сам до себе.— Хлопці відвернулися від мене, бо я хотів віднести його замовникові додому, а майстер побив мене за те, що я не відніс його панові Вайсу. Отже, всі біди через оте пальто.

На столі лежали великі кравецькі ножиці, яскраво зблискуючи в місячному промінні. Іван схопив ножиці в руки — вони були трохи заважкими для підлітка,— повільно розкрив їх, а тоді лівою рукою, міцно стиснувши пальто пана Вайса з шовковою підкладкою, почав різати. Спочатку різав обережно, потім все швидше, нарешті вже так шматував, наче не пам'ятав себе, не знав, що з ним коїться.

Проїшло, мабуть, півгодини, і добротне пальто пана Вайса на шовковій підкладці валялося на підлозі, порізане на дрібне шмаття. Затим Іван з почуттям полегшення після виконаної роботи дбайливо поклав на місце ножиці. Спокійно ліг у ліжко, яке вимостив собі з ковдр.

Через кілька хвилин він вже міцно спав, дихаючи ритмічно і спокійно.

ПОМЕРЛА МАРІ

1

Іштван Керекеш встав о другій годині ночі і, не запалюючи світла, поспіхом сяк-так одягнувся. Йому здавалося, що його очі бачать у темряві. Та якщо він і не бачив, то добре знав, де що стоїть, адже понад двадцять п'ять років він вставав щодня о такій порі, не враховуючи свята і ті дні, коли відбувалися ярмарки, бо тоді не треба було виходити на роботу..

Сьогодні стояла дощова погода, і місяця на небі не було видно. Іштван Керекеш, стоячи в сінях, запалив ліхтар і повісив його на одвірок. Шахтарський ліхтар горів тьмяно, кидаючи світло ледь за крок уперед, навіть обличчя того, хто його тримав у руках, залишалося в темряві. Коли глянути в кінець кривого провулка, то складалося враження, наче великі світлячки довгими рядами повільно летять у напрямку рудника.

— Щастя, брате! Щастя!¹

Там внизу, в підземеллі, освітлювали дуговими лампами. Повітря тут було прохолодніше і чисте, але стіни солерудника все ж залишалися вологими, аж мокрими. Іштван Керекеш працював поблизу церкви, про яку з гордістю розповідав кожний шахтар; ця церква будувалась дуже цікаво: спочатку вирубали хрест, потім змайстрували дах і лише затим витягли стіни, а в кінці настелили підлогу. Протягом двадцяти років під ударами кирок вона опускалася все глибше вниз. Земля, як і сіль, вперто противилася. Той, хто з нею бореться, вмивається потом, рано старіє. Прикріпивши до правого коліна клаптик товстої дошки, Іштван Керекеш став навколішки і гострим кінцем кирки почав вирубувати на твердій соляній стіні контури квадрата. Він бачив ще, як це робив його батько, так з покоління в покоління передавався багатющий досвід, може, й тисячолітньої давності. Якби не яскраве світло від карбітових ліхтарів, то й сліду б не видно було від його отої роботи.

Через півгодини Іштван Керекеш скинув пальто, а не пройшло ще й години, як він вже зняв і жилетку, і сорочку — його голе тіло тепер блищало від поту, як та двохсотметрова гладка соляна стіна, посередині якої він стояв на колінах. Коли дзвони на церкві, що знаходилася на поверхні, пробили перерву на обід, Іштван Керекеш відклав убік кирку і з опущеною головою став у чергу, чекаючи, коли можна буде піднятися в клітї нагору. Клітї виносила за один раз на поверхню чотирьох змучених, голодних шахтарів, а тим часом інший ківш ніс у підземелля солекопів з іншої зміни. На півдорозі вони зустрічалися.

— Щастя й удачі, братове! Щастя й удачі!

2

На кухні, в хаті Іштвана Керекеша, плита не горіла. Картопля, призначена на обід, валялася розсипана по підлозі — дружина сиділа в кутку, знесилена безперервним пла-

¹ Тут — вітання (*приміт. ред.*).

чем, але, забачивши чоловіка, вона знову заголосила. Іштван Керекеш, обпершись об одвірок, мав намір дочекатися, поки дружина перестане плакати, але побачив, що то марна справа, і тихо промовив:

— Здається, тепер обідній час.

Дружина обернула до нього своє обличчя. В її опухлих від сліз очах вже й білки почервоніли, по смаглявому, по мережаному зморшками обличчю котилися сльози.

— Марі напилася лугу!

Іштван Керекеш важко опустився на стілець, його руки обвисли і впали мало не до землі. Голову він витягнув вперед, мов вдивляючись кудись в далечінь. Але він не глядів нікуди, мабуть, і не думав ні про що. Жінка наче тільки того й чекала, щоб почути від чоловіка слово, але той продовжував сидіти нерухомо, неначе його вирубали з солі, через те жінка почала першою.

— Вона напилася лугу, в неділю по обіді, так нам повідомили у листі. Пан писар Швайгер прочитав його, писали з лікарні, з міста, де Марі померла — йой, йой, йой...

Вона впала на долівку, закривши обличчя руками. Але вона все чула, як відчинялися двері і як заглядали по черзі то одна, то друга сусідка. Ніхто не заходив до хати, ніхто нічого не казав.

— І та вже померла, і та, і та...

Минуло вже чимало часу, може, й година, а Іштван Керекеш продовжував сидіти непорушно. Нарешті він підвівся з стільця і нахилився до дружини, що лежала на долівці.

— Я б чогось поїв, жоно, я дуже голодний.

— Хліб там, на столі у кімнаті.

Іштван Керекеш відрізав скибку, потім ще один менший кусень, густо посолив, насипав зверху перцю і склав скибки таким чином, наче верхньою було сало, і став по черзі відкушувати то з одної, то з другої. Хоч скибки були не однакові, він з обома впорався одночасно. Потім напився води з глека.

— Треба було б залатати стріху,— промовив він, витираючи губи,— вночі налило води.

— Так, але спочатку треба було б десь дістати дранки.

— Ну, та вже якось десь роздобуду.

Іштван Керекеш поплентався до майстерні, в якій можна було багато чого дістати, якщо зуміє знайти підхід до начальства. Дорога вела через сад. В саду біля корчми юрмилися люди. Вони вже чули про те нещастя, яке спіткало сім'ю Керекеша, може, навіть більше подробиць, ніж їх було насправді, бо у листі й словом не згадувалося байстра.

— Щастя й удачі!

За одним столиком старому звільнили місце — стали пригощати хто вином, а хто горілкою, Іштван Керекеш пив все підряд. Його розпитували, він відповідав, мабуть, разів з десять за годину він повторив одну й ту ж історію, що лист прийшов з міста, в якому Марі служила, з лікарні, де вона віддала богові душу, і що листа прочитав пан писар Швайгер. Заходили нові відвідувачі — щастя й удачі! — нові розпитування, обличчя старого розчервонілося, лист ставав дедалі довшим. Розповідаючи спочатку всю історію, тепер вже згадували і про якусь дитину, і про пана інженера; люди продовжували частувати старого, хто горілкою, хто вином. Іштван Керекеш пив, не відмовляючись.

Коли фабричний гудок о п'ятій годині сповістив кінець робочого дня, у шлунку Іштвана Керекеша від цього сигналу щось гостро і боляче різнуло, — чи то шлунок вивернувся, чи якась інша мара сталася. Керекеш пробував підвестися, адже він, власне кажучи, пішов діставати drankи — так, треба залатати стріху, бо дощ налив води. Та його голова зробилася важкою, як жорно у млині. Старий впав обличчям на стіл і голосно заривав. Довкола нього замовкли всі відвідувачі, що сиділи за столами, накритими червоними скатертинами.

— Це вже третя дитина, — пояснив хтось за сусіднім столиком тим, що не здогадувалися, про що йде мова. — Один син пропав на війні, другому ременем відірвало руку...

— Треба було б відвести старого додому! — і вже хтось з парубків взяв Керекеша попід руки. Старий важко перебирав ногами, спотикався, часто зупинявся, але продовжував йти. У шлунку вже перестало різати, хіба що почуття голоду не проходило, і голова вже не здавалася такою важкою, навпаки, йому здавалося, що вона полегшала. Коли вони вийшли на вулицю, Керекеш затагнув:

— Щастя, щастя...

— І ти ще можеш співати, коли знаєш, що Марі померла?

Старий на мить замовк, злякано глянув дружині в обличчя, потім повільно відвернув голову, кинув погляд на носок черевика і, важко крякнувши, опустився на виплетений з соломи стілець, що стояв біля столу.

— Я голодний, — почав він перегодя.

Дружина поклала перед ним повну тарілку картопляного супу. Іштван Керекеш жадібно накинувся на їжу, почав сьорбати. Через добру чверть години він відсунув тарілку і пересів на ліжку, заслане картою ковдрою.

— Ти роздобув десь drankи?

— Дранки?

— А хіба ти не за ними ходив, провештався цілий післяобід?

Іштван Керекеш нічого не відповів, повільно почав роздягатися. Жінка знову заридала.

— Весь післяобід десь провештається і не подбає про те, що в хаті стріха тече...

Іштван Керекеш стягнув з себе піджак втомленими, важкими руками, затим безрукавку, позіхнув на весь рот і якийсь хвилину про щось думав, дивлячись на лампу, а потім вирішив, що не варто знімати штани, бо так швидше одягнеться вранці. Скинув тільки гостроносі черевики і заліз під картату ковдру. Ще одна хвилинка, і він вже спав глибоким сном.

А дружина завела дзигар на другу годину ранку.

ЗОЛОТА ГУСКА

1

Через два місяці марних пошуків мені нарешті пощастило знайти роботу. Я працюю офіціантом у маленькій, убогій кав'ярні. Наш заклад відвідують здебільшого ті люди, які самі добре не знають, чим вони займаються і на які кошти існують.

Кав'ярня знаходиться у підвалі. Перша кімната, у яку потрапляєш прямо зі східців, це і є, власне, кав'ярня, друга ж кімната — кухня, що одночасно править нам за помешкання.

Я сам не знаю, де починається, а де кінчається моя робота. В нас немає суворо розподілених обов'язків. Коли я обслуговую відвідувачів, тоді Доня допомагає мені, бере з них гроші. Потім ми міняємось ролями, і вже я їй допомагаю. Сталі миє посуд, вірніше, допомагає мені в цій справі, бо я, власне кажучи, є і посудницею. Щодо закупок продуктів, то тут ми ще не поділили обов'язків.

Встаємо ми о шостій ранку й одразу ставимо воду на чай і на каву. Поки вода закипає, ми миємо посуд, що залишився із вчорашнього вечора.

Наші найперші вранішні відвідувачі — перекупки з овочевого ринку, що розташований поруч. Вони випивають велику кількість чаю з ромом — у мене таке враження, що наш заклад тримається виключно завдяки цим перекупкам.

Коли базар відкривається, у нас порожньо. Лише десь

близько одинадцятої години за нашими шістьма столиками знову з'являються відвідувачі. Тепер це — студенти, що цілими днями гріються за чашечкою чаю, або колишні офіцери, які ніяк не придумують, як згайнувати час. Найчастіше вони обмежуються розповідями про свої подвиги на війні.

Якось до кав'ярні зайшов високий літній пан з пишною, дбайливо розчесаною сивою бородою. До його статечної постави ніяк не пасувало хоча й гарно скроєне, але вже дуже приношене і тісне зимове пальто.

— Будь ласка, що бажаєте замовити? — заспішив я до його столика.

— Дякую, синку, але я нічого не замовлятиму. Мені необхідно побалакати з дівчиною.

— З фрейлейн Донею?

— Так, саме з Донею.

Доня, угледівши старого пана, вся аж зашарілася від радості.

— Доброго дня, ваша величність, доброго дня. Чи немає якихось новин? Чашку кави з молоком для його величності, — гукнула вона мені, — з печивом!..

Поки я націдив кілька краплин згущеного молока в чорну каву, Доня вже встигла присісти біля старого, і вони почали тихо й збуджено розмовляти якоюсь слов'янською мовою. Я не міг розібрати, чи то вони розмовляють по-російськи, чи то по-польськи.

— Що то за дід з сивою бородою? — запитав я Доню, коли ми закрили кав'ярню і сіли вечеряти.

— Він із нашого села. До війни був нотаріусом і виклопотав для мого тата дозвіл на придбання трактиру.

— А чому ви його називаєте «ваша величність»?

— Тому, що після війни він був міністром. Та він ще й зараз міністр, тільки йому не дозволяють повернутися на батьківщину.

— Чий же він міністр? — здивовано запитав я.

— Український. Української Галичини.

— А ви, Доню, теж українка?

— Я єврейка. Галицька єврейка.

Ми збиралися лягати спати, і я вже перетягнув до першої кімнати матрац і дві ковдри, власне, все своє ліжко, коли через чорний хід до нас раптом зайшов якийсь відвідувач. Це був пан років сорока, з свіжовиголеним обличчям, статечно одягнений. Не знімаючи шапки і не вітаючись, він зупинився на порозі і завів грубу суперечку з Донею — тією ж слов'янською мовою, яку я вже чув вранці.

— Вийдіть в іншу кімнату,— звернувся раптом він до мене по-німецьки.

— Нікуди він не вийде! — різко відповіла Доня,— зостаньтеся, будь ласка.

— Зостаньтеся! Зостаньтеся! — загукав і собі маленький Сталі, вчепившись за мою руку і сподіваючись на мій захист. А в додачу ще й показав гостеві язик.

— Май на увазі, за таке нахабство може потерпіти твій батько! — гукнув незнайомець ламаною німецькою мовою.

— Я тебе не боюсь,— відповіла йому Доня.— Якщо тата засудять, то й тебе посадять, я сама на тебе донесу. І ти теж брав участь у тій операції, а тоді привласнив собі весь прибуток. Можеш не хвилюватися, тата випустять. За нього клопотатиме його величність. А якщо ти не хочеш цього зрозуміти, то тим гірше для тебе. А грошей більше від мене не одержиш!

— Я тебе попереджаю...

— Не хочу нічого знати!

Обличчя Доні, тихенької, сумирної, маленької Доні, на цей раз почервоніло від злості. Дивний гість збирався ще щось сказати, навіть силкувався зробити якийсь погрозливий жест, але потім, мабуть, передумав і, не попрощавшись, вийшов.

2

Наступного ранку на прохання Доні я пішов купувати хліб. Як тільки я опинився на вулиці, мене зупинив якийсь худорлявий молодий чоловік, що весь аж трусився від холоду. Був він одягнений в легке, демісезонне пальто солом'яного кольору.

— Дозвольте відрекомендуватися, колего.

Не встиг я щось відповісти, як він вже тиснув мою руку і швидко торохтів:

— Ми з вами колеги, бо до вашого приходу я працював на вашому місці у цій кав'ярні. Можливо, маленька горбата вам розповідала про мене.

— Ви маєте на увазі Доню?

— Так. Думаю, вона розповідала вам про мене?

— Ні. Ні про кого вона нічого не розповідала.

— Дивно! Просто дивно. Нічого не розумію! Негаразд! Цього я не чекав від Доні. Адже ми з нею були в гарних стосунках, зрештою, я все робив для того, щоб захистити її від цих негідників. Та історія вам, звичайно, відома, чи не так, колего?

— Яка ще історія?

— З отими двома негідниками. Один з них — «його величність», щоб його дідько побрав! Цей паскудник шантажує маленьку горбату, обіцяючи їй, що доб'ється визволення з в'язниці старого, Дониного батька. А другого звати дядько Лев. Цей негідник погрожує Доні, шантажує її. Якщо вона не дасть йому грошей на виплату страховки по збереженню майна, то він погрожує виказати місце, де знаходиться склад, і тоді старому даремно викручуватися: його засудять, бо докази будуть незаперечні.

— Нічого не розумію.

— Звичайно, це не так легко зрозуміти. Якщо людина така підступна істота... Справа ось в чому: старий Штейнбергер, цебто Донин батько, і дядько Лев, молодший брат покійної Дониної матері, оті два негідники якимось чином закупили велику партію військового спорядження, забороненого для вільного продажу. Товар цей вони десь прилаштували на складі, про існування якого ніхто нічого не знав. Вони чекали свого часу. Але про цю махінацію хтось доніс на них. Старого негайно заарештували, а його компаньйону, страшному негіднику, якимось пощастило викрутитися. А тепер він шантажує бідолашну дівчину, погрожуючи, що донесе, де знаходиться склад з контрабандною військовою амуніцією. Насправді ж він, скоріше всього, вже все давно продав. Ви розумієте, я одразу зметикував, що маю справу з шарлатанами, і тому вирішив стати на захист маленької горбаті. І уявіть собі, мене вигнали з роботи. Оті два недолюдки витурили мене, чесну людину. Дядько Лев звинуватив мене в тому, що я, бачите, полюю за Дониними грішми, а «його величність» просто-напросто оголосив мене туберкульозником і попередив Доню, що моя присутність загрожує здоров'ю її братика та її самої.

Одним словом, мене вигнали.

— Зрозуміло. І тепер вам, звичайно, нелегко знайти нову роботу... А ви за професією офіціант?

— Зовсім ні. Я недавно повернувся з полону.

— Ну, гаразд, а ким ви працювали раніше?

— Раніше я був військовополоненим у Сибіру, в омському таборі, а ще раніше — артилеристом у Кракові.

— Так, але ще раніше, до війни, ви все-таки мусили кимось бути?

— Ні, ніким я не був. Мені тільки вчора виповнилося двадцять чотири роки.

— Гм... А тепер вам, звичайно, потрібна робота?

— Робота? Робота, звичайно, потрібна, але тепер, бачи-

те, справа не в цьому. Мова, бачите, йде про інтереси маленької горбатой. Так, так, про маленьку Доню. Щодо неї у мене найщиріші наміри. Я збираюся одружитися з нею. Але вони хочуть зашкодити цьому, бо наш шлюб спутав би їх грабіжницькі плани. Я б не дозволив себе шантажувати! Бачите, старий Штейнбергер наскладав якусь копійчину,— досить кругленьку суму,— ото на неї й гострять зуби оті паскуди. Так ось, я хотів би знайти у вас спільника проти них. Якщо бути відвертим, то справа ось в чому: ви згодні співпрацювати зі мною заради спільних інтересів?

— Не знаю, чим я можу бути для вас корисним, а тому й не уявляю собі, чи хочу я вам допомогти, чи ні.

Чоловік у жовтому пальті докірливо похитав головою і схопив мене за рукав, не пускаючи від себе.

— Коли можна буде з вами поговорити більш серйозно? — запитав він, намагаючись надати кожному слову якогось особливого значення.

— Ви можете завжди мене знайти у кав'ярні.

— Туди я не можу заходити.

— В такому випадку,— я не знаю, що вам відповісти.

— А ви подумайте добре. Не поспішайте давати відповідь, не ставтеся до цього так легковажно,— урочистим тоном попередив мене мій співрозмовник.

— Дозвольте, мені ніколи, я поспішаю, у мене справи,— відповів я і вирвав рукав свого пальта з його руки.

Чоловік у жовтому пальті фальшиво засміявся.

— Ви ще про мене почувете! — гукнув він мені услід.— Ви ще мене згадаєте!..

3

Коли вже темніло, до мене зайшла гостя — Ельза Терек. Я спочатку подумав, що вона випадково забрела до нас і через те страшенно здивується, коли побачить, що я тут працюю,— але я помилився: вона прийшла саме до мене.

— Це ваша кав'ярня? — запитала вона, зазираючи пильно й допитливо мені в очі.

— Ви що, жартуєте? Звідки ж їй бути моєю? Я тут працюю.

— Ну, звичайно, я розумію. Але, ви знаєте, зараз розвелось стільки людей, що швидко розбагатіли. Вже нічому не дивуешся, та й про вас ходять всякі чутки. Я, звичайно, одразу заявляю в такому випадку, що ні за що не повірю, що ви грабіжник і шахрай. Але ж ви знаєте, які бувають люди: вони будь-кого сплялюють.

- Хто вам розказав таку нісенітницю?
- Не варто так хвилюватися, їй богу, не варто. І про мене базікають, і про вас, і про всіх.
- І все-таки, хто це міг вам наплести такого про мене?
- І не питайте, все одно не скажу. Я повторюю: особисто я не вважаю вас злодієм, шахраєм. Ну та й годі... До вас мене прислав ваш «старий». Він просив передати, щоб ми прийшли в суботу вранці в секретаріат.
- В суботу? Післязавтра? Гаразд, обов'язково буду.
- Вона присіла, замовила чашку чаю.
- Вам відомо що-небудь про справу Вільнера? — запитала вона, коли я приніс чай.
- А що з ним трапилося?
- Він зробився поліцейським шпиком. Його бачили, коли він заходив в угорське посольство. Сам він в цьому, звичайно, не признається, але є два свідки, цілком надійні люди, яким можна вірити. Цього негідника на найближчих зборах мають виключити з партії.
- Звідки вам про це відомо?
- Я чула про це від Готліба, а йому розповів Кертес. Кертесу це, звичайно, вигідно, бо Вільнер сам звинуватив його в тому, що він начебто привіз долари і не відзвітувався за них перед партією.
- Сумні справи, товаришко Терек.
- Так, препаскудні. Якщо добре придивитися, то мало не кожна людина виявиться негідником. Як ви хочете з такими людьми досягти чогось! Брр!.. Я песимістка.
- Нічого, як-небудь справимося. Світова революція — історична необхідність.
- Послухайте, чи не здається вам, що пора кинути всі оті балачки. Такі, як ви, самі ніколи нічому не навчаться. Вчора я слухала лекцію Лерінца. Ну, що вам сказати, — ох ті теоретики! Вони здатні все переплутати у найпростіших, здавалося б, найзрозуміліших речах. Й оті їх вічні пророкування... Якщо Лерінц доводить і доказує, що внаслідок закономірності суспільних явищ завтра ввечері два рази по два буде чотири, то, з одного боку, його ніхто не зрозуміє, а з другого — можна побитися об заклад, що завтра з'ясується, що два рази по два буде вже п'ять чи сім, чи ще скільки, але у всякому разі не стільки, як доводить Лерінц. Хорошого, серйозного теоретика завжди пізнаєш, бо всі теоретики не вміють передбачати.
- Ви сьогодні в поганому гуморі, товаришко Терек.
- А чому б мені бути в хорошому настрої, хотіла б я знати!

— Так, не дуже приємно почувати себе політичним емігрантом.

— Скажіть, ота руда дівчина — то ваша господиня, я вгадала?

— Так, ви вгадали.

— У неї миле обличчя й розкішне волосся. Шкода лише, що вона горбата.

— Так, шкода.

— А між вами щось є? Чи тільки намічається?

Після закриття кав'ярні нам ще довелося трошки попрацювати. Було вже пів на другу, коли я ліг спати. За день я багато накрутився і тому був страшенно втомленим, але все ж не міг заснути, бо сон не приходив. Я, напевне, часто крутився, перевертався з боку на бік, бо з сусідньої кімнати до мене озвалася Доня:

— Ви не спите?

— Ні.

— І мені теж не спиться. Я хочу побалакати з вами. Про одну дуже важливу справу. А вдень мені завжди ніколи. Я вам не заважатиму?

— Аніскільки.

Доня зайшла до мене в кімнату й присіла на стілець біля мого ліжка. Світло вона не запалювала, але я бачив, що вона закутана у теплу білу хустку, з-під якої визирали її босі ноги.

— Я хочу з вами порадитися. Ви, здається, юрист.

— Так, колись я був чимось на зразок цього.

— Так ось, хочу, аби ви мені допомогли як юрист порадою. Ви можете це зробити?

— Можливо, що й зможу. А в чому справа?

— Я хочу домогтися звільнення свого тата! Вам, напевне, відомо, що він зараз перебуває у в'язниці...

— Так. Мені відомо. А за що його посадили?

— За те, що він займався комерцією.

— Це ще не причина для того, щоб кидати людину за ґрати.

— От і я так кажу!

— В чому ж його звинувачують?

— В чому? Багато в чому... Його величність каже, що для звільнення тата треба дуже багато грошей. Треба підкупити суддів. Його величність знає всіх суддів. Але судді вимагають чималі хабарі і все тільки обіцяють щось зробити.

— Його величність підлий негідник.

Доня налякано аж підстригнула:

— Як ви можете таке казати?

— А як можна це не бачити? — запитав я в свою чергу.

Доня не відповіла. Кілька секунд вона стояла нерухомо, не знаючи, що їй робити, двічі силкувалася йти, але врешті залишилася; заспокоївшись, знову присіла на стілець.

Я почав її розпитувати:

— Коли заарештували вашого батька?

— Вчора минуло два місяці.

— А ви давно живете у Відні?

— Вже півроку. До цього майже чотири роки ми мешкали в Будапешті. Там у нас теж була кав'ярня на Ромбахівській вулиці.

— А ви, виявляється, розмовляєте й по-угорськи?

— Ні. В Пешті ми розмовляли єврейською мовою. В той період там було багато євреїв, таких самих біженців, як і ми, що тікали з Галичини від російської навали, коли почалася війна. Я тоді була ще маленькою, але все добре пам'ятаю. Ми їхали три дні. Стояла зима, а ми їхали на відкритих товарних платформах. Ой, як тоді було холодно! — зітхнула вона, затремтівши всім тілом і закутуючись міцніше у біду хустку.

— А що вас змусило виїхати з Пешта?

— Під час комуні ми жили дуже погано, а після неї ще гірше. Офіцери побили тата, пограбували нашу кав'ярню, все перебили, а матері погрожували револьвером. Вона від переляку аж захворіла; пролежавши з температурою дев'ять днів, вона померла. А ми з татом переїхали сюди, бо в Галичині тоді знову йшла війна. Тут ми могли б якось звести кінці з кінцями, якби тільки... Ну, порадьте, що зробити, щоб визволити тата?

— На це питання не так то й легко відповісти. Якщо ви хочете, я можу переговорити з «його величністю».

— Мабуть, це найкращий вихід.

— Гаразд. Тоді я принаймні довідаюся, в чому справа.

Доня разів десять, якщо не більше, дякувала мені за мою пораду.

4

Я ще ніколи не зустрічав дитини з таким дорослим розумом, як у нашого маленького Сталі. Йому дванадцять років, він всього на чотири роки молодший від Доні, але, незважаючи на цю різницю, у всьому розбирається не гірше, ніж сестра, і завжди бере участь у всіх наших ділових розмовах.

Коли діти наших емігрантів-комуністів розповідають про жандармів, поліцаїв, офіцерів, про в'язниці тощо,— вони завжди малюють їх найлютішими ворогами, з якими борються їх батьки, але яких ми мусимо перемогти й обов'язково здолаємо. Сталі ж ця справа уявлялася не такою простою. Якби заєць, за яким полює мисливець, вмів говорити, він, напевне, сказав би мисливцеві те саме, що Сталі каже про поліцаїв: вони жорстокі і непереможні.

Він ще добре пам'ятає, як їх родина тікала з рідних місць, боячись приходу росіян. Сталі двічі розповідав мені, як на одній з станцій бачив роздягненого по пояс чоловіка, що обмивався холодною водою.

Те, що відбувалося в Будапешті, з його розповідей було новиною навіть для мене: здавалося, що там все робилося для того, аби одна людина могла познущатися з іншої. На доказ він наводив сотні випадків, і героєм його страшних розповідей завжди виступав чи то жандарм, чи то поліцай.

Сталі, власне кажучи, художник. Він залишається художником навіть тоді, коли має посуд. Хлопчик часто кидає роботу, залишаючи її всю на мене, а сам сідає малювати крейдою на графітовій дощечці. В нього є й кольорові олівці — де він їх роздобув, я ніяк не збагну,— і розмальовує ними всякий клаптик паперу, що потрапляє йому до рук. Причому, його аніскілечки не бентежить те, що папірець брудний чи навіть списаний.

Сьогодні вранці він почав малювати на великому клапті коричневого обгорткового паперу. Кількома штришками він накидав контури натовпу людей, що обидвома руками тягнуться до золотаво-жовтої гуски. А які в них обличчя! Малюючи ці обличчя, Сталі пригадав, мабуть, усіх поліцейських, яких він тільки знав.

— Що то за гуска, Сталі? — запитав я хлопчика.

— Це золота гуска,— відповів він мені дуже серйозно.

— Золота гуска? Що ж це таке?

— Це така казка. Мені її розказали в Пешті. В одного чоловіка була золота гуска, і всі, хто тільки знав про неї, хотіли забрати її в нього. Вони руками схопилися за гуску і потім вже не могли відірватися. Бо золото — це як намагнічена підкова: вона притягує цвяшки й голки, а золота гуска так само притягує руки людей.

— Гарна казка. Я теж її читав. Але на твоєму малюнку я її чомусь не впізнав. Тут у всіх такі страшні, злі обличчя.

Сталі здвигнув плечима, неначе хотів сказати цим жестом, що він не винен в тому, що люди такі злі.

Я погладив його по голівці. Волосся у нього не таке лискуче й бронзове, як у Доні, воно швидше шафранового кольору і м'яке, пухнасте. Обличчя ніжне, бліде, під очима фіалкові тіні. Він справляє враження хворобливої, тендітної дитини, лише м'ясисті й надто червоні губи дещо порушують цілність такого враження.

— Давай працювати,— сказав він у відповідь на мою ласку. Відкинувши малюнок, він взявся за миття посуду.

5

Цілий день ми марно чекали «його величності». Кожного разу, коли відчинялися двері, Доня злякано здригалася. Нарешті, коли наближався вечір, вона не втрималася.

— Було б добре, якби ви самі пішли до нього,— звернулася вона до мене.

— А де його зараз шукати?

— На службі. З восьмої години вечора він там. Туди до нього приходять українці.

— А де знаходиться його контора?

Доня дала мені адресу й відпустила мене з роботи.

Восьмої ще не було, коли я підійшов до вказаного будинку. Мені довелось ще чверть години потинятися вулицями, розглядаючи вітрини крамниць. Біля однієї з них — це була вітрина гастроному — я зіткнувся з Єне Кертесом.

— Ви чули новину? — почав той урочистим тоном, міцно тиснувши мені руку.— Ельзу Терек і Шепрені виключають з партії. Я сам сьогодні запропонував, щоб їх виключили. І їх безумовно виключать. Подумайте тільки, ця базарна баба заговарала з біляками, вона тягла за собою й Шепрені. Але я вам мушу розказати все, як було, з самого початку. Я бачу, ви ще нічого не знаєте. Отже ви, мабуть, чули, що троє наших товаришів поїхали в Угорщину з дорученням організувати кільком комуністам втечу з в'язниці. Це, звичайно, таємниця, сувора таємниця, ви мене розумієте? Це секретна справа, про яку ніхто не повинен нічого знати, бо що ловити пташку, що визволяти когось із в'язниці,— все це не робиться під барабанний бій. Уявіть собі, що Ельза Терек раптом довідається про це, а в зв'язку з тим, що вона десь краєчком вуха чула, що на організацію втечі «старий» видав певну суму доларів, то вона тепер до всіх чіпляється з своїми підозрами: куди, мовляв, поділися оті долари, хто їх забрав, з якою метою їх розтратили і т. п. Ви мене розумієте? Далі йдуть всілякі коментарі. Всі люблять брати долари, але кожний

говорить тільки про долари, які одержав хтось інший. А через те, що насправді ні в кого з них немає грошей, то їх розмови набувають форми безглузлого патякання: такий то і такий привіз долари; віддав їх такий то і такий за те і те! І все це відбувається в кав'ярні, де шпиків більше, ніж відвідувачів. Наслідок, звичайно, зрозумілий: в Пешті знову заарештували дванадцятьох комуністів. Ви хіба не чули про цю трагедію? Хто ж винен? Ясно, що винні Ельза Терек і Шепрені. Ця базарна перекупка тільки базикає про етику, замість того, щоб прочистити собі вуха. Ось вам і відповідні наслідки. Отой провал, поза всяким сумнівом, теж на її совісті.

— Такі речі, товаришу, потребують насамперед переконливих доказів, а тоді вже й базикати про них.

— Киньте ви повчати. Ви були і залишилися незрозумілим. Між іншим, я десь чув, що ви начебто купили кав'ярню. Це правда?

— Так, я справді купив. А від кого ви це чули?

— Від Ельзи Терек.

— А ви що, хіба продовжуєте з нею спілкуватися після всього того, що ви про неї знаєте?

— Послухайте, зрозумійте ж нарешті, в чому справа. Я розмовляв з нею позавчора ввечері, коли про її справу ще нічого не було відомо. Я сидів у кав'ярні, пив чорну каву, адже ви знаєте, що я не шахрай — у мене навіть розрахуватися не було чим, тому я волю краще взяти від неї, аніж здихати з голоду. Бо якби цього дехто з шанованих осіб і дуже хотів, милий ви мій, здихати я ще не збираюся. Ні, друже мій, ні! Світовій революції я ще потрібний!

6

Помешкання «його величності» знаходилося на п'ятому поверсі і розшукати того, хто мені був потрібний, виявилося нескладно — на дверях висіла велика мідна пластинка з написом двома мовами:

Уряд
Української народної республіки.
Віденське представництво
Приєм з 8 до 9.

На мій дзвінок двері відчинив не хто інший, як мій колега, попередник по роботі в кав'ярні, якого я зустрів на вулиці в жовтому пальті.

Ми обидва були настільки вражені цією зустріччю, що

кілька секунд мовчки стояли на кухні, яка правила одночасно і за передпокій.

— Ви до мене? — запитав нарешті чоловік, якого я зустрів на вулиці в жовтому пальті. Між іншим, на цей раз він був без пальта, в російській косоворотці.

— Ні, я й не знав, що ви українець.

— Так, я зробився українцем. Тепер працюю особистим секретарем його величності. А ви яким чином сюди потрапили?

— Чудово! Мені необхідно побалакати з його величністю.

— Я зараз запитаю. Зачекайте хвилику.

«Його величність» сам вийшов мені назустріч і люб'язно запросив до себе в кабінет, пропускаючи мене поперед себе. Кімната, в якій я опинився, була пристойно впорядкована і навіть надміру завалена меблями. На стінах висіли портрети пихатих бородатих панів з довгими вусами. Це, очевидно, були світочі української історії. На письмовому столі портрет Вільсона.

— Ваша величність, напевне, ще пам'ятають мене?

— Ще б пак! Звісно, що пам'ятаю! Сідайте, друже мій. Ну, як там наша дівчинка? Що вона передала мені?

— Нічого, ваша величність. Нічого вона вам не передала.

— Хм... — «його величність» незрозуміло поглянув на мене. — Нічого не прислала? Хм... Не розумію. Не зовсім розумію. Чим же в такому випадку я зобов'язаний радості бачити вас, друже, у себе?

— Чи не можна, ваша величність, перемовитись з вами наодинці?

— Ви можете цілком спокійно говорити, — перебив мене мій «колега», — в моїй присутності навіть найконфіденціальніші державні справи.

«Його величність» махнув рукою, і той змушений був вийти на кухню.

— Слухаю вас.

— Фрейлейн Доня бажала б, аби ваша величність зволила поговорити зі мною про справу заарештованого пана Штейнбергера, бо я, між іншим, юрист.

«Його величність» похитав головою, виражаючи в такий спосіб своє невдоволення.

— Хм... Так. Звичайно! Залюбки! — відповів старий пан дуже люб'язним тоном, що явно не відповідав виразу його обличчя. — Охоче, мій друже, з великим задоволенням!

Якусь хвилику він ходив то взад, то вперед по кімнаті, засунувши руки в кишені. Потім, зупинившись переді мною, знову почав:

— Про такі справи, любий друже, говорити дуже важко, бо вони надто делікатні, Старий Штейнбергер зробив у свій час якусь велику дурість, і тепер мені доводиться витягати його з біди. Я розповідаю вам це не для того, щоб переконати вас, неначе роблю цю послугу неохоче. Навпаки, я все намагаюся зробити для нього з почуття дружби, адже ми знаємося мало не двадцять років,— та, самі знаєте, до суддів знайти підхід не так то й легко. Що я їм скажу? Скажу, що Штейнбергер, власне кажучи, український біженець і справа його носить політичний характер,— іншими словами, скерована проти Радянської Росії і тому не підлягає судовому розслідуванню. Це, можливо, могло б подіяти. Але отой нещасний на першому ж допиті заявив, що ніколи не займався політикою і що нічого в ній не петрає. Найкраща можливість, таким чином, відпадає і залишається тільки одне: знайти підхід до судді і розповісти йому всю правду, все як є: «Послухайте, шановний друже, послухай, пане суддя. Ти — людина. Ти — людина розумна. Ти — людина небагата. Отримаєш таку то й таку винагороду за те, що посприяєш старому виплутатися з халепи». Такий підхід абсолютно надійний; питання, як визволити старого Штейнбергера,— це питання виключно фінансового характеру.

— А скільки вам потрібно для того, щоб організувати цю справу?

— Я вже вам сказав: багато. Назвати конкретну суму, любий друже, я не можу. Тому що, власне кажучи, це було лише фіналом всієї операції, так би мовити, її останнім акордом. Спочатку ж потрібно прозондувати ґрунт, зуміти знайти підхід до судді. Це теж коштує грошей. Потім треба знайти зручний спосіб, як запропонувати ці гроші. Бачите, любий друже, і цей крок знову-таки коштуватиме прірву грошей. Після цього — і лише після цього! — надійде черга запропонувати справжнього хабара.

— Зрозуміло. А на якій стадії розв'язання цієї справи ви, ваша величність, тепер перебуваєте?

— На початковій, любий друже, на початковій. Тому, що тими грішми, які мені передала маленька Доня, жодного суддю не підкупиш. Маленька Доня не хоче зрозуміти, що суддя — гордий джентльмен, який займає високу відповідальну посаду і володіє високорозвиненим почуттям моральності... Одним словом, для цієї справи потрібно значно більше грошей, ніж та сума, що її передала мені наша мила дівчинка.

Доня не дала мені спокійно зняти пальто.

— Ну як? Чого ви домоглися? Що ви довідалися? — схвильовано випитувала вона мене.

— На жаль, як виявилось, я мав рацію. Його величність — справжнісінький негідник і шантажист.

Доня розплакалася. Я випровадив відвідувачів і зачинив кав'ярню. За вечерею ми не промовили жодного слова. Потім, сам не знаю, як це сталося, маленька Доня провела ніч зі мною.

— Я тебе люблю,— сказав мені наступного ранку маленький Сталі, коли ми разом розпалювали плиту,— і цю картину я дарую тобі.

Він дбайливо згорнув свій малюнок золотої гуски і простягнув його мені.

— Дякую, дорогий мій.

Близько дев'ятої години ранку до нас завітав поліцай. Він приніс Доні виклик з'явитися в районне відділення поліції.

Прочитавши виклик, Доня простягнула мені його. Глипнувши на Доню, я не на жарт злякався: в очах її стояли жах і відраза.

— Ви підете зі мною?

— Ні. Я політичний емігрант, а для поліції це дуже погана рекомендація. До того ж у мене є справи. Кав'ярню ми зачинимо.

Доня не відповіла нічого. Якусь хвилику ми мовчки дивилися одне одному в очі. Коли рік тому білі офіцери приставили мене до стінки і я презирався з дулами шістьох гвинтівок, певне, і тоді мій погляд не виражав стільки трагізму, як тепер його можна було прочитати в погляді дівчини.

Адже я розумів весь зміст, взаємозв'язок всього того, що тут відбувалося. Йде боротьба, мене б'ють, і я не можу залишитися в боргу. Доня — заєць, полохливий і беззахисний.

Через півгодини я вже заходив до секретаріату партії. В коридорі я зустрів Денеша.

— Які новини? — запитав я в нього.

— Заарештували мою матір. Всі наші політичні брошури надходили на її адресу. При обшуку в неї все знайшли,

— Скільки років вашій матері, товаришу Денеш?

— Шістдесят два.

— Ну, тоді з нею нічого не вдіють.

— Її вже побили, мало не до смерті. Тепер у нас не залишилося жодної надійної точки, куди можна було б надсилати літературу.

Надійшла моя черга. Мене запросили до кабінету секретаря. Непофарбований дерев'яний стіл, недорогі стільці, на стінах географічні карти.

Товариша Фелдеша, нашого «старого», я застав в хорошому настрої.

Він гаряче потиснув мені руку і пригостив цигаркою:

— Ви знаєте, чому я вас викликав? Вам доведеться поїхати на роботу, на серйозну роботу. Хочете?

— Звичайно.

— Будете працювати серед чеських селян, зовсім недалеко від польського кордону. Ну, то як?

— Чудово.

— Сьогодні о другій годині я прошу вас зайти в підпільний секретаріат. Там одержите детальну інструкцію, папери і все необхідне. О шостій годині вечора відходить поїзд до чеського кордону, завтра, десь опівдні, ви вже будете в Брно. На свою квартиру краще не повертайтеся, адже вам однаково видадуть новий одяг. Ви будете агентом по продажу молотарок.

— Так,— відповів я невпевненим тоном.— Так...

«Старому» мій тон, очевидно, не дуже сподобався. Він підійшов до мене впритул і зазирнув мені в очі.

— Боїтеся? — запитав він.

— Я — більшовик! — відповів я, але й сам відчув, що моя погордлива відповідь прозвучала не зовсім природно, бо щось — навіть дуже багато чого — змушувало стискатися моє серце.

— Ви тут залишаєте щось близьке? — продовжував розпитувати «старий». — Жінка? Жінка? — повторив він запитально.

Я зволікав з відповіддю, тому що справді думав про двох жінок. Про маленьку Доню, яку я, можливо, ніколи більше не побачу, і про Ельзу Терек, голос якої долинав з коридора; вона схвилювано переконувала когось в тому, що Денеш сам видав власну матір в руки поліції.

— Жінка? — запитав «старий» втретє.

— Так, і жінка теж. Але зараз я думаю не про це. Для мене все тут дивне: і саме життя, і товариші...

— Ось в чому справа! Життя було дивним. Вірно.

Життя наше дивне, і дивними здаються наші стосунки. Коли у нас багато роботи, коли опиняємося в небезпеці, ми тоді тримаємося, допомагаємо один одному. Але коли роботи немає — а наша робота це боротьба,— тоді ми проявляємо підозру і жорстокість один до одного, навіть доходимо аж до відрази. Але таке явище здатне налякати лише того, хто не розуміє взаємозв'язку явищ.

— Воно то так. І все ж це дуже негарно.

— Негарно? Звичайно, цвітіння абрикосового дерева чи схід сонця — явище набагато краще. Без боротьби ми жити не можемо. А боротьба ведеться зараз на вузькому фронті, де ми всі скупчилися і змушені тиснутися. Ми мучимо одне одного й разом мучимось. От коли ми знову перейдемо в наступ,— тоді, сину мій... Двох товаришів, які подали один на одного заяву про виключення їх з партії, я послав для виконання спільного доручення в Угорщину. І з них вийшла чудова підпільна двійка. Ну, вище голову!

Він простягнув мені руку.

— Наша справа притягує нас до себе, як магніт залізо. Немає спокою, місця для благодушності. Ідїть, товаришу. В підпільному секретаріаті на вас вже чекають.

Золота гуско, золота гуско! Ти не зумієш прикувати мої руки до себе, я їх відірвав від тебе.

«Старий» міцно потиснув мою руку.

О другій годині я зайшов у підпільний секретаріат, а о шостій годині ввечора вже сидів у вагоні.

Одяг, прізвище, документи, життєрадісність — все в мені і на мені було новим. Із свого віденського життя я віз з собою в кишені єдину річ — малюнок маленького Сталі: золоту гуску.

МОЛОДЕЧНО

Річечка неширока, всього якийсь метр, і така в ній прозора вода, що можна камінці порохувати на дні. Два береги з'єднує міцний дерев'яний місток, його збудували німецькі солдати на місці зруйнованого залізничного мосту. Поїзди тепер не їдуть через той місток, на другий берег можна перебратися пішки, але для цього потрібна спеціальна перепустка, персонально на кожну особу. Молодечно останнє село, яке ще утримують австро-угорці,— за ним вже починається більшовицька держава. На тому кінці мосту стоїть угорський піхотинець, напружено тримаючи гвинтівку з багнетом напоготові, на другому березі стоїть

інший боець, низькорослий, в поношеній уніформі царської армії, з червоною кокардою на шапці. Угорського солдата звати Міхай Сабо, це двадцятидворічний селянський парубок. Лише кілька днів, як він тут, у цьому німецькомовному світі, став на захист інтересів угорської держави. Він стояв на варті, як йому було наказано, виструнчившись, непорушно, і через те, що наказ цього не забороняв, думав про свою батьківщину, про рідне село, де вже починає колоситися жито. Червоноармієць із лукавими очима трошки старший за Міхая, але менший на зріст і більш жвавий. Він розгойдується в такт, почісується, коли за-свербить, лузає насіння соняшника і випльовує лушпиння прямо в річку, при тому лушпиння описує велику дугу і падає на воду. Час від часу він доброзичливо зиркає на Міхая, який, проте, не відповідає йому взаємністю.

Скінчивши варту, Міхай повертається до свого барака і лягає спати. Однак сон ніяк не приходить. Інші бійці, його сусіди, також не сплять — розмовляють.

— Повсюди погані справи,— каже пан капрал Бурка.— Звірі ці більшовики, а не люди. Для них не існує нічого святого, навіть і людське життя.

— Доходять чутки, що й під Берденом лється чимало крові і на італійському фронті точаться бої,— підказує тихо Міклош Гайду, сусід Міхая по нарах.

— Що там заперечувати,— і там лється кров, це правда. Але там, принаймні, є за що воювати. А ми тут...

— Там є за що,— а тут немає. Гм...

— Ну, годі балакати, давайте спати, хлопці. Вранці побудуть два ешелони військовополонених, їх треба прийняти.

На другий день, о шостій годині ранку, з боку Брест-Литовська прибув на станцію угорський поїзд, що складався з вагонів Червоного хреста,— він привіз російських військовополонених. Російський поїзд не дотримувався такого чіткого графіка— він прибув тільки під вечір і зупинився на протилежному боці мосту. З ранку й до вечора, голодні, заспраглі, вдивлялися росіяни, коли їм дозволять перейти на інший берег. Коли вже почало смеркати, австро-угорські солдати, що поверталися з полону на батьківщину, швидко, як гуси, перебігли міст.

На тому березі їх чекали два офіцери і два сержанти. Трохи подалік за маленьким столиком сидів старшина. І біля того столика кожний полонений, що повертався додому, змушений був зупинитися. Старшина запитував прізвище, ім'я, професію в мирний час, військовий чин, номер полку і місце перебування в полоні.

Записавши всі оті дані, старшина задавав ще кілька запитань, звертаючись то до одного, то до іншого бійця.

— Белу Куна знаєте? А Самуелі? Вам не відомо, чи немає більшовицьких агітаторів серед тих бійців, що повертаються додому?

Одноокий лейтенант, з чорною пов'язкою на чолі, не чекаючи, поки його запитують, не втримавшись від хвилювання, ледве ступивши на угорську землю, почав вигукувати:

— Разом з нами їдуть двоє більшовиків! Я вимагаю негайно їх арештувати! Мое прізвище Седлачек, як лейтенант їх величності цесаря й короля, я вимагаю, аби отих негідників негайно заарештували! Прізвище одного Клайн, він служив у ЧК, а другого — Шомоді, він навчався в школі агітаторів у Омську. Я вимагаю, щоб цих негідників негайно взяли під варту.

— Заспокойтеся, пане лейтенанте. Можете спокійно довірити цю справу нам.

З числа двохсот п'ятдесяти сімох інвалідів, що підлягали обміну, чотирнадцятьох прийняв начальник станції пан лейтенант барон Гроедл. Іншим було дозволено сісти в прикрашений національними прапорами поїзд, але спочатку мали посідати пани офіцери — рядовим бійцям довелося почекаати.

Солдати, вільні сьогодні від служби, крутилися серед своїх співвітчизників, що поверталися додому з полону, — вони шукали знайомих, обмінювалися цигарками, брали на пам'ять російські гроші, розпитували новини, самі розповідали щось нове.

— Наші перемагають, правда? — запитав окоренкуватий, смаглявий боець у Міхая Сабо.

— Так, кажуть, що перемагають, — відповів тихо Міхай.

— А як живеться у нас вдома?

— Ну...

Міхай тільки махнув рукою і замість відповіді запитав:

— А там, як живуть люди?

— Погано. Дуже погано. Більшовики перевернули все з ніг на голову. Землю поділили між селянами, заводи перейшли до рук робітників, офіцерів повиганяли, хто не йшов сам добровільно, тих розстрілювали, словом, нарobili чимало паскудства. Там не дуже можна перечити, за непослух одразу віддають під суд, а судді там — це прості хлопці, рядові солдати. Ну! Я вже не кажу про інше!

— Гм...

Міхай не знав, що й відповісти, тільки щось промимрив, почесав голову, потім поправив шапку і запропонував цигарку бійцеві із смаглявим обличчям.

— Дякую, брате, я давно не курих угорської цигарки. Гарна сигарета, бачу, ви маєтеся непогано. А вдома як тобі жилося? Звичайно ж, маєш трошки власної землі?

— А, де там, нема нічого. У нас вся земля належить єпископу, а ми живемо з поденщини. І стільки землі нема, як під нігтем. Хоча...

— Ну, але ваш єпископ хоч дає вам роботу. А там нічого — там і попівські землі поділили оті бітанги¹.

— Гм...

— Справді, брате, а скажи-но, чи це справді так, що нас тепер будуть обшукувати?

— Щось в цьому дусі.

— Ну, нічого, хай обшукують. Проте, звичайно, зачехай-но. Ти розумієш, звичайно, ти знаєш, у мене є кілька речей — листи, фотографії, і... словом, якщо я тебе дуже попрошу, — ти не міг би взяти від мене оцей пакунок? В ньому немає нічого особливого, а потім, коли ми від'їжджатимемо, ти все одно повернеш мені його. Отже, словом... я був би тобі дуже вдячний за таку люб'язність, брате.

— Гм...

Міхай пильно глянув в очі бійцеві з смаглявим обличчям — той витримав його погляд, не відвернувся. Якусь хвилику вони обидва стояли мовчки.

— Що ж, давай, брате, — промовив нарешті Міхай.

— Дякую, брате. Колись...

Смаглявий боєць міцно потиснув Міхаєві руку. Міхай зайшов до барака і засунув легенький маленький пакунок у солом'яний матрац. Пакунок був загорнутий у ганчірку з мішковини.

Колишніх полонених, що тепер поверталися додому, обшукували протягом трьох годин — пан лейтенант був у поганому настрої, — він особисто проглядав не тільки пакунки, але й сам опускав донизу труси то одному, то другому бійцеві. Але й це не дало бажаних результатів, поки що не вдалося виявити нічого підозрілого. Полоненим дозволяли заходити і сідати в вагони, які їх повезуть на батьківщину. Лише чотирьом бійцям пан лейтенант не дозволив, серед них не було видно смаглявого, його затримали через годину, безпосередньо перед відправкою. Він

¹ Пустуни, лайдаки, жартівники з відтінком зневажливості (угор.).

виявився єдиним з підозрілих, кому пан барон Гроєдл наказав надіти наручники.

Пакунок, загорнутий у дрянтиву мішковину, залишився таким чином у Міхая.

Бійці прикордонної застави ходили в школу кожного другого дня. Спеціальною школою керував капітан Каллош, який тільки минулого місяця закінчив віденські курси, організовані для боротьби з більшовизмом. Пана капітана Каллоша перевели в Молодечно з тією метою, щоб він передавав свої знання, набуті у свій час у Відні, бійцям, що охороняли кордон. На них найскоріше могла перекинутись бацила більшовизму.

— Отже, хто такі більшовики, скажіть, гусаре Вадаш?

— Покірно доповідаю, пане капітане. Більшовики — це просто негідники.

— Вірно, тільки іншим разом треба краще слухати, тоді вам не треба буде так довго шукати відповідь. Скажіть-но, рядовий Сабо, яким чином більшовики згубили російське селянство?

— Покірно доповідаю, пане капітане. Більшовики згубили російське селянство на основі сатанинського плану.

— На основі плану сатани, це вірно. Але я пояснював, кілька разів повторював, що таке сатанинський план.

— Покірно доповідаю, пане капітане. Сатанинський план більшовиків — це ліквідація земельних володінь, розподіл землі, згідно з яким селянин позбавлений можливості вільно працювати на землі. А це викликало масове безробіття й породило злидні. Більшовики хочуть зробити селянство, яке заслуговує кращої долі, засобом для реалізації своїх грабіжницьких планів, покірно доповідаю.

— Добре, дуже добре. Скажіть-но... ви мене чуєте, Гайду, бог би вас собачий побрав, не спить мені тут, от нещасний... Хтось проливає кров на італійському фронті, а наші німецькі союзники віддають життя на Заході за інтереси батьківщини, а він тут хропе, замість того, щоб вчитися. Ну, зачекайте. Сержанте Ковач, викличте на допит Гайду. Зачекайте, я навчу вас, як хропіти на навчання у школі!

Після занять Міхай пішов на заставу, він мав заступати на нічну варту. Вранці, коли прибув новий ешелон з військовополоненими, що підлягали обміну, він спав і прокинувся вже в обід. Коли він встав, то виявилось, що, крім нього, у бараці немає нікого. Ну, — подумав Міхай, — тепер я зможу спокійно роздивитися, що ж залишив мені отой смаглявий боєць. Перш ніж розкрити пакунок, він знову

ліг на своє місце. Так надійніше, менш небезпечно. Якщо хтось зайде, він миттю накриє собою пакунок, і ні в кого не виникне жодної підозри. Але ніхто не заходив. Михай спокійно міг роздивитися, що знаходиться там, у пакунку. Він виявив там цілу купу малоформатних книжок в м'яких обкладинках і кілька газет. Михай дуже не любив читати, але все ж розібрав по літерах назву брошури, що лежала зверху: «Чого хочуть комуністи?». Пробіг поглядом й назву іншої книжки: «Чия земля?».

— Гм...

Михай промовчав кілька хвилин, почесав голову, а потім швидко загорнув книжечки і засунув пакунок назад у солом'яний матрац.

Знадвору долинула груба лайка.

— Бог би вас собачий скарав,— знову ота вонюча риба на обід!

Після обіду служба — собача служба. Сержантові Ковачу й Михай доручили обшукувати поранених бійців, інвалідів, що поверталися на батьківщину з російського полону. Два сержанти контролювали їх роботу, більше того, сам пан барон Гроєдл теж походжав між бійцями, що проводили обшук.

— Ану, відкрийте рюкзак! Можете йти далі. А що у тому вузлику? Розв'яжіть. Виверніть оту брудну білизну. Я хочу бачити, що там насподі. Відкрийте оту шкатулку, витрусіть тютюн. Я хочу бачити, що там під ним. А це що таке? Ану, дайте сюди! Так? Листівка? Більшовицька листівка? Так? Єфрейтор Вайс,— візьміть під варту отого чоловіка. А це що? У вас з собою нічого немає — жодного пакунка?

— Немає,— відповів захриплим голосом той, до кого зверталися. Це був боець з однією рукою.

Сержант Ковач підозріло похитав головою.

— Гм-гм. Опустіть штани,— наказав він однорукому розлюченим голосом.

Солдат, розкривши рота, дивився на сержанта, нічого не розуміючи, наче наказ той пролунав незрозумілою для нього мовою. Ковач тепер аж почервонів від хвилювання.

— Не чуєте? Опустіть штани. Допоможіть йому в цьому, Сабо!

Сабо поклав свою руку на плече однорукому бійцеві, який все ще незрозуміло дивився поперед себе і тільки тоді ожив, коли сержант став чимось розмахувати перед його носом.

— Ану, рухайся! Ну, давай,— кричав сержант, розпливаючись у широкій усмішці,— так, я не ликом шитий. Якби

мені попався отой славний Ленін, я б і його навчив, а не те щоб такий дурень, як ти, зумів мене обвести.

В брудних, протертих російських штанях однорукого бійця знайшли цілу купу невеличких білих брошурок. Міхай одразу пізнав ці книжечки — такі ж самі він ховає у своєму солом'яному матраці.

— Єфрейтор Вайс,— візьміть під варту цього чоловіка. Гонвед¹ Сабо, викиньте в корзину... отой непотріб!

Пан лейтенант Гроедл — стрункий гусар — десь одних років з Міхаєм Сабо, але на голову вищий за нього. До цього часу він нудячись спостерігав за сценами обшуку. Сержант Ковач віддавав накази, лейтенант тільки позіхав, але тепер він цілком несподівано і сам втрутився у цю справу.

— Ти, паскудо! — розкричався він і двічі з усієї сили вдарив однорукого солдата по обличчю.

Коли обшук закінчився, Міхай став допомагати сержантові спалювати вилучені книги й газети.

— Нема сумніву, що ці негідники і в нас хочуть запровадити більшовизм. Ну, я їх навчу більшовизму!

Ні один агітатор, ні одна книжка, ніяка більшовицька література не проникне в Угорщину. Ні, Угорщину цим авантюристам не перевернути.

Закінчивши свою роботу, Міхай тинявся біля поїзда, уквітчаного національними прапорами. Поїзд ось-ось мав від'їхати. З величезних казанів панам офіцерам накладали гуляш, а рядовим бійцям давали на дорогу ріденький, пісний суп.

— Ви їдете прямо в Угорщину? — запитав Міхай в ординарця начальника санітарного поїзда.

— Прямо в Пешт. Маєш щось передати в Пешт?

— Зробіть так, аби був мир,— оце те, що я хочу передати.

— Я так і скажу, ще й додам від свого імені, брате.

— Ви коли відправляєтеся?

— Через півгодини. Тобто, о десятій двадцять.

— Ну, всього вам доброго, брате!

— І тобі бажаю всього найкращого.

Міхай повернувся до барака. Але вже через кілька хвилин він знову крутився біля поїзда, більше того, навіть зайшов в один з вагонів, де бійці саме лаяли пісний суп.

— Як там живуть більшовики? — запитав Міхай в одного бійця.

¹ Боєць, солдат-піхотинець (угор.).

— Побачиш і ти таке, тоді й довідаєшся.

Міхай здвигнув плечима і попрямував далі, в інше купе. Тут не запалювали освітлення, горіла лише одна свічка, приліплена до рами вікна. Свічка блідо мерехтіла — вже за крок від неї стояла темрява.

— І року не мине,— сказав один з солдатів якраз тоді, коли Міхай зайшов до них.

— Один рік? За півроку все перевернеться — голову даю на відріз.

— Потім і ми трошки прискоримо цей процес.

— А ти чого тут шукаєш? — звернувся один з тих бійців, що сиділи у темряві, до Міхая.— Винюхуєш?

— Так, прошу, візьміть отой маленький пакунок з собою в Пешт,— відповів Міхай і простягнув пакунок, що досі тримав його у солом'яному матраці.

— А кому ж його віддати там, у Пешті?

— Кому? Гм. Ну, ви вже самі краще знатимете, ніж я, кому,— сказав Міхай і, не дочекавшись відповіді, вийшов з купе.

Вранці з шостої години Міхай знову заступив на варту. На протилежному боці мосту стояв довгобородий російський патруль. Росіянин сидів на колоді, затиснувши гвинтівку між колінами, і читав книжечку в червоній обкладинці. Книжечку він тримав у лівій руці, а праву час від часу засував у кишеню, дістаючи звідти насіння. Коли випльовував лушпиння, що назбиралося в роті, підводив голову і посміхався в очі Міхая,— потім знову читав далі, ніби його для цього сюди й поставили.

Про бога,— вертілося Міхаєві в голові,— одну, хоча б одну з отих книжок треба було залишити собі. Адже... ну, тоді найближчим разом,— заспокоював він себе і посміхнувся у відповідь бородатому червоноармійцеві.

ПІДКАРПАТТЯ, 1920-й РІК

За якусь мить вони вже були в машині. Мотор заревів, і через кілька хвилин автомашина вже зникла з виду, здійнявши за собою куряву.

Коли сусіди, розбурхані ві сні ревом автомобіля, вийшли у двір, то вже нічого не побачили — навіть курява всілася. Тимко, здавалося, тільки ось-ось прокинувся, він протирив очі. Руки й ноги були наче свинцем налиті чи то від втоми, чи то від переляку. Ольга кинула дітей на

ліжко і підійшла до чоловіка. Схопила його за сорочку на грудях і різко трусонула ним.

— На допомогу! — закричала.

Тимко глянув на дружину, якусь мить постояв нерішуче, потім відштовхнув її від себе і, не одягаючись, вибіг з хати.

Помчав прямісінько до заводу.

На заводських воротах запасний сторож злякано гримнув на нього.

— Ви на завод? Ні, туди не можна.

— Там пожежа, — пояснив Тимко.

— Пожежа? Та ти, мабуть, добряче хильнув?

Слідом за Тимком вже добрий десяток робітників прибігли до прохідної. Балакучого сторожа швидко відтиснули і побігли на хімзавод, який працював і в нічну зміну.

За кілька хвилин різко завищали сирени.

— Пожежа! Пожежа! Пожежа!

Тимко з контори потелефонував у Поляну. Довелося почекаати хвилин десять, поки до телефону підійшов його двоюрідний брат Гонда. Від нетерплячки Тимко не знаходив собі місця.

— Пожежа! — прокричав він, коли нарешті на другому кінці провода озвався наймолодший Гонда. — Забийте у дзвони! Негайно спускайтеся у Сваляву, всі, хто тільки може рухатися. З сокирами, вилами, клюками¹ — у кого є зброя, той зі зброєю.

— Зброєю гасити вогонь? — здивувався Гонда.

— Так. Зброєю.

— Що, невже така велика пожежа? Нарешті!

Раніше ніж за годину з Поляни у Сваляву рушив перший поїзд. Люди стояли і на підніжках, і на зчепленні. Від сокир, дрючків і кирок поїзд мав вигляд довжелезного настовбурченого їжака.

Забили дзвони.

О шостій вирушив наступний поїзд. Третій чекав на лісорубів, що жили подалі від залізниці. Та вже близько дев'ятої він теж прибав до Сваляви.

Петера напівголого висадили на автомобіль. Одяг, черевки — скручені у вузлик — вкинули слідом за ним. Автомобіль рушив, підстрибуючи на кожній вибоїні, від чого дуже гупало у голові, спричиняло неймовірний біль. Один легіонер — кирпатий, рудоволосий парубок — скинув свій

¹ Довгими дрючками з гострим гаком на кінці.

плащ кольору хакі і накрив ним в'язня, що весь тремтів від ранкової прохолоди.

Автомобілі мчали в напрямку Мукачева.

Замок весь світився, потопаючи в золотому сьайві.

Місто поволі прокидалося.

Два автомобілі, об'їхавши головну вулицю, пробиралися вперед кривими провулками. Загальмували біля воріт якогось цегляного будинку. Загорнутого в плащ, наче якийсь пакунок, легіонери занесли Петера до будинку.

Стіл, один стілець, одне ліжко, побілені стіни, вікно з ґратами, навпроти дверей портрет Вільсона.

Петера кинули на ліжко. Ключ у замку зробив два оберти. Петро залишився сам. Мотузка, якою його зв'язали, при кожному рухові боляче врзалася в руки.

Ноги боліли так, наче їх різали пилою. З великим зусиллям йому вдалося перекинутися долілиць. Намагався не думати ні про що, пробував заснути.

Якби його запитали, скільки часу він вже тут, то не міг би відповісти нічого путнього. Але вже давно стояв ясний день, коли у замку знову заскреготав ключ. До кімнати зайшов русявий пан з пенсне на носі. Він був одягнений у темно-синій костюм, на ногах мав коричневі туфлі, обличчя його було старанно виголене.

— Я вам не заважатиму, товаришу Ковач? — запитав німецькою мовою русявий пан.

— Поки мене не розв'яжуть, я ні з ким не розмовлятиму, — відповів Петер.

Незнайомець кивнув головою і по-чеськи гукнув комусь за дверима. На його оклик зайшов легіонер. Він припер гвинтівку до стіни і зняв з Петера мотузку й ремені. Петро пробував підвестися, але не мав сили. Ноги тепер ще більше боліли, ніж тоді, коли були зв'язані ременями. Лежав горілиць, неначе він сам у кімнаті. Погляд втупив у стелю. Панок у пенсне випровадив легіонера і підсунув стілець ближче до ліжка Петера. Вибрав собі найзручніше місце, щоб бачити обличчя співбесідника.

— Якщо дозволите, товаришу Ковач, я відрекомендуюся. Мене звуть доктор Губер. Я начальник канцелярії пропаганди. Ви зробите мені дуже велику послугу, товаришу Ковач, якщо погодитесь відповісти на кілька моїх запитань, чи краще сказати, якщо поговорите зі мною з приводу кількох моментів. Запалите?

Петер з великими зусиллями підвівся у ліжку. Губер слідкував очима за кожним його рухом і співчутливо похитав головою, коли Петер простогнав від болю.

— Запалите, товаришу Ковач? — простягнув він срібний портсигар.

— Облиште цю комедію, я не новачок,— відповів йому Петер.— Кажіть прямо, чого вам від мене треба?

— Бачите, оце мені подобається,— промовив Губер і за-сунув портсигар назад у кишеню.— Справді, дуже мило, товаришу Ковач. Сподіваюся, ми швидко закінчимо. Я хотів би почути вашу відповідь всього на два запитання. Перше моє запитання: хто допомагав вам підірвати воловецький віадук? Друге: кому довірено виконання запланованого замаху на генерала Парі? Ой, справді,— вибачаюся. У мене є ще одне запитання. Може, ви скажете на коли заплановано здійснення цього замаху?

— Ви збожеволіли,— сказав Петер тихо, бо на більше не мав сили.

— Справді, нічого дивного б і не сталося, якби людина й збожеволіла,— відповів люб'язно посміхаючись Губер.— Повірте, любий товаришу Ковач, людина так завантажена роботою, і мені доводиться мати справу з такими неприємними, підозрілими типами, що хтось інший на моїм місці справді б збожеволів від такої роботи. Але дякувати богу, у мене залізні нерви — все витримують. Тож давайте повернемося до справи.

Петер знову ліг на ліжко і повернувся обличчям до стіни.

— Товаришу Ковач, не забувайте про мене. Я чекаю відповіді. Давайте закінчимо з першим питанням. Хто допомагав вам підірвати воловецький віадук?

— Я вже вам сказав, облиште мене!

— Шкодую, любий товаришу Ковач, але цього вашого бажання я не можу виконати. Я чиновник і працюю згідно з наказом. Я міг би вам сказати, що тепер мені наказано будь-що вивідати від вас, товаришу Ковач, відповідь на ті запитання, які я вам задавав. Ви мене розумієте? За всяку ціну. Ну, то як, товаришу Ковач?

— Я не маю що вам сказати.

— Шкода, товаришу Ковач, дуже шкода. Життя гарна річ,— промовив Губер сентиментальним тоном,— життя чудове, і ви ще молодий, дуже молодий, товаришу Ковач. Сподіваюся, ви мене зрозуміли. Ну?

Петер не відповів.

Губер глянув на ручний годинник.

— Десять хвилин по десятій,— промовив він.— Я даю вам, товаришу Ковач, дванадцять годин на роздуми. Вечері о десятій годині десять хвилин я знову буду тут.

Тільки не забудьте про одне. Ми добре платимо. Ми добре платимо своїм друзям і ворогам. У наших друзів і ворогів немає причин і підстав скаржитися. Отже — до побачення, товаришу Ковач.

Петер залишився знову сам.

Він переборював страшну нудоту. Коли нудота минула, він раптом відчув нестерпний різкий голод. Почуття голоду змінилося величезною втомою.

Повернувшись обличчям до стіни, він заснув.

Поїзд Волівець — Мукачеве прибув на свальявську станцію десь після десятої. Колеса ще не зупинилися, але люди вже хапалися за вагони. Начальник станції, побачивши, що телефон не працює, одразу змінив тон, зробився ввічливим і наказав причепити до поїзда п'ять порожніх товарних вагонів. Але і цього виявилось недостатньо, щоб усіх забрати. Свальявські й полянські робітники, лісоруби графських угідь пообсідали підніжки, зчеплення, повмошувались на дахах вагонів.

Між Свальявою і Мукачевом простягалися три лісові масиви.

Дивовижний поїзд стояв на кожній з трьох станцій цілу годину, хоча після Свальяви вже й голці ніде було впасти, так щільно були заповнені вагони робітниками. А на двох наступних станціях до свальявців мали приєднатися ще близько двох тисяч озброєних сокирами робітників. На останній станції лісоруби швидко розвантажили один вагон з дошками і таким чином подбали про місце для тих, хто заходив на цій останній зупинці.

Десь по другій годині шість тисяч чоловік заповнили мукачівський вокзал.

— По порядку, люди, в ряди! По десять чоловік!

— Тримайтеся гуртом! Шикуйтеся! По десятеро!

— Тримайтеся гуртом! Товариші! Тримайтеся гуртом!

— Кроком руш!

Село, завод, ліс заповнили місто. Натовп затопив всю вулицю Ілони Зріні. Людська маса, розлючена, розгнівана, прагнула помсти. Грізна процесія рухалася без оркестру, без співів, без хоругов — прохожі городяни, поліцаї, пани кидалися пріч від неї.

Вулиця порожня — вулиця вільна.

Тривожно били дзвони на греко-католицькій церкві.

Секереш вів переговори з партійним секретарем Мондеком в будинку мукачівського партійного осередку. Вони засідали з самого ранку. Вчора до Мукачева приїхав док-

тор Гольд — треба було подбати про те, де йому можна буде спокійно зустрітися з найбільш довіреними товаришами. Потрібно було скласти списки. Секереш подумав, що краще було б провести таку зустріч не тут в Мукачеві, а в Сваляві. Військовий дорадник мешкає в Полянні, принаймні, і він міг би прийти, але, звичайно, за такої умови, щоб навіть найбільш довірені люди не знали, з ким вони розмовляють.

Мондек невисокий, широкоплечий, русявий, голубоокий молодий мужчина. Два роки прослужив матросом на флоті. Він саме розповідав Секерешу, ділячись досвідом, як збиралися матроси вночі напередодні повстання, коли незрозумілий шум і гамір раптом долинув у кімнату. Мондек підбіг до вікна і почав гукати. Вже й Секереш чув гамір — він пізнав людські голоси: це натовп. Не вдягаючись, в одній сорочці, без шапки, він вибіг на вулицю.

— В чому справа? Що трапилося?

Чотирма мовами, понад чотириста голосів відповіли на це запитання.

У цій багатоголосії відповіді Секереш впізнав тільки голос Петера. Від погляду на готову до боротьби людську масу в обличчя йому шугнула кров. Ні про що не питаючи далі, він вийшов до натовпу.

— До ратуші!

— До ратуші! До ратуші!

Кутики його губ сіпалися, коли він давав чесне офіцерське слово, що ніколи раніше не чув прізвища Ковач.

Жупан зробить все можливе.

Начальник місцевої поліції одразу віддав наказ, щоб на солдатській кухні підготували обід для робітників, що заповнили Мукачеве.

Начальник поліції попросив Мондека прослідкувати, аби на мукачівських підприємствах страйкуючі дотримувалися порядку. Сам він, не гаючись, поїхав в казарми до легіонерів. Біля воріт міської ратуші йому повідомили, що всі мукачівські заводи припинили роботу.

Начальник місцевого гарнізону нічого не знав про Петера Ковача.

— Клянуся честю офіцера...

Жупан потирав руки.

Нечувана справа...

Біля будинку міської ратуші на майдані розвели величезне багаття.

Притягли чотирьох биків і стали лаштувати вертели, готуючись смажити м'ясо.

Жупан сів в автомобіль.

В Ужгород!

Коли він прибув до Ужгорода, йому спочатку здалося, що шофер помилився і замість Ужгорода знов привіз його до Мукачєва. На вуличних перехрестях палали велетенські багаття. Довкола вогнищ сиділи озброєні сокирами, ключами, обрізами робітники й селяни.

Пемете й уся Верховина зійшла з гір в Ужгород.

Ужгородські робітники почали страйк.

— Пан жупан бажає бачити пана генерала? Його величність годину тому виїхала на автомобілі в напрямку Мукачєва.

Багаття ще палали, але биків вже з'їли. Мукачєвці змішалися з селянами, на площі перед ратушею не залишалося вільного місця, багатотисячний натовп загрозливо мовчав. Пів на п'яту. Генерал дивився на площу крізь затулянку фіранкою віконце. Руки стиснуті в кулаки.

— Хай читають мої телеграми Прага, Бухарест і Будапешт. Коли щось станеться, тоді завтра... Румуни трохи задалеко, але угорські війська могли б до завтра дійти сюди. Празі ця справа не сподобається, але ж...

Ненависть до натовпу наштовхнула його на думку, що це повстання дасть йому привід для того, щоб нарешті навіки вписати своє ім'я в довгий блискучий список великих воїнів славетної Французької республіки. Правицю мимоволі поклав між другим і третім гудзиком свого френча.

— Зник, як крізь землю провалився, але нам нічого про нього не відомо,— відповів покійно на запитання жупан, повернувшись, роздратований, з Ужгорода.

Поглянув на годинник. Без чверті п'ята.

— Я мушу їхати. Наймудріше рішення — добратись до Берегова і там вичекати, що буде далі.

На площі щось трапилось. Генерал не міг собі уявити, що там могло статися, але він бачив, як картина почала мінятися на очах. Спочатку рух спостерігався на протилежному краю майдану, затим все ширшав, ближчаючи і ближчаючи. Спочатку повільно, плавно, аж раптом нестримно, різко — крики, давка, штовханина, — майдан весь заворушився, захвилювався. Тепер уже всі були на ногах, і кожен пробивався у лівий кут площі, туди, де починалася головна вулиця міста. Підняті догори сокири, клюки хвилювалися, як очерет на вітрі.

Крізь зачинені двері окрики юрби лунали, як гуркіт гармат.

Петер прокинувся від того, що ним хтось тряс. Біля нього стояв кирпатий легіонер.

— Я приніс вам обід,— сказав легіонер голосно.— Не варто й пробувати,— продовжував він пошепки.— Хліб можете спокійно з'їсти.

У ніс Петеру вдарив запах гуляшу.

— Він що, отруений?

— В нього насипали пургену. Цей обід — жарт канцелярії. Понос страшенно знесилює людину.

Петер взяв хліб у руку. Оглянувши себе, він, нарешті, помітив, що майже зовсім голий. Його одяг, черевики лежали у вузлику біля ліжка. Відклав хліб, поволі одягнувся, відтак, пожувавши хліб, знову ліг у ліжко.

Легіонер тихо, обережно зачинив за собою двері.

— Ти хоч знаєш, кого ти охороняєш? — запитав він пошепки вартового, що стояв біля дверей.

— Якогось більшовика.

— Так. Одного з ватажків тутешніх більшовиків. Росіяни стоять під Львовом. Вони всіх нас повбивають, якщо з оцим щось станеться.

— Мені не страшно,— відповів йому вартовий.— Я тільки виконую наказ.

— Якщо ти так гадаєш... А я думаю інакше. Росіяни тоді не так дивитимуться на цю справу. Ти ж знаєш, які вони, більшовики, адже ти був у Сибіру. Словом, брате Мікулік...

— Поки я тут стою...— відповів вартовий і рішуче стукнув прикладом гвинтівки об підлогу.

— В Сибіру ми чесно воювали, воно й видно по результату. Офіцери поставали старшими офіцерами, дехто став навіть жупаном, іншим дали право тримати власні крамнички, а те, що стосується нас, рядових бійців... Згодом ми знову будемо хорошим гарматним м'ясом проти більшовиків.

— Мати їх трясця...— відповів вартовий.

Жуючи хліб, Петер знову відчув млявість і втому. Він одразу заснув і спав глибоко. Мабуть, не вставав би і до ранку, коли б у коридорі не здійнявся гамір.

Тверді, ковані черевики цокотіли кам'яною бруківкою коридорів, долинав брязкіт зброї, чулися лайки, захриплі від крику голоси.

Двері раптом різко розчинилися.

До камери увірвалися озброєні легіонери. За хвилину кімната заповнилася людьми.

Петер злякано скочив на ноги.

Не вперше опинявся він отак віч-на-віч зі смертю, але тепер...— він це усвідомлював,— тепер нікуди було тікати. Тепер настав йому кінець.

Петер шукав, чим можна було б захиститися, але що таке одна неозброєна людина проти тридцятьох озброєних...

Легіонери підняли його на плечі.

Нестримні вигуки радості, тріумфування, заливний голосний сміх. Бійці сміялися і своїми зашкарубленими руками не били, а гладили бранця. Він не розумів їх мови, але голос... Легіонери зверталися до нього по-дружньому. Один з них заговорив до нього угорською мовою: «Товариш! Більшовик!»

Рухалися вздовж коридора, сходами вийшли на вулицю.

Легіонери тупцювали, танцювали навколо Петера, неначе вони були його бояри і супроводжували наречену на селянському весіллі.

За хвилику процесія проминула кілька провулків і незабаром вийшла на головну вулицю.

— Ленін! — вигукували легіонери.— Ленін! Ленін! — Натопв зрозумів, що означає оте велике слово на вустах легіонерів, за кілька хвилин багатотисячний торжествуючий натопв робітників оточив легіонерів, що несли на плечах Петера.

Хтось впізнав Петера по обличчю.

— Петер! Товариш Ковач!

Вигуки натопву лунали, як грім гармат.

Людська маса, змітаючи всякі перешкоди на своєму шляху, нестримно висипала на головну вулицю, швидко просуваючись в напрямку до будинку партійного осередку.

Петер поволі сповз з плечей легіонерів і розчинився в натопві. Товчія була жахлива, легко було розчавити людину. Петер змушений був кулаками, ліктями пробиватися вперед. Він щось вигукував, кричав на повні груди. Він і сам не знав, що вигукує, але тепер цього вже не знав ніхто довкола. Вигуки тріумфу. Обличчя у людей сяяли від радості.

У розчиненому вікні з'явився Секереш. Він звернувся до натопву. Руки розкриті для обіймів, обличчя розчервоніле від напруження. З його промови не можна було розібрати жодного слова, зате всі захоплено гули, схвильовано і радісно щось вигукуючи.

Це відбувалося добрих півстоліття тому... На святі з приводу закінчення навчального року я не одержав у нагороду книгу і був цим дуже прикро вражений: адже я так старався, так мріяв про цей день і був цілком впевнений, що заслужив нагороду. Мама намагалася утішити мене добрими словами. Вона пояснила мені, що в житті ніщо ніколи не збувається повністю, хоч як ми того бажаємо, хоч як на те сподіваємося. Завжди ми отримуємо трохи менше і трішечки гірше від того, на що заслуговуємо.

— Той, хто вміє з цим миритися,— щаслива людина, сичочку.

Ця сумна втіха для бідних і слабих страшенно обурила мене. Я ніколи не забував цю смутну мудрість відречення і примирення і ніколи не змирявся з тим, що відречення і примирення — вічний закон життя. Було б неправдою стверджувати, боцімто все мое життя було бунтом проти цього, однак часто, коли мені чогось хотілося (більшого, ніж щось повсякденне), я згадував це правило і завжди зважувався не погоджуватися з цим.

А зараз я розповім одну історію, в якій все вдалося так, як я цього бажав. Навіть більше і краще, як на це міг сподіватися найбільший оптиміст.

Щоб із самого початку все стало зрозумілим, повинен сказати, що чверть століття я перебував далеко від Угорщини. І ось з яких причин. Після повалення Угорської Радянської Республіки у 1919 році мене розшукували за вбивство. Кого я вбив, де і коли, власті, що видали наказ про мій арешт, знали так само мало, як і я, зате я точнісінько так, як і власті, що розшукували мене, знав, що коли мене спіймають, то повісять. Не тому, що я вбивця, а тому, що воював проти вбивць, тому, що я комуніст.

Чверть століття я перебував за кордоном, однак ніколи ні на мить не відмовлявся від думки повернутись в Угорщину, в Будапешт. Чверть століття я майже нічого не знав про матір, та й вона не часто чула про мене. Під час другої світової війни я навіть не знав, чи жива вона. Туга за батьківщиною, що інколи проявлялася у дивних настроях, в незвичній сентиментальності, в давно забутих спогадах, що раптово виникали, а іноді нестерпний, майже фізичний біль чимраз сильніше поєднувалися з тугою за матір'ю. В роки війни (в якій я брав участь як солдат Радянської

Армії) на полях битв, коли гуркотіли гармати, крізь гуркіт грому я часто немовби чув тихий голос матері.

— Бережись, синочку.

І коли мені доводилося стояти в дозорі у темному лісі вночі, а він у такий час темніший темного, шепіт дерев звучав для мене голосом карпатських лісів, а іноді причувалося, немовби дуби Яноша Араня звертаються до мене милою угорською мовою і, крокуючи Тихихінським лісом, я уявляв собі, що знаходжусь на Маргітсіреті.

Я не соромлюсь признатися в отаких «дурницях» і не жалкую, що стільки дурниць прикрасило мое життя, яке, до речі, і без цього не було гладеньким і безхмарним.

2

На початку січня 1945 року (через двадцять п'ять років після того, як я покинув Угорщину) я перебував у Кішпешті. Пізно увечері восьмого чи дев'ятого січня я одержав наказ прибути із двома дюжинами солдат на машинах до Будапешта (де точилися жорстокі вуличні бої), відшукати вулицю Мікша, а там друкарню «Атенеум», очистити приміщення друкарні від німців та нілашистів і забезпечити охорону будинку та обладнання. Ніч (з-за сильного артилерійського обстрілу я не міг перейти через площу Барош) я провів на цвинтарі Керепеші в мавзолеї Ференца Деяка. На світанку радянська артилерія примусила замовкнути німецькі батареї, які обстрілювали Східний вокзал і площу Барош, і мені пощастило пограпити на вулицю Роттенбіллер, а звідти через вулицю Дохань на вулицю Мікша. Десь біля одинадцятої години дня ми оволоділи будинком друкарні «Атенеум». Виконавши наказ, ми ще очистили «Нью-Йорк палас» і повернулись у Кішпешт, щоб одержати нові завдання. Із Кішпешта свіжі полки дістали розпорядження вирушати в Будапешт, і мені вдалося одержати дозвіл приєднатися до українського полку. Разом зі мною вирушили двоє українських письменників: Первомайський, перекладач Петефі на українську мову, і один із найвизначніших українських романістів Іван Ле. Командування військами, що знаходилося у Кішпешті, дозволило нам разом із дванадцятьма солдатами, які були виділені для нашої охорони, прочесати місто з метою відшукати мою маму. Як звичайно й повинно бути в таких випадках, нам настійно підказували бути обережними. І ось ми вирушили в дорогу. До кав'ярні «Емке» на розі проспекту Ракоці і

Керута ми рухались із полком, а там відокремились, узявши з собою дві вантажні автомашини.

Спочатку наша маленька група попрямувала на площу Ізабелли. У 1919 році тут мешкали мої батьки. Двірник нашого старого будинку з допомогою домової книги встановив, що мої батьки уже добрих п'ятнадцять років як переселилися з будинку. Він навіть сказав куди. На вулицю Роттенбіллер. Доки я розмовляв із дворником, навколо нас зібралося десять-дванадцять блідих дітей. Первомайський і Іван Ле порізали для них тонкими скибками дві буханки солдатського хліба.

На вулиці Роттенбіллер я роздобув нову адресу, а там і нові пояснення. Цілий день ми ходили з одного будинку в інший, одержуючи нові і нові адреси, які виявлялися помилковими. П'ять разів доводилося розпочинати пошук заново. Через кілька днів я нарешті довідався, що мати і сестра, якщо вони живі, повинні переховуватись в підвалі будинку на вулиці Пожоньській. Але на той час там ще кубілилися німці.

Ми повернулись у Кішпешт, однак через день з дванадцятьма провідниками і двома мішками хліба знову були в Будапешті. Тепер нам пощастило дійти до Західного вокзалу, але не далі. Ми роздали два мішки хліба дітям і жінкам і знову повернулись до Кішпешта. Через два дні знову вирушили в дорогу, і на цей раз нам уже пощастило дістатись до театру «Вігсінгаз», де зовсім несподівано потрапили в багатогодинну сутичку. Як мені стало відомо, це був останній бій у Пешті. Наступного дня ми взяли два мішки хліба і о п'ятій годині ранку разом із Первомайським, капітаном Матюшевським, дванадцятьма червоноармійцями зупинились біля того будинку на вулиці Пожоньській, в підвалі якого могла знаходитись моя мама.

Ворота були замкнені. Ми почали гамселити у хвіртку, але ніхто не відповідав. І тільки коли ми почали гримати у дверцята автоматними прикладами, нарешті почувся голос:

— Забирайтеся звідси, а то викличу поліція!

Я був страшенно схвильований. Рука, що стискала автомат, тремтіла. Але ця погроза розрядила напруження. Я голосно зареготав. Коли я переклав на російську мову таку незвичну погрозу моїм товаришам, вони радісно закричали. Той, хто стояв за дверима, певно, подумав, що має справу з божевільними.

— Відімкніть хвіртку, інакше ми її висадимо!— сказав я не дуже голосно, із спокійною рішучістю. Людина, яка сто-

яла за дверима, ще деякий час вагалася, однак почувши, що я розмовляю з товаришами російською мовою, відімкнула замок.

За дверима стояв охлялий, високий, згорблений чоловік у пом'ятому одязі. І тремтів. Первомайський простягнув йому коробку цигарок, а я потис його руку. Я сказав, що розшукую свою маму. Він дивився мені в обличчя недовіркою і підозріло. Він тремтів. Первомайський подав йому флягу, а я підбадьорював наляканого чоловіка випити трохи горілки — це дуже допомагає від страху. Він пив, неначе виконував неприємний наказ. Віддавши флягу, він вилетів долонею лівої руки рот і глибоко зітхнув:

— Господи боже мій, що тепер буде?

Потім, заточуючись, провів нас у підвал.

Це було довге, дуже непривітне приміщення з низькою стелею. Повітря холодне, вогке і кислувате. Слабенькі вогники кількох свічок не освітлювали приміщення, скоріш робили його якимось таємничим. Люди сиділи буквально один на одному. На бетонній підлозі лежали діти, жінки. Біля них хтось стояв на колінах, другий сидів, третій притулювся навпочіпки.

— Ви знаєте, — дуже плутано пояснив наш провідник, — ви знаєте, вночі тут знову були німці, вони когось шукали і загрожували, що...

Одна із жінок схопилася і закричала:

— Росіяни! Прийшли росіяни!

Літній чоловік простягає мені руку. Другий обнімає мене, потім, злякавшись власної хоробрості, швидко відходить.

— Росіяни! Росіяни!

В одних вигуках радисть, у других — жах. Хто підбігає до мене, а хто тікає. Сміх і плач. А потім раптом тиша. Її порушує деренчання будильника. З глибини підвалу до нас доноситься глибокий бас:

— Вітаємо вас, російські товариші!

Сто рук простягаються у мій бік.

Сто тремтячих рук.

3

Те, про що я розповів, значно простіше розказати, ніж зробити. Тим часом, як я шукав адресу і місцепробування моєї мами, перед нами, поруч із нами та за нами вибухали гранати та снаряди. Над нами пронеслись винищувачі, гуркотіли бомбардувальники. У вузеньких бокових

вуличках на брудному, покритому кіптявою снігу валялись, загороджуючи дорогу, трупи людей, дохлі коні, перекинуті вантажні машини, підбиті танки. Тут і там горіли будинки. В іншому місці на бруківку обрушувалась стіна.

Тоді у мене не було часу усвідомлювати свої думки і почуття, але сьогодні я знаю, що мною володіла якась дивна суміш радості і страху: я був щасливим, що знову бачу Будапешт і беру участь у визволенні Будапешта, але я відчував кожную рану Будапешта, і кожний біль моєї матері-столиці віддавався стократним болем у мені — її синові, який нарешті, нарешті повернувся додому. Разом з тим ясно розумів і знав те, що здається кінцем, руїнами — є водночас і відродженням. Безмежно радів я, що перебуваю десь поряд із мамою, і тремтів від страху, що прибув пізно.

Коли в підвалі до мене простягнулось сто рук, я все ще не знав, чи не запізнився. Коли я сказав, кого шукаю, попереду у людському натовпі утворився коридор і з десяток присутніх підбадьорююче мовили: сюди, сюди!

Мати лежала на сіннику в найвіддаленішому кутку підвалу. Під головою в неї (під голівкою, облямованою сріблясто-білим волоссям) — складена чорна благоденська спідниця. Худе, немов дитяче тіло накрите чорною селянською хусткою. Очі були закриті. Бліді губи ступені. Уже декілька днів вона спала. Так мені сказали, але я зрозумів, що вона насправді непритомна, втратила свідомість від голоду. Декілька днів вона нічого не їла. І ось повільно вмирає...

— Я — лікар,— мовила літня жінка в селянській хустині.— Я кілька разів оглядала тіточку. Її не слід турбувати. Вона засне тихо, без болю. Можливо, ще сьогодні. А можливо...

Я мовчки стояв перед сінником.

Первомайський не зрозумів слів, але усвідомив становище. Він опустився на коліна біля сінника. Підніс дзеркальце до вуст матері. Потім змочив горілкою позбавлене ознак життя обличчя, потер скроні і зволожив худі руки. Капітан Матюшевський притис до блідих губів матері алюмінієву флягу.

— Товаришу майоре,— повернувся до мене Матюшевський,— дозвольте з'їздити в Кішпешт за лікарем.

Чекаючи лікаря, Первомайський порізав на скибки принесений нами хліб. Люди, яким Первомайський роздав по четвертині, а то й по півбуханки, не повірили своїм очам. Боязко простягали вони свої руки за хлібом. І тільки коли вони подалі відходили, а отриманий хліб не танув у їхніх

руках (як подарунок диявола у народній казці), вони радісно скрикували:

— Хліб! Хліб! Смачний хліб!

Полковник медичної служби Морозов старанно оглянув маму. Потім зробив їй ін'єкцію. Наскільки пам'ятаю, камфору з кофеїном. На принесеній з собою спиртівці підігрів молоко. До молока долив трохи коньяку і з ласкавою рішучістю влив матері у рот. Потім зробив ще одну «ін'єкцію» — примусив проковтнути чайну ложечку мандаринового соку.

Через десять хвилин мама відкрила очі.

Через півгодини вона впізнала мене.

А через годину, вже повіривши в те, що не марить, вона тихо, але дуже рішуче звернулася до Первомайського і Морозова:

— ...угорці — дуже добрий народ! Це не вони вбивали і палили, а ті, хто сиділи на їхніх шиях, — пояснювала вона з вражаючою, приголомшливою чіткістю. — Ваш обов'язок допомогти нам! Якщо ви допоможете відбудувати місто і країну, ви знайдете в угорському народі дуже доброго друга.

Вона схилила втомлену голову і своєю слабенькою рукою погладила мою правіцю.

— Угорці — дуже добрий народ! — повторила вона. — Тому вони мають стільки ворогів. Одначе ти повинен зрозуміти, дорогий мій синку, ви повинні зрозуміти, дорогі мої сини...

Над нашою головою — десь на другому чи третьому поверсі — вибухнула граната. Із стелі підвалу густо посипалась глина. Свічки погасли. В руці Первомайського спалахнув досить великий електричний ліхтар. Яскраве світло прорізало злякану темряву.

— Ви повинні допомогти нам, дорогенькі синочки! Ви повинні допомогти!

— Все зробимо, мамо! — відповів замість мене Первомайський. — Буде молоко і масло, шинка і ікра, фрукти і кава... Все буде, мамо!

— Добрий це народ, дуже добрий народ! — повторювала моя рідненька мати.

ПРИМІТКИ

«Карпатська рапсодія» — (Kárpáti rapszódia) — один з найкращих романів Бели Іллеша. Драматична доля цього твору. Згідно із свідченням самого письменника, роман почав писатися в 1937 році і був закінчений через два роки. Друком твір вийшов 21 червня 1941 року. Окремі уривки роману друкувалися у збірці «Вогнища на Верховині», що побачила світ 1939 року в Москві. Угорські читачі змогли познайомитися з «Карпатською рапсодією» лише після визволення країни від фашистських загарбників. 1945 року у видавництві «Уй Ідек» («Нові часи») вийшла друга частина роману під назвою «Лісовики», перша ж частина побачила світ цього ж року у видавництві «Зінгер-Вольфнер». Перше повне угорське видання вийшло у 1946 році. Відтоді роман «Карпатська рапсодія» перевидавався близько 20 разів, його перекладено на багато мов світу. Перший український переклад вийшов 1950 року в Закарпатському обласному книжково-газетному видавництві. Це видання стало подією в культурному житті республіки, хоча воно було здійснене Г. Ігнатовичем з російської мови, а не безпосередньо з оригіналу. Новий переклад М. Івашковича виконано з оригіналу, за виданням: Illés Béla. Kárpáti rapszódia.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.

Лайош Кошут (1802—1894) — вождь угорської національно-визвольної революції 1848—1849 рр.

Святий Іштван — перший король Угорщини (1001—1038).

Партія незалежності 1848 року — опозиційна антигабсбургська націоналістична угорська партія.

Томаш Есе Великий — один з легендарних селянських вождів визвольної війни 1703—1711 рр. під керівництвом Ференца Ракоці II. «Великим» назвав його народ.

Вице-ішпан — повноважна особа комітатського самоврядування; комітат — одиниця адміністративного поділу Угорщини.

Куруці — так називалися повстанці з військ Ференца Ракоці II.

Крейцер — дрібна грошова одиниця.

Лабанц — прихильник імператора під час визвольної війни 1703—1711 рр. під керівництвом Ференца Ракоці II.

Прокурис — довірена особа, уповноважений, в даному випадку — представник дирекції Будапештського банку.

Неметі не відступає від 48-го року — тобто настоює на своєму.

Петер Венеціанський — король Угорщини в 1039 році.

На вулиці *Конгі* в Будапешті знаходився будинок центрального органу угорської соціал-демократичної партії.

Партія Юшта — ліве крило партії незалежності. Юштівці разом з соціал-демократичною партією боролися за загальне виборче право.

28 червня 1914 року спадкоємець престолу австро-угорської монархії ерцгерцог Франц-Фердинанд був вбитий пострілом з револьвера сербом Принципом у м. Сараєво (Боснія). Цей замах послужив приводом для оголошення війни.

Генерал австро-угорської армії Хефер «прославився» під час першої світової війни своїми хвалькуватими донесеннями, що не відповідали реальному стану речей.

Баторі Іштван — трансільванський князь, обраний 1576 року під іменем Стефана Баторія королем Речі Посполитої.

«Перевертень» (Farkasbörbe bíjt ember) — одне з ранніх оповідань Іллеша, написане 1920 року в еміграції. Письменник змушений був покинути рідну країну після придушення Угорської Радянської Республіки й емігрувати, спочатку до Відня, а потім, за дорученням партії, переїхав на Закарпаття, маючи завдання виконувати там пропагандистську роботу. На той час Закарпаття було включене до складу так званої першої Чехословацької буржуазної республіки на чолі з президентом Томашем Масариком. Побачивши, що цензура менш прискіплива до художніх творів, Іллеш переходить від репортажів до оповідань, новел. Щоб уникнути прямих нападок властей, йому довелося вигадати неіснуюче село Пемете, хоч події, які відбуваються в ньому, цілком реальні. Згодом Пемете стало у творах Бели Іллеша символом верховинського краю.

Увійшло до першої збірки оповідань Іллеша «Як ховали русина Петру», яка вийшла у Братиславі 1921 року. Український переклад здійснено за виданням: Illés Béla. Harminc hat esztendő.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.

«Пальто» (A kabát) — оповідання написане в 1921 році. Про життя робітників маленьких майстерень м. Ужгорода, які гуртуються для спільної боротьби з підприємцями. Українською мовою перекладається вперше. Переклад здійснено за виданням: Illés Béla. A remetei csoda.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968.

«Померла Марі» (Meghalt a Mari) — раннє оповідання Іллеша, в якому розробляється традиційна тема важкої долі селянської дівчини. Оповідання написане 1923 року.

Український переклад здійснено за виданням: Illés Béla. A remetei csoda.

«Золота гуска» (Az agany liba) — одне з найбільш відомих і популярних оповідань Бели Іллеша. Вперше було надруковане в американській газеті «Уї Елере» 1923 року, згодом перекладене багатьма мовами. Іллеш відтворює нелегке життя емігрантів у Відні, які важко переносять поразку пролетарської революції.

Перекладено за виданням: Illés Béla. Kenyér. Novellák (1920—1960).— Вр.: Magvető, 1961.

«Молодечно» (Mologyecsno). Оповідання написане 1928 року. Після закінчення світової війни держави-суперниці дійшли згоди про обмін військовополоненими. Як відомо, в Росії опинилася велика кількість полонених солдат австро-угорської армії, в тому числі закарпатців. Багато з них під впливом революційних подій, перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перейшли на бік пролетаріату, стали активними бійцями за новий лад.

Українською мовою друкується вперше. Переклад здійснено за виданням: Illés Béla. A remetei csoda.

«Підкарпаття, 1920 рік» (Kárpátalja, ezerkilencszázhusz). Письменник відтворює один з епізодів революційної боротьби на Закарпатті в період, коли воно входило до складу буржуазної Чехословацької республіки. Оповідання написане в 1932 році, на основі досвіду підпільної роботи письменника.

Українською мовою перекладається вперше. Переклад здійснено за виданням: Illés Béla. A remetei csoda.

«Повернення на батьківщину» (Hazatérés). Оповідання. Вперше було опубліковано в кн.: Illés Béla. Házitüznöző.— Вр.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. З цього видання і здійснено переклад.

ЗМІСТ

Мегела І. П. Шляхом оновлення	5
Карпатська рапсодія. Роман. <i>Переклад</i> М. М. Івашковича	17

О П О В І Д А Н Н Я

Перевертень. <i>Переклад І. П. Мегели</i>	516
Пальто. <i>Переклад І. П. Мегели</i>	521
Померла Марі. <i>Переклад І. П. Мегели</i>	525
Золота гуска. <i>Переклад І. П. Мегели</i>	529
Молодечно. <i>Переклад І. П. Мегели</i>	544
Підкарпаття, 1920-й рік. <i>Переклад І. П. Мегели</i>	551
Повернення на батьківщину. <i>Переклад</i> М. М. Івашковича	560
Примітки	566

Литературно-художественное издание
Библиотека «Карпаты»

Бела Иллеш

КАРПАТСКАЯ РАПСОДИЯ

Роман, рассказы

Перевод с венгерского

Михаила Михайловича Ивашковича

и Ивана Петровича Мегели

Художник Янош Микловшович Гашпарович

Предисловие и примечания

Ивана Петровича Мегели

(На украинском языке)

Ужгород, ордена Дружбы народов

издательство «Карпаты»

Редактор Т. В. Лісун

Оформлення бібліотеки І. П. Плесканка

Худож. редактор В. О. Томашевський

Техн. редактор М. Р. Черкашина

Коректори Л. В. Вароді, Є. С. Павлик

ІБ № 1128

Здано до склад. 21. 04. 86.

Підписано до друку 08. 08. 86.

Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 1.

Літ. гарнітура. Висок. друк.

Умов. друк. арк. 29,82 Умов. ф.-відб. 30,66.

Облік.-вид. арк. 35,34. Тираж 23 000 пр. Замовлення № 843-6.

Ціна 3 крб. 80 к.

Видавництво «Карпати».

294000, Ужгород, пл. Радянська 3.

Львівська книжкова фабрика «Атлас».

290005, Львів-5, вул. Зелена, 20.